

**JOHN KENNETH
GALBRAITH**

**AZ ÚJ
IPARI
ÁLLAM**

Változás az ipari rendszerben • A technika imperatívusai • A technostruktúra • Az ipari rendszer céljai • Árak az ipari rendszerben • A kereslet szabályozása • Az ár-bér spirál ellenőrzése • Az oktatók és tudósok rendje • Az ipari rendszer és az állam

John Kenneth Galbraith

Az új ipari állam

John Kenneth Galbraith

Az új
ipari állam

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó · Budapest, 1970

A mű eredeti címe:
John Kenneth Galbraith: The New Industrial State
Houghton Mifflin Company. Boston, 1967.

Fordította:
HANTOS ÉVA

Lektorálta:
DR. SIMAI MIHÁLY

A könyv borítóját tervezte:
URAI ERIKA

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
A szerkesztésért felel: Dr. Halmosy Dénes
Műszaki vezető: Büchler Alfréd — Műszaki szerkesztő: Novotny Györgyné

Tartalomjegyzék

Előszó	7
A szerző előszava	21
I. Változás az ipari rendszerben	27
II. A technika imperativusai	38
III. Az ipari tervezésről	50
IV. Tervezés és tőkekínálat	65
V. Tőke és hatalom	78
VI. A technostruktúra	94
VII. A részvénytársaság	108
VIII. A vállalkozó és a technostruktúra	124
IX. Az általánosan elfogadott ellentmondás	138
X. A motiváció általános elmélete	159
XI. A motiváció perspektivikus szemlélete	172
XII. A motiváció és a technostruktúra	182
XIII. Az egyezés elve	193
XIV. Az ipari rendszer céljai	201
XV. Árak az ipari rendszerben	215
XVI. Árak az ipari rendszerben (folytatás)	226
XVII. A specifikus kereslet irányítása	236

XVIII. A megfordított sorrend	251
XIX. A globális kereslet szabályozása	261
XX. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség természetéről	277
XXI. Az ár—bér spirál ellenőrzése	292
XXII. Az oktatók és tudósok rendje	309
XXIII. Az ipari rendszer és az állam I.	323
XXIV. Az ipari rendszer és az állam II.	335
XXV. További összefoglaló	347
XXVI. Az élet egyéb dimenziói	355
XXVII. Fehér foltok a tervezésben	367
XXVIII. A robotról	376
XXIX. Művelődés és emancipáció	384
XXX. A politikai vezető szerep	393
XXXI. Az ipari rendszer jövője	403
Függelék	416

Előszó

„Az új ipari állam” polgári szerző tollából eddig megjelent legfontosabb munka a XX. század második felében a modern kapitalizmus problémáiról. Nemcsak azért figyelemre méltó írás, mert szerzője John Kenneth Galbraith közgazdász, aki az amerikai Harvard Egyetem köztisztelőben álló tanára, az Americans for Democratic Action nevű fontos értelmiségi tömörülés elnöke, volt vezető állású diplomata és kiváló író. Több fontos írása, köztük „A bőség társadalma” nevét már korábban ismerttette. E könyvének jelentősége az, hogy megkísérli átfogó rendszerbe tömöríteni az Egyesült Államok fejlődésének tényei alapján a mai tőkés gazdaság és társadalom főbb jelenségeit és folyamatait. Arra a rendkívül nehéz feladatra vállalkozik, hogy feltárja a leglényegesebb összefüggéseket, mechanizmusokat az ún. ipari rendszerben – vagyis a hatalmas monopoltársaságok birodalmának bonyolult közegében. Nem egyszerűen magyarázza vagy értékeli a változásokat, hanem az egész rendszert bírálja. Kritikája túlmegy a hagyományos moralizáló burzsoá-liberális közhelyeken, amelyek rendszerint a múltat siratják vagy a „gonosz vállalkozót” akarják jobb belátásra bírni. Galbraith a tényeket és a megoldhatatlan ellentmondásokat vizsgálva látja, hogy az amerikai tőkés rendszer a társadalom előtt álló feladatok tömegével már nem tud megbirkózni. Az új fejlődési szakaszban, amelyet az „érett társaság” korszakával kapcsol össze, nézetei szerint a kapitalizmus átalakul. Ennek folyamatát és távlatait vázolja fel.

Három esztendővel amerikai első kiadása után szinte az egész világot bejárta „Az új ipari állam”. Galbraith munkája azonban még hosszú ideig „velünk lesz”, hivatkozunk rá, vitatkozunk és vitatkozni fogunk vele. Éles vitákat váltott ki az Egyesült Államokban is. Az amerikai üzleti élet ismert folyóirata, a Fortune pl. nemcsak azért bírálta, mert határozott támadásnak tekintette a nagytársaságok érdekei ellen, de sok tényyszerű megállapításával sem értett egyet. Ezek között különösen tagadta Galbraith egyik fontos állítását, hogy már ma is „tervgazdálkodás van Amerikában.” „Egy dolog azt kijelenteni – írja a Fortune –, hogy a társaságok tervezik jövő expanziójukat (mert valóban ezt teszik), vagy hogy az amerikai kormány teljes foglalkoztatottságot tervez (ez így is van). Egészen más azonban az, hogy ezeket a terveket »tervgazdasággá« összegezik (mint ezt Galbraith teszi). A vállalati tervezés célja az USA-ban ma a vállalandó kockázat meghatározása és mérlegelése.” (Fortune, 1967. július.) Bírálni kétségbevonták Galbraith jóhiszeműségét. Egyes adatait, különösen azokat, amelyek leleplezik a nagytársaságok szerepét a gazdaság militarizálásában, erősen tendenciózusnak tartották, s nem értékelték egyet értékítéletével sem, amely gazdagságon – a javak mennyiségén túl – a szépséget, a méltóságot és az élet minőségét hangsúlyozta.

A Fortune véleménye érthetően ellenséges Galbraithnak az értelmiség vezető szerepét hangsúlyozó nézeteivel szemben is, s különösen azzal, hogy a tudósok kezébe kívánja adni a politikai hatalmat.

Durván és leegyszerűsítve ugyan, de a Fortune tulajdonképpen a kapitalizmus realitásait védelmezi a „racionális társadalom” idealisztikus koncepciójával szemben.

A mai amerikai valóság láttán valóban illúzióknak tűnik az olyan elméleti koncepció, amelyik már ma is, de feltétlenül a jövőben döntő szerepet szán a tudománynak, az „ész”-nek a hatalom gyakorlásában. Galbraith persze ezt nem alap nélkül teszi, hiszen közismert, hogy korunkban a tudomány közvetlen termelőerővé vált, s minden egyéb foglalkozási ág nál gyorsabban nő a

legfejlettebb ipari országokban a tudósok, tudományos kutatók száma. Nő azoknak az intézményeknek a szerepe és jelentősége is, amelyekben a jövő tudósait képezik vagy foglalkoztatják.

A társadalmi problémák bonyolultabbá válásával egyre nagyobb szerepet játszik a tudomány a társadalom igazgatásában is. A vezető tőkésországok uralkodó körei, akik a múltban elzárkóztak attól, hogy a társadalom vezetésébe bármiféleképpen beengedjék a tudósokat, ma hatalmuk megőrzése érdekében mozgósítják a politikai gazdaságtant, a szociológiát, a lélektant és más társadalomtudományokat. Tudósok és szakértők ezreit foglalkoztatják pl. az USA-ban nemcsak azért, hogy gazdasági programokat dolgozzanak ki a kormány számára, hanem azért is, hogy megszervezzék a politikai mechanizmust, reális változatokat dolgozzanak ki a külpolitikai stratégiában, bel- és külpolitikai prognózisokat készítsenek.

Mindezek nyomán a tudósok, tudományos dolgozók növekvő réteget képviselnek a társadalomban, s e minőségükben hozzájárulnak a társadalmi fejlődéshez. Tény azonban, hogy e csoport nagysága más társadalmi rétegekhez és csoportokhoz – vagy az alapvető osztályokhoz – képest nem nagy. Társadalmi befolyásuk azonban nemcsak létszámukra épül, hanem az adott csoport, réteg, illetve osztály helyére a társadalmi munkamegosztás rendszerében. E tényező pedig a tudományos dolgozók jelentőségét nagymértékben megnöveli.

Új hatalmi központtá válhat-e azonban a „tudokrácia”? Áttolódhatnak-e a hatalom központjai az egyetemekre, a tudományos kutatóintézetekbe, vagy éppúgy utópia-e mindez, mint ahogy a múltban egyes gondolkodók utópisztikus módon ugyan- csak az „ész társadalmát” akarták megteremteni?

Az osztálytársadalmak története egyetlen olyan példát sem ismer, amely lehetővé tette volna az „ész társadalmának” megszervezését.

A valóságban a hatalmi struktúra nem absztrakt valami, amely megszervezhető racionális elvek alapján, hanem a különböző társadalmi csoportok és osztályok harcának eredménye.

A „racionalizálást” mindig valamilyen osztályérdeknek megfelelően hajtották és hajtják végre. Akármennyire is megnőtt például a tudomány jelentősége és hatása a tőkésországokban, nem a tudósok irányítják a gazdaságot vagy a politikát. Éppen ellenkezőleg. Minél jelentősebb a szerepük, annál inkább válnak eszközzé. Technikai és gazdasági téren a legnagyobb monopol-társaságok szolgálatában állnak, és segítik őket ipari vagy pénzügyi expanziójukban. Politikai téren is végső soron az a funkciójuk, hogy segítsék az uralkodó osztályt pozíciói hatékony védelmében.

Vitathatatlan, s ezt „Az új ipari állam” is bizonyítja, hogy a fejlett tőkésországok tudósai körében nem jelentéktelen illúziók élnek szerepükről, lehetőségeikről. Ilyen illúziók az uralkodó osztályt nem különösebben zavarják, sőt tagjai esetenként táplálják is ezeket. Alkalmasnak tartják az illúziókat arra, hogy a tudósokat hatékonyabb munkára ösztönözzék, de ami ennél is fontosabb, hogy elködösítsék előttük és a szélesebb tömegek előtt a hatalom tényleges bázisát.

Ha a tudósok nem hajtják végre a nekik szánt feladatokat, nem támogatják őket. Más szavakkal: a kapitalista fejlődés reális feltételei a tudósok előtt két utat nyitnak. Vagy teljes mértékben integrálódnak a fennálló rendszerben, és ebben alávetett szerepet játszanak, vagy pedig aktívan résztvesznek a rendszer megváltoztatásáért folytatott harcban. Vagy segítik az uralkodó osztályt, vagy szemben állnak vele.

Természetesen vannak arra is példák, hogy tudósok kerülnek a gazdaság vagy a politika vezető pozícióiba. Miniszterelnökökké, miniszterekké, nagy állami és magánmonopóliumok vezetőivé válnak. Az ilyen jellegű megbízatások azonban egyéniek, és nem változtatják meg az uralkodó elit társadalmi összetételét. Ilyen esetekben nem csupán tudományos tényezők játszanak szerepet, hanem egyéb követelmények is, társadalmi kapcsolatok, megfelelő üzleti vagy kereskedelmi érzék, politikai hovatartozás. A tudósok túlnyomó többsége, még a konformisták is, rendszerint másodrendű pozícióba szorulnak, mint tanácsadók vagy

szakértők, azaz az uralkodó osztály gazdasági és társadalmi, politikai és katonai érdekeinek szolgálatában állnak.

A tudósok pozícióit — és közeledését a különböző területeken a hatalmi csúcsok felé — nem tudományos érdemeik határozzák meg, hanem az uralkodó elithez való viszonyuk. Nem tudományos meggyőződésük, hanem sokkal inkább annak a társadalmi csoportnak érdekei mozgatják őket, amelynek részeivé váltak maguk is. Ellenkező esetben előbb vagy utóbb kiszorulnak a vezetésből, a hatalomból, amelynek részei. Még ilyen körülmények között is átalakulnak, elvesztik kapcsolatukat a tudomány-nyal, adminisztrátorokká, politikusokká válnak.

Más szavakkal: a kapitalizmusban sajátos kiválasztódás megy végbe. Ha a tudósok nem hajlandók a társadalmi rendszer eszközeivé válni, elzárják magukat a hatalomtól. Semmiféle mechanizmus nincs a tőkés rendszerben, amely más irányba vinné a fejlődést. Galbraith helyzete, szembefordulása az USA vietnami agressziójával, és a személye ellen irányuló hivatalos támadások önmagában véve is ennek példái.

Olyan kérdésekben persze, amelyekben az uralkodó osztály is megosztott, és a vezető csoportok között mély politikai és gazdasági ellentétek, véleménykülönbségek bontakoznak ki, a tudósok is élesen bírálhatnak. Az uralkodó osztályon belüli hatalmi csoportosulások a jelenlegi helyzetben, pl. az USA-ban ki is alakítják a maguk „tudósgárdáját”, szakértői garnitúráját, s amikor a kormányhatalmon kívül állnak, finanszírozzák is tudósaik kormányellenes támadásait azokban a kérdésekben, amelyekben nem értenek egyet a hivatalos politikával. Ezek a támadások esetenként egybeeshetnek a progresszív erők állásfoglalásaival, érdekeivel is.

A nagyvállalatok birodalmában, az ún. „ipari szektorban” a változásokat a „racionális társadalom” irányában Galbraith munkája új kollektív döntési centrum kialakulásával jelzi, amelyet technostruktúrának nevez. A technostruktúra a szerző véleménye szerint felváltja a hagyományos menedzser-rendszert. A tőke tulajdonosainak kezéből már nem egyszerűen a menedzse-

rek, hanem a vezető kollektíva kezébe kerül a hatalom. Az „új ipari államban” a technostruktúra tagjainak ösztönzője pedig már nem a haszon többé, hanem egyre inkább a közjó.

A kollektív döntések szakértői apparátusának kialakulása a modern amerikai nagyvállalatokban tény. Az is tény, hogy a menedzserek kezében egyre több tényleges hatalom összpontosul — de végső soron ez arra szolgál, hogy biztosítsák az osztalékokat. Még a legmodernebb részvénytársasági struktúrában is először az osztalékokat és a kamatokat kell kifizetni, csak azután kerülhet sor egyéb célok finanszírozására. A vagyon és a jövedelmek továbbra is a szűk kisebbség kezében összpontosulnak. Ezen a tendencián a kapitalizmus nem — vagy alig — változtatott.

Nyilvánvaló az is, hogy a társadalmi szükségletek kielégítésével kapcsolatos nagyobb mértékű nyomás az adózás növekedését vonja maga után. Olyan vélemények is napvilágot látnak, hogy az adók — és különösen az örökösödési adók — magas szintje lehetetlenné teszi a nagy vagyonok további centralizációját, sőt inkább a decentralizálódásához vezet. A gyakorlati tapasztalatok azonban mást mutatnak. A mai monopolizációs rendszer struktúrájában a különböző lehetőségek, bizományi, alapítványi, családi jövedelemrészesedési rendszerek és más módszerek lehetőséget adnak az adók elhárítására, az adózás hatásának kiküszöbölésére. Ennek következményei szinte hihetetlenek. 1959-ben például 19 amerikainak volt évi 5 millió dollárnál nagyobb jövedelme, ezek közül 5 egyáltalán nem fizetett jövedelemadót, és a 19-ből egyetlenegy sem tartozott a legmagasabb adózási kategóriába, mert a különböző levonási és adóelkerülési rendszerek lehetővé tették a kibúvókat.

Az amerikai pénzügyminisztérium 1960-as adóstatistikáinak tanulmányozásából a következő további rendkívül érdekes adatok derülnek ki: a 3000 dollár évi jövedelműek számára az előírányzott adók a jövedelmek 20%-ára rúgnak, ténylegesen a jövedelmek 19%-át fizették be abból. A 10 000–14 999 dollár jövedelmi kategóriába tartozók előírányzott adószázaléka 25%,

vagyis jövedelmeik egynegyede. A valóságban jövedelmeik 20%-át fizették be. A 20 000 – 24 999 dollár jövedelmi kategóriának adókulcsa 36%, a jövedelmeik 23%-át fizették be. Az 50 000 – 99 999 dollár évi jövedelműek jövedelmeik 55%-át lettek volna kötelesek befizetni, viszont csak 38%-át fizették be. A 200 000 – 499 999 dollárig terjedő kategóriába tartozók számára megállapított adókulcs 80%. A ténylegesen befizetett összeg csak 42%.

A nagy amerikai monopoltársaságok profitjának súlya a bruttó nemzeti termékben az elmúlt 50 év alatt nem csökkent, sőt valamelyest emelkedett is, míg az osztalékok e jövedelmekből ugyancsak valamelyest nőttek az elmúlt években. A jövedelemelosztási statisztikák világosan azt mutatják, hogy az Egyesült Államokban a nagyobb jövedelműek rendszeresen többet kapnak. 1947-ben az összes jövedelmek 3%-át kapták azok, akik 15 000 dollárt – vagy ennél többet – kerestek; de már 1963-ban, változatlan jövedelemnagyságot figyelembe véve, ennek a kategóriának jutott az összes jövedelmek 8%-a. Ha magasabb jövedelemkategóriákat vizsgálunk, akkor kiderül, hogy a legnagyobb jövedelműeknél még jobban koncentráldott a társadalmi gazdagság.

„Az új ipari állam” szerzője az „ész társadalmát” szem előtt tartva, megtévesztő képet alkot a mai amerikai osztályviszonyokról, az osztályokat elválasztó határvonalakról és magáról az osztályharcról. Azt állítja, hogy manapság a „műveltség lett az igazi választóvonal” a társadalomban, ez váltotta fel a „paloták és a viskók” háborúját. (XX. fej. 6. pont.) Tulajdonképpen saját magának is ellentmond ezzel (s könyvének nem egyetlen ellentmondó állítása ez), mert egy másik fejezetben elismeri: „nincs a történelemben olyan feudális előjog, amely munka nélkül akkora hasznot biztosított volna, mint az a nagyszülő, aki valaha megvásárolta a General Motors vagy a General Electric ezer részvényét, és azokat utódaira hagyta”. Ellentmond azonban az amerikai valóságnak is. A „másik Amerika”, a meggyilkolt Kennedy elnök által említett „17 millió éhes ember”

a faji és társadalmi elnyomás Amerikája, a könyv margójára szorult.

Galbraith a társadalmi munkamegosztás nyomán végbemenő változásokat keveri össze az osztályviszonyokkal.

A kapitalizmusra jellemző alapvető osztálytagozódás a termelési struktúra átalakulása és a technikai fejlődés társadalmi következményei nyomán sem szűnik meg. Az ún. technokrata réteg, amelyre a különböző – az osztályok megszűnését tagadó – elméletek oly gyakran hivatkoznak, bizonyítja talán ezt a legvilágosabban.

Mint ismeretes, a technokraták (mérnökök, tudósok, tervezők, szervezők stb.) rétegének kialakulása lényegében a gyáripari termelés kialakulásával kezdődött meg. A gyáripar elpusztította a kézműipart, a régebbi kézművesekből és a parasztok tömegeiből szakképzetlen vagy betanított munkástömegeket teremtett. Egyes esetekben azonban a gyáripari termelés kezdetétől fogva szükség volt szakképzett munkásokra, akik bizonyos fokig privilegizált réteget jelentettek, és ez különösen a magasabb bérekben jutott kifejezésre. Rajtuk kívül, velük együtt megjelent egy másik réteg is, az irányítók, mérnökök, tervezők, kutatók csoportja.

Az ipari munkaerő struktúrájának ábrája – mint Galbraith írja – a szakképzettségét tekintve lapos gúlához hasonlított. Az irodákban, a termelés szervezésében kevés, de magas képességű embert alkalmaztak. A gúla széles alapja a fizikai munkásokat ábrázolta. A gúla tetején elhelyezkedő mérnökök, irányítók munkájának jellege nem tette lehetővé, hogy gyári rendszerbe tömörítsék, és így zsákmányolják ki őket. Sokkal inkább az volt a jellemző a monopolkapitalizmust megelőző szakaszban, hogy a mérnökök, tudósok és tervezők független szabadfoglalkozásúakként eladták szolgálataikat a gyáripari tőkéseknek. Magas képzettségükre és az ennek megszerzéséhez szükséges hosszú tanulmányi időre való tekintettel, keresetük a munkásokénál sokkal nagyobb volt, és ennek nyomán életmódjuk is eltért a fizikai munkásokétól. Mivel ilyen magas szakképzettséget

anyagi okok miatt csak viszonylag igen kevesen tudtak megszerezni, ezek a szakmák tipikus középosztálybeli foglalkozásoknak számítottak. Ez is szerepet játszott abban, hogy az ilyen foglalkozásúak inkább a tőkésosztály tagjaival, semmint a munkásosztály tagjaival azonosították magukat. Ez a réteg azonban nem volt kizsákmányoló, sőt őket zsákmányolták ki. Hasznosak is voltak a tőkés számára, mert segítettek a termelés megszervezésében, a kizsákmányolás hatékony kereteinek biztosításában. Objektíve azonban érdekelték voltak a munkásosztállyal kialakítandó egységben. Ami azonban ennél is fontosabb, nem képezték semmiféle önálló társadalmi osztályt.

A tőkekoncentráció – és nyomában a monopóliumok – létrejöttével függetlenségük egyre csökkent. A tudományos és technikai forradalom viszonyai közepette pedig a termelési folyamat a szó szoros értelmében integrálja őket. Emellett létszámuk is ugrásszerűen nő. E növekedés hagyományos forrásai már nem elegendőek. Egyre több közöttük a munkáscsaládokból származó is. A modern nagyvállalatok mérnökök, tudósok ezreit, sőt tízezreit alkalmazzák, és csak kevesen kerülnek közülük ténylegesen vezető, irányító funkciókba. A modern technika a korábbi szabad foglalkozású „individualistákat” közös nevezőre hozta, „futószalagra tette”, csaknem olyan mértékben, mint a gyárak munkásait. A modern, automatizált iparban jelentkező tendencia a technikusok, mérnökök és munkások közötti különbségek eltűnése. Ez egyszersmind az „agyak” és a „kezek” közötti növekvő érdekazonosságot is maga után vonja.

A munkásosztály szerkezetének átalakulását, az ún. „féhérgalléros proletárok” nagy tömegeinek megjelenését úgy lehet tehát tekinteni, mint a korábbi szabadfoglalkozásúak nagyüzemesítését, proletarizálódásuk meggyorsulását. A középrétegek proletarizálódásának folyamata a modern kapitalizmus körülményei között azt jelzi, hogy a munkásosztály hatalmasabb és erősebb lett a kapitalista világban.

Az osztályellentétek tagadása vezet arra is, hogy az állam itt-ott osztályfelettinek tűnik könyvében. Ugyanakkor azonban

más helyeken feltárja a magánvállalkozás és az állam szoros összefonódását a monopoltőkés rendszerben.

Az előzőekből, szinte matematikailag kiszámítható, hogy Galbraith nemzetközi síkon, a két rendszer viszonyában a fejlődés útját a konvergenciában látja, amely szerinte a „modern nagyüzemi termeléssel, a nagy tőkeigényességgel és – mindezek következményeként – a bonyolult szervezet kialakításával kezdődik”, s azt „még Marx sem látta előre”.

Nem csak ezért vallja azonban a konvergencia-elméletet. Azt reméli, hogy a két rendszer konvergenciájával, illetve a konvergens fejlődés felismerésével véget lehet vetni a fegyverkezési verseny közös veszélyeinek.

A szocializmus és a kapitalizmus közötti döntő különbségek azonban nem a modern nagyüzemi termelésben rejlenek, és nem is abban, hogy azokat milyen belső mechanizmussal irányítják. Sőt: a hasonló technikai bázis valóban hasonló formákat igényel és szül. A szocializmus nem egyik változata csupán az ipari rendszereknek, mint ahogyan ezt Galbraith írja, hanem az emberiség történetében a kapitalizmust szükségképp felváltó társadalmi rend, amelyik a kommunizmus felé fejlődik. A szocializmus ugyan a kommunizmus felé haladó fejlődése során lényeges változásokon megy át, néhány lényeges vonása azonban alapjaiban azonos marad, nem változik.

1. A termelési eszközök döntő többsége társadalmi tulajdonban marad. A társadalom tulajdonjogát különböző módon érvényesítheti, és a kommunizmus építése céljaival összefüggésben eltérő formákban adhatja át a termelési eszközöket a termelő, a gazdálkodó közösségeknek. E tekintetben a eltérések egyes fejlődési szakaszokban és az egyes országok között nagyok lehetnek anélkül, hogy ez a tulajdon jellegén változtatna.

2. A szocializmus megszüntette a kizsákmányolást. Ezzel megtette az első, legdöntőbb lépést az ember teljes felszabadítása felé, a szükségletek világából a szabadság világának irányába. A további fejlődés útja és üteme nem azonos az egyes országokban, ebben a vonatkozásban sem. A kizsákmányolás és a kizsákmányoló

osztályok felszámolása azonban a szocialista rendszer visszavonhatatlan, lényegbevágó jellemzője. Ez az egész társadalom érdekeit kifejező összehangolt gazdasági és politikai cselekvés lehetőségének legfőbb forrása.

3. A szocializmus győzelmére, továbbfejlődésére objektív szükségletek hatására kerül ugyan sor, a fejlődés azonban tudatos. A tudatos elem döntő szerepe sajátos társadalmi, politikai mechanizmust követel: elsősorban marxista—leninista típusú pártokat és ezek vezető, irányító szerepét a társadalmi életben, a dolgozó tömegeket felismert érdekeikért mozgósítani, kezdeményezésüket kibontakoztatni képes államszervezetet, amely a kommunizmus építése során saját magát demokratizálja és funkcióit mind nagyobb mértékben adja át a társadalomnak.

A szocialista országokban végbemenő változások nemcsak hogy nem érintették ezeket az alapvető feltételeket, hanem éppen azok tették és teszik lehetővé a változásokat: előmozdítják a szocializmus továbbfejlődését a kommunizmus irányába. De nem azt bizonyítják, hogy a szocializmus a kapitalizmus felé halad.

A tőkés rendszer sem statikus. A termelőerők fejlődése nyomán a mai kapitalizmus arculata a fejlett tőkésországokban más, mint a XIX. századbeli elődjéé volt. A dolgozó tömegek harcának eredményein túl a szocialista világgazdasági rendszer fejlődése is hatással van a kapitalizmusra. A társadalmasítás előrehaladása sok — a szocializmusra emlékeztető — formát alakít ki. A termelés szervezettebbé válik. Megjelennek a tervezés bizonyos formái és elemei, általában erősödik az állami beavatkozás a gazdasági életbe. A kapitalizmus alapvető jellemzői azonban megmaradnak.

1. A termelési eszközök magántulajdona mint a rendszer alapja nem szűnik meg. A kialakuló tőkés állami tulajdon lényegében véve ugyancsak ennek szolgálatában áll. A termelés fő célja a profit marad. Ezen a részvénytársasági rendszerek áttételes, közvetett formái nem változtatnak.

2. A tőkés kizsákmányolás konkrét formái, megszervezésének

módszerei módosulnak. A kizsákmányolás azonban mint a tőkés-
sek és a dolgozók közötti fő jellemző viszony továbbra is fenn-
marad és rányomja bélyegét a tőkésországok közötti kapcsola-
tokra is. A fejlődés jellemzője nem az osztálykülönbségek meg-
szűnése, a „középosztályosodás”, hanem a társadalmi polarizáció
előrehaladása. A társadalom egyik pólusán egyre hatalmasabb
vagyonok halmozódnak fel, mind kevesebb ember kezében, a
másik póluson pedig a „termelési eszközzel nem rendelkezők”,
a kizsákmányoltak hatalmas tömegei helyezkednek el. A kapita-
lizmusnak a kizsákmányolási viszonyokban gyökeredző anti-
humanista jellege nem szűnik meg, sőt tovább erősödik.

3. Az állam a legfejlettebb tőkésországokban egyre inkább és
egyre tudatosabban szolgálja a tőkés rend fenntartásának, védel-
mének érdekeit nemzeti és nemzetközi méretekben. Ennek során
erősödik a végrehajtó hatalom a törvényhozással szemben és
fokozódik a nyílt diktatúrára való áttérés veszélye sok országban,
különösen ott, ahol az osztályharc éles formákat ölt és komolyan
fenyegeti az uralkodó köröket.

A tőkés rendszerben végbemenő változások nem a szocializmus
megjelenését bizonyítják a kapitalizmus viszonyai között. A
kapitalizmus a szocializmus felé mutató formákat és kereteket,
a társadalmasítást megpróbálja a legmesszebbmenőkig felhasz-
nálni a rendszer, tehát a kizsákmányolás érdekeinek szolgálatá-
ban.

Galbraithnak – és a konvergenciaelmélet más híveinek –
alapvető tévedése a kiindulópontban van: a társadalmi átala-
kulást csak a termelőerők, a technika, a munkatermelékenység
fejlődési szakaszaiként értelmezik. Teljesen figyelmen kívül
hagyják a sajátos társadalmi-gazdasági viszonyokat, az osztály-
szerkezetet, az érdekstruktúrát. Abban igaza van az elméletnek,
hogy mind a két rendszer mozgásban van: a szocializmus az ala-
csonyabb fázisból a fejlettebb forma felé halad. Ennek megfele-
lően átalakul, továbbfejlődik politikai struktúrája is. A kapita-
lizmusban – amelynek hanyatlását a társadalmasítás előrehala-
dása sem állítja meg –, miközben növekszik a mind teljesebb

anyag felkészültség a szocializmusra, a politikai struktúrát fokozottan a tőkésosztály hatalmának fenntartására, a társadalmi haladás ellen használják fel.

A könyv sok más elvi és gyakorlati kérdése is vitatható. Nem tekinthetők megalapozottnak a szocializmusról tett megjegyzései. Átmeneti jelenségeket általánosít pl. az elosztás rendszeréről (XXXI. fej. 2. pont). Komoly kétségeket ébresztenek megjegyzései arról is, hogy a nagytőke emberei ma már csak „ceremoniális figurák az egyetemek életében”. Az amerikai valóság tényei, az egyetemi mozgalmak dokumentumai ennek ellenkezőjére utalnak.

A nagyvállalatok és a politika viszonyáról azt írja, hogy a menedzserek vezette társaságok politikai lehetőségei kisebbek, mint a vállalkozó vezetése alatt álló cégeké, arra, hogy politikai célokra adjanak ki nagy összegeket. Ez azonban csak a közvetlen finanszírozásra áll. A nagyvállalatoknak ezer és egy közvetett lehetősége van politikai pártok, mozgalmak, személyek finanszírozására, nem is beszélve a részvényesek lehetőségeiről.

„Az új ipari állam” írójának gondolatai az amerikai valóság – helyesebben az általa látott, értékelt amerikai valóság – talajában gyökereznek. Az USA, a fejlett tőkésországok között azonban az egyetlen, amelyben a nagy monopol-társaságok hatalma ilyen óriási méreteket öltött. Hasonló vonások mutatkoznak ugyan más tőkésországokban, de nagyok az eltérések is. Galbraith műve elsősorban *amerikai*: az Egyesült Államok ipari rendszerének mechanizmusát tárja elénk. Értékét ez nem csökkenti, hiszen ahogy valaha Anglia volt a tőkés fejlődés tipikus példája, ma az USA a monopolkapitalista rendszeré. A fejlődés nemzetközi összefüggései megvilágításának szinte teljes hiánya azonban sok kérdőjelet kelt. Az olvasó hiába keresi a mű tartalomjegyzékében a „nemzetközi társaságok”, „nemzetközi pénzügyek”, „külkereskedelem”, „segélyek”, „fejlődő országok”, fogalmakat, nem is beszélve az olyan kategóriákról, mint imperializmus, nemzetközi kizsákmányolás. Galbraith művének e hiányossága is feltárja a mai amerikai polgári reformizmus egyik fő gyengesé-

gét. Nem arról van szó, hogy Galbraith nincs tisztában ezekkel a kategóriákkal, vagy nem érti jelentőségüket. A probléma inkább az, hogy a racionális társadalommá reformált amerikai kapitalizmus koncepciójába sehogyan sem férnek bele a világ gazdasági és politikai valóságának lényeges tényei.

* * *

„A közgazdászok — írja Galbraith a könyv függelékében — általában sokra tartják, amit maguk csinálnak, és jóval kevesebbre, amit szakmai kollégáik.” A tudósok között persze nemcsak a közgazdászok ilyenek. Itt mi azonban *nem* a mű jelentőségét vonjuk kétségbe, hanem ideológiai, világnézeti tévedéseit, következtetéseit bíráljuk. *Nem* a mű szakmai értékét vitatjuk, hanem ideológiai tartalmát. Ez pedig nem egyszerűen a szerző szellemes megállapításával jellemzett hagyományos szakmai ellentétek problémája a közgazdászok között.

Dr. Simai Mihály

A szerző előszava

Majd tíz esztendővel ezelőtt fogtam e könyv megírásához, illetve bizonyos értelemben a könyv magától indult útjára. Akkoriban befejezéséhez közeledett „The Affluent Society” (A bőség társadalma) című könyvem; már csak az a spontán hangvétel hiányzott, amelyet általában a kézirat negyedik vagy ötödik átirásával szoktam elérni. Ekkor kezdett kibontakozni előttem egy másik, jóval nagyobb világ: a nagy konszernek világa, amelyben mindinkább az emberek szolgálják a hatalmas üzleti szervezeteket, amelyeknek eredetileg őket kellene szolgálniok. Kezdttem felismerni, hogy ebben a világban a szokványos sémáktól merőben eltérő indítékok vezérlik a nagy részvénytársaságokat, s a gazdasági élet és az állam kapcsolatai sem felelnek meg e sémáknak. Ugyanez áll a piacokra, sőt fokozott mértékben: nem irányítják a gazdasági életet, hanem egyre inkább a nagy üzleti vállalkozások szükségleteihez és igényeihez idomulnak. Sok szerző foglalkozott már a helyzet egyes aspektusaival, de egyik sem tételezett fel nagyobb változásokat. Jógám fokozatosan és saját ellenállásomat leküzdve jutottam arra a meggyőződésre, hogy a részletjelenségek valójában egy sokkal átfogóbb és igen szorosan összefüggő változási folyamat elemei.

Nem könnyen engedtem meggyőzni magamat saját gondolataimtól. A könyv, amelyen éppen dolgoztam, nyilvánvalóan csupán egy részét taglalta ennek a folyamatnak. Ha nem is felel meg a tudományos szemléletnek, a feladatokat mégiscsak az adottságokhoz kell igazítani. Ha belefogok a nagyobb feladatba,

esetleg sohasem fejezem be a munkában levő könyvemet. Vannak barátaim, akiknek egy hosszú életem át sikerült tudományos hírnévre szert tenniük pusztán kiadatlan műveik, a rájuk való meggyőző hivatkozás alapján. Az ilyesmihez azonban különleges tehetség kell. Én inkább csak folytattam a megkezdett munkát, megjelentettem „A bőség társadalmá”-t és csak azután kezdtem alaposabban megvizsgálni, amit odáig csak futólag vettem tudomásul.

Ekkoriban kezdtek felhalmozódni tetemes adósságaim is. Mély hálával tartozom például McGeorge Bundynak, a Harvard Egyetem bölcsészeti és természettudományi dékánjának, aki megengedte, hogy jóformán két teljes éven át távolmaradjak az egyetemtől és Amerikában, majd Európában tanulmányozzam a nagy iparvállalatokat, később pedig Svájcban igyekezzem a gondolataimat összefüggő egészszé megformálni. A New York-i Carnegie Alapítvány nemcsak meleg szavakkal buzdított, de pénzzel is segített (segítséget jelentett „A bőség társadalma” című könyv megjelenése is, amelyet előzőleg ugyanennek az alapítványnak a finanszírozása tett lehetővé). A Carnegie Alapítvány egyike a legnagyobbvonalúbb és -rugalmasabb kulturális intézményeknek, hála kiváló vezetőinek, mint John Gardner, a későbbi egészségügyi, közoktatási és jóléti miniszter, vagy James Perkins, aki jelenleg a Cornell Egyetem rektora. Azon imádkozom, hogy ezek a férfiak egy eljövendő világban korábbi tevékenységük nyomán a legrövidebb és legkevésbé fájdalmas büntetést szenvedjék. Harvardi kollégáim azt hiszem már bele-törődtek abba a szokásomba, hogy írásaiban a legfelelősségteljesebb társadalmi magatartást prédikálom, ugyanakkor bűnösen elhanyagolom egyetemi feladataimat. Ha mégsem törődtek volna bele, úgy még több hálával tartozom nekik, hiszen sohasem vetették a szememre.

A komoly társadalmi mondanivalójú amerikai szerzőtől megkíváncsatik — főleg ha még nem egészen idős —, hogy köszönetet mondjon családjának a munkássága során tanúsított megértésért és ezáltal — mintegy melleleg — egészséges családi életéről

tegyen tanúságot. Örömmel teszek eleget ennek a szokásnak. Elmondhatom, hogy feleségem, Catherine és három fiam túlélte a munkámmal kapcsolatos megpróbáltatásokat és ismét kitűnő közérzetnek örvend.

Már-már elkészültem ennek a könyvnek a vázlatával, amikor 1961-ben Kennedy elnök Indiába nevezett ki nagykövetnek. A kéziratot némi rossz érzéssel helyeztem el egy bank széfjében. Köztudomású, hogy csupán meglehetősen hiú emberek írnak könyveket: én is aggódtam, hogy a világ pótolhatatlan szerzőt veszít a könnyebben beszerezhető diplomata fejében. Ez a veszély azonban a vártnál kisebbnek bizonyult. Indiából néhány új gondolattal és végső soron a probléma jobb áttekintésével tértem haza. A korábbi kézirat nagyrészt el is vetettem. Ha nem kerül sor a diplomáciai közjátékra, talán primitívebb változatot tettem volna közzé. Minden szerzőnek ajánlom, ha nincs is módja egy darabig nagykövetként működni mielőtt könyvét megjelentetné, legalább vegyen ki hosszabb szabadságot a probléma alaposabb átgondolása végett.

Újólag emlékeztetni szeretném az olvasót, hogy ez a könyv, eredetét tekintve „A bőség társadalmá”-val áll összefüggésben. Nagyjából úgy viszonyul ahhoz, mint egy ház az egyik ablakához. A korábbi könyv az első pillantást nyújtotta az épület belsejébe. Eljárásom ezúttal a következő volt: kihagytam, illetve rövid utalással elintéztem mindazt, amiről korábban már szó volt és amire a jelenlegi okfejtés szempontjából nem volt szükség. Nem foglalkoztam most a gazdasági eszmék és velük összefüggő célok fejlődésével, a gazdaság állami és magánszektora közötti egyensúllyal, a termeléstől különvált jövedelem fogalmával, valamint a szegények speciális problémájával az ipari társadalomban. Ugyanakkor néhány más, a korábbi könyvben is szereplő gondolat – kiváltképpen a fogyasztói és közületi magatartás idomulása a termelővállalat igényeihez – a jelen könyv szempontjából is múlhatatlanul fontosnak bizonyult, néhány más kérdésben pedig időközben tovább fejlesztettem a nézeteimet. Ilyen esetekben megengedhetőnek tartottam, hogy

visszatérjek a már korábban elmondottakra. Különben kénytelen lettem volna az olvasót korábbi könyvem elolvasására buzdítani, márpedig az efféle felhívásoknak általában nincs nagy foganatjuk.

Témám kifejtésének még két sajátosságára szeretnék rámutatni: az egyik elkerülhetetlen, a másik szándékos volt. Az első mintegy tíz fejezetben megvetem a későbbiek alapját: ezek a fejezetek valamivel több figyelmet igényelnek a későbbiekénél, de remélhetőleg megérik a fáradságot. Érveimet, mint látni fogják, harminc fejezeten keresztül fokozatosan bontakoztatom ki. Sok mindent kell az olvasónak észben tartania. Hasznosnak véltem tehát, hogy időközönként emlékeztessenek a már korábban leírtakra. Ez szándékosan történt. Aki olvasóim közül feleslegesnek ítéli az effajta emlékeztetőket, vigasztalódjék a gondolattal, hogy rendkívüli emlékezetének és éleselméjűségének adja meg az árát.

Akárcsak korábbi könyvemét, ennek a kéziratát is irodalmi kérdésekben pótolhatatlan szövetségese, Andrea Williams vette gondozásába. Valóban mérhetetlen hálával tartozom e nagyműveltségű, lelkes és hűséges barát közreműködéséért. Hónapokkal rövidítette meg a kézirat előkészítésének munkálatait és évekkel hosszabbította meg az életemet, ámbár ki tudja, javamra válik-e. Ezért ajánlom neki hálás szívvel e könyvet. A fáradságos gépelési és újragépelési munkáért, valamint meleg, ugyanakkor kellemesen tekintélyromboló érdeklődéséért hálámat fejezem ki Grace Johnsonnak.

Arthur M. Schlesinger jr., mint szinte minden eddigi írásomat, ezt is kéziratban olvasta. Értékes tanácsokkal szolgált és sok mindenben helyesbítette megállapításaimat, amire bőven szükségem volt. Köszönetem érte. A könyvemben felvetett gondolatok jelentős részét megvitattam Carl Kaysen professzorral és örömmel ismerem el, hogy a legjobbak éppen tőle származnak. Carl Kaysen, a Princeton Institute for Advanced Study vezetője, egyike azoknak a kiváló embereknek, akiknek nagyszerű gondolatait nemritkán mások adják közre. Mi, akik többet frunk,

aligha tudnók nélküle elvégezni a munkánkat. Könyvemben több alkalommal hivatkozom a közvetlen, vagy műveik útján nyert közvetett segítségre, amit kollégáimtól, John Dunlop, Robert Dorfman és John Meyer professzoroktól kaptam. Mindazokkal egyetemben, akik a Harvard Egyetemen hasonló kérdésekkel foglalkoznak, magam is mélységes hálával tartozom Edward S. Mason professzornak, aki szintén elolvasta könyvem kéziratát.

John Maynard Keynes, amikor megírta „The General Theory of Employment, Interest and Money” (A foglalkoztatottság, kamat és pénz általános elmélete) című klasszikus művét, kitűnő cambridge-i kollégája, A. C. Pigou professzor könyvéből kiindulva fejtette ki eltérő véleményét, mert azt tartotta a tárgy legkiválóbb feldolgozásának. Nem akarok nagyképmű összehasonlításokba bocsátkozni, de hasonló okból – szintűgy a művek kiválósága miatt – kollégám Robert Dorfman professzor és régi barátom Paul Samuelson professzor műveit használtam fel.

Igen gazdag és terjedelmes szakirodalom foglalkozik az amerikai gazdaság szervezetével és struktúrájával, valamint irányításának módszereivel. A kevésbé tapasztalt olvasó talán szívesen fogadja, ha megemlítek két könyvet, amelyeket magam is nagy haszonnal forgattam, mert a legjobb általános áttekintést adják. Az egyik Richard Caves professzor kollégám kitűnő munkája: „American Industry: Structure, Conduct, Performance” (Az amerikai ipar szerkezete, irányítása, teljesítménye). A másik a Swarthmore College tanárának, Clair Wilcox professzornak „Public Toward Business” (Állami politika az üzleti életben) című átfogó és kitűnő szakértelemmel megírt könyve.

Változás az ipari rendszerben

1.

A modern gazdasági életben sajátos szerepe van a változásnak: mindenki óriásinak tartja és aki megjelenési formáinak felsorolásába, méreteinek kihangsúlyozásába bocsátkozik, megnyugtató bizonytságot ad közhelyes gondolkodásáról. Ugyanakkor mégsem szokás lényegbevágó változásokról szólni. Ünnepeyes alkalmakkor az Egyesült Államok gazdasági rendszerét nagyjából tökéletesnek szokták feltüntetni. Egyébként más országokban ugyanez a helyzet. Tudjuk, nem könnyű tökéletesíteni, ami már tökéletesnek minősül. Noha nagymérvű változások történtek, az áruterelés jelentős növekedésétől eltekintve minden nagyjából marad a régiben.

A változás tényéhez nem férhet kétség. Az elmúlt több mint 70 év során, de kivált a második világháború kezdete óta, a gazdasági életben végrehajtott újítások és változtatások minden megítélés szerint igen nagyok voltak. A leglátványosabb a javak termelésében alkalmazott egyre bonyolultabb és kifinomultabb technika. A kézi munkaerő helyébe gépek léptek, sőt a gépeket egyre többször további gépek vezérlésére és ily módon az emberi értelem primitívebb formái helyett is alkalmazzák.

Hetven évvel ezelőtt a részvénytársaságok inkább csak olyan iparágakban működtek, ahol a termelés, az akkori arányokhoz képest, már nagyüzemi szinten folyt: így a vasutaknál, a gőzhajózásban, acélgyártásban, kőolajtermelésben és -finomításban, valamint a bányászat egy részében. Manapság ezek a hatalmas gazdasági szervezetek éppúgy foglalkoznak élelmiszer-kereskede-

lemmel, mint gabonaőrléssel, napilapokat adnak ki és tömegszórakoztatásról gondoskodnak, vagyis olyan tevékenységet is folytatnak, amely egykor az egyéni tulajdonos vagy jelentéktelen kis cégek kizárólagos területe volt. A legnagyobb cégek dollár-milliárdokat költenek felszerelésre és emberek százazreit foglalkoztatják több tucat üzemegységben sok száz termék előállítására. Az Egyesült Államok 500 legnagyobb konszernje közel 50 százalékát állítja elő mindazoknak a javaknak és szolgáltatásoknak, amelyek az ország területén évente rendelkezésre állnak.

Hetven évvel ezelőtt a részvénytársaság még tulajdonosainak eszköze, egyéniségük vetülete volt. Carnegie, Rockefeller, Harriman, Mellon, Guggenheim, Ford — országosan ismert nevű emberek álltak e vállalatok élén. Nevük máig is közismert, de a múzeumokról és emberbaráti alapítványokról, amelyeket létrehoztak, vagy a politikában szereplő utódaikról. Azoknak a neve, akik manapság a nagy konszernek élén állnak, nem szerepel a köztudatban. Detroit határain és az autószakma berkein kívül jó ideje senki sem tudja, mi a neve a General Motors jelenlegi vezérének. Ha csekkel fizet, neki is éppúgy igazolnia kell a személyazonosságát, mint bárki másnak. Ugyanez áll a Ford, Standard Oil vagy a General Dynamics vezetőire. Akik manapság e hatalmas vállalatokat irányítják, nem is rendelkeznek jelentős számú vállalati részvénnel. Nem a részvényesek választják meg őket, hanem általában az igazgató tanács, amelynek tagjait — hogy bezáruljon az önimádat köre — viszont ők maguk jelölik ki.

Hasonlóképpen közismert dolog, hogy változás következett be az állam és a gazdasági élet viszonylatában. A szövetségi, állami és helyi közigazgatás manapság az összes gazdasági tevékenységnek mintegy húsz-huszötöt százalékát bonyolítja le. 1929-ben ez az arányszám nyolc százalék körül mozgott. Az amerikai állami szervek gazdasági tevékenységének aránya jóval magasabb, mint például a bevallottan szocialista jellegűnek mondott indiai államé, de jelentősen felülmúlja a hagyományosan szociáldemokrata Svédországot és Norvégiát, sőt még a kommunista

Lengyelországgal is állja az összehasonlítást, holott utóbbi erősen agrárjellegű ország, ahol a mezőgazdaság magántulajdonban maradt. Az amerikai állam gazdasági tevékenységének nagyrésze (33–50 százalékka) a honvédelemre és az űrkutatásra vonatkozik. Ez még konzervatív megítélés szerint sem minősül szocializmusnak. Egyéb területen a minősítés kevésbé egyértelmű.

A fentiekén túlmenőleg az állam – az úgynevezett Keynes-i forradalom nyomán – szabályozza a javak és szolgáltatások megvásárlására fordítható összjövedelmet. Célja, megfelelő vásárlóerőt biztosítani mindannak megszerzéséhez amit a mindenkori munkaerő előállít. Valamivel bizonytalanabbul és jóval kevésbé egyértelműen törekszik továbbá arra is, hogy a foglalkoztatottság magas szintje ellenére a bérek és árak ne srófolják egymást a magasba. Talán az intézkedések következtében, vagy csupán, hogy próbára tegyék az emberek féktelen optimizmusát, a javak termelése a legújabb időkben igen magas és meglepően állandó szinten mozgott.

A kapitalizmus megjelenésének legkorábbi időszakától egészen a hitleri háború kezdetéig a gazdasági konjunktúra és pangás időszakai, ha rendszertelen időközönként is, de állandóan váltogatták egymást. A gazdasági ciklus külön témája lett a közgazdaságtudománynak. Bevett foglalkozássá vált előre jelezni a ciklusok lefolyását, megmagyarázni szabálytalanságaikat, a józan okfejtés, jóslás, ráolvasás és varázslás elemeinek olyan kombinációjával, amelyre legfeljebb a primitív vallásokban találni példát. A második világháború utáni két évtizedben nem volt komolyabb depresszió: 1947-től mindmáig (1966) mindössze egyetlen esztendőben nem emelkedett az Egyesült Államok polgárainak reáljövedelme.

A továbbiakban három olyan változásról lesz szó, amelyek már kevésbé szerepelnek az elért eredmények szokványos listáján. Először is igen nagy mértékben felduzzadt a meggyőzés és rábeszélés apparátusa az árneladásban. Költségeit és a foglalkoztatott tehetségeket tekintve, ez a tevékenység már-már versenyre kél a javak termelésére fordított erőfeszítésekkel. Hiszen

önálló tudományággá fejlődött már annak lemérése is, hogy az emberek mennyire fogékonyak az ilyenfajta rábeszélésre.

Egy másik változás a szakszervezeti mozgalom hanyatlása. Az Egyesült Államokban a szakszervezeti tagság létszáma 1956-ban érte el a maximumát. A foglalkoztatottság azóta tovább emelkedett, de a taglétszám általában visszaesett. A szakszervezeti mozgalom hívei és mindazok szerint, akik belőle élnek, a hanyatlás csak időleges vagy ciklikus jellegű. Akadnak szépszámmal, akik nem is vették tudomásul. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy az okok egy összefüggő, de jóval átfogóbb változásban keresendők.

A harmadik változás lényege, hogy erősen emelkedett a felsőoktatási intézetek hallgatóinak száma, valamivel kisebb mértékben pedig a továbbtanulási lehetőségeké is. Ezt általában a felvilágosító tevékenység iránti újkeletű és általános érdeklődésnek szokták betudni. De akárcsak a szakszervezeti taglétszám csökkenésének, ennek is mélyebb okai vannak. Ha a fennálló gazdasági rendszernek csupán tudatlan proletárok millióira lenne szüksége, nyilván oda hatna, hogy ezek álljanak rendelkezésre.

2.

A felsorolt változásokról, vagy legalábbis legtöbbjükről sok vita folyt már. De ha egymástól elszigetelten vizsgálják őket, amint általában történik, hatásuk sokkal kisebbnek tűnik. Valójában ok és okozatként szorosan összekapcsolódnak és valamennyi egy jóval nagyobb mérvű változás alkateleme. A gazdasági életre gyakorolt hatásában ez az átfogó változás meghaladja részeinek összegét.

Említettük már a gépek és a bonyolult technika szerepét; ez nagymérvű tőkeberuházást tesz szükségessé. Műszakilag képzett emberek tervezik és irányítják a berendezések működését, ráadásul a korábbinál sokkal hosszabb időbe telik, amíg a termelési szándékból eladható termék keletkezik.

Az említett változások tették szükségessé és lehetségessé a hatalmas üzleti szervezetek létrejöttét. Csak ilyen szervezet rendelkezhetik a megfelelő tőkével, ez képes mobilizálni a megfelelően képzett munkaerőt. Ennél azonban többet is tehet. A jelentős tőkeberuházás és bonyolult szervezés, amely jócskán megelőzi a várt eredményt, egyfelől előrelátást követel, másfelől olyan konkrét lépéseket, amelyek biztosítják a tervek sikeres megvalósulását. Nem vitás, hogy például a General Motors sokkal erőteljesebb befolyást tud gyakorolni a környezetére, a beszerzési árak és munkabérek alakulására, valamint termékeinek eladási árára, mint például egy kis konfekciós üzem tulajdonosa.

De még ez sem minden. A fejlett technikával és nagyüzemi organizációval biztosított magas szintű termelés és jövedelem a lakosság jelentős részét felszabadítja a primitív szükségletek nyomása alól. Ennek következtében megváltozik a gazdasági magatartásuk, bizonyos értelemben irányíthatóbbá válik. Az éhes embert, hacsak nem részeg, nem lehet eltéríteni attól, hogy utolsó dollárján ne élelmiszert vásároljon. A jól táplált, jól öltözött, rendes lakásban élő és mindenképpen ellátott embert viszont rá lehet venni, hogy villanyborotvát vagy villanyfogkefét vásároljon. Ilyenformán nemcsak az árak és az önköltség, de a fogyasztói igények is manipulálhatókká válnak és további lényeges elemmel gazdagodik a környezet irányításának fegyvertára.

Valahányszor a műszaki fejlesztés nagy beruházásokat emészt fel, a helytelen műszaki eljárás, vagy a fogyasztók elégtelen befolyásolása a termék megvásárlására, súlyos pénzbe kerülhet. A költségek és a velük összefüggő kockázat viszont erősen csökkenthető, ha az állam fedezi a magasabbrendű műszaki fejlesztést, illetve garantálja a műszakilag fejlett termék piacát. Megfelelő igazolást találni nem nehéz: honvédelmi szempontok, nemzeti tekintély, olyan fontos iparágaknak nyújtott támogatás, mint a szuperszonikus utasszállítás stb. A modern technika tehát egyúttal meghatározza a modern állam növekvő funkcióit.

Egyébként a technika és a vele járó tőke- és időigényesség még

közvetlenebbül is oda hat, hogy az állam szabályozza a keresletet. Egy nagyvállalatnak, ha újfajta autótípust akar kihozni, el kell érnie, hogy a vevő meg is vásárolja azt. Nem kevésbé fontos azonban, hogy az emberek anyagilag képesek legyenek efféle beszerzésekre. Életbevágó kérdés, hiszen jó előre sok időt és pénzt fektetnek a vállalkozásba, a termék piacra kerülésekor pedig éppúgy uralkodhat depresszió, mint konjunktúra. Ennek elkerülése végett gondoskodni kell az általános kereslet stabilizálásáról.

A bőség még tovább fokozza a hatványozott kereslet stabilizálásának igényét. Akinek a keresete a létfenntartás körül mozog, kénytelen kiadni az egészét, minden pénzét elfogyasztani. A jól kereső azonban félretehet és semmi sem biztosítja, hogy mások kiadják vagy beruházzák ugyanazt az összeget, amit ő megtakarított. Ráadásul a gazdag társadalom, legalábbis részben, a nagyvállalatoknak, konszerneknek köszönheti termelőképességét és jövedelmét. A nagyvállalatoknak is megvan a lehetőségük, hogy keresetük egy részét visszatartsák, megtakarítsák, méghozzá azon az önérzetes jogcímen, hogy embertársaikat takarékosagra készítetik. Semmiféle biztosíték nincs rá, hogy ezt a vállalati megtakarítást hasonló összegű kiadás ellensúlyozza. Ebből következik, hogy a nagyfokú jólétben élő közösségben a kiadás, és ezzel együtt a kereslet is, kevésbé megbízható, mint a szegényebb közösségekben. A bőségnek örvendő gazdasági élet éppen akkor veszti el ilyen irányú megbízhatóságát, amikor a modern technika okozta magasabb költségek és hosszabb üzletmenet leginkább megkívánná a piacok szilárdságát. A Keynes-i forradalom olyan történelmi pillanatban következett be, amikor egyéb változások múlhatatlanul szükségessé tették. Akárcsak a fejezetünk elején tárgyalt többi, ez is szorosan vett oka és egyben okozata egy még átfogóbb változásnak.

Ellentétben a szépirodalmi vagy drámai alkotásokkal, a közgazdaságban nem hiba, ha eleve világosan látjuk az egész „cselekményt”: jelen esetben összefüggő egészként vizsgáljuk az eddig említett és ezután megemlíthető változásokat. Véleményem szerint a modern gazdasági életet sokkal tisztábban érthetjük meg, ha teljes egészében próbáljuk látni.

Szeretném továbbá kimutatni azt is, hogy a változások szélesebb keretein belül miként változtak meg az emberi erőfeszítést kiváltó indítékok. Ennek során meg kell ingatnom egyikét a legelfogadottabb gazdasági feltevéseknek, nevezetesen azt, hogy az ember gazdasági tevékenysége felett a piac uralkodik. Valójában olyan gazdasági rendszerben élünk, amely – a hivatalosan elfogadott ideológiai meghatározástól függetlenül – lényegében tervgazdaságnak minősül. Korántsem a szuverén fogyasztó gyakorolja a kezdeményező lépést annak eldöntésére, hogy mit termeljenek, nem ő adja meg a piacon keresztül azokat az utasításokat, amelyek a termelő mechanizmust kívánsága szerint befolyásolják. Ez a kezdeményezés igenis a nagy termelővállalatoktól ered, amelyek nemhogy szolgálnák a piacot, de éppen ellenkezőleg, ellenőrzésük alatt tartják, és azon túlmenően a fogyasztót is saját szükségleteiknek megfelelően irányítják. Ennek során erős befolyást gyakorolnak a fogyasztó értékítéletére és felfogására, beleértve jó néhány ellenvéleményt, amely érveléssel szemben nyilván felhangzik majd. Ebből az elemzésből egyebek között azt a következtetést vonhatjuk le, hogy széles körű összetartás mutatkozik az ipari rendszerek között. A gazdasági rend kialakulását korántsem az ideológia szempontjai, hanem a technika és a gazdasági szervezetek parancsoló szükségyszerűsége határozza meg. Ez az állapot nagyjából szerencsésnek mondható, ha nem is találkozunk feltétlenül mindazok elismerésével, akik a társadalmi tervezés ellentétéként a piaczgazdálkodás jelenlegi formájáért szállnak síkra szellemi és erkölcsi tőkéjük egész bevetésével. Az előbbiek tanítványai

sem igen rajonganak érte, hiszen ők azok, akik — mestereiknél szerényebb szellemi erőfeszítéssel — fennen lobogtatják a szabad piac és szabad vállalkozás, ezzel együtt az úgynevezett szabad nemzetek zászlaját a politikai, stratégiai vagy diplomáciai küzdőtéren. Nem számíthatunk azoknak az elismerésére sem, akik a tervezést mindenképpen a szocializmussal azonosítják. Az általam megfogalmazott gondolatok tehát, sajnos nem az általános véleményt tükrözik.

Noha szerencsésnek mondtuk a fennálló helyzetet, ez a megállapítás is bizonyos módosításra szorul. Hiszen az emberi ideáloknak igazán nem felelhet meg, hogy alárendeljük nézeteinket az ipari szükségszerűségnek. Ez az állapot még csak nem is egészen biztonságos. Az alárendeltség természetéről és következményeiről a későbbiekben még bővebben esik szó.

4.

Minden témakörnek megvannak a maga hagyományos és kényszerű határai; rájuk való hivatkozással azonban nem szabad a lényegét elkerülni. Ráadásul a szerző nem maradhat közömbös szellemi erőfeszítéseinek gyakorlati következményeivel szemben még akkor sem, ha egyesek tudományos objektívizmus címén a közöny mellett foglalnak állást.

Éppen ezért könyvem utolsó fejezeteiben a gazdasági változások kihatásait vizsgálom a társadalmi és politikai magatartásra, a hibák orvoslásával és a reformokkal foglalkozom. Arra a következtetésre jutottam ugyanis — és remélem másokat is sikerül meggyőznöm erről —, hogy gondolkodásunkban és cselekedeteinkben szolgálivá lettünk a gépezetnek, amelyet a magunk szolgálatára teremtetünk. Sok tekintetben kényelmes ez a szolgaság; akadnak, akik csodálkozva vagy éppen felháborodással veszik majd tudomásul, hogy a menekülést hirdetem. Hja, vannak örök elégedetlenek, mondják. Emancipációnk általános körvonalaít szeretném javaslataimban felvázolni. Ellenkező

esetben a gazdasági célok más, jóval értékesebb szempontok rovására teljes egyeduralmat szereznek életünk felett. Pedig ami igazán számottevő, az nem javaink mennyisége, hanem életünk minősége.

Rendkívül veszedelmesnek tartom jelenlegi eljárásunkat, amellyel fenntartás nélkül alávetjük magunkat a technika fejlődésének. Ez végső soron létünket fenyegeti. Igyekszem ebben a kérdésben alternatívákkal szolgálni. Veszéllyel fenyeget az is, hogy oktatási rendszerünk kizárólag gazdasági célok szolgálatába kerül. Ez ellen biztosítékokat javasolok. Az elemzés nyomán következtetéseket vonok le az egyén viszonyáról a munkájához és a közösség viszonyáról a tervezéshez. E viszonylatokról is bővebben lesz szó. Foglalkozom továbbá azokkal az eddig fel nem ismert politikai lehetőségekkel, amelyek abból fakadnak, hogy a modern gazdaság csak szakképzett és művelt munkaerővel működhet. Minderre a későbbi fejezetekben kerül sor. Aki megfelelő politikai platformra akar feljutni, ne sajnálja megtenni a közbülső lépcsőfokokat.

5.

Egy-két évvel ezelőtt az Egyesült Államok kereskedelmi minisztériuma — olyan területre hatolva, amely főként demokratikus kormányzatokban a magánvállalkozásnak van fenntartva — füzetet adott ki a kapitalizmus áldásairól.¹ Illusztrálásukra leírta, miként működik egy szabadtéri limonádés bódé két gyerek vezetése alatt. Ez megfelelt a közgazdasági oktatás szokványos gyakorlatának, amely szerint a kapitalizmus legkönnyebben úgy magyarázható meg, ha kevés vagy éppen semmi tőkével induló, egyetlen ember vezetése alatt álló, minden vállalati struktúrától és szakszervezeti beavatkozástól mentes vállalkozást

¹ Do You Know Your Economic ABC's? Profits in the American Economy. USA Kereskedelmi Minisztérium, 1965.

vizsgálunk. A gazdasági vérkeringés végtére is kis cégekkel indult meg, amelyek kevés tőkével bírtak és egyetlen tulajdonos irányítása alatt álltak. Az ilyen típusú gazdaság működését a piacgazdálkodásban versenyképes cég módszeres és következetes elmélete támasztja alá, amely pedagógiai célokra nagyszerűen alkalmas.

Csakhowy ez a gazdasági szemlélet ellentétben áll a valósággal. Egyébiránt, egy nosztalgikus és romantikus kisebbségtől eltekintve, a közgazdászok sem írják alá. A fejezetünkben korábban említett változások még nem terjednek ki egyenletesen a gazdasági élet minden területére. Máig is egyéni tulajdonban folyik a mezőgazdaság, a jelentéktelen hozamú bányászat, a festészet, a zeneszerzés, az irodalmi tevékenység jórésze, az orvosi, ügyvédi, tanári munka, (a bűnözés egy része), a kézműipar, a kiskereskedelem egy része és a javító-, tisztító-, tatarozóipari tevékenység, a kozmetikai és más háztartási vagy egyéni szolgáltatások. Ezek a területeken csak korlátozottan jelentkeznek, vagy teljesen hiányzik a tőke, a fejlett technika és komplett organizáció, mindazok az ismérvek, amelyek a köztudatban nem véletlenül kapcsolódnak a modern vállalat fogalmához.

Az említett szektor azonban kívül fekszik a modern gazdaság központján. Az eddig felsorolt változások sem vonatkoznak rá, tehát nem tartozik a gazdaság ama részéhez, amely a fejlett technikát összekapcsolja a nagymérvű tőkefelhasználással és amelynek a modern nagyipari konszern a legszembeesőbb megnyilvánulása. Manapság ezek a nagyvállalatok tartják kézben szinte az egész hírközlést, majdnem az egész áramfejlesztést és -elosztást, a közlekedés, árutermelés és bányászat, túlnyomó részét, a kiskereskedelem jelentős hányadát és a szórakoztató ipar tetemes részét is. Számuk egyébként nem túl nagy: nem sokat tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a felsorolt tevékenység túlnyomó részét mintegy 500–600 cég bonyolítja le.

A gazdasági életnek ezt a szektorát szoktuk automatikusan azonosítani a modern ipari társadalommal. Ha értjük a működését – és ez minden fáradságot megér –, a gazdasági életnek

azt a részét látjuk világosan, amely a leginkább változott és ezzel együtt a legerőteljesebben változtatja meg életünket. Ha azonban a gazdasági élet fennmaradó részével foglalkozunk csupán, viszonylag méreteiben csökkenő és szinte teljesen statikus részt vizsgálunk és vajmi keveset érthetünk meg.

A gazdasági életnek ez a két szektora – a dinamikus technikával, nagy tőkével és nagyfokú szervezettséggel működő néhány száz nagyvállalat világa, valamint a sok ezer hagyományos kisvállalkozóé – egymástól erősen eltérő. A különbség korántsem csupán mennyiségi, hanem felöleli a gazdasági szervezés és magatartás minden vonatkozását, beleértve az energiák motivációját is. Mielőtt még egzaktabb meghatározással próbálkoznánk, helyes lesz elnevezést találni a gazdaság ama szektorának, amelynek a nagyvállalat a jellemzője. Az elnevezés önként kínálkozik: a továbbiakban ipari rendszernek nevezzük. Maga, az ipari rendszer fő jellemzője az új ipari államnak. Utóbbi mint átfogó keret – maga az épület annak tartalmával együtt – szolgáltatja könyvünk címét.

A technika imperativusai

1.

A Ford Motor Company autógyár 1903. június 16-án alakult meg néhány hónapi előkészület után, amelynek során szerződéseket kötött más cégekkel különféle alkatrészek gyártására. Termelését eleve az eladott autók számával határozta meg. Az első kocsi 1903 októberében került piacra. A cég engedélyezett tőkéje 150 000 dollár volt, de csupán 100 000 dollár értékű részvényt bocsátottak ki, ebből is csak 28 500 dollár értékű készpénzfizetés ellenében. Noha ez nem érinti szorosan témánkat leszögezhetjük, hogy a cég már az első évben és a további esztendőik egész során át is, jókora profittal dolgozott. 1903-ban Fordék átlag 125 embert foglalkoztattak.¹

1964 tavaszán a Ford Motor Company új autómárkát hozott forgalomba. A szakmában honos divatnak megfelelően, de nem túl találóan, Mustang-nak nevezték el az új autót. A közönséget alaposan előkészítették az új márka fogadására, a tervek gondosan kidolgozták a várható termelési és eladási mutatókat. Ha tévedtek is, mint a tervek általában, inkább túlszerénynek bizonyultak. Az előkészületek nem kevesebb, mint három és fél évet vettek igénybe. 1962 őszétől, amikor a tervrajzokat jóváhagyták, egészen 1964 tavaszáig, amikor a kocsi a piacon megjelent, a cég igen tetemes beruházásokat eszközölt: a mérnöki és tervezési költségek 9 millió dollárra rúgtak, 50 milliót

¹ Allan Nevins: Ford, The Times, The Man, The Company. Scribner, New York, 1954. 220. és köv. old. és függelék.

emésztett fel a Mustang sorozatgyártásának műszaki megvalósítása.² 1964-ben a Ford-cég átlag 317 000 embert foglalkoztatott. A vállalat aktívái megközelítették a 6 milliárd dollárt.³

Ezek az összehasonlítások a technika sokkal nagyobb mérvű alkalmazásának szinte valamennyi következményét érzékel-tetik. A továbbiakban sorra vesszük őket.

2.

A technika nem egyéb, mint tudományos vagy más rendszerezett ismeretek módszeres alkalmazása gyakorlati feladatokra. Ebből — legalábbis gazdasági értelemben — mindenekelőtt az következik, hogy minden megoldandó feladatot részfeladatokra kell bontani, mert ez az egyedüli lehetősége annak, hogy a szer-zett ismeretek gyakorlati teljesítmények érdekében alkalmaz-hatók legyenek.

Semmiféle sajátlagos módja nincs annak, hogy rendszerezett ismeretek közvetlenül alkalmazhatók legyenek egy autó, de akárcsak egy karosszéria vagy alváz előállítására. Csak akkor válnak alkalmazhatókká, ha a feladatot olyan mértékben fel-bontjuk, hogy az a tudományos vagy műszaki ismeretek vala-mely konkrét területével azonosíthatóvá válik. A fémkohászati ismeretek például nem alkalmazhatók az egész jármű gyártására, de igenis felhasználhatók a hűtőrendszer vagy a motorblokk

² Köszönettel tartozom a Ford Motor Company vezetőjének, Walter P. Murphynak, amiért rendelkezésemre bocsátotta ezeket a részleteket. Ebben, valamint a következő fejezetekben felhasználtam a Robert McNamarától kapott korábbi segítséget is, abból az időből, amikor még Fordék igazgatója volt. Egyébként előljáróban szeretném nemcsak elis-merni, hanem egyenesen hangsúlyozni, hogy a tervezés nem mindig jár a kívánt eredménnyel és bizony előfordulnak kudarcok is. Hevesebb kritikások hivatkozhatnak például egy másik Ford-gyártmány, az „Edsel” kudarcára, de a kudarcok semmiképpen sem döntik meg érve-lésem helyességét.

³ The 500 Largest U.S. Industrial Corporations. The Fortune Direc-tory, 1964. augusztus.

megtervezésénél. Hasonlóképpen a gépipari ismeretek sem vonatkoztathatók az egész jármű előállítására, csak például a főtengely megmunkálására. Ugyanígy a kémia sem hasznosítható az egész autó előállításánál, csupán a felületi kikészítés összetételénél játszik fontos szerepet.

De a felbontás folyamata még ezzel sem ért véget. A fémkohászati ismereteket például nem általában az acél, hanem egyes speciális acélfajták különleges funkcióinak meghatározására alkalmazzuk, a vegyészeti ismereteket nem általában a festékekre vagy műanyagokra, hanem különleges molekuláris szerkezetekre és azok átrendeződésére a kívánalmaknak megfelelően.⁴

A technikának szinte valamennyi, de a modern ipar alkatának is legtöbb következménye éppen abból származik, hogy a feladatokat részekre kell felbontani, az ismereteket ezekre a részfeladatokra kell alkalmazni, majd végezetül e megoldott részfeladatok kombinálásával kell előállítani a végterméket. Ebből a bonyolult folyamatból hat fontos következmény származik, amelyeket alább sorra veszünk.

(1) A feladat megkezdésétől annak befejezéséig terjedő időszak mindinkább meghosszabbodik. A szakismereteket mindenekelőtt a feladat végéig lebontott töredékeire alkalmazzák, majd a vele határos újabb töredékekre és a kettő kombinációjára, egy újabb kombinációra és így tovább egészen a végső befejezésig.

⁴ A munkamegosztás mint közgazdasági fogalom igen régi keletű, de csupán kezdetleges és részleges alkalmazását jelenti az itt vázolt gondolatoknak. Minden műszaki feladat felbontásával egyre egyszerűbb mozzanatokhoz jutunk, mint például, az Adam Smith által említett gombostűgyártás esetében, a gombostű fejének vagy hegyének elkészítéséhez. Ez azonban olyan hamis fényben tünteti fel a problémát, mintha egyre homogénebb műszaki tudás alkalmazásáról lenne szó.

Ezzel szemben a feladat részekre bontása az érintett szakterületeknek megfelelően korántsem szorítkozik műszaki eljárásokra, illetve nem is vonatkoztatható ilyenekre. Egyaránt előfordul az orvostudományban, üzletvitelben, építészeti tervezésben, gyermek- és kutyannevelésben és minden olyan probléma során, amelynek megoldása összetett tudományos ismereteket igényel.

Az egész folyamat időben úgy nyúlik vissza, mint egy növény gyökérrendszere a talaj mélyébe. A szálak leghosszabbika határozza meg a termeléshez szükséges teljes időt. Minél alaposabban történik a technika alkalmazása — vagyis minél bonyolultabb a gyártási eljárás —, annál tovább kell visszafelé haladni a szakismeretek alkalmazásában. Ennek megfelelően hosszabbodik meg az idő a feladat megkezdése és annak befejezése között.

Az első Ford-kocsi gyártása nem volt munkaigényes feladat. A fémkohászat még csak elméletben létezett, a gyártáshoz közönséges acélt használtak, amilyent raktárról lehetett beszerezni és még aznap meg is munkálhatták. Az autó előállításának szándékától annak tényleges létrehozásáig tehát kevés idő telt el.

Ezzel szemben a modern autókhoz szükséges acél minőségi meghatározása már a tervezőknél, illetve a laboratóriumban kezdődik és folytatódik az acélgyári megrendeléseken és a megfelelő fémmegmunkáló gépek beszerzésén keresztül egészen a szállításig, kipróbálásig, majd a felhasználásig.

2. Jóval nagyobb tőkét kell lekötni a termelésben, a mennyiségi növekedésen túlmenőleg is. A meghosszabbodott gyártási idő és ezzel együtt a gyártásban levő javakra fordított nagyobb beruházás sok pénzbe kerül. De drága dolog a tudás is, amelyet a feladat különböző elemeinek megoldásához alkalmazni kell. A gyártási probléma valamely elemére alkalmazott tudás mindekelőtt azt jelenti, hogy a feladat teljesítésére speciális gépet konstruálnak. (Nemhiába asszociálódik a technika fogalma a gépekkel: a gépi berendezések a technika legkonkrétabb megjelenési formái.) Ehhez is beruházások szükségesek, valamint ahhoz, hogy a különböző elemek végtermékké állhassanak össze.

Az első Ford-autó előállításához nagyobb beruházásra volt szükség a befizetett 28 500 dollárnál, hiszen egy része más üzemekben, azok felszerelésében és gépeiben feküdt, például a Dodge fivérek cégében, akik alkatrészeket szállítottak. Maga a Ford-üzem viszont igen kevés beruházást igényelt: anyagokat és alkatrészeket csak átmenetileg tároltak, nem voltak költséges szakemberek és csak egészen primitív gépeket használtak az összeszereléshez.

Megkönnyítette a munkát az is, hogy a vázat két ember könnyen fel tudta emelni.

3. A technika fejlődése során a pénz- és az időráfordítás egyre merevebben, csupán egy-egy meghatározott feladat végrehajtását szolgálja. Ezt a feladatot mindenkor előbb pontosan meg kell határozni, mielőtt alkatelemeire felbontható. Ezután alkalmazzák a szakismereteket és a felszerelést a felbontott részfeladatra, de nem is alkalmazhatók egyébre, csupán az egyetlen, eredetileg megszabott feladatra. Amint az megváltozik, újabb szaktudásra és újabb felszerelésre van szükség.

Annak idején a Dodge Fivérek műhelye, ahol az első Ford motorját és alvázat előállították, korántsem volt autógyártásra specializált üzem. Éppen úgy foglalkozhatott kerékpárok, gőzgépek vagy hintócsapágyak előállításával is és meg is tette. Ha Ford és munkatársai menet közben úgy döntöttek volna, hogy a készülő járművet nem benzinnel, hanem gőzzel hajtják meg, Dodge-ék műhelye néhány óra alatt átállhatott volna az új követelmény teljesítésére.

Ezzel szemben a Mustang minden alkatrésze, s az előállításukhoz szükséges szerszám és felszerelés, valamint az alkatrészek acél vagy egyéb alapanyaga különleges tervezés alapján készült, hogy a meghatározott funkciókat tökéletesen szolgálhassa. Egyéb funkciók betöltésére nem is voltak alkalmasak. Ha számottevően megváltoztatták volna az autótípust és Mustang helyett valamilyen más jellegzetes állatról, a barracuda vagy a kele nevezetű halakról, esetleg kígyóról vagy skorpióról elnevezett autótípust akartak volna kihozni — hiszen manapság semmi sem lehetetlen —, a munka nagy részét újra kellett volna végezni. A cég tehát már másfél évvel az autó megjelenése előtt óriási beruházásokkal elkötelezte magát e sajátos típus mellett.

4. Nyilvánvaló, hogy a technika alkalmazásához szakképzett munkaerőre van szükség. Rendszerezett ismereteket gyakorlatilag felhasználni természetesen csak olyanoknak áll módjában, akik ilyen ismeretekkel rendelkeznek. De nem csupán a technika lép fel különleges munkaerő-igényekkel: a tervezés — amint arra

mindjárt rátérünk – szintén viszonylag magas szintű szakosított tudást kíván. A minden irányú előrelátás és a céltudatos akciók megtervezése olyan képesség, amely feltétlenül magas fokú tudományos végzettséghez kötött. Feltételezi azonban a szervezőképességet, az információk megfelelő felhasználását, illetve azt a képességet, hogy hasznos tapasztalatokra ösztönösen tudjunk reagálni.

Mindezek a követelmények abszolút méretekben mégsem jelentik szükségszerűen azt, hogy manapság magasabbrendű tehetségre volna szükség, mint a technikailag kevésbé fejlett korszakban. Az első Ford-kocsi előállítói igen tehetséges emberek voltak. A Dodge fivérek már korábban feltaláltak egy kerékpártípust és egy gőzbarkát. Műhelyükben a legkülönbébb dolgokat gyártották és Detroitban legendák keringtek róla, hogy – kivált kissé részegen – hogyan csapongott a fantáziájuk. Alexander Malcolmson, Ford közvetlen társa az autógyártás elindításában, ügyes szénkereskedő volt. James Couzens, akinek talán még Henry Fordnál is nagyobb szerepe volt a vállalkozás sikeres végrehajtásában,⁵ korábban a vasútnál dolgozott és szénnel kereskedett, majd Fordéktól távozva Detroit város rendőrfőnöke és polgármestere lett, Michigan állam republikánus szenátora és Franklin D. Rooseveltté tántoríthatatlan híve. A mai Ford-vállalatnál dolgozók jó része nem büszkélkedhet ilyen eredményekkel. De a maiak viszont jóval alapvetőbb tudással rendelkeznek azokról a speciális feladatokról, amelyekért kizárólagosan felelősek.

5. A szakosítás elkerülhetetlen megfelelője (a szervezethez). Ez teszi lehetővé, hogy a szakember munkája kellő eredménnyel járhasson. Ha sok szakember működik egy vállalatnál, az összehangolás igen fontos feladattá válik. Valójában annyira bonyolult, hogy a szakemberek munkájának megszervezése külön szervező szakembereket igényel. A nagyméretű és bonyolult

⁵ Erről a kérdésről szól Was Ford a Fraud? című írásom, lásd: The Liberal Hour. Houghton, Boston, 1960. 141. és köv. old.

üzleti szervezet voltaképpen még a gépeknél is konkrétabb megnyilvánulása a fejlett technikának.

6. Az idő- és tőkeráfordítás nagysága és egyirányú merevsége, a nagy vállalati szervezet, valamint a piac meghódításának problémája a fejlett technika feltételei között teszi szükségessé a tervezőmunkát. A feladatokat úgy kell végrehajtani, hogy azok ne a jelenben, hanem olyan eljövendő időpontban oldódjanak meg, amikor már elkészült a velük összefüggő és hozzájuk tartozó többi munka, és az egész feladat befejezést nyer. Minthogy időközben igen jelentős tőke kerül beruházásra, égetően fontos, hogy a tervezés jó munkát végezzen. Előre kell látni, milyen körülmények uralkodnak majd az egész feladat befejezésekor, és milyen körülmények lépnek fel a folyamat során. Megfelelő intézkedésekkel elejét kell venni, vagy közömbösíteni kell a káros fejlemények hatását, biztosítva, hogy mindaz amit előre beterveztünk, konkretizálódni fog.

Fordék hőskorában ez az előrelátás csak igen rövid időszakot jelentett. Mindössze napok teltek el a gépek és anyagok beszerzése, illetve a kész autó előállítás között. Ha küszöbön áll a jövő amit előre kell látnunk, feltételezhető, hogy nagyjából olyan lesz, mint a jelen. Ha az autó nem tetszett a vevőknek, egykettőre változtatni lehetett rajta. Módot adott erre a gyártási folyamat rövidsége, valamint az, hogy sem a munkaerő, sem az anyag vagy a gépek nem voltak speciális igényeknek alávetve.

Változtatásokra valóban sor is került. Az első autók, amint annak idején piacra kerültek, nem feleltek meg teljes egészében a fogyasztók igényeinek: panaszkodtak, hogy a hűtő nem hűt, a fékek nem fékeznek, a porlasztó nem látja el üzemanyaggal a motort, egy Los Angeles-i kereskedő pedig azt a különös fel fedezését közölte, hogy „az első kerekek a kormányzással ellenkező irányba fordulnak”.⁶ A hibákat nyomban kijavították és azok nem befolyásolták károsan a kocsi jóhírét.

⁶ Nevins id. mű. 248. old.

A Mustang esetében bizony igen kellemetlenek lettek volna az efféle hiányosságok és korántsem lehetett volna őket ilyen gyorsan, egyszerűen és olcsón orvosolni. Minthogy az első Ford-autó előállításához nem használtak speciális gépeket, nyersanyagot, alkatrészeket, illetve különleges szakembereket, a szükségletet a piacon könnyen be lehetett szerezni. Arra sem volt tehát szükség, hogy a lehetséges hiányosságokkal eleve számoljanak és elejét vegyék előfordulásuknak. Ezzel szemben a Mustang jóval speciálisabb követelményeinek fedezéséhez múlhatatlanul szükség volt előrelátásra és megfelelő intézkedésekre. Amikor az első Ford-autó terve megfogamzott, eleve bizonyos volt, hogy Detroitban okvetlenül vevőre talál bármilyen motorral meghajtott kerekeken gördülő jármű. A Mustang esetében már korántsem volt olyan bizonyos, hogy meg is veszik. Ezért kellett a vállalkozást igen gondosan előkészíteni és a vásárlókat jó előre meggyőzni arról, hogy szükségük van az autóipar legújabb jótétményére. Az alapos tervezőmunka tehát nem maradhatott el.

3.

Általában minél fejlettebb a technika, annál nagyobb szabásúak az előzetes követelmények. Ez vonatkozik az egyszerű termékekre is, ha előállításuk kifinomultabb eljárással készül, illetve ötletes göngyölegben, speciális csomagolásban kerülnek piacra. A követelmények mennyiségileg erősen megnövekednek, ha olyan különlegesen bonyolult technika alkalmazásáról van szó, mint a modern fegyvergyártásnál. Fokozottabban áll ez a modern békeidőkre, amikor idő és költség nem játszik életbevágóan fontos szerepet.

Amikor például 1587. március végén II. Fülöp spanyol király elhatározta, hogy visszatéríti az angolokat az egyedül üdvöztető hitre, nem okozott különösebb gondot, hogy Spanyolorzágnak nem volt hadiflottája. Mindössze a nemrég meghódított Portugáliából származó néhány hadihajó állt rendelkezésre, de lényegében

a kereskedelmi hajókat is elegendőnek ítélte a vállalkozáshoz.⁷ Akkoriban tehát a flottát szinte a piacról lehetett beszerezni. Azt sem tekintették végzetes csapásnak, hogy mintegy három héttel a hadjárat megindulása után Drake admirális Cadiznál tönkrevverte a spanyol flotta jó részét. Alig egy esztendővel később, 1588. május 18-án, a spanyol armada már 130 hajóval büszkélkedett, pedig a történészek szerint állítólag súlyos felelőtlenség és hebehurgyaság terhelte az illetékesek lelkiismeretét. Ha sok pénzbe került is az új armada felállítása, mégsem haladta meg az akkori spanyol birodalom anyagi lehetőségeit. Nem sokat változott további háromszáz esztendő alatt sem. A Victory nevű hadihajó, amelynek fedélzetéről Nelson admirális szólította fel az angolokat hazafias kötelességük teljesítésére, egyszerű hajó volt ugyan, de egy nappal sem fiatalabb 40 évesnél. Az első világháborúban használt repülőgépek, amelyek legfeljebb egy vagy két embert és egyetlen fegyvert szállítottak, a tervezéstől a bevetésig néhány hónap alatt készültek el.

Manapság egy elsőrendű ipari nagyhatalomnak minimum 20 esztendejébe telnék, míg számszerűleg a spanyol armadáéhoz hasonló modern hadiflottát állíthatna elő a szükséges repülőgép-
anyahajókkal, hozzájuk tartozó repülőgépekkel, atommeghajtású
tengeralattjárókkal és rakétákkal, kisegítő és utánpótlást bizto-
sító hajóhaddal, támaszpontokkal és hírközlő berendezésekkel. Jóllehet a mai Spanyolország sokkal gazdagabb, mint amiről uralkodói az ország fénykorában valaha is álmodhattak, semmiképpen sem gondolhatna ekkora flotta létesítésére. A második világháborúban fontosabb feladatra egyetlen olyan harci repülőgépet sem használtak, amelyet ne az ellenségeskedések kitörése előtt terveztek volna meg. A hadianyag előállítás ideje azóta még meghosszabbodott. Bízvást elmondhatjuk, hogy azoknak, akik manapság ötven év körül járnak, a jelenleg tervezés alatt

⁷ A spanyol királyi udvar (Escorial) 1587. március 31-i leirata. Lásd Garrett Mattingly: The Armada. Houghton, Boston, 1959. 80. old. Fülöp király persze már évek óta foglalkozott a tervvel.

álló fegyverektől nem kell tartaniok. Ezek a fegyverek csak azokat fenyegetik, akik még meg sem születtek, de talán még a szüleik sem keltek egybe.

4.

A modern technika köztudott velejárója, hogy bizonyos problémák megoldásával bizton számolni lehet, még mielőtt birtokában lennénk a megoldásukhoz szükséges ismereteknek. 1966-ban, amikor e sorokat írom, meglehetősen biztosra vehető, hogy a következő öt éven belül embert lehet eljuttatni a Holdra. Pedig az eljárásnak még számos részlete tisztázatlan. Biztosra vehető továbbá az is, hogy mindazok javára, akiket jó- vagy balsorsuk a mi bolygónkhoz köt, megoldják majd a levegő és a víz szennyeződésének problémáját. Pedig ma még nem ismerjük ehhez a legcélravezetőbb módszereket. Még az is feltehető, hogy előbb-utóbb sikerül az elővárosokban lakó amerikaiakat biztonságban és kényelemben eljuttatni városi munkahelyükre. Persze ennek a mikéntje is csak ezután fog majd kiderülni.

Nyilvánvaló, hogy ha egy adott feladat végrehajtásához teljesen kidolgozott módszerek állnak rendelkezésre, jóval kevesebb szervezett tudást igényel, mintha az alkalmazandó módszerek még bizonytalanok. A bizonytalanság fokozza az idő- és költség-ráfordítást is, még hozzá igen jelentősen. Ma még bizonytalanság uralkodik affelől, hogy milyenfajta fémet kell alkalmazni szuperszonikus repülőgépek külső falához. Ebből eredően bizonytalan a fém megmunkálásának legjobb módja és az is, hogy milyen fajta berendezéssel lehet a megmunkálást legjobban elvégezni. Mindez óriási mértékben megnöveli egy ilyen repülőgép előállításának idejét és költségeit. A modern technikának tehát egyik elismert területe a rengeteg pénzt és időt felemésztő probléma-megoldás. Ez a terület a modern közgazdaságban „kutatás és fejlesztés” címszó alatt szerepel.

Mint már korábban említettük, tervezésre azért van szükség,

mert a gyártási folyamat hosszú idő alatt megy végbe, nagy beruházásra van szükség és minden beruházás csak egy specifikus feladat megoldását teszi lehetővé. A korszerű hadifelszerelés esetében különösen nagy szerepet játszik az idő, a költség és a beruházás egyirányúságának szempontja. Még tovább növekszik az idő és a költség, ha — mint a modern fegyverkezésnél általában — bizonytalanság uralkodik a helyes konstrukció felől és emiatt rengeteget kell kutatásra és fejlesztésre költeni. A tervezés ilyen körülmények között mulhatatlanul szükséges és egyben igen nehéz is. Szükséges, hiszen sok idő és pénz forog kockán, sok eshetőség van a balsikerre és abból súlyos katasztrófa származhat. Igen bonyolult a tervezés, mivel sok és súlyos tényezőt kell figyelembe venni.

Megoldásként kínálkozik tehát a lehetőség, hogy a legfőbb kockázatot az állam vállalja magára. Az államnak módjában áll a termék számára piacot szerezni, illetve biztosítani; magára vállalhatja a fejlesztési költségeket is, hogy amennyiben egy bizonyos határ fölé emelkednek, azokat ne a cégnek kelljen fedeznie. Esetleg a szükséges műszaki tudást is az állam fizetheti meg, vagy bocsáthatja rendelkezésre. Az elmondottakból máris nyilvánvaló, hogy a technika minden körülmények között tervezéshez vezet, egészen magasrendű alkalmazása esetén pedig előfordulhat, hogy a tervezés problémája meghaladja az iparvállalat képességeit. Ilyenkor korántsem valamiféle ideológia vagy politikai ravaszság, hanem egyszerűen a műszaki szükségszerűség indítja a céget arra, hogy az államtól segítséget és védelmet kérjen. A fejlett technikának ez egyik igen érdekes következménye, amelyre később még vissza fogunk térni.

Ha a gazdasági változások bonyolult komplexumát vizsgáljuk, logikus, hogy a technikából induljunk ki, amelynek önálló kezdeményező ereje van. Világosan kell látnunk azonban, hogy a technika nemcsak előidézi a változást, de maga is a változás folyamánya. Míg egyrészt kényszerű módon előidézi a szakosodást, maga is a szakosodás eredménye. Széles körű szervezethez van ugyan szüksége, de egyben a szervezethez következménye

is. A továbbiakban mégis elsősorban a technika okozta változásokkal fogunk foglalkozni, a világosabb áttekintés kedvéért némileg önkényes sorrendben. Mindenekelőtt közelebbről megvizsgáljuk, hogy a nagy idő- és tőkeigényesség milyen hatással van az ipari tervezésre. Ezt követően szó lesz a nagy mennyiségben felhasznált tőke eredetéről és szerepéről, majd arról, hogy milyen szerepe van a szakosított munkaerőnek és a szervezeteknek, amelyekbe tömörült. De még ezzel sem értünk a végére: a tervezés, szakosodás és szervezés témái, akár csak a protestáns zsoltárok vagy az egyetemi sportindulók harcos jelszavai, könyvünkben minduntalan vissza-visszatérnek.

Az ipari tervezésről

1.

Az Egyesült Államokban egészen a második világháború végéig vagy még rövidebb idő után is, a tervezés fogalma aránylag szűkre szabott cselekvést jelölt: inkább csak az eljövendő dolgokkal való ésszerű foglalkozást és hajlandóságot arra, hogy előzetes intézkedéssel elejét vegyék az elkerülhető kellemetlenségeknek. Mint ahogyan az egyénnek is dicséretére vált, ha ésszerűen tervezte el életét, úgy a közösségeknek is, ha környezetüket értelmesen alakították ki. Mindig is jó dolognak tartották például egy helyesen megtervezett városban élni, és az amerikai kormánynak akkoriban is külön hivatala foglalkozott az országos erőforrások gazdaságos felhasználásával. A második világháború idején mind az Egyesült Államokban, mind az Egyesült Királyságban egyfajta szerényebb iparágga fejlődött a háború utáni időkre szóló gazdasági tervezés. Úgy vélték, hogy a harcoló katonákat megnyugtassa, ha jó előre gondoskodnak majdani foglalkoztatásukról amikor visszatérnek a polgári életbe.

Később, a hidegháború időszakában, a tervezés fogalma ideológiai mellékszöveggel párosult. Hiszen a kommunista országokban nemcsak a termelőeszközöket államosították, amitől az Egyesült Államokban nemigen kellett tartani, de tervgazdálkodást is folytattak és ez már valamiképpen veszélyesebbnek tűnt. Úgy gondolták, ha „odaát” körülhatárolják a szabadságot, ebből azt a következtetést kell levonni, hogy az úgynevezett szabad társadalomnak óvakodnia kell mindenfajta tervezéstől. A modern liberalizmus sajátossága, hogy rendkívül óvatosan fogalmaz és

lehetőleg kerülje a világos beszédet. Gondosan kerülte tehát a tervezés szó használatát is, a konzervatívok pedig éppenséggel gyalázkodó értelemben alkalmazták. Ha egy köztisztviselőt gazdasági tervezőnek minősítettek, ez csak valamivel volt kevésbé megbélyegző, mintha kommunistának vagy beteges fantáziájúnak mondták volna, de az illetőnek semmiképpen sem szolgált javára. Mindenki egyértelműen állást foglalt minden olyan megnyilvánulás mellett, amely a piac korlátozásmentes működéséből fakadt. Ezt a felfogást nem csupán a szabadság-féltés diktálta, de olyan presztízsokok is, mint hogy fenn kell tartani az amerikaiak gazdasági élelmességének jóhírét.

Az Egyesült Államok és a többi fejlett ipari ország gazdaságának és politikájának megértése szempontjából aligha jöhetett volna rosszabbkor a tervezés fogalmával szemben megnyilvánuló ellenszenv. Éppen olyankor érvényesült, amikor a fejlettebb technika és vele együtt az idő- és tőkeigényesség fokozódása minden ipari közösségre rákényszerítette a széles körű tervezést. Manapság ezt már kezdik felismerni és ezzel együtt a tervezés kategóriája is sokhelyütt elfogadottabbá válik.

Persze amiről azt tartják, jobb ha nem létezik, annak létezését sokszor eltagadják. A tervezés szerepét a modern ipari társadalomban azért nem veszik mindmáig eléggé figyelembe. Ráadásul a konzervatívok helyes ösztönrel ismerték fel, hogy a gazdasági tervezés szükségszerűen az egyéni magatartás befolyásolását is jelenti. Ha tagadják, hogy az Egyesült Államokban bármiféle tervezés folyik, el tudják rejteni a befolyásolás tényét azok elől, akiket ellenőrzésük alá vontak.

2.

A piacgazdálkodás feltételezi, hogy a kínált ár fejében produkálható a várt eredmény. Semmiféle egyéb tevékenységre nincs szükség. A fogyasztó, ha fizetni kész, kiváltja a szükségletet fedező cég megfelelő akcióját. Ha hajlandó többet fizetni,

többet is kap. Hasonlóképpen a cég is, fizetőkészségének alapján, hozzájut a termelés szempontjából szükséges munkaerőhöz, nyersanyaghoz és felszereléshez.

A tervezés azóta vált szükségessé, amióta ez a folyamat elvesztette megbízhatóságát. A technika és velejárói, az idő- és tőkeigényesség azt jelenti, hogy a fogyasztó szükségleteit hónapokkal, sőt esetleg évekkel előre kell látni. Hiszen előfordulhat, hogy mire a termék megjelenésének távoli napja bekövetkezik, a fogyasztó nem mutat hajlandóságot a vásárlásra. Ugyanilyen okoknál fogva, míg a szimpla munkaerő és primitív nyersanyag a beígért ár megfizetése ellenében rendelkezésre áll, addig egyáltalán nem lehet számítani arra, hogy ugyanilyen feltételek ellenében megfelelő szakembert és a fejlett technikához szükséges, esetleg még fel sem ismert nyersanyagot is elő lehet teremteni. A teendő mindkét szempontból nyilvánvaló: a cégnek nemcsak el kell döntenie, hogy a fogyasztó majdan mit akar és milyen áron, de minden lehetséges módon oda is kell hatnia, hogy aminek az előállítására elhatározta magát, azt a fogyasztó kifizetődő áron beszeresse. Gondoskodnia kell továbbá róla, hogy a munkaerő, a nyersanyag és a felszerelés olyan önköltségen álljon rendelkezésre, amely megfelel a késztermék vételárának. És minthogy egyaránt ellenőrzése alatt kell tartania az eladást és a termelést, tehát a piac funkcióját szükségszerűen a tervezés tölti be.

Nem kell bővebben fejtegetni, hogy minél hosszabb a termelési folyamat és minél több tőkét köt le, annál kevésbé lehet vállalni a fogyasztó önkényes megnyilvánulásának kockázatát. Annál kevésbé, minél bonyolultabb technikával készül a termék. Igen valószínű, hogy két-három év múlva is szilárd kereslet lesz például földieper, tej vagy friss tojás iránt. Jóval kevésbé bizonyos azonban, hogy a fogyasztók ugyanilyen spontánul hajlandók lesznek egy meghatározott színű vagy vonalú autót, illetve bizonyos méretű vagy formájú tranzisztoros rádiót vásárolni.

Hasonlóképpen világos és a legegyszerűbb példákon kimutatható, hogy a technika fejlődése és a velejáró változások csök-

kentik a megbízható piaci kínálatot mind a munkaerő, mind a felszerelés vonatkozásában.¹ Ha csákánnyal és ásóval végzik az útépitést, nyomban be lehet állítani a kellő munkaerőt, amint elhatározták a feladat végrehajtását. Minthogy csákányok és ásók többféle munkafolyamat elvégzésére alkalmasak, a piacon minden mennyiségben haladéktalanul beszerezhetők. Mint már Marx megállapította, a munkaerő-toborzást megkönnyíti, ha a munkanélküliek serege ipari munkaerő-tartalékot alkot. De a munka haladéktalan megkezdésének lehetséges módja az is, ha magasabb bér felkínálásával elcsábítják egy másik munkáltató szakképzetlen munkásait.

A piac sima működését már nem lehet garantálni, mihelyt a korszerű követelményeknek megfelelő modern autót építéséről van szó és bonyolult gépeket kell munkába állítani. Korántsem bizonyos, hogy akár jóval magasabb fizetés fejében is azonnal rendelkezésre álljanak a mérnökök, tervezők, csatornázási szakértők, a fák, ligetek, folyók és egyéb terepakadályok elhárítói. A bulldózereket és egyéb talajmozgató berendezést sem olyan egyszerű beszerezni, mint a csákányokat és ásókat. Mindenképpen szükség van tehát céltudatos előzetes intézkedésekre, hogy megfelelő bér, illetve ár ellenében biztosítani lehessen az összes követelményeket. A piac működését bizonyos mérvű tervezéssel módosítani kell.²

¹ A nagymértékben specializált nyersanyagok, alkatrészek és munkaerő beszerzési ára közgazdasági szakkifejezéssel szólva nem rugalmas. Ugyanez vonatkozik a műszakilag fejlett termékek keresletére is. Az első esetben az árak nagymérvű (és prohibítív) emelkedése megakadályozza az utánpótlást, a második esetben a nagymérvű (és hasonlóképpen prohibítív) csökkenés a fogyasztók számának gyarapodását akadályozza meg.

² Az a körülmény, hogy tervezésre szükség van, még nem jelenti, hogy jól is végzik. Általános megfigyelés szerint például egy építkezésnél sohasem folyik különösebben szorgos munka. Noha valóban szükség van tervezésre, hogy a kellő nyersanyag, a gépek, a munkaerő és az alvállalkozók mind rendelkezésre álljanak, a gyakorlatban mindez igen pontatlanul, illetve rosszul történik. Ebből ered az a helyzet, hogy az építkezéseknél mindig egy további fázis bekövetkezésére várnak.

Ennél is jóval megbízhatatlanabb a piac, ha arról van szó, hogy irányított lövedékek tehetetlenségi vezérlésével foglalkozó mérnököket, számjegyes áramkör tervezésével foglalkozó szakembereket, a levegő rugalmasságát tanulmányozó tudósokat, különleges képességű rádiómérnököket kell találni, illetve nyersanyagok tekintetében nem egyszerűen acélról, hanem például titániumotvözetekről van szó, és az előállítandó termék nem szimpla motorkerékpár, hanem űrhajó. Ilyen esetekben a szükségleteket igen alaposan kell előrelátni és megtervezni. Mindezek a korszerű követelmények kifejezésre jutnak mind az ipar, mind a kormányzat modern szóhasználatában is. Az amerikai polgárháború idején a szállásmesterek egyszerűen a piacról szerezték be a szükségleteket és a szállítók, akik a megrendeléseket teljesítették, hasonlóképpen a piacon működtek. Manapság a megfelelő műveletekről azt szokták mondani, hogy beprogramozzák őket.

Az iparvállalat oldaláról nézve a tervezés lényege: előrelátni mindazokat az akciókat, amelyekre a termelés megindulásától annak befejezéséig szükség van, és előkészíteni az akciók sima lebonyolítását. Ráadásul kellő intézkedésekkel biztosítani kell, hogy a folyamat során felmerülő váratlan fordulatok ne okozhassanak zavart.³ A közgazdász, elméleti politikus vagy specialista szemszögéből a tervezés legfőbb eleme, hogy a termelést meghatározó piac és áralakulás helyett, önkényes döntés határozza meg, hogy mit termeljenek és fogyasszanak és milyen áron. Ennek alapján úgy vélhetnénk, hogy a tervezés kategóriáját két különféle értelemben is használják.

A gyakorlatban azonban a kétfajta tervezés – ha egyáltalán annak mondható – szétválaszthatatlanul egybefonódik. A vállalat képtelen jövőendő akcióit hasznosan előrelátni és megtervezni, képtelen felkészülni minden eshetőségre, ha nem tudja pontosan, milyen áron és milyen mennyiségben fog eladni, milyen

³ „A gyakorlatban (az üzletvezetés) ... célja a minimumra csökkenteni a bizonytalanságot, annak következményeit, illetve mindkét tényezőt.” Robin Marris: The Economic Theory of Managerial Capitalism. The Free Press of Glencoe, New York, 1964. 232. old.

költségekkel kell számolnia a munkaerőt és a tőkét is beleértve, és ezzel a ráfordítással milyen eredményeket érhet el. Mindezeket a tényezőket azonban nem lehet megállapítani, ha a piac megbízhatatlan. Ilyen esetben tehát nincs mód a tervezésre. Ha a fejlődő technika és szakosodás miatt a piac megbízhatatlansága fokozódik, egyre lehetetlenebbé válik az ipari tervezés is, ha csak magát a piacot is nem tervezik meg kellőképpen. A termelő-vállalat tehát tervezés alatt jórészt azt érti, hogy minimálisra csökkenti vagy éppenséggel kiküszöböli a piac módosító befolyását.

3.

A piacok növekvő bizonytalanságát különféle módszerekkel lehet ellensúlyozni. Nem minden esetben van szükség a piac teljes kikapcsolására. Amennyiben a szóban forgó termék nem túl nagy jelentőségű, a bizonytalansági tényezőt nem is kell figyelembe venni. A General Electric számára rendkívül fontos, hogy pontosan ismerje az árat, amelyért nemes acélt beszerezhet, vagy nagyméretű generátorokat adhat el, tudnia kell, hogy ezek milyen mennyiségben kerülnek piacra, illetve mennyit lehet eladni belőlük. Lényegesen kevésbé érdekes például a kávéházak számára, hogy milyen áron szerezhetik be a szükséges evőeszközöket. A nagyságrendi kérdés tehát kiküszöbölheti a piac bizonytalanságát. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a General Dynamics Corporation Convair repülőgépgyára a sugárhajtású repülőgépek gyártásán 425 millió dollárt veszített. Az elszenvedett veszteség részben a kutatással és fejlesztéssel összefüggő bizonytalanságból eredt: az utasszállító sugárhajtású gépek előállítási költségei jóval felülmúlták az előzetes számításokat. A kudarcot azonban mindenekelőtt a piac okozta, helyesebben szólva az a körülmény, hogy nem sikerült a megfelelő szerződésekkel csökkenteni a piac bizonytalanságát. Ennek ellenére a vállalat nem ment csődbe (ámbar közel állt hozzá), hiszen évi kétmilliárd dollár körüli bevételt biztosítottak a külön-

bőző gyártmányok – rakéták, építőanyagok, tengeralattjárók és telefonkészülékek –, amelyeknek előállításával a repülőgépgyártáson kívül foglalkozik.⁴ A Convair kudarca ezeket nem érintette. A 425 millió dolláros veszteség kisebb cég számára, amely csupán egyetlen terméket gyárt, bizony igen kényelmetlenné válhatott volna. Itt jelentkezik tehát egyik fontos magyarázata annak, hogy a konszernnek az utóbbi időben miért tértek rá egyre inkább a komplex (úgynevezett poliglott) fejlődési formára. A (poliglott) konszern konglomerátum összekapcsolja a nagy méreteket a gyártás sokrétűségével. Ezzel is ellensúlyozza a bizonytalanság hátrányos következményeit, amelyek egyébként nem kiküszöbölhetőek. Ha a fogyasztók ellenállása bizonyos termékekkel, jelen esetben repülőgépekkel szemben nem befolyásolható, ez a körülmény nem érinti a telefonok, illetve építőanyagok piacát. A piac bizonytalansági tényezőit tehát a teljes tervezési egységnek viszonylag kis részére lehet korlátozni.

Az általánosabb eljárások azonban inkább a piac teljes megkerülését célozzák azáltal, hogy önkényesen szabják meg az árakat és az érték eladandó, illetve megvásárolandó mennyiségeket. Ennek alábbi módoszatai ismeretesek:

- ① A piac kikapcsolása;
- ② ellenőrzése eladók vagy vevők révén;
- ③ felfüggesztése meghatározott vagy meghatározatlan időre az eladó és a vevő között létrejött szerződés nyomán.

Valamennyi felsorolt művelet a modern ipari rendszer közismert eljárásaihoz tartozik.

⁴ Richard Austin Smith: Corporations in Crisis. Doubleday, New York, 1963. 91. és köv. old. A vállalat balszerencséje a repülőgépek eladásával kapcsolatban szoros összefüggésben áll a TWA légitársaság és Howard Hughes jelenlegi nehézségeivel.

A piac kikapcsolása úgynevezett vertikális integrációval történik. A tervező egység, vagyis a konszern hatáskörébe vonja a beszerzési forrást, illetve az áru elhelyezési területét: az árak és mennyiségek alkuval történő kialakulása helyett így a tervezési egységen belül csupán átvitel történik. Ha egy cég működése nagymértékben függ egy fontos nyersanyag vagy termék beszerzésétől – például egy olajvállalatnál a nyersolajtól, acélgyárnál a vasértől⁵, alumíniumgyárnál a bauxittól, vagy a Sears, Roebuck kereskedelmi vállalatnál az árubeszerzéstől –, mindenkor fennáll a veszély, hogy csak kedvezőtlen áron juthat hozzájuk. Alapvető biztonságot ad ezzel szemben, ha a vállalat a beszerzéseknél nem függ a piac esetlegességeitől, hanem saját beszerzési forrásaira támaszkodhat. Ezzel azonban még nem küszöbölte ki a piac bizonytalanságát, hanem csupán annyit ért el, hogy az érc vagy nyersolaj árának nagymértvű és nehezen befolyásolható ingadozásai helyett, a munkaerő, a fűrés vagy ércszállítás költségeinek kisebb, elaprózottabb és könnyebben befolyásolható ingadozásaival kell számolnia. Ez azonban egy magában véve is nagy eredmény. Az olyan olajvállalatoknál, mint például a Socony-Vacuum vagy a Sohio a nyersolaj árának megváltozása súlyosan esik a latba, míg a fúróberendezések költségingadozása jelentéktelen részlet csupán.

A cég szemszögéből a piac kikapcsolása azt jelenti, hogy tisztára cégen belüli döntéssé lehet átváltoztatni az egyébként természetüknél fogva részben vagy teljesen befolyásolhatatlan tényezőket. A korszerű ipari politikát a tőke és a munkaerő

⁵ Ez a probléma okozta az utóbbi években a Wheeling Steel nevű önállóan működő acélgyár nehézségeit: „A fennálló szerződéseik értelmében a Wheeling az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején képtelen volt ércbeszerzéseit az ingadozó eladásokhoz igazítani ... Ráadásul a hatvanas évek elején nyilvánvalóvá vált a dústott érc előnye, de a szerződésileg régifajta érc szállításához kötött Wheeling nem állhatta a versenyt más cégekkel az ilyenfajta ércek felhasználásában.” Fortune magazin, 1965. június.

viszonylatában semmi sem határozza meg jobban — ezt a későbbiekben látni fogjuk —, mint az a törekvés, hogy a létfontosságú költségtényezők kizárólag belső döntésektől függenek.

A piacok ellenőrzésének is megvan a módja. Lényege: csökkenteni vagy teljesen kikapcsolni mindazoknak a cselekvési szabadságát, akiknek a tervező egység, a vállalat elad, illetve akiktől vásárol. Minthogy az ügyfelek és fogyasztók magatartását ellenőrzésnek vetik alá, ez a magatartás sokat veszít a bizonytalanságából. Emellett forma szerint érintetlen marad a piac külső megnyilvánulása, beleértve a vétel és eladás folyamatát.

A piac ellenőrzése szoros összefüggésben áll a vevő és az eladó fél üzleti hatalmával, vagyis üzletvitelének méreteivel az illető iparágban. Így például egy Wisconsin államban működő tehenészet nem befolyásolhatja az általa vásárolt műtrágya és gépek árait. Minthogy méretei jelentéktelenek, a szállítók számára nem bír különösebb fontossággal, hogy ez a tehenészet megvásárolja-e a termékeiket vagy sem. Ugyanez vonatkozik a tejtermékek eladására is. Minthogy a tehenészet nem gyakorol ellenőrzést sem szállítói, sem vevői körében, kénytelen napi áron venni és eladni.

Más a helyzet a General Motors esetében. A szállítók számára korántsem mindegy, hogy ez a mammutvállalat náluk szerzi-e be szükségletét vagy sem, sőt létük függhet tőle. Éppen ezért a legnagyobb együttműködési készséget tanúsítják. Ugyanez a helyzet minden nagyvállalat esetében.⁶ Ellentétben a kis tehe-

⁶ A közgazdászok a múltban mindent elkövettek, hogy gondosan megkülönböztessék az abszolút értelemben vett nagyvállalatokat, a szóban forgó piachoz viszonyított nagy méretektől. „A koncentrációnak (vagyis a vállalatok kis számának és ennek következtében a piachoz viszonyított nagy méreteinek) semmi köze a cégek méreteihez, akármilyen hangzatos módon nevezzék is nagyiparnak, mammut konszernnek, finánc-óriásnak stb. . . közgazdász kollégáim zömmel egyetértenek velem abban, hogy „az abszolút méretek abszolúte nem számítanak’.” M. A. Adelman tanúvallomása a 88. Kongresszus második ülésszakán az Egyesült Államok szenátusának közjogi bizottsága által létrehozott tröszt- és monopólium ellenes albizottsága előtt. Lásd *Economic Concentration*,

nészettel, a General Motorsnak, ha erre a körülmények kényszerítik, mindenkor megvan a lehetősége, hogy saját hatáskörében gondoskodjék egy nyersanyag vagy alkatrész előteremtéséről. Ha egy cégnek módjában áll a piacot kikapcsolni, ez már egy-magában véve hatalmat ad ahhoz, hogy ellenőrzést gyakorolhasson felette.⁷

Méreteinél fogva a General Motorsnak, mint eladónak is módjában áll az általa gyártott autók, Diesel-motorok, teherautók, hűtőszekrények és egyéb termékek árát megszabni, abban a biztos tudatban, hogy egyes vevők elmaradása nem okozhat érezhető változást az üzletmenetben. A General Motors ellenőrzési hatásfokát növeli, hogy a kevés számú eladók egyike; az azonos területen működő eladók mindegyikének érdekében áll megfelelő és biztos áron értékesíteni, és egyiküknek sem érdeke szétrobbantani a kölcsönös biztonságot adó rendszert. A General Motors konkurrenszének jutna tehát a legkevésbé eszébe csökkenteni az árakat, hiszen ezzel további, szankció jellegű árcsök-

Overall and Conglomerate Aspects (1964. I. rész. 228. old.). Ez a feltevés, jóllehet hamis, még mindig mélyen gyökerezik a jelenkori gazdasági fogásban.

A közgazdászok a piac felett gyakorolt hatalmat nem a tervezéssel, hanem a monopóliummal hozzák összefüggésbe. A hágyományos fel-fogás szerint a piackoncentráció, illetve monopólium, károsan hat ki az erőforrások legjobb kihasználására a piacon és illegális mellékíze van. Ha azonban a nagyipart és a monopolisztikus hatalmat azonos tényezőkként értékeljük, úgy minden nagy üzleti vállalkozást rossz hatásfokkal működőnek és esetleg illegálisnak kell minősítenünk. Tekintettel a nagy cégek nyilvánvaló szerepére a modern gazdaságban, ez képtelenség lenne. Ezért fontos különbséget tenni az abszolút, illetve relatív méretek között, amennyiben értelmesnek tartjuk a monopóliummal szemben megnyilvánuló hágyományos ellenszenvet, és törvényesnek a nagyipart. A gyakorlatban különben az abszolút nagy méretek és a piachoz arányított relatív nagy méretek együtt járnak. Az olyan cégek, mint a General Motors, Standard Oil, Ford, United States Steel, a maguk fő piacterületéhez képest is igen nagyok. Lásd ehhez Carl Kaysen igen józan megállapításait: The Corporation: How Much Power? What Scope? The Corporation in Modern Society. Szerk. Edward S. Mason. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 89. old.

⁷ A munkaerőpiac ellenőrzésének vannak más hasonló, de bonyolultabb módjai is, amelyekre még rátérek.

kentéseket provokálnának. Az efféle akciók elkerüléséhez nincs is szükség formális megegyezésre; az ilyesmit naiv eljárásnak tartanak és csak ingerelnék vele a vállalati ügyészt. Az összes illetékesek pontosan tisztában vannak vele, hogy minden árcsökkentő versengésből csak a General Motors kerülhet ki győztesen. Így vezet a vállalatok nagy mérete és a konkurens cégek csekély száma a piac szabályozásához.

De az árak ellenőrzése csupán egyik része a piac ellenőrzésének: a bizonytalansági tényezőt csak úgy lehet kiküszöbölni, ha egyúttal az eladott termék mennyisége felett is kellő ellenőrzést gyakorolnak. A konszern méretei módot adnak erre is. Biztosítják a megfelelő reklámot, az eladási hálózat jó felépítését, a gondos árutervezést, s mindez hozzásegít ahhoz, hogy a fogyasztó megfelelőképpen reagáljon. És mivel a General Motors állítja elő az amerikai autóttermelésnek mintegy a felét, az általa tervezett típusok nem tükrözik a jelenlegi divatot, hanem egyenesen a divat megtestesítői. A legtöbb ember véleménye szerint, az autónak az a legmegfelelőbb formája amit az autószakma nagyjai annak tartanak. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a kereslet felett gyakorolt ellenőrzés még nem tökéletes. De noha nem az, mégsem jelentéktelen tényező a piac bizonytalanságának csökkentésében.

Végezetül az olyan gazdaságban, ahol óriási üzleti egységek működnek, a cégek egymás számára is kiküszöbölhetik a piac bizonytalanságát. Ez úgy történik, hogy egymással szerződéseket kötnek, amelyekben hosszabb időre megszabják az árakat és a szállítandó vagy megvásárlandó mennyiségeket is. Ha az előbb említett wisconsin-i tehenész hosszú lejáratú szerződést köt műtrágya vásárlására vagy tej eladására, ezzel nem nyújt különösebb biztonságot a műtrágya eladójának vagy annak a tejcsarnoknak, amely a tejet kapja. A szerződés teljesítése szorosan összefügg a farmer képességével: haláleset, baleset, szárazság, a takarmányárak emelkedése vagy az állatok járványszerű vetélése gátló akadályt képezhet. Ezzel szemben a United States Steel Corporation-nal kötött szerződés acéllemez szállítására

vagy elektromos áram átvételére rendkívül megbízható. Ebből következik, hogy a nagy cégek világában létrehozható olyan szerződéses rendszer, melynek révén minden cég kiküszöböli a piac bizonytalanságát más cégek számára és egyúttal maga is megszabadul annak jórésztől.

Az ipari rendszeren kívül az amerikai kormányzat is széles körben beavatkozik, mindenekelőtt a mezőgazdasági árak meghatározásába és a kereslet biztosításába, ezáltal pedig a piac működésének felfüggesztésébe és a piac bizonytalanságának kiküszöbölésébe. Ennek elsőrendű oka, hogy a mezőgazdasági tevékenységet folytató egységek, egyéni farmok, nem elég nagyok, hogy maguk ellenőrizhessék az árakat. Márpedig a fejlett technika és ezzel kapcsolatban a nagy idő- és tőkeigényesség megköveteli a szilárd árakat és a biztosított keresletet.⁸ Az ipari rendszeren belül hasonló akcióra szükség van ott is, ahol a bonyolult műszaki eljárások és a széles körű kutatás és fejlesztés erősen meghosszabbítja a gyártási időtartamot és nagy mennyiségű tőkét köt le. Ilyen követelmények merülnek fel a modern fegyverek kidolgozásában és előállításában, az úrkutatásban, valamint egész sor korszerű polgári termék és szolgáltatás megvalósításában, példának okáért a polgári repülésben, a nagy sebességgel történő szárazföldi szállítóiparban, valamint az atomenergia különféle alkalmazási területén. Ilyen esetekben az állam garantálja az árakat, amelyek megfelelő nyereség mellett biztosítják a költségek megtérülését; vállalja a termékek átvételét, illetve, a szerződés megghiúsulása esetén, a teljes anyagi kártérítést. Az állam gondoskodik tehát a piac hatékony felfüggesztéséről és a vele járó bizonytalanság teljes kiküszöböléséről. Ennek egyik következménye, mint majd látni fogjuk, hogy mindazokon a területeken, ahol a legigényesebb és a legfejlettebb technikára van szükség, a piacnak semmi befolyása sem marad és a tervezés teljes biztonsággal folyik. Az üzleti tevékenységnek ezek az államilag garantált területei érthető

⁸ Lásd a későbbi fejezeteket.

módon igen vonzóak mindazok számára, akik az ipari rendszernek ezen a területén működnek. A teljes tervezés alapján álló gazdálkodás tehát nemhogy népszerűtlen lenne, de éppenséggel nagyon is kívánatos mindazok számára, akik az előnyeit élvezik.

5.

A fenti elemzésből két érdekes következtetést vonhatunk le. Nyilvánvaló, hogy az ipari tervezés világos kapcsolatban áll a vállalatok méreteivel. A nagy üzleti szervezet még a piac bizonytalanságát is könnyebben tűri el, mint a kis cég. Ha azonban meg akar szabadulni tőle, szerződések útján módja van rá, míg a kis cégnek nincsen. A vertikális integráció, az árak és a kereslet ellenőrzése, valamint a piac bizonytalanságának kiküszöbölése a cégek egymással megkötött szerződéseiről révén, a nagyvállalat javát szolgálják. A kisebb cégeknek is módjukban áll persze az államhoz fordulni az árak megszabása és a kereslet biztosítása végett, de ugyanezt a biztonságot az állam a nagy iparvállalatoknak is nyújtja, ha erre leginkább szükségük van. A már felsorolt körülmények – a bonyolult technika, a nagy idő- és tőkeigényesség – nagyjából biztosítják, hogy az állami megrendelések zömét éppen a nagyvállalatok kapják meg.⁹

⁹ 1960-ban 384, ötezer vagy annál több embert foglalkoztató cég ráfordításai tették ki az egész ország ipari kutatási és fejlesztési kiadásainak mintegy 85 százalékát. Jóllehet az ezer embert vagy annál kevesebbet foglalkoztató cégek száma 260 000 volt, az ilyenfajta kiadásoknak mindössze hét százaléka jutott rájuk. Az erre a célra fordított anyagi eszközöknek mintegy 65 százalékát a szövetségi kormányzat folyósította. (Lásd M. A. Adelman nyilatkozata a 88. Kongresszus első ülészakán, az Egyesült Államok szenátusa által létrehozott közjogi bizottság tröszt- és monopóliumellenes albizottságában. *Economic Concentration. Concentration, Invention and Innovation*. 1965. 1137, 1140. old.) Minthogy az utóbbi években a szövetségi pénzalapok nagyfokú biztonságot adtak a piacon – biztosították az összes önköltségek fedezését és a termékek piacát –, jelentős számú kis cég is vállalkozhatott műszakilag fejlett termékek előállítására. Ilyenfajta cégek különösen a nagy művelődési központok körül keletkeztek, elsősorban Massachusetts és California

Manapság a betegesen romantikus idealistákon kívül szinte mindenki egyetért abban, hogy nem a kisember korát éljük. Ennek ellenére a közgazdászok között még mindig tapasztalható az a helytelen nézet, hogy a kisembernek nem a nagy konszernnek hatékony működése, vagy akár technikai teljesítőképessége miatt kellett háttérbe szorulnia, hanem annak monopolisztikus hatalma miatt. Azt tartják, hogy a nagy konszern több profitot tud kisajtolni és ebben rejlik a legfőbb előnye: „A nagyipar csupán olyan újításokat valósít meg, amelyek fokozott profitot és hatalmat ígérnek, illetve megvédik a nagytőke piaci pozícióit... az igazi újítók mindenkor a szabad piacon működő versenyképes egyének voltak. A szabad verseny szigorú fegyelme szorítja rá őket az újításra, hogy fennmaradhassanak és vállalkozásukat sikerre vihessék.”¹⁰

Ezt a felfogást kevésbé finoman ostobaságnak lehetne minősíteni. A nagy méretek ugyanis nem elsősorban a profit, hanem a technika szolgálatában állnak. Hiába törnék meg a nagy cégek hatalmát, a kisebbek ezzel nem nyernék vissza a magukét. Ehhez sokkal inkább arra lenne szükség, hogy megtagadjuk a technika fejlődését, amelyet – mióta az eszünket tudjuk – ünnepegni szoktunk. A fenti cél érdekében szimpla termékeket, szimpla felszereléssel, könnyen beszerezhető nyersanyagokból, szakképzetlen munkaerővel kellene előállítanunk. Ennek nyomán megrövidülne a gyártási idő, a piac gondoskodnék a megfelelő munkaerő, felszerelés és nyersanyag biztosításáról, nem lenne többé szükség vagy mód a piac manipulálására a késztermék érdekében. Ha ilyen körülmények között uralkodnék a piac, nem lenne és nem is lehetne szó tervezésről. Nem lenne szükség gondosan

államokban és tápot adtak annak a hiedelemnek, hogy a kis cégek is fontos szerephez juthatnak a műszakilag fejlett termékek és alkatrészek gyártásában, kivált honvédelmi és űrkutatási célra. Valójában csak elhanyagolható mértékben vesznek részt az össztermelésben.

¹⁰ Horace M. Gray vallomása a 88. Kongresszus első ülészakán, az amerikai szenátus közjogi bizottsága tröszt- és monopóliumellenes albizottságában. Economic Concentration. Concentration, Invention and Innovation. 1965. 1164. old.

kimunkált, nagyszabású üzleti szervezetekre sem: a kis cég igen jól ellátná a feladatokat. Ehhez azonban szinte mindazt vissza kellene csinálnunk, amit az utóbbi ötven esztendőben — akár helyesen, akár helytelenül — haladásnak neveztünk. Szó sem lenne többé szuperszonikus repülésről, a Hold meghódításáról és a Földön is csak kevés autó közlekedne.

Ezzel el is érkeztünk a második számú következtetésünkhöz, amely úgy szól, hogy a piacnak nem az ideológia, hanem a technika a legfőbb ellensége. A Szovjetunióban és más szocialista jellegű gazdaságokban az árakat nagymértékben az állam szabja meg; a termelés nem elsősorban a piaci kereslet, hanem az állami tervezés függvénye. A nyugati gazdaságokban a nagy cégek uralkodnak a piac felett. Ők szabják meg az árakat és arra törek-szenek, hogy biztosítsák a keresletet áruik számára. Mindebből nyilvánvaló, hogy a piac ellenségei nem ott keresendők, ahol általában felfedezni vélik őket. A piac ellenségei nem a szocialis-ták, hanem a fejlett technika, az általa megkövetelt nagymérvű szakosodás emberben és munkafolyamatban egyaránt, ennek nyomán pedig a nagymérvű idő- és tőkeigény. Ezek a tényezők okozzák a piac rossz működését éppen olyankor, amikor fokozott szükség mutatkozik a megbízhatóságára, amikor döntő fontosságú a tervezés. A modern nagy üzleti konszern, illetve a szocialista tervezés modern apparátusa voltaképpen más-más módozata egyazon szükséglet kielégítésének. Minden szabad ember kinyil-váníthatja nemtetszését e módozattal szemben, de csak akkor jár el értelmesen, ha az igazi okot támadja. Ne azt követelje tehát, hogy olyan cégek állítsanak elő sugárhajtású repülőgépeket, atomreaktorokat vagy éppen korszerű autókat a manapság szükséges mennyiségben, amelyek bizonytalan árakkal és irányí-tástól mentes kereslettel dolgoznak; azt követelje inkább, hogy ilyesmit egyáltalán ne is termeljenek.

Tervezés és tőkekínálat

1.

Az ipari rendszer konkrétan azokban a tőkejavakban, azaz üzemekben, gyárakban, műhelyekben, raktárakban, üzletekben, szerviz-állomásokban, irodaépületekben stb. nyilvánul meg, amelyek az egész országot behálózzák. Ellentétben a napi fogyasztásra szolgáló kenyérrel, hússal vagy whiskyvel, a tőkejavak természetüknél fogva csak bizonyos idő után szolgáltatnak hasznót. Ugyancsak a tőkejavak természetéhez tartozik, hogy megtakarításból erednek, azokból a gazdasági erőforrásokból, amelyeket egyének és vállalatok nem a napi fogyasztásra fordítanak, hanem arra, hogy felszerelést vásároljanak, illetve építsenek és ezzel lehetővé tegyék egy későbbi, nagyobb vagy eltérő fogyasztás biztosítását. Mindez megnyugtató közhelynek hat.

Mint már láttuk, a fejlett technika és a vele járó időigényesség jelentős tőke felhasználását tételezi fel. A modern gazdaságban ezzel párhuzamosan kialakult a megfelelő, sőt jóval nagyobb kapacitás a szükséges tőke előteremtéséhez. A tőke előteremtése szintén tervszerűen megy végbe: mindazok, akik nagy mennyiségű tőkét használnak fel, megtalálták a módját, hogy szükségletüket minél tökéletesebben függetleníthessék a piactól.

A tervezés lényegéhez tartozik, hogy a piaccal ellentétben nem tartalmaz olyan mechanizmust, amely a keresletet a kínálatához, illetve a kínálatot a kereslethez igazítaná. Ugyanez áll a tőkeképzést szolgáló megtakarításokra is. A megtakarítások gyakori tendenciája, hogy túlzott méreteket öltenek. Ezért további, és most már az állam által végzett tervezésre van szükség

ség annak biztosítására, hogy a megtakarított összegek ismét beruházásra kerüljenek. A tartalékolás túlzott mértéke egyébként fontos kihatással van a tőke viszonyára a földhöz és a munkaerőhöz is, valamint a tőke tárgyaló helyzetére mindazokkal szemben, akik az iparvállalatot irányítják, illetve a szükséges műszaki tudást rendelkezésre bocsátják. Ezzel a kérdéssel később fogunk behatóbban foglalkozni. A jelen fejezetben a tervezésről van szó, amely a tőkeellátást biztosítja és tőkebőséghez vezet, továbbá érintjük az ebből eredő követelményt, a megtakarítások felhasználásának biztosítását.

2.

Mindenekelőtt a termelés méretei jellemzőek egy olyan ipari rendszerre, amely kedvez a tőkeképződést szolgáló nagy megtakarításoknak. Az Egyesült Államokban 1965-ben egyének és vállalatok 108 milliárd dollárt takarítottak meg a folyó termelésből hazai és külföldi beruházások számára. Ilyen eredményről nemigen lehetett volna szó a háború előtt, amikor a bruttó nemzeti termék — azonos árakat véve alapul — mintegy 250 milliárd dollárt tett ki; jóval könnyebben megvalósítható volt az 1965. évi 616 milliárd dollár értékű bruttó termékből.¹

A nagymérvű termelés legnyilvánvalóbb következménye, hogy az egyén a nagy termelésből fakadó magasabb egyéni jövedelemből könnyebben tud félretenni. Még a legpuritánabb ember is elkölti jövedelmét ha éhségét kell csillapítania, védekeznie kell a hideg ellen, vagy egyéb fizikai kényelmetlenséget kell megszüntetnie. A jólétnek bizonyos fokán azonban már gondolni lehet az öregségre, rosszabb napokra, illetve meg lehet kockáztatni a munka nélkül szerzett jövedelem demoralizáló hatását. A fennmaradt műemlékek tanúsítják, hogy a múltban a szegény

¹ Az Egyesült Államok elnökének 1966. évi gazdasági beszámolója. Az 1965. évi számadatokat kisebb módosítással közöltük.

társadalmak milyen figyelemre méltó megtakarításokra voltak képesek. Csakhogy a turista, aki a piramisokat, a Baalbek-i templomot, a Szent Péter-bazilikát, a Chartres-i dómot, Versailles-t vagy a Cuzco-i inka emlékeket csodálja, nem a tömegek önkéntes megtakarításainak gyümölcseiben gyönyörködik. Amit lát az a rabszolgák nagyon is kényszerű nélkülözéseinek eredménye, azé a már nagyrészt feledésbe ment művészeté, miként lehet még a sziklákból is adózók vérért kipréselni, hogyan lehet kellemetlen evilági körülmények között bebiztosítani magunkat az örök kárhozat ellen. Ha nem ilyen forrásból, akkor a dúsgazdag kisebbség megtakarításaiból származnak ezek a műemlékek. Az átlagember csak a legutóbbi időkben vált a megtakarítások lehetséges forrásává.

Ez a forrás egyébként máig sem jelentős. A közgazdászok általánosan elfogadott meséjében létezik csak az egyén, illetve háztartás, amely pontosan egybeveti közvetlen fogyasztásának kényszerű és élvezetes szükségleteit az előrelátható és előre nem látható eljövendő szükségletekkel. Ide tartozik az a meggondolás is, hogy amennyiben a fogyasztást elhalasztják és óvatosan, vagy éppenséggel merészen fektetik be a megtakarított összegeket, a kamat, osztalék, illetve tőkegyarapodás jutalma nem marad el. Úgy állítják be, mintha ebből a nagyon ésszerű és dicséretes egyéni magatartásból fakadna a megtakarítási szándék és ezzel együtt a gazdasági élet tőkeellátása és fejlődése. Ha valóban ez lenne a helyzet, a tőkeellátás igen csekély maradna, a fejlődés igen apró lépésekkel haladna előre.

Az egyéni megtakarítások 1965-ben 25 milliárd dollárt tettek ki. Ugyanakkor a vállalatok, mindenekelőtt a részvénytársaságok megtakarítása 83 milliárd dollár, tehát több mint háromszor ennyi volt. Míg az ötvenes évek elejéhez képest az egyéni megtakarítások mintegy 50 százalékkal, addig a vállalati megtakarítások közel 300 százalékkal emelkedtek. Az egyéni megtakarítások zömét is a jómódúak és a gazdagok érték el. 1950-ben, az adólevonások utáni jövedelmeket véve alapul, a jövedelemskála alsó kétharmadához tartozó háztartások semmiféle megtakarí-

tást nem érték el, sőt általában többet fogyasztottak, mint amennyit a jövedelmük kitett. Az egyéni megtakarításoknak több mint a fele olyanoktól eredt, akik a jövedelem-kategóriák felső 5. százalékába tartoztak.² Nincs okunk feltételezni, hogy azóta demokratizálódott volna a megtakarítások megoszlása.

3.

Az a körülmény, hogy az átlagjövedelműek csak kismértékben, az alacsony jövedelmű tömegek pedig egyáltalán nem képesek megtakarításra, híven tükrözi az egyén szerepét az ipari rendszerben és az általánosan elfogadott nézetet arról, hogy voltaképpen mi a funkciója. Az egyén nem azzal szolgálja az ipari rendszert, hogy megtakarításai révén tőkével látja el; sokkal inkább azzal, hogy fogyasztja az ipari rendszer termékeit. Nincs még egy kérdés, legyen az vallási, politikai avagy erkölcsi jellegű, amelyre vonatkozólag ilyen kimerítő, szakszerű és költséges útmutatásokat kapna.

A javak termelésével párhuzamosan igen erőteljes és nem kevésbé nagymérvű erőfeszítések biztosítják a javak felhasználását. Kellő nyomtatékkal hangsúlyozzák, hogy ilyen vagy amolyan termék birtoklása, illetve használata egészséget, szépséget, társadalmi és szerelmi sikert, egy szóval boldogságot biztosít. Az efféle propaganda összekapcsolódik számtalan más termék naponta kifejtett hírverési kampányával és végső soron megcáfolhatatlan érveket szolgáltat a fogyasztás áldásai mellett. Ez érthető módon kihat a társadalmi értékrend alakulására. Minden család életszínvonala egyben mutatója a családi teljesítménynek;³ ez is biztosítja, hogy a termelés és ezzel együtt a

² Irwin Friend és Stanley Schor: Who Saves? The Review of Economics and Statistics, XLI. kötet, No. 2., 2. rész. 1959. május.

³ Lásd ehhez még James S. Duesenberry: Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior. Harvard University Press, Cambridge, 1949. 28. és köv. old.

javak fogyasztása a társadalmi eredmények legfőbb mutatójává válják. A fennálló társadalmi felfogás bajnokai nem hiába szeretnek emlékeztetni arra, hogy „a történelem során még egyetlen gazdasági rendszer sem vezetett ilyen magas életszínvonalhoz”; hiszen ezzel igazolják, hogy a fogyasztás színvonala egyúttal megfelelő mérce a társadalmi érdem megállapítására is. Valóban nem lenne következetes eljárás, ha a társadalom, amely ilyen sokra tartja a fogyasztást és ilyen lankadatlanul sürgeti, ugyanakkor a fogyasztók megtakarításaiból akarná fedezni tőkeszükségletét. Még kevésbé logikus ez, ha a tőkeigény nagyon nagy. Nyilvánvaló, hogy annak a társadalomnak, amely ekkora fontosságot tulajdonít a fogyasztásnak és ilyen nagy szüksége van tőkére, nem szabad a fogyasztóra bíznia a megtakarításokra vonatkozó döntést, hanem más szerveken keresztül kell azt gyakorolnia. Minden ipari társadalomban ez a helyzet. A Szovjetunió és a kelet-európai országok központi tervgazdálkodásában az iparvállalat, de kivált az állam tartja vissza a jövedelem egy részét beruházás céljaira. Az Egyesült Államokban és más nyugati típusú gazdaságokban a nagyvállalatok teszik ugyanezt. A nagyvállalat tehát ezen, mint egyéb téren is a tervező közeg funkcióját tölti be.

4.

Az ipari tervezésben stratégiai fontosságú a megtakarítások felett gyakorolt ellenőrzés. Igen nagy tőkére van szükség, márpedig a piac bizonytalansága semmilyen téren sem válhatik annyira kockázatosná, mint ha a tőke folyósításának feltételeit érinti. A bizonytalan ár egyébként is fennálló hátrányaitól eltekintve, ilyenkor fennáll az a veszély is, hogy elfogadható áron nem lehet megfelelő tőkéhez hozzájutni. Ilyesmi pedig éppen olyankor fordulhat elő, amikor egy szerencsétlen körülmény vagy rossz számítás a legsürgetőbbé teszi a tőkeszükségletet. Ráadásul, az anyagi eszközök folyósítóját hagyományosan megilleti bizo-

nyos beleszólási jog is ellentétben azokkal, akik csak nyersanyagot vagy akár munkaerőt adnak. A pénz magában foglalja a különleges jogot is, hogy felhasználási módját ismerjük, esetleg meg is szabjuk.⁴ Az ilyesmi persze csorbítja a tervező egység, vagyis a nagyvállalat tekintélyét.

Mindezeket a veszélyeket és nehézségeket el lehet kerülni, ha a cég saját keresetéből származó biztos tőkeforrással bír. Nem kell vállalnia a piac kockázatosságát, és nem enged át hatalmából külső embereknek; maga szabhatja meg növekedésének ütemét, jellegét, valamint egymaga dönthet a termékekre, üzemekre és gyártási eljárásokra vonatkozó valamennyi kérdésben. Az utóbbi fejezetben láttuk, hogy a piac bizonytalanságát részben annak kiküszöbölésével lehet elkerülni. Ezt az eljárást általában olyankor alkalmazzák, amikor a cég működése nagymértékben függ egy bizonyos nyersanyag, például nyersolaj, vasérc vagy bauxit beszerzésétől és a piac hátrányos alakulása súlyos költségeket okozhat. A tőke azonban a termelés valamennyi ágának múlhatatlanul szükséges és költséges tényezője, ezért egyetemes a törekvés, hogy megszerzése minél kevésbé függjön a piaci kínálattól.

De egyéb előnyökkel is jár, ha a tőkeellátás az ipari tervezés hatáskörébe tartozik. A tőke és a munkaerő részben egymást helyettesítő tényezők: ha a tőke folyósítása csupán belső elhatározás kérdése, fel lehet használni a munkaerő részleges helyettesítésére, minthogy utóbbi legtöbbször a szakszervezetek külső ellenőrzése alá is tartozik.

⁴ „... a hitelezők általában élénk, sőt makacs érdeklődést tanúsítanak a vállalati ügyvitel iránt és szeretnek beavatkozni a vállalat irányításának egyes aspektusaiba... A visszatartott kereset folytán a tőke teljes egészében a vállalatvezetőség rendelkezésére áll, anélkül, hogy bármiféle ígéretet vagy garanciát kellene nyújtani érte.” Wilbert E. Moore: *The Conduct of the Corporation*. Random House Inc., New York, 1962. 227. old.

A központi tervgazdálkodás rendszerében, ha valamelyest támaszkodnak is az egyén önkéntes megtakarításaira, alapvetően az állam szabja meg a megtakarítások mértékét. Az állam döntését utóbb adózással váltják valóra. A nyugati típusú gazdaságokban az iparvállalatokat arra ösztönzik, hogy nyereséget mutassanak fel beruházás céljára, és a nyereséget az árak és költségek megfelelő irányításával érik el. Mindkét esetben tehát nem az egyén dönti el a megtakarítás mértékét, hanem azok, akik a tervezést végzik. Ha nem így történne, a megtakarítás rovására emelkedne a fogyasztás, és a tőkeképződés és gazdasági fejlődés kisebb méreteket öltene annál, amit a tervezők kívánatosnak tartanak. De a tervezők kezében sincsen korlátlan hatalom, hogy a megtakarítás kívánatos mértékéről kialakult saját véleményüket maradéktalanul ráerőszakolhassák az egyénre. Lengyelországban, Magyarországon és más kelet-európai országokban a tervezők az ötvenes évek közepéig nagyobb arányú megtakarítást kívántak az állampolgároktól, mint amennyit azok elviselhetőnek tartottak. Ez sokban hozzájárult a nyugtalansághoz, amely az említett országokban akkoriban tapasztalható volt. Azóta a megtakarítás mértéke jóval csökkent.

Ehhez képest a nyugati gazdaságokban az ipari megtakarítás kevésbé fájdalmas eljárásnak tűnik. Kétségtelen, hogy a részvényesek közgyűlésén minduntalan felhangzik az osztalékok növelésének óhaja, ezt általában udvariasan meghallgatják, de nem veszik figyelembe. Az egyéni részvényesnek különben is megvan az a lehetősége, hogy eladja részvényeit és elköltse tőkegyarapodással szerzett pénzét. A szakszervezetek a béremelési követelések alátámasztására hivatkozni szoktak a vállalat keresetének alakulására, beleértve a felhalmozásra visszatartott jövedelmet is. Ez azonban inkább az alku egyik pontját képviseli és nem a sérelmek közé tartozik.

Semmiképpen sem szabad azonban félreértenünk az effajta megtakarítások természetét: nem egyénektől származnak a dön-

tések, amelyek a közösség megtakarításának mintegy 75 százalékhöz vezetnek, hanem szervezetektől, általában néhány száz mammutvállalat vezetőségétől. Ezek a megtakarítások szolgáltatják a gazdaság növekedésének legfőbb forrását.⁵

A párhuzam a tervgazdálkodással nyilvánvaló: akárcsak a tervgazdálkodási rendszer, az ipari rendszer sem egyéni döntésekre bízta a megtakarítások és a gazdasági fejlődés kérdéseit. Mindkettő az illetékes szerveket ruházta fel ezzel a hatalommal. Társadalmi vonatkozásban persze nem szabad az efféle párhuzamokat túlhangsúlyozni: ezzel csak érveket szolgáltatunk azoknak, akik mindenáron kritizálni akarnak, vagy a kellemetlen igazságoknál jobban szeretik a kényelmes tévedéseket. Kétségtelenül nagy különbségek mutatkoznak a kétféle rendszer között abban, hogy a centralizációnak milyen fokával tervezik meg a megtakarításokat és az eljárásokban, amelyekkel létre-

⁵ Ha a valóság nem felel meg óhajunknak, gyakorta folyamodunk ahhoz a módszerhez, hogy valamiféle mítosszal áthidaljuk a különbséget az elkerülhetetlen tények, illetve hiedelmeink között. Ámde semmiféle elfogadható mítosszal nem lehet kapcsolatot teremteni a modern nagyvállalati vezetésnek a keresetek visszatartására vagy kifizetésére irányuló döntése és az egyén megtakarításra, illetve kiadásra irányuló óhaja között. Azt szokták mondani, hogy a részvénytársaság igazgatótanácsa, mint a részvényesek választott képviselője, meghatározza az osztalékot és ezáltal a részvényesek akaratát fejezi ki. Ez azonban aligha igazolható állítás, hiszen általában a részvénytársaság vezetősége választja meg az igazgató tanács tagjait vagy más eszközökkel hatalmában tartja. De nem sokkal helytállóbb az érvelés olyan esetekben sem, amikor az igazgató tanács vagy annak néhány tagja részvénytulajdon folytán bizonyos függetlenséggel bír: az igazgatók általában ilyenkor is a vállalatvezetőség utasítását fogadják el a keresetek visszatartására és beruházására vonatkozólag. Aki csak valamelyest tisztában van a modern nagy részvénytársaságok felépítésével, semmiképpen sem állíthatja, hogy az egyéni részvényesnek lényeges beleszólása van ilyen kérdésekbe.

A kényszerű megtakarítás alól a részvényes tehát, mint mondtuk, csak úgy bújhat ki, ha eladja részvényeit és elkölti a tőkegyarapodást. Ez azonban semmiképpen sem érinti a részvénytársaságnak a cég megtakarítása fölött gyakorolt hatalmát, noha természetesen csökkenti a közösség totális megtakarításának mennyiségét. Elméletben elképzelhető, noha gyakorlatilag nehezen megvalósítható, hogy ezen a réven felső határt lehetne szabni a részvénytársasági megtakarításoknak.

hozzák őket. De az iparosítás parancsoló szükségszerűségei a tőkeellátásban és egyéb területen is, a különböző utak ellenére nagymérvű hasonlóságot idéznek elő.

6.

A piac legtöbbet hangoztatott jellemzője, hogy meghatározott áron egyenlővé teszi a kínálatot a kereslettel. Mihelyt felesleg mutatkozik, a csökkenő ár ösztönzőleg hat a vásárlókra, fékezőleg az eladókra és ezáltal kiküszöböli a felesleget; ha viszont pillanatnyi hiány lép fel, az emelkedő ár vonzást gyakorol a kínálatra, taszítja a vásárlókat és kiküszöböli a hiányt. A tervezésnek, mint már említettük, nincs ilyen kiegyensúlyozó mechanizmusa. A tervezőnek eleve biztosítania kell, hogy a tervezett kínálat egyenlő legyen a tervezett felhasználással. Ha ez nem sikerül, többlet, illetve deficit mutatkozik. Amennyiben ilyenkor sem hozzák működésbe a piac mechanizmusát — tehát nem csökkentik, illetve nem emelik az árakat —, felmerül a többlet elraktározásának vagy elpusztításának kellemetlen problémája, illetve kínos túlekedés támad az elégtelen mennyiségű áruért. A tervezés jól ismert következményei ezek és legtöbbször súlyosan ártanak a tervezők jó hírnevének.

Nagyjából néhány száz nagyvállalat dönti el, hogy milyen összegek kerüljenek megtakarításra. A beruházásokra vonatkozó döntéseket hasonló számú nagy cég hozza meg, rajtuk kívül pedig azoknak az egyéneknek számszerűleg jóval nagyobb tömege, akik lakást, autót és tartós használati cikkeket vásárolnak. Semmiféle piaci mechanizmus nem gondoskodik róla, hogy a megtakarítások, illetve beruházások arányban álljanak egymással. Minthogy a belső tartalékalap növelésének egyik fő indítéka éppen az, hogy a cégnek ne kelljen bizonytalan nagyságú kamatot fizetnie, nyilvánvaló, hogy a megtakarítások mértékét nem a mindenkori kamatláb befolyásolja. A cég függetleníti magát a pénzpiactól, amely éppen ezért már nem is befolyásol-

hatja. Ha pedig, mint a következőkben látni fogjuk, a tervszerű beruházásokat a piactól független tényezők befolyásolják, úgy a kamatláb nem segít hozzá a kínálat, illetve kereslet kiegyenlítéséhez. Egyik éppoly független a piactól, mint a másik, legalábbis a gazdasági életnek ezen a területén. Márpedig a kamatláb az az ár, amelynek segítségével a piac esetleg arányba hozhatná a megtakarítások mértékét a felmerülő szükségletekkel.⁶

Ha a megtakarításokat nem használják fel, vagyis nem vásárolják el, megfelelő mértékben csökken a kereslet az áruk iránt. Ilyenkor az árueledés a várt, illetve tervezett szint alá süllyed és csökken a foglalkoztatottság. Az ipari rendszeren kívül álló területen is esnek az árak és csökken a foglalkoztatottság mértéke, ennek folytán előbb az ipari rendszeren kívül, majd bizonyos idő múltával azon belül is csökkenteni kezdik a beruházásokat. Más szóval, ha nem kerül felhasználásra, amit a nagyvállalatok és az egyének megtakarításra szánnak, megindul a gazdasági pangás és a depresszió és mindaddig folytatódik, amíg a megtakarításokat nem csökkentették odáig, hogy a kisebb mérvű beruházások is teljesen felemészthetők.⁷ Ellenkező esetben – amikor a gazdaság teljesen vagy majdnem teljesen kihasználja az üzemi vagy munkaerő-kapacitást, illetve mindkettőt, és a nagyvállalatok együttesen többet igyekeznek beruházni, mint amennyi a mindenkori megtakarításoknak megfelel – több lesz a beruházásra és

⁶ Itt csak röviden érintjük a kérdést. Egyéb befolyások is érvényesülhetnek mind a cég, mind az egész gazdasági élet részéről, melyeknek folytán a megtakarítások emelkedésével emelkednek a beruházások is és megfordítva. Minthogy azonban az ipari megtakarítás és beruházás az egész gazdaságban óriási szerepet tölt be, ez semlegesíti annak elméleti lehetőségét, hogy ilyenfajta egyensúly az ipari rendszeren kívül is létrejöhet. Kevés közgazdász állítja különben, hogy a megtakarítás és beruházás pozitív irányban reagál a kamatláb alakulására.

⁷ Vagyis helyesebben szólva, a tervezett megtakarítások emészthetők fel. A Keynes-i szóhasználat szerint a megtakarításokat a kiadások előbb-utóbb mindig kiegyensúlyozzák. A jövedelmek visszaesése erősebben csökkenti a megtakarításokat, mint a beruházásokat, beleértve a leltárban fekvő beruházást is, és az egyensúly most már a termelés, jövedelem és foglalkoztatottság alacsonyabb szintjén áll be.

fogyasztásra szánt kiadás, mint amennyit a gazdaság kielégíteni képes. Ez oda vezet, hogy felsrófolják az árakat, kivált az ipari rendszeren kívül eső piaci árakat: ez az infláció. Az említett kellemetlenségek lappangó veszélye tehát szükségessé teszi egyfelől, hogy az ipari rendszer megfelelő eljárással biztosítsa a megtakarítások felhasználását, másfelől, hogy a felhasználás mértéke a megtakarítások összegére korlátozódjék.

A mai időkben valamennyi ipari országban működik ilyen rendszabályokat alkalmazó gépezet. Az állam az adózás és a kiadások felett gyakorolt ellenőrzéssel biztosítja az egyensúlyt a megtakarítások és felhasználásuk között. Az állam szolgáltatja tehát a megtakarítások megtervezéséhez a hiányzó elemet, amely a modern ipari államban feltétlenül szükséges, de az ipari rendszer egymagában nem tudja létrehozni.

7.

Általános felfogás szerint szimmetrikus problémaként jelentkezik a megtakarítások, illetve felhasználásuk irányítása, az úgynevezett Keynes-i adópolitika. Egyfelől veszélyt jelent, hogy a megtakarítások meghaladják a felhasználást, másfelől, hogy a beruházás (és egyéb felhasználás) felülmúlja a megtakarításokat. Ennek megfelelően egyaránt szükség van a felhasználás fokozását és csökkentését célzó rendszabályokra. A gyakorlatban a jólét emelkedésével ez a probléma radikálisan megváltozik. Szegény országokban — Indiában, Pakisztánban és Latin-Amerika nagy részén — mind a hazai, mind a külföldről importált megtakarítások forrása igen gyér. A probléma tehát nem az, hogy biztosítsák a megtakarítások felhasználását, hanem hogy a beruházásokat és egyéb igényeket a rendelkezésre álló anyagi eszközökre korlátozzák, biztosítsák okos felhasználásukat és kellő növelésüket. Ezzel szemben az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában és a Brit Nemzetközösség egykori területén az efféle megfontolások oktalannak tűnhetnek, kivéve háború

vagy különösen súlyos nemzetközi feszültség idején. Ezekben az országokban a gazdaságpolitikaért felelős vezetők azt vizsgálják nagy gondnal, hogy milyen mérvű ipari beruházás várható és vajon — a valószínű állami deficittel egyetemben — elegendő lesz-e a tiszta megtakarítások felemésztéséhez. Mert ha nem elegendő, ez bizony gazdasági pangást vagy depressziót idéz elő. Amióta harminc évvel ezelőtt Keynes megírta „The General Theory”⁸ című művét, majdnem mindig az okozta a legtöbb fejtörést, hogy miként lehet a megtakarításokat ellensúlyozni és ezzel elejét venni a gazdasági pangásnak és a munkanélküliségnek.

A második világháború óta eltelt húsz esztendőben sikerült elkerülni a jelentősebb pangást, de ezáltal a megtakarítások még nagyobb bőségben jelentkeznek.

Ennek fő oka, hogy a termelés és a jövedelmek állandó emelkedése egyaránt kedvez a vállalati és az egyéni megtakarításnak, míg a gazdasági depresszió és pangás mindkét viszonylatban malthusi csökkenést okoz. A vállalati megtakarítások az 1929. évi 11,5 milliárd dollárról 1933-ban 2,6 milliárdra apadtak és csak 1941-ben érték el újból a pangás előtti színvonalat. 1932-ben és 1933-ban az egyéni megtakarítások negatív előjelűek voltak, vagyis az egyének — összességükben — egyre inkább eladósodtak. A többi depressziós évben az egyéni megtakarítások csekélyek, illetve jelentéktelenek voltak. Ugyanilyen következményekkel járt volna egy súlyosabb gazdasági pangás az elmúlt húsz esztendő bármelyikében, hiszen már az 1959/1960. évi lassúbb fejlődési ütem is csökkentette az egyéni és vállalati megtakarítások összegét.⁹ A megtakarítások paradox természetéből adódik, hogy a felhasználásukra tett intézkedések nyomán mennyiségük megnövekszik. Minél hatékonyabban ellensúlyozzák a megtakarításokat beruházásokkal, annál magasabbra emelkedik a jövedelem, annál több megtakarítás jelentkezik.

⁸ John Maynard Keynes: The General Theory of Employment, Interest and Money. Harcourt, New York, 1936.

⁹ Az Egyesült Államok elnökének 1965. évi gazdasági beszámolója.

A legtöbb közösség fejlődését a múltban az gátolta, hogy csekély termelési eredményeiből csak kevés megtakarításra futotta, amit jobb termelési módszerek bevezetésére fordíthatott volna. A szegény országokban máig is ez a helyzet. De fejlődésük érdekében a gazdag országoknak is megtakarításra van szükségük. Csakhogy itt a gazdasági haladás nem annyira a megtakarítások mennyiségétől, mint inkább attól függ, hogy mennyire hatékonyan tudják a fölös bőségben rendelkezésre álló összegek felhasználását biztosítani. A gazdaságpolitikusokat tehát nem a megtakarítások hiánya aggasztja, hanem az a fenyegető rém, hogy az anyagi eszközök elégtelen felhasználása gazdasági pangást okozhat. A beruházások összege, kivált békeidőben, csak kivételesen haladja meg a megtakarítások összegét. A megtakarítások és ezzel együtt a tőke túlzott bősége, a nagymérvű felhasználás ellenére, olyan tendencia, amelynek mélyreható történelmi és társadalmi konzekvenciái vannak. Ezekkel fogunk most foglalkozni.

Tőke és hatalom

1.

Nincs téma, amellyel a közgazdászok alaposabban foglalkoztak volna, mint a föld, a munkaerő, a tőke és az ezeket összehozó és felhasználásukat irányító vállalkozói képesség, vagyis régi szóhasználattal, a termelési tényezők egymáshoz való viszonyával. A hatékony termelés problémáját, azt, hogy miként lehet a rendelkezésre álló termelési erőforrásokból a legtöbbet kihozni, még legutóbb is teljes egészében e tényezők optimális kombinációjának tekintették. A közgazdaságtudomány mindmáig egyik legfontosabb pedagógiai feladatának tartja diagramok segítségével megvilágítani az e tényezők kombinációjában rejlő problémákat.¹ Hasonló igyekezettel foglalkoztak a közgazdászok olyan

¹ Elismert tény, hogy a technika fejlődése egyre nagyobb mértékben és gyökeresen megváltoztatja az adott tényezőkből nyerhető eredményt. Ezt a felismerést azonban egyelőre nem sikerül a tankönyvekben bővebben kifejteni. A közgazdasági oktatás ennek következtében elismeri ugyan a lényegét, de csak a lényegtelenrel foglalkozik. Ilyen értelemben állapítja meg Samuelson professzor, a mai közgazdászok egyik legkiválóbbika, aki mindenki másnál többet tett a felnőtt amerikaiak közgazdasági felvilágosítása érdekében, hogy az adott számú tényezőkből nyerhető teljesítmény „a technika mindenkori állapotától függ”. Ezt követően hozzáfűzi: „Minden időszakban fennáll azonban egy maximális mennyiségű termék, bármely adott számú tényező felhasználása alapján.” Paul Samuelson: *Economics*. 6. kiad. McGraw, New York, 1964. 516. old. Egyedül a tényezők felhasználásának témájával kapcsolatban áll rendelkezésre kialakult doktrína, amelyre a szerző a fenti idézetben utal. Ha a dolog ennyiben állna csak, megállapítását nem is lehetne különösebben vitatni. A közgazdasági oktatás, kivált olyan területeken, mint a fejlett elmélet, a külkereskedelem és a pénzügyi politika, amúgy

módszerek kidolgozásával is, amelyeknek segítségével meg lehet határozni a termelési tényezők árát — a kölcsönbért, a munkabért, a kamatot és a profitot. A klasszikus hagyományok szerint ez a témakör két részre osztható: az érték problémájára, ide tartozik az áruk árának meghatározása, és az elosztás problémájára, illetve arra, hogy a jövedelem miként oszlik meg földbirtokosok, munkások, tőkések és vállalkozók között.

Van azonban a termelési tényezők egymás közötti viszonyának olyan aspektusa is, amelyet nemigen vizsgáltak eddig. Ez arra vonatkozik, hogy bizonyos tényezők miért kapcsolódnak a hatalomhoz, mások pedig nem. Mi okozta, hogy valaha a földbirtok teljhatalmat biztosított a termelő vállalkozás akkoriban uralkodó formája és ezzel együtt általában a közösség felett? És megváltozott körülmények között vajon miért tartották természetesnek, hogy ugyanez a hatalom a vállalat és az egész társadalom felett a tőkés kezében összpontosuljon? Milyen feltételek között kerülhet át a hatalom a munkaerő kezébe?

Ezeket a kérdéseket idáig sajátos módon elhanyagolták. Ha bármiféle szervezett tevékenységgel kerülünk kapcsolatba — legyen az egyház, katonai osztag, kormányhivatal, kongresszusi bizottság vagy valamilyen szórakoztató üzem —, első kérdésünk önkéntelenül azt firtatja, hogy ki a vezetője. Ezt követően az érdekel, hogy milyen képesítés vagy megbízatás folytán jutott az illető vezető pozíciójához. Mindenfajta szervezet tehát szinte automatikusan felveti a kérdést: (ki) a vezető és miként lett azzá?

sem szorosan vett témákkal foglalkozik, inkább intellektuálisan érdekes elméleteket vizsgál. A jelen esetben azonban ellentét tapasztalható a technikai fejlődés között, melynek Samuelson professzor joggal tulajdonít elsődleges szerepet a termelés növelésében, illetve a felhasznált tényezők között, amelyek pedagógiai okfejtésében szerepelnek. A technika fejlődése, mint láttuk, jelentős mennyiségű tőke és idő ráfordítását követeli meg, ezt megfelelő tervezéssel, valamint az önköltség, az árak és a kereslet vállalati ellenőrzésével biztosítják. Ezzel szemben az általános elfogadott pedagógiai okfejtés arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági tényezők optimális felhasználását éppen a piaci körülményekbe való minimális beavatkozással lehet elérni.

Hogy a hivatásos közgazdászok oly hosszú ideig elhanyagolták ezt a problémát, ennek fő oka, hogy a gazdasági tevékenységet folytató emberekről jó darabig fel sem tételezték, hogy érdemleges hatalommal bírhatnak. A klasszikus közgazdászok, Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus, J. S. Mill és Alfred Marshall idejében, sőt a fogalmak tisztázásával később még inkább úgy tartották, hogy az üzleti vállalkozás igen kis méretű a piachoz képest, amelynek részére termel (mint manapság a wisconsini tehenészet). A cég termékeinek árát a piac személytelenül és szabad versenyben határozza meg, s ugyanilyen módon kerülnek meghatározásra azok az árak is, amelyeket a vállalat fizet saját szállítóinak. Nem különben a munkabéreket, valamint a kölcsönösszegek kamatát is a piac alakítja ki. A profitról úgy tartották, hogy a szabad verseny szab határt az emelkedésének, a technikát viszont stagnálónak tételezték fel. Ilyen körülmények között a cég szempontjából ideális termelési kapacitást olyan külső tényezők határozzák meg, mint az önköltség viszonya a piaci árhoz a termelés különböző szintjén. Nem vitás, hogy nem kell törődni egy vállalatvezető hatalmával mindaddig, míg az illetőnek nem áll módjában befolyásolni az árakat, önköltséget, munkabéreket vagy kamatot, még a legjobb termelési eredményeit is külső tényezők szabják meg, profitja pedig a szabad verseny következtében szabályozódik. Az ilyen vállalat tulajdonosnak kétségtelenül nincs hatalma. Már jócskán benne jártunk a XX. században, amikor a közgazdasági tankönyvek még mindig olyan világot festettek, amelyben ilyen kicsiny, egymással konkurráló cégek működnek. Érthető és természetes, hogy ennek megfelelően el is hanyagolták a hatalom kérdését. Akadtak azonban a gondolkodásnak más hagyományos iskolái is, amelyek világosabban látták a kérdést.

Mindenekelőtt Marxot kell említenünk, aki a múlt század közepén olyan erőteljesen vetette fel a hatalom kérdését a gazdasági életben, mint addig soha senki. Marx egyszerűen

a vulgáris apologetika birodalmába utasította a felfogást, amely az egymással konkurráló és ezért passzív üzleti vállalkozások rendszerét hirdette. A termelést igenis azok tartják uralmuk alatt, akiknek kezében összpontosul a tőke, tehát „a tőkemág-nások egyre csökkenő száma, akik ennek az átalakulási folyamathoz minden előnyét birtokolják és monopolizálják...”.² Ők gyakorolják a teljhatalmat a vállalatban, az ő kollektív érdekeikhez igazodnak az árak és bérek. Ők uralkodnak a társadalomban is és állapítják meg annak erkölcsét. Uralmuk kiterjed az államra is, amely nem egyéb, mint a kapitalista osztály akaratának és érdekeinek szolgálatában álló végrehajtó testület. Szó sem lehet arról, hogy a hatalom a termelés bármely egyéb tényezőjével is kapcsolatban állhatna. A történelmi fejlődésnek ebben a szakaszában egyértelműen és teljes egészében a tőkét illeti.

A klasszikus gazdaság sokban megfelelt Marx megállapításainak: a szabadversenyen alapuló piac mindinkább visszaszorult, manapság csak mint kivételes eset szerepel a tankönyvekben. Általánosan elfogadott tény lett, hogy a vállalat ellenőrzése alatt tartja az árakat és a termelést – akár egyedüli eladóként, mint monopólium, akár csekély számú eladóként, mint oligopólium, illetve mert termékének vagy szolgáltatásának valamilyen egyedülálló jellege folytán minden konkurrenciától mentesül. Csupán a szabad vállalkozás rendszerének hivatásos védelmezői – kisszerű, rosszul fizetett emberek – kardoskodnak még a szabadverseny uralma mellett, tudva, hogy ügyfeleik úgysem képesek kiállni a próbát.³ Tőlük eltekintve azonban általános

² Marx Károly: A tőke. XXXII. fejezet. 836. old. The Modern Library, New York.

³ „Amilyen mértékben nem személytelen eszközökkel érik el az árat, amilyen mértékben akár a vevő, akár az eladó diktálhatja vagy befolyásolhatja az ár meghatározását, – ilyen mértékben az erőforrásainkkal gazdálkodó rendszer nem működik megfelelően.” Az Egyesült Államok kereskedelmi minisztériumának 1965. évi kiadványa: Do You Know Your Economic ABC's? Profits in the American Economy. 13. old. Ez a kiadvány John P. Connor akkori kereskedelemügyi miniszter megren-

az egyetértés abban, hogy „a piaci hatalom, amelyet a mammut-vállalat abszolút és relatív méretei folytán élvez, nemcsak a gazdasági hatalom alapja, de egyúttal jelentős politikai és társadalmi hatalmat is jelent. . . .”⁴

Marx másik, kiegészítő megállapítása is általánosan elfogadottá vált: minden megszerezhető hatalom természetesen és elkerülhetetlenül a tőke kezében van. E hatalom gyakorlása a tulajdon előjoga. Emellett a többi termelési tényező befolyása csupán alárendelt lehet. Valamennyi közgazdász tehát marxistának tekinthető ama felfogása alapján, hogy a hatalmat magától értetődően a tőkének tulajdonítja.

Ezen túlmenően a hatalom problémájával nem is igen szokás foglalkozni. Általános vélekedés szerint a tőkés a piac keretei között szabják meg a munkabéreket és árakat, döntenek a beruházásokat, mutatják ki az osztalékot, és határozzák meg a termelést. Az üzleti élet államra gyakorolt befolyását szabálytalannak és törvénytelennek minősítik, de ha mégis létezik, úgy – szerintük – a nagy cégek tulajdonosai, illetve azok érdekében gyakorolják. Fel sem merül a kérdés, vajon létezik-e a tőke által gyakorolt hatalommal szemben másféle alternatíva is.

Márpedig az utolsó három évtized során egyre több konkrét bizonyítékát látjuk annak, hogy a modern nagy konszernekben a hatalom a tulajdonosok kezéből a menedzserek, igazgatók kezébe került át. A részvényesek hatalma, tudjuk, egyre erőteljesebbé vált. A rendes részvénytársasági közgyűléseken a részvényeseket képviselő kis csoport csupán banális szertartáson vesz részt és merőben jelentéktelen ügyekkel traktálják. A többit megbízás alapján az igazgatók intézik, akiket viszont a cég vezetősége választott meg. A vezetők, akik általában elhanyagolható mennyiségű részvénytulajdonnal bírnak, viszont szilárd

delésére készült, hogy előmozdítsa a megértést (és kifejezze a rokonszenvet) az amerikai üzleti vállalkozások iránt. A kiadvány kritériuma alapján minden nagy üzleti vállalkozás kudarcra ítélt.

⁴ Carl Kaysen: *The Corporation in Modern Society*. Edward S. Mason szerk. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 99. old.

ellenőrzésük alatt tartják a vállalatot és minden látható jel szerint övék a hatalom. A közvélemény mégiscsak a legnagyobb vonakodással hajlandó elismerni, hogy a hatalom jelentős mértékben és tartósan kicsúszott a tőkések kezéből. Egyes megfigyelők mindent elkövetnek, hogy fenntartsák a részvényesek hatalmának mítoszát. Akárcsak a külpolitikában, a közgazdaság területén is abban reménykednek, hogy ráolvasással megtarthatják, ami valójában már régen nem övék.⁵

Mások azzal érvelnek, hogy ez a változás csupán felületes és a tőke megtartotta alapvető, funkcionális ellenőrzését. Egyedül a naiv jóhiszeműség hajlandó elfogadni a nyilvánvaló tényeket. Akadnak, akik elismerik ugyan a változást, de annak jelentőségéről nem hajlandók nyilatkozni.⁶ Megint mások úgy vélekednek, hogy a tőke legitim hatalmát veszélyesen bitorolják és ennek az állapotnak mihamarább véget kellene vetni.⁷ Viszonylag igen kevesen jutottak el odáig, hogy kétségbevonják a tőke illetékeségét a vállalat irányításában, vagy elismerjék, hogy hatalmának jó időre leáldozott.

⁵ „Amikor – mondjuk – John a tavalyi esztendőben megvásárolta a Keim részvénytársaság új kibocsátású részvényét, ... egyúttal beleszólási jogot nyert az ő cégének ügyvitelébe, s ezt a többi részvényessel való találkozásnál, az évi közgyűlésen gyakorolhatja.” Amerikai kereskedelmi minisztérium: *Profits in the American Economy*, id. mű. 17–18. old.

⁶ Lásd Edward S. Mason: *The Apologetics of Managerialism*. *Journal of Business of the University of Chicago*, 31. kötet, No. 1. (1958. január). Valamint *Comment: A Survey of Contemporary Economics*. Bernard F. Haley szerk. II. kötet, Richard D. Irwin, Inc. Homewood, Illinois, 1952. 221–222. old. Mason professzor nézete szerint, a tőkés vállalkozó ugyan valóban elvesztette hatalmát a modern részvénytársaságokban, de egyelőre nem lehet világosan látni, hogy ki vagy mi került a helyébe. Még mindig a leghelyesebb tehát feltételezni a vállalkozó befolyását és annak hagyományos motivációját: „Megvallom, nem bízom benne, hogy a részvénytársaságokról alkotott újkéletű felfogás a gazdasági elemzésekben jobb eredményre vezethet a vállalkozóval kapcsolatos régi felfogásnál.” U. o.

⁷ Lásd Adolf A. Berle Jr.: *Power Without Property*. Harcourt, New York, 1959. 98. és köv. old.

Márpedig látnunk kell, hogy a termelési tényezők közül ma már egészen mások gyakorolják a hatalmat a termelőüzem felett és ennek folytán az egész társadalomban is. A tőke kiemelkedő szerepe egyébként is viszonylag újkeletű: mintegy 200 évvel ezelőttig minden értelmes ember úgy vélekedett, hogy a hatalmat döntő módon a földtulajdon biztosítja. A földbirtokos viszonylagos jólétet, megbecsülést, katonai pozíciót élvezett és élet-halál ura volt, tehát kiemelkedő helyet töltött be a közösségben és hatalmat gyakorolt az államban. A földtulajdonnal együttjáró előjogok erőteljesen, sőt döntően befolyásolták a történelem alakulását. Hozzájárultak ahhoz, hogy kétszáz éven át úgynevezett keresztes hadjáratokat folytassanak, újra meg újra háborúzzanak a keleti országokkal. A buzgalmat kétségtelenül ösztönözte az a törekvés is, hogy segítséget nyújtsanak a hitetlenek megszállta Bizáncnak és visszahódítsák az elvesztett Jeruzsálemet. Ez azonban korántsem volt kizárólagos indíték. A keleti, illetve a nyugati egyház hívei ugyanis nem nagy bizalommal viseltettek egymás iránt, Jeruzsálem pedig 450 évig állt az iszlám uralma alatt, felszabadítását tehát korábban nem tartották olyan égetően sürgősnek. Viszont a frank nemesség ifjabb sarjai, akárcsak a Remete Pétert követő éhes parasztok, föld után vágytak. A keresztes vitézek köpenye alatt dobogó szív jól ismerte az ingatlan értékét. Bouillon Gottfried öccse, Balduin a Szent Város felé menet például súlyos dilemma elé került: folytassa-e útját a felszabadító seregekkel, vagy tartson meg magának egy vonzó birtokot Edessa környékén? Csakhamar az utóbbi mellett döntött és birtokát csupán bátyja halála után hagyta el, hogy Jeruzsálem első királyává koronáztassék.⁸

A földtulajdon döntően fontos szerepe Amerika felfedezése

⁸ Rendkívül vonzó volt a lehetőség, hogy a keresztényi kötelesség teljesítését össze lehet kapcsolni melegegövi földek megszerzésével." Steven Runciman: A History of the Crusades. I. kötet. The First Crusade. The University Press, Cambridge (Anglia), 1954. 92. old.

után még 350 évig jelentékenyen befolyásolta a történelem menetét. Hiszen az amerikai kontinens éppúgy lakott volt, akár a sztyeppék vagy a sarkvidék lakható részei. A vallás ezúttal is szövetségre lépett a földigénnyel és annak hordozója, időnként palástolója lett. A spanyolok azt tartották, hogy isteni megbízatásuk van az indiánok lelkének megmentésére, a puritánok mindenekelőtt kötelességüknek érezték, hogy kellemes környezetet biztosítsanak a saját lelküknek. A katolikusok és lovagok felfogása szerint a Jóisten is a nagy földbirtok pártján áll, hiszen ez ad módot a bennszülöttek, később — ezek fogytán — az afrikaiak lelkének gondozására. A puritánok és a protestánsok erénynek tartották a házi tűzhely és a családi farm ápolását. Mindez azonban csupán mellékszempont maradt: az újvilágban, csakúgy, mint a régiben, egyaránt természetes volt, hogy a hatalom jog szerint azokat illeti, akik a földet birtokolják. A modern értelemben vett demokrácia eleinte azoknak és csak azoknak biztosított szavazati jogot, akik ingatlan megszerzésével bizonyították rátermettségüket.

A földtulajdon mindennél előbbrevalósága, és ezzel együtt a vágy annak megszerzésére szilárd gazdasági alapokon nyugodott. Végtére is majdnem a legutóbbi időkig a mezőgazdasági termelés — tehát az élelmiszer, a ruházat stb. alapanyagainak előteremtése — az össztermelésnek jelentős hányadát képviselte, sőt a gazdaságilag elmaradott országokban, például Indiában, mindmáig az össztermelés 70–80 százalékát alkotja. Aki tehát a földet birtokolta, vagy használatával rendelkezett, jelentős pozíciót töltött be a gazdasági tevékenység domináns szektorában; a földtelenek kénytelenek voltak a fennmaradó kicsiny szektorban összezsúfolódni.

A termelés többi tényezői ebben az időszakban jóval kevésbé fontos szerepet töltöttek be. A mezőgazdasági technika igen egyszerű volt és hosszú ideig semmit sem változott, tehát a rabszolgák beszerzésétől eltekintve alig adott teret a tőkének, s a rabszolgákat is inkább csak a földbirtokokkal kapcsolatban lehetett használni. A viszonylag jelentéktelen nem mezőgaz-

dasági jellegű tevékenység már csak a technika szimplasága miatt is alig igényelt tőkét. Egészen kétszáz évvel ezelőttig tehát a gyéren rendelkezésre álló tőkének megfelelően gyér alkalom kínálkozott annak felhasználására. Ha Angliában vagy Nyugat-Európában valakinek volt földje, elő tudta teremteni a szükséges tőkét a megműveléséhez. De megfordítva, a tőke egy magában nem biztosította a föld megszerzésének lehetőségét.

Ugyanakkor könnyű volt munkaerőhöz jutni, állandó tendencia biztosította a munkaerőbőséget. Korának tapasztalatai alapján David Ricardo 1817-ben megállapíthatta, hogy „semmiről sem történik alaposabb gondoskodás, mint arról, hogy a munkások rendelkezésre álló száma végső fokon mindig arányban álljon az eltartásukhoz szükséges eszközökkel”.⁹ Ez annyit jelentett, hogy előbb-utóbb mindig korlátlan számban akadt munkaerő a puszta létfenntartáshoz szükséges munkabér fejében. Mindenkor annyi munkaerőt alkalmaztak, hogy a csökkenő keresetek folytán a munkás nagyjából csak a puszta létfenntartásához szükséges munkát szolgáltassa. Ha a munkás feladta az adáz harcot a teljes nélkülözés ellen, pótlásáról nem volt nehéz gondoskodni. Nyilvánvaló, ha egy ember kevéssel járul hozzá a termeléshez és könnyen pótolható, semmi hatalma nincs és bérharcot sem folytathat.

Ugyanakkor kétségtelen előnyöket biztosított akárcsak egy talpalatnyi, de lehetőleg minél több termőföld. Ahhoz sem férhetett kétség, hogy a föld elvesztése a legsúlyosabb következményekkel járt. Mindez alátámasztja a földtulajdon stratégiai fontosságát és még a filozófusok, akiknek eszméi az ipari forradalomhoz vezettek, sem igen tudtak másféle társadalmi berendezést elképzelni. Noha Adam Smith például cáfolta franciaországi fiziokrata elődjének legtöbb állítását – a fiziokraták a földet tekintették minden vagyon legfőbb forrásának –, maga

⁹ David Ricardo: Works and Correspondence of David Ricardo. Piero Sraffa szerk. I. kötet. The University Press, Cambridge (Anglia), 1951. 292. old.

is különleges jótéteményként beszélt a földtulajdonról, amely, mint mondotta, nagy becsületet biztosít tulajdonosának.¹⁰ Negyven évvel később, a napóleoni háborúk után, Ricardo és Malthus még döntőbb szerepet tulajdonított a földnek. Szerintük a népesség a maga biológiai dinamikája szerint növekszik és ennek folytán egyre sürgetőbb igényeket támaszt a jóval lassabban fejlődő élelmiszer-termeléssel szemben: számolni kell azzal, hogy az élelmiszer viszonylagos ára és a földbirtokosoknak jutó kereset határtalanul emelkedni fog. A döntő tényező szerintük a földhiányban keresendő. „A természet munkáját nem akkor fizetik jól, amikor sokat, hanem amikor keveset nyújt. Minél fukarabbul méri ajándékait, annál nagyobb árat követel értük. Valahányszor pazarul szórja terményeit, ingyen dolgozik.”¹¹ Mindebből következik, hogy akiknek birtokában van az értékes erőforrás, korlátlan hatalmat gyakorolhatnak a mezőgazdasági termelésben, s egyúttal tekintélyhez és hatalomhoz jutnak az egész közösségben.

4.

Ricardo a történelemnek abban a pillanatában írta ezeket, amikor már folyamatban volt a föld trónfosztása. Az általa oly fontosnak minősített földhiány ugyanis óriási mérvű kutatást indított el új földterületek után. Kiderült, hogy Észak- és Dél-Amerikában, Dél-Afrikában és Ausztráliában még hatalmas, parlagon heverő, de nagyon is felhasználható földterületek állnak rendelkezésre. Ilyenformán új földhöz lehetett hozzájutni, illetve

¹⁰ Adam Smith: *Wealth of Nations*, I. könyv. Of the Rent of Land. XI. fejezet. Methuen, London, 1930. Lásd Alexander Gray: *The Development of Economic Doctrine*. Longmans, London, 1931. 137. old.

¹¹ Ricardo id. mű. 76. old. Ricardo itt tagadja Adam Smith véleményét, amely szerint a földhöz való visszatérés egyfajta fizetség a természet jótéteményeiért. Ennek azonban nincsen különösebb jelentősége, hiszen Ricardo és Smith egyaránt azt tartotta, hogy a jövedelmek meghatározásában nagy szerepe van a természetnek a földbirtokon keresztül.

elvesztett földet másikkal pótolni. Felmerült azonban a tőke igénye, hogy az úttörők vetőmagot, állatállományt és felszerelést szállíthassanak az új kontinensekre és biztosíthassák megélhetésüket az első aratásig. Ezzel együtt a földtulajdon el is vesztette megkülönböztető rangját, hiszen egy lovász esetleg nagyobb birtokot mondhatott magáénak az újvilágban, mint a legelőke-lőbb arisztokrata a régi-ben.

Időközben a műszaki találmányok, a kohászati és gépészeti tudás jelentős fejlődése, mesés lehetőségeket kezdett kínálni a tőke-felhasználás számára. A fejlettebb technika fokozott tőkefelhasználása nyomán emelkedett a termelés, növekedett a jövedelem és ezzel együtt a megtakarítás is. Nem lehet egyöntetűen megállapítani, hogy a múlt században a tőke iránti kereslet mindenütt gyorsabban növekedett-e a kínálatnál. Kétségtelen, hogy az új országokban, így az Egyesült Államokban is, általában kevés tőke állt rendelkezésre, és igencsak drágán. De Angliában a múlt század túlnyomó részében alacsony volt a haszon és az angolok kénytelenek voltak távoli országokban jövedelmezőbb befektetéseket keresni. Az idők folyamán azonban a saját hazájukban is egyre több szénét, vasat, és acélt, vasutat, mozdonyt, hajót, textilgépet, épületeket és hidakat hoztak létre, s ezek képezték a nemzeti össztermék túlnyomó és egyre növekvő részét. Létrehozásukban a tőke játszotta a legnagyobb szerepet. Ugyanakkor a földhöz kötött mezőgazdaság egyre kisebb hányadát alkotta az összterméknek. Most már azok juthattak munkaerőhöz és földhöz, akik megfelelő tőkével rendelkeztek, viszont a munkaerő vagy földtulajdon nem biztosította a szükséges tőke létrehozását.

A vállalkozás felett gyakorolt hatalom tehát átkerült a tőke kezébe és ezzel együtt a közösségben élvezett tekintély, az államéletben gyakorolt befolyás is. Míg a XIX. század elején a brit parlamentben még a nagy földbirtokos családok uralkodtak, addig a század derekán egyre inkább engedni kényszerültek az ipar nyomásának, amely a földbirtokosok jövedelmének rovására alacsonyabb élelmiszerárakat és ezzel együtt alacsonyabb munka-

béreket követelt. A század végén a brit politikai élet legkiemelkedőbb alakja már Joseph Chamberlain, birminghami nagyiparos, az első srőfgyár tulajdonosa volt. Az amerikai kormányban a század elején a rabszolgatartó virginiai földesuraké volt a vezető szerep; a század végére a hatalom — kinek-kinek megítélése szerint — a vállalkozók, illetve a nagy vagyonok összeharácsolóinak kezébe ment át. Az amerikai szenátus gazdag üzletemberek klubjává lett.

A változást azonban nem tekintették természetesnek, s ez lényeges szempont a későbbiek megértéséhez. A közmegítélés szerint, az olyan államférfiak, mint George Washington, Thomas Jefferson és James Madison sokkal méltóbbnak tűntek közéleti funkciók betöltésére, mint a Collis P. Huntington, J. P. Morgan vagy Andrew Mellon-féle nagyiparosok. Az államférfiakról feltételezték, hogy nemcsak önző érdekeik szerint cselekednek, a kapitalistákról azonban nem. De még ha a politikusok a saját érdeküket nézték — például védelmére keltek a rabszolgatartás intézményének —, valahogy akkor is úriasabban, értelmesebben és törvényesebben látszottak eljárni, mint amikor a kapitalisták védelmezték saját érdekeiket. Ez a sajátos ellentét a közvéleményben és az elemi történelemkönyvekben mindmáig megtalálható. Általános szabályként megállapíthatjuk, hogy minél régebbi keletű a hatalom, annál jobb indulatúnak tűnik, minél újkeletűbb, annál természetellenesebbnek, sőt veszélyesebbnek.

5.

Mindebből világossá vált, hogy miképpen jut hatalomhoz valamely termelési tényező, illetve azok, akik birtokolják vagy rendelkeznek felette. Mindig az a tényező válik a leghatalmasabbá, amely a legnehezebben megszerezhető, illetve a legkevésbé pótolható. Pontosan megfogalmazva, a hatalom ahhoz a termelési tényezőhöz szegődik, amely a legkevésbé rugalmas kínálatot nyújtja. A rugalmasság hiánya többféle eredetű lehet: természetes

tényezők okozhatják, avagy az emberi kéz hatékony ellenőrzése a kínálat felett, esetleg a kettő együttesen.¹²

A maga idején, akinek földje volt, könnyen juthatott munkaerőhöz és tőkéhez (a szükséges gyér mennyiségben). Ugyanakkor a munkaerő és a forgótőke még nem biztosította a föld megszerzésének lehetőségét. Ok és okozat itt sajátosan összevegyült. Minthogy a földbirtok belépőül szolgált a gazdasági és annál tágabb hatalom elnyeréséhez, megfelelő rendszabályokkal, például hitbizományi törvénnyel gondoskodtak arról, hogy csak a privilegizált osztály juthasson hozzá. Ugyanakkor csökkentették a föld megszerzésének lehetőségét és nemzedékről nemzedékre növelték a földbirtokkal járó gazdasági és társadalmi hatalmat.

A kapitalizmus korában már nem volt nehéz hozzájutni az ipari vállalkozás céljára szükséges ingatlanhoz, mezőgazdasági célra pedig még bővebben akadt. A munkaerő továbbra is bőségben állt rendelkezésre. Most már a föld és a munkaerő birtoklása nem biztosította a tőkét, de tőkével könnyen lehetett földhöz és munkaerőhöz jutni. A tőke tehát hatalmat jelentett az üzleti vállalkozásban és ennek következtében a társadalomban is.

Ha előáll az a helyzet, hogy a tőke bőségben vagy éppen fölös mennyiségben áll rendelkezésre, tehát könnyen növelhető illetve pótolható, az általa biztosított hatalom mind a vállalatban, mind a társadalomban nyilvánvalóan visszaesik. Ez kivált olyankor látszik valószínűnek, ha ugyanakkor valamely más termelési tényező egyre nehezebben beszerezhetővé, illetve pótolhatóvá válik.

¹² Így például az olyan szakszervezet, amely a bérekre és munkakörülményekre vonatkozó speciális döntések tekintetében jelentős hatalmat biztosít a munkaerőnek, természetesen teljes ellenőrzést gyakorol a munkaerő-kínálat felett. (Sikeres sztrájk esetében a munkaerő-kínálat ára rendkívül magas.) A szakszervezet hatalmát növeli, ha ráadásul nem áll rendelkezésre túl bőséges munkaerő.

Az előző fejezetből világosan kitűnt, hogy az ipari rendszer ugyan nagy mennyiségű tőkét használ fel, de a tőke – legalábbis békeidőben – még a szükségesnél is bővebben kínálkozik. Az úgynevezett Keynes-i gazdaság körülményei között általánosan felismerhető a tendencia, hogy felesleg keletkezik a megtakarításokban és az állam gondoskodik e felesleg kiegyenlítéséről. Azt is láttuk, hogy az ipari nagyvállalat tervszerű tevékenysége során önmaga gondoskodik az anyagi eszközök felhalmozásáról; ezek mindenkor a legnagyobb biztonsággal rendelkezésre állnak, hiszen a tervezésnek éppen ez a célja.

Ugyanakkor a technika és a tervezés szükségletei megkövetelik, hogy az iparvállalatnak erősen szakosított munkaerő, növekvő számban és megfelelően szervezett körülmények között, álljon rendelkezésre. Az ipari rendszer ezt a fajta szakképzett munkaerőt főként külső forrásból tudja csak előteremteni. Ellentétben a tőkével, ez nem olyasmi, amivel a cég önmagát tudná ellátni. Ráadásul a szakképzett munkaerő csak úgy dolgozhat hatékonyan, ha más szakemberekkel együttműködve, vagyis szervezetben dolgozik. A valamirevaló üzleti vállalkozás manapság általában könnyen jut tőkéhez. De pusztán tőkével nem lehet garantálni, hogy a szükséges emberi képességek megszerezhetők és megorganizálhatók. A múlt tapasztalatai alapján feltehető tehát, hogy az ipari vállalaton belül ismét hatalomeltolódás megy végbe, mégpedig a tőkéről a szervezett szakértelem irányában. Feltehető továbbá, hogy ez az eltolódás tükröződik az egész társadalom hatalmi megoszlásában is.

Mindez valóban így is történt. A termelési tényezők között ismét megváltozott a hatalmi helyzet olyképpen, mint amikor a fejlett országokban – mintegy 200 évvel ezelőtt – a tőkések vették át a hatalmat a földbirtokosoktól. Ez a jelenség az elmúlt ötven évben tapasztalható, de még korántsem zárult le. Bekövetkezését tucatjával bizonyítják a közhelyszámba menő megfigyelések: a részvényesek csökkenő befolyása a modern

részvénytársaságban, a sikeres részvénytársasági vezetőség megtámadhatatlan pozíciója, a bankárok csökkenő társadalmi vonzereje, az egyre kevésbé helytálló megállapítás, amely szerint az Egyesült Államokat a Wall Street-ről irányítják, az ipari tehetőségek egyre erőteljesebb felkutatása, a művelődés és a pedagógusok növekvő tekintélye.

A hatalmi eltolódást általában palástolják, mert mint egykor a földbirtokét, most a tőke pozícióját tartják megingathatatlannak. Természetellenesnek tűnik, hogy a hatalom más kézbe kerülhessen át, és szenzációhajhászással vádolják mindazokat, akik ilyesmit állítanak. Palástolják az eltolódást azért is, mivel a hatalom ezúttal nem a hagyományos közgazdasági tankönyvekben szereplő másik elfogadott termelési tényezőhöz, a munkaerőhöz került. A munkaerő csak korlátolt hatalomhoz jutott a munkabér és a munkafeltételek meghatározásában, de nincs hatalma a vállalat felett. Ráadásul mindmáig bőségben áll rendelkezésre. Ha a túl bőséges megtakarításokat nem használják fel, mindenekelőtt munkanélküliség jelentkezik; a megtakarítások felhasználásának pedig egyik következménye, hogy a szakképzetlen vagy átlagos munkaerő helyett gépesített eljárásokat alkalmaznak. Ilyenformán a szakképzetlen vagy csak hagyományosan képzett munkaerő a kapitalistákkal egyetemben megszervezi a túlzott tőkebőséget.

Egyébként a klasszikus vállalkozó sem nyerte el az új hatalmat. Arról az egyénről van szó, aki egykor, mihelyt tőkéhez jutott, azt kombinációba tudta hozni a termelés egyéb tényezőivel; az ipari rendszerben egyre csökkenő szerepe van. A klasszikus vállalkozót azonkívül, hogy tőkéhez jutott, elsősorban a vállalkozói szellem, biztos ítélet, valamint az jellemezte, hogy hajlandó volt a pénzt, beleértve a sajátját is, kockáztatni. E képességeknek azonban egyike sem különösebben fontos a szakértelem megszervezéséhez, illetve a vele való sikeres versengéshez.

Valójában tehát a hatalom olyanok kezébe ment át, akikről az újat keresők joggal elmondhatják, hogy a termelés új tényezői. Olyan emberek szervezetéről van szó, akik különféle műszaki

tudással, tapasztalattal, illetve a modern ipari technikához és tervezéshez szükséges egyéb képességekkel bírnak. Ez a szervezet a modern iparvállalat vezetőségétől lefelé egészen a fizikai munkaerőig terjed annak kizárásával, és a legkülönfélébb képességű emberek nagy számát öleli fel. Ennek a szervezetnek a hatékony működésétől függ manapság a modern üzleti vállalkozás sikere. Ezt — ha nem is nyíltan — a legtöbb gazdaságpolitikai elmélet is elismeri. Ha ez a szervezet széthullana vagy valamiképpen veszendőbe menne, korántsem bizonyos, hogy újból fel lehetne építeni. Igen költséges és sokszor bizonytalan vállalkozás e szervezetet új feladatok megoldására kibővíteni. Ezen a ponton jelentkezik a bizonytalanul magas kínálati határár problémája és ennek megfelelően jelentkezik a hatalom is. Következő feladatunk alaposabban megvizsgálni a hatalom új birtokosainak szervezetét és befolyását az üzleti vállalkozás és az egész társadalom síkján.

A technostruktúra

„... a nagy részvénytársaságok vezetésének egyik legjellegzetesebb sajátossága, hogy az egyéni akciókkal szemben túlsúlyban vannak a csoportos cselekedetek.”

R. A. Gordon: Business Leadership in the Large Corporation

1.

Kultúránkban az egyénnek jóval nagyobb a becsülete, mint a csoportnak. Az egyénről eleve teljesítményt tételeznek fel, egy bizottságról eleve tehetetlenséget.¹ Általános rokonszenv kíséri az egyént, aki személyiségét igyekszik megóvni a tömeg beolvasztó hatásától. Legalábbis elvben bizonyítékokat követelünk, mielőtt megnyirbálnánk az egyéni agressziót a társadalommal szemben. Az egyénnek lelke van, a részvénytársaságok köztudottan lelketlenek. A közgazdászok mindenkor egyedüli hősüknek a vállalkozót tekintették, aki individualista, nyughatatlan, fortélyos és bátor. A nagy üzleti konszernnek korántsem ébresztenek hasonló lelkesedést. Hiába, a menyországba csak egyénileg, legfeljebb családonként lehet bebocsátást nyerni; még a legkitűnőbb részvénytársasági hírnévnek örvendő vállala-

¹ „A különféle irányító mechanizmusok közül egyik sem ad okot annyi vitára, mint a bizottságok... Állítólagos hiányosságaik ellenére, a bizottságok mégis igen fontos eszközei az igazgatásnak.” Paul E. Holden, Loundsbury S. Fish és Hubert L. Smith: *Top Management Organisation and Control*. McGraw, New York, 1951. 59. old.

lat vezetősége sem sétálhat oda be csoportosan. Nem csekély-
ség tehát az igazság szolgálatában bizonygatni, hogy fontos
társadalmi feladatok esetében egy szervezett közösség fölén-
yben van az egyénnel szemben. Ezt a feladatot azonban mégis
el kell végezni. Mert az üzleti vállalkozásban és a társadalom
széles keretei között a hatalom nem egyének, hanem szervezett
csoportok kezébe került át. A modern gazdasági társadalmat
csak úgy foghatjuk fel, mint teljes mértékben sikeres erőfeszít-
ést arra, hogy kellő szervezéssel szintetizálja a csoportegyéni-
séget, saját céljai szempontjából a természetes személynél jóval
magasabbrendűen és azzal a járulékos előnnyel, hogy ez a
csoportszemélyiség halhatatlan.

A csoportegyéniiség kialakításának igénye azáltal merül fel,
hogy a modern iparban a döntések jórészét, a lényegbevágó-
akat mindenkor egynél több embertől nyert információ alap-
ján hozzák meg. E döntések tehát tipikusan egész sor ember
speciális tudományos és műszaki tudása, felhalmozott értesü-
lése vagy tapasztalata és művészi vagy intuitív érzéke alapján
születnek. Ezt a folyamatot olyan további információk irányít-
ják, amelyeket szakemberek igen fejlett műszaki berendezések
segítségével gyűjtenek össze, elemeznek és kiértékelnek. A vég-
ső döntés tehát csak mindazoknak a módszeres hozzászólásával
alakulhat ki, akiknek információja a kérdéshez vág. De számot
vetve az emberi természettel, az így kapott információkat nem
is lehet mindjárt névértékben elfogadni. Mindennek tetejében
működnie kell olyan mechanizmusnak is, amely helytállóságára
és megbízhatóságára vonatkozóan megvizsgálja mindazoknak a
nyilatkozatát, akik a döntés kialakításában közrejátszottak.

2.

Három fő oka van annak, hogy a modern iparvállalatokban
a döntések meghozatalához ennyi ember hozzászólására van
szükség. Az első ok a modern ipar műszaki követelményeiben

keresendő. Nem mintha e követelmények minden esetben rendkívülien bonyolultak lennének. Nagyon is elképzelhető, hogy egy jótehetségű ember megszerezze magának mindazt a fémkohászati, vegyészeti, gépészeti, anyagbeszerzési, termelésvezetési, minőségellenőrzési, munkaügyi, tervezői és kereskedelmi tudást, amely egy modern autó előállításához szükséges. Csak-hogy még jótehetségű emberekben sem előrelátható a kínálat, és akár egy zseninek is rengeteg idejébe telnék a tudomány, technika és művészet minden szükséges ágazatában állandóan nyomon követni a legújabb fejleményeket. A kézenfekvő megoldás, amely sokkal több átlagos tehetség alkalmazását és jobban előrelátható eredményeket biztosít, tehát az, hogy a kérdéses ismeretág minden körülhatárolt területén megfelelően képzett, illetve tapasztalt embereket foglalkoztassanak. A tőlük nyert információk kombinálásával történik a példaképpen említett jármű megtervezése és gyártása. A tudósok, mérnökök és ipari szakemberek maguk is szívesen táplálják a közvéleménynek azt a felfogását, hogy korunk tudományos, mérnöki és ipari teljesítményeit valamiféle rendkívüli képességű, új emberfajta hozza létre. Ez pusztán hiúság. Ha valóban így lenne, jóval kevesebb eredménnyel büszkélkedhetnénk. A modern tudomány és technika igazi vívmánya, hogy közönséges képességű embereknek bizonyos szűk területen nyújt alapos kiképzést, majd a megfelelő szervezet segítségével más szakosított, de hasonlóképpen közönséges emberek ismereteivel kombinálja a tudásukat. Ennek következtében nincs is szükség zsenialitásra. Az eredmény, noha kevésbé lelkesítő, mindenesetre jóval biztosabban bekövetkezik.

A szakosított képességek kombinációját igénylő második tényező a technika fejlettségéből ered, valamint a hozzákapcsolódó tőkeigényességből és e kettő következtében a tervezés és a környezet irányításának fontosságából. A piac intézménye vajmi kevés szellemi erőfeszítést kíván. A korábban említett wisconsin farmernek nem kell eleve kiszámítania, hogy mennyi műtrágyára, rovarirtóra vagy gépalkatrészre

lesz szüksége, hiszen a piacon mindez megfelelő mennyiségben rendelkezésre áll. Költségei is többé-kevésbé azonosak, akár különlegesen értelmes, akár szakorvosi vélemény szerint is ügyefogyott. A farmernek nem kell valamiféle stratégiát kidolgoznia az árainak vagy eladási technikájának meghatározására: a piac úgyis napi áron veszi át tőle a tejet. A piac különleges, legalábbis közgazdászokra gyakorolt vonzereje főként abból adódik, hogy egyszerűbbé teszi az életet: a szimpla tévedés mindig kényelmesebb az összetett igazságnál.

Az összetettség ugyanis a tervezéssel kezdődik és csakhamar járványszerű méreteket ölt. Aki rakétákat, űrhajókat vagy modern repülőgépeket gyárt, annak előre kell látnia a különleges üzem, különleges képességű munkaerő, ritka nyersanyagok és bonyolult alkatrészek teljes szükségletét és megfelelő intézkedésekkel biztosítania kell, hogy a kellő pillanatban rendelkezésre álljanak. Mindezeknek a követelményeknek, mint már láttuk, vagy egyáltalán nincs piaca vagy erősen megbízhatatlan. Ráadásul a késztermék értékesítése sem történik a szabad piacon. Minden azon múlik tehát, hogy milyen előrelátással és ügyességgel tudnak a gyártók megfelelő szerződéseket kötni az amerikai, az angol vagy a francia kormánnyal. Ha kisebb mértékben is, de ugyanilyen előrelátásra és annak megfelelő akciókra van szükségük az autók, élelmiszeráruk vagy mosószeres előállítóinak is. Eleve be kell tervezniük a szükségleteiket és irányítaniuk kell a piacot. Egyszóval a tervezés igen sokrétű információt tételez fel, különféle informáltságú ember kell hozzá, olyanok, akik speciális tudásuknál vagy képességük-nél fogva a szükséges információk birtokába juthatnak. A szervezet keretében működni kell olyan szakembereknek, akik felméri a munkaerő-szükségletet és biztosítják a kínálatot mind a munkaerő, mind a nyersanyagok és egyéb gyártási szükségletek terén; mások megtervezik az árpolitikát és gondoskodnak róla, hogy a fogyasztók ezen az áron meg is vásárolják a terméket; megint mások, magasabbrendű technikai képességük folytán, a kellő információk birtokában hatékonyan együttműködnek

az állammal és a vállalat érdekeinek megfelelően befolyásolják; végezetül szükség van olyan emberekre is, akik szervezett egységbe foglalják a fenti feladatokból és sok egyébből adódó információk özönét. Vagyis a bonyolult technika alkalmazásához szükséges szakosított műszaki és tudományos képzettségen felül jelentkeznek a nagyszabású tervezés követelményei is, amelyeket éppen a technika tett szükségessé.

A sok különféle szakképesség alkalmazása megfelelő összehangolást igényel. A közös cél megvalósításához szintén speciális képességű embereket kell munkába állítani. Kevésbé általánosan szólva arra van szükség tehát, hogy különféle átfogó vagy kisebb jelentőségű kérdésben szakemberektől információkat nyerjenek, ezek helyességét és megbízhatóságát ellenőrizték és segítségükkel döntésre jussanak. Ennek a gyakran félreértett folyamatnak a meghatározására külön szót kell találnunk.

3.

A modern üzleti szervezetben, illetve annak irányítással és igazgatással foglalkozó részében, emberek jelentős száma azaz foglalkozik, hogy értesüléseket nyer, megemészt, illetve kicseréli és ellenőrzi azokat. Az információcsere és —ellenőrzés nagy része szóban történik — hivatali szobában, akár ebédnél vagy telefonon lefolytatott viták keretében. A legtipikusabb módszer azonban a bizottságokban és bizottsági üléseken végzett munka. A nagy ipari vállalatot úgy is fel lehet fogni, mint a bizottságok hierarchiáját. Az összehangolás lényege viszont az, hogy a bizottságokba a megfelelő képességű embereket irányítsák, a szükséghez képest kieroszakolják a döntéseket, bejelentsek azokat, illetve információ formájában továbbítsák egy magasabb bizottsághoz további döntések meghozatala végett.

Ne higgyük, hogy ez az eljárás körülményes és nem elég hatékony. Ellenkezőleg, általában ez bizonyul az egyetlen hatékony módszernek. A bizottsági munka az együttes minden

tagjának lehetőséget ad, hogy megismerje a munkatársak ötleteit és azok megbízhatóságát. A bizottságban mindenki közrebocsáthatja információit olyan körülmények között, amelyek egyúttal lehetőséget adnak az információk helytállóságának és megbízhatóságának haladéktalan ellenőrzésére. A bizonytalanságok vagy tévedések így hamarabb kiderülnek, mint bármilyen más úton. Ráadásul a közös munka szellemi erőfeszítésre is ösztönöz. Egyedül az ember inkább átadja magát a tunyaság fényűzésének, mások előtt — legalábbis munkaidőben — az ilyesmi sokkal kényelmetlenebb. Akik azt állítják önmagukról, hogy magányosan szeretnek gondolataikba mélyedni, rendszerint a semmittevésüket leplezik. A bizottsági munkát azzal a közhellyel szokták elítélni, hogy az egyéni erőfeszítés valamiképpen magasabbrendű a csoportos erőfeszítésnél. Főként olyanok állítják ezt, akik rossz lelkiismeretük alapján tartják a csoportos erőfeszítést, éppen kellemesebb körülményeinél fogva improduktívabbnak; mások nem ismerik fel, hogy az információk közlésének és kivált ellenőrzésének folyamata szükségszerűen kötetlenebb, irányítástól mentesebb; a kemény kézzel irányított üléseken mindig csak jóváhagyják a már korábban megszületett döntéseket. Sokan azt nem képesek belátni, hogy a jól fizetett emberek, valahányszor egy bizottság tagjaiként asztal körül ülnek, nem vesztegetnek el feltétlenül több időt együttesen, mint amennyit mindegyikük külön-külön elvesztegetne.² A rámenős és nagyon határozott vezetők az

² Az általános feltételezéssel szemben a bizottságok korántsem egyformák. Némelyeket nem információk összesítésére és ellenőrzésére, döntések meghozatalára alakítanak meg, hanem azért, hogy különféle bürokratikus, pénzügyi, politikai, ideológiai vagy egyéb érdekeket képviseljenek. Akadnak olyan különleges bizottságok is, amelyek a kétféle cél mindegyikéből megvalósítanak valamit. A képviseleti funkcióval megbízott bizottság jóval kevésbé hatékonyan működik aszerint, hogy résztvevői mennyire hajlanak a kompromisszumra, a súrlódásokra vagy a mohóságra. Mai formájában a képviseleti bizottság munkájának végeredménye a nullával egyenlő: amit egyrészük nyert, másrészük elveszti. Ezzel szemben az információk összegezésének és ellenőrzésének munkája olyan feladat, amely pozitív eredményre vezet.

égyéni döntések felsőbbrendűségébe vetett hitüket azzal szokták dokumentálni, hogy mindenfajta értekezletet felszámolnak. Ehelyett különféle munkacsoportokat, brigádokat, speciális feladatokkal megbízott végrehajtó részlegeket szerveznek, nehogy szembe kelljen nézniük magatartásuk legkatasztrofálisabb következményével, azzal, hogy nekik maguknak kell dönteniük.

A modern üzleti vállalkozás keretei között a döntés nem egyének, hanem csoportok feladata. Számos ilyen csoport működik, hivatalosan és nem hivatalosan, összetételük pedig állandóan változik. Olyanok vesznek részt bennük, akik információkkal tudnak szolgálni egy meghatározott kérdésről, valamint azok, akiknek sajátos képessége mások információit meghallgatni, ellenőrizni és megfelelő következtetésekre jutni. Ez a sikeres módja annak, hogy sok ember elhatározásra jusson olyan kérdésekben, amelyekről egy embernek, ha még oly kiváló is, csak töredékes ismeretei lehetnek. Ez teszi lehetővé a modern üzleti élet menetét, más vonatkozásban pedig a modern államigazgatást. Igen hasznos dolog, hogy korlátozott tudású emberek ilyenfajta együttes munkára képesek. Ellenkező esetben akár az üzleti élet, akár az országok kormányzata minden pillanatban leállhatna és várhatna olyan ember megjelenésére, aki a szükséges széles skálájú tudás birtokában megoldja a pillanatnyi problémát. A továbbiakban a csoportos döntés néhány más sajátosságával foglalkozunk.

4.

A csoportos döntés az üzleti vállalkozás igen nagy területén érvényesül. Korántsem bizonyos, hogy akik ilyen döntésekben részt vesznek, a szervezet hierarchiájában okvetlenül magas rangot töltenek be. Ezt a körülményt nem is olyan könnyű világosan látni, hiszen a nagyvállalatok szokványos szervezeti felépítése befolyásolja a tisztánlátást. Tudjuk, a vezetés csúcsán az igazgató tanács és annak elnöke foglal helyet, utánuk követ-

kezik a vállalat vezérigazgatója, majd az ügyvezető vezérigazgatóhelyettes; alább a főosztály- vagy részlegvezetők következnek, akik például a Chevrolet főosztály, a nagygenerátorok főosztálya, a komputer főosztály stb. élén állnak. A feltételezés szerint a hatalom a csúcstól lefelé terjed: a csúcson kiadják az utasításokat, alább továbbítják, illetve végrehajtják azokat.

Ilyen hierarchia kétségtől létezik ugyan, de csak igen egyszerű szervezeteknél – például békeidőben a Nemzeti Gárda kiképző osztagaiban vagy egy cserkészcsapatnál a hétvégi hadijátékokon. Egyebütt a döntések már információkhoz vannak kötve. Ilyen esetekben bizonyos hatalom kerül át azok kezébe, akik a szükséges információval rendelkeznek. Ha a szóban forgó tudás az illetők kizárólagos tulajdona, hatalmuk igen jelentőssé válhat. Amikor Enrico Fermi Los Alamos-ban az első atombomba előállításán fáradozott, naponta biciklivel tette meg az utat a munkahelyére; ugyanakkor Leslie R. Groves vezérőrnagy teljes katonai pompával uralkodott az egész Manhattan-körzet* felett. Mégis Fermié volt az utolsó szó a tervezés és végrehajtás számos kérdésében.³ Egy maroknyi tudós kollégájával együtt az atombombagyártás korai szakaszában módjában állt volna az egész vállalkozásnak véget vetni. Grovesnak nem volt ekkora hatalom a kezében, őt bármikor pótolhatta volna másvalaki, minden különösebb veszteség nélkül, talán még haszonnal is.

Ha egy csoport gyakorolja a hatalmat, az egyszer s mindenkorra átszáll a kollektívára. Egyéni döntések nyomán az illető egyént egy másik, a feljebbvalója, magához rendelheti, felülvizsgálhatja és megváltoztathatja a döntését, saját nagyobb

* „Manhattan project” volt az első atombomba elkészítésének fedőneve. A szerző a körzetről beszél, ahol az atombombát előállították. (A szerk.)

³ Enrico Fermi a Los Alamos-i laboratórium fejlesztési osztályát (Advanced Development Division) vezette. Kutatásai ezt megelőzően valószínűsítették az önmagát fenntartó láncreakció létrehozásának lehetőségét. Lásd Henry De Wolf Smyth: Atomic Energy for Military Purposes. Princeton University Press, Princeton, 1943. VI. fejezet.

Korántsem szabad azonban azt képzelnünk, hogy a csoportos döntések csak olyan nyilvánvaló esetekben érvényesülnek, mint például az atomtechnikában vagy az űrkutatással összefüggő iparágakban. Manapság már a legegyszerűbb termékeket is rafinált eljárásokkal állítják elő és csomagolják; a piacellenőrzés nagyszabású programja és a legspeciálisabb eladási technika éppen olyan cikkeknel kerül alkalmazásra, mint a szappan, mosószer, cigaretta, aszpirin, csomagolt tézstafélék vagy benzín. Egyebek mellett, éppen ezek a legtöbbet hirdetett cikkek. Egyszerűségüknel és egyöntetűségüknel fogva a legbonyolultabb művészettel és hozzáértéssel kell biztosítani mentességüket a piac befolyása alól, az árak és az eladott mennyiségek lehető legszélesebb körű irányítását. A döntéseket tehát ilyen termékek esetében is a megfelelő speciális és általános tudással rendelkező csoportok hozzák meg: a hatalom itt is alapvetően és többé-kevésbé visszavonhatatlanul a vállalati organizáció kezében van.

E tendenciák megvilágítására példaképpen szoktam felhozni egy műszakilag egyszerű terméket, amelyet — szinte érthetetlenül — ez ideig sem a General Electric, sem a Westinghouse nem dobott piacra. A szokványos villany kenyérpirítóról van szó — arról a fajtáról, amely a kész piritóst automatikusan kidobja magából —, azzal a különbséggel, hogy az általam elgondolt változatban a kenyér felületére erősebb pörköléssel valamiféle jelmondatot „ír”. Választékos ízlésűek számára például a nevük kezdőbetűit vagy a családi címet, hitbuzgóknak Billy Graham tisztelendő valamilyen ájtatos mondatát, hazafias érületűek, illetve a társadalom jövője miatt aggódók számára J. Edgard Hoover éberségre intő szavait, modern festők és közgazdászok részére pedig egy szép absztrakt rajzot. A vendéglők számára készült változatban hirdetéseket lehetne a kenyérre írni, illetve buzdítani lehetne a négerék és fehérek békés egymás mellett ülésére a nyilvános vendéglátó üzemekben.

Nem elképzelhetetlen, hogy éppen a General Electric vezéré-

nek támadjon efféle ötlete, ámbár ilyen tippek módszeres kidolgozása a gyártmányfejlesztéssel megbízott alacsonyabb rangúak feladata szokott lenni. A jelen esetben a kenyérpirító előállításának korai szakaszában kikérnék a mérnöki, termelési, tervezési, sőt valószínűleg filozófiai, művészeti és helyesírási szakértők véleményét. Akiknek módjukban áll a gyártmány előállítását engedélyezni, semmi esetre sem mulasztanak el kikérni többek véleményét arról, hogy miként lehet megoldani a feliratok problémáját és mekkora költséggel. Nem valószínű, hogy figyelmen kívül hagynák a műszaki vagy gazdasági ellenvéleményeket. A gyártás előkészítésének egy további szakaszában kikérnék a piackutatók és kereskedelmi szakemberek véleményét, vajon eladható-e a kenyérpirító és milyen áron. Ennek a csoportnak esetleges ellenvéleményén sem tennék túl magukat. Végző soron összefoglaló jelentést készítenének az újítás megoldhatóságáról. Amennyiben a jelentés negatívnak minősülne, nem vágnának bele a vállalkozásba. Még kevésbé valószínű, hogy az összes vizsgálatok pozitív kimenetele esetén kihagyjanak egy gazdaságosnak ígérkező vállalkozást. Mindebből kitűnik, hogy a döntés joga szinte minden szakaszban — a kezdeményezéstől a gyártásfejlesztésen át, egészen a termék elfogadásáig vagy visszautasításáig — egy széles körű vállalati kollektíva munkája. Nem a vezetők döntenek tehát, hanem valójában a műszaki, tervezési és egyéb szakemberek.

6.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ennek a csoportos hatalomnak a gyakorlása mindenfajta külső beavatkozás nyomán megbízhatatlanná válhat és hatékonyságát vesztheti. Míg tehát egyrészt a hatalom a vállalati szervezet kezében van, a döntés minőségét negatívan befolyásolhatja, ha valaki — egyetlen személy — önkényesen beavatkozik a folyamatba.

Konkrétan szólva, a csoport úgy alakítja ki döntését, hogy tagjaitól információkat szerez be és azokat kiértékeli. Csak úgy

járhat el felelősségteljesen, ha döntéseit önkényesen vagy szélsőiesen nem lehet megváltoztatni. Ha mégis ez történik, a csoportban ugyanolyan felelőtlen tendenciák kapnak lábra, mint ha egyéni döntésről lenne szó.

Csakhogy a csoport esetében az ilyen tendencia még jóval károsabb. A csoportműködés hatékonysága nagymértékben függ a kapott információk minőségétől és attól, hogy azokat milyen precízen ellenőrzik. A precizitás erősen fokozódik, valahányszor sok ember együttműködéséről van szó. A munka során mindig kiderül, kik a megbízhatók és kik azok, akiket lehet ugyan használni, de nézeteiket fenntartással kell fogadni. Minden kapott információt ilyen vizsgálat tárgyává kell tenni. Ha viszont egy feljebbvaló áll elő váratlan információval – s ez gyakran kétes értékű –, azt már nem vetik alá hasonló ellenőrzésnek; megbízhatóságáról nincs megfelelő tapasztalat. Az ilyen közlés – minthogy főnöktől származik – esetleg automatikusan mentes az ellenőrzéstől; a közbelépés utasítás formáját öltheti és ezáltal kívül esik a csoportos döntés folyamatán egy olyan kérdésben, amelyben csakis a szükséges szakértelmet felölelő csoport döntése a megbízható. A beavatkozás tehát minden esetben ártalmas.

A döntés meghozatalának kollektív jellegéből és a kollektíva autonómiájának szükségszerű védelméből következik, hogy egy nagy iparvállalat hivatalos vezetői – például a General Motors vagy a General Electric vezérigazgatója – csak kismértékben gyakorolják a konkrét döntések jogát. Ez persze nem jelenti azt, hogy semmi hatalom nincsen a kezükben. De mindenesetre lényegesen kevesebb, mint amennyit a szokványos hivatali engedelmesség, a hivatásos reklám, vagy esetleg a személyes hiúság feltételez. Sokan összetévesztik a döntés jogát a jóváhagyásával. Az elsőnek van primér jelentősége, a másodiknak nincsen. Még a rutin döntéseknek is nagy jelentőségük van, amennyiben sok pénz forog kockán. A nagy részvénytársaságok névleges vezetője, ha kevés hatalommal bír is, sőt talán már küszöbön áll a nyugdíjba vonulása, mégis látható, konkrét, közérthető figura. Éppen ezért csábító, sőt talán néha hasznos is, hogy neki

tulajdonítsák azt a döntési jogot, amelyet valójában egy személytelen és nehezebben áttekinthető kollektíva gyakorol.⁵ Eleve el kell utasítanunk azt az ellenérvet is, hogy a főnök, ha speciális kérdésekben nem is, az átfogó üzletpolitika terén maga gyakorolja a hatalmat. Éppen az ilyen átfogó kérdések, ha valóban ilyenekről van szó, tartoznak leginkább a speciális információk alapján dolgozó csoport hatáskörébe.

A vezetők feladata ezzel szemben meghatározni a döntést hozó csoport összetételét és átalakítani a szükségletnek megfelelően. Ebben rejlik legfontosabb funkciójuk. Nem is lényegtelen funkció ez olyan gazdaságban, ahol a termelés döntő tényezője éppen a szervezett intelligencia. Viszont semmiképpen sem szabad feltételezni, hogy konkrét döntések esetében a vezetők pótolhatják vagy akárcsak a második helyre utasíthatják a szervezett szaktudás véleményét.

7.

Az üzleti vállalkozás vezetőségét a múltban a vállalkozó testesítette meg, vagyis az a személy, aki a vállalat, illetve a tőke tulajdonosa volt és megszervezte a termelés többi tényezőjét, sőt legtöbb esetben újításokról is gondoskodott.⁶ Amióta megszületett a modern részvénytársaság — az a szervezet, amelyre a modern technikának és tervezésnek szüksége van — és amióta a tőkés nem gyakorol többé ellenőrzést a vállalat felett, a vállalkozó elvesztette szerepét.⁷ Ez az igazság ma már csak a közgazdasági

⁵ Ezekről a kérdésekről a következő fejezetben még szó lesz.

⁶ „A kitaposott utakon kívül is magabiztosan cselekedni és legyőzni a felmerülő ellenállást olyan képességeket kíván, amelyek a lakosságnak csak egy töredékében vannak meg, az úgynevezett vállalkozói típusban és a velejáró vállalkozói funkciókban.” Joseph A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper, New York, 1947. 2. kiad. 132. old.

⁷ Persze megtalálható még kisebb cégeknél, valamint olyan nagyobaknál is, amelyek még nem érték el a teljes szervezeti kiforrottságot. Erről a fejlődési folyamatról a következő fejezetekben lesz szó.

tankönyvekben nem szerepel, de a mindennapi szóhasználat nagyon is elismeri: nem vállalkozóról, hanem menedzserekről beszél, mint az üzleti vállalkozások vezetőiről. A menedzserek kollektívája tökéletlenül meghatározott egység: a nagy részvénytársaságoknál beletartozik az igazgató tanács elnöke, a vezérigazgató, a sok beosztottal dolgozó vagy üzemegység vezetésével megbízott vezérigazgatóhelyettesek, más vezető tisztviselők és esetleg különféle főosztályok vagy osztályok vezetői. Az említetteknek azonban csupán kis hányada szolgáltat információkat csoportos döntésekhez. A döntést hozó csoportok köre ezzel szemben igen tág: magában foglalja a részvénytársaság legtöbb vezető tisztviselőjét, és kiterjed egészen addig a határig, amelyen túl a szellemi és fizikai dolgozók egyetlen funkciója többé-kevésbé gépiesen követni az utasításokat, illetve elvégezni a rutin feladatokat. A kör magában foglalja mindazokat, akik speciális tudással, tehetséggel vagy tapasztalattal hozzájárulhatnak a csoportos döntés meghozatalához. Nem a menedzserek, ők irányítják a vállalatot, ők a vállalat esze. Minthogy ez ideig semmiféle fogalommal nem jelölték mindazoknak a működését, akik részt vesznek a csoportos döntések meghozatalában és az általuk alkotott szervezetnek nincsen még neve, javaslom, hogy nevezzük technostruktúrának.

A részvénytársaság

1.

Kevés tárgynak szenteltek annyi figyelmet oly kevés eredménnyel, mint éppen a modern nagy részvénytársaság vizsgálatának. Az okok világosak: az emberekben élénken él annak a képe, aminek léteznie *kellene*, s ez a kép eltakarja a valóságot. Az illúzió hajszolása megakadályozza a valóság feltárását.

A tudományos vizsgálódás szempontjainak megfelel a részvénytársaság élesen körvonalazott jogi képe. A részvénytársaság célja üzleti tevékenységet folytatni, mintha az egyén tenné, azzal a járulékos lehetőséggel, hogy több, illetve sok ember tőkéjét gyűjti össze és használja fel. Ennek folytán olyan feladatok megvalósítására is képes, amelyek egyetlen ember lehetőségeit felülmúlják. A részvénytársaság védelmet nyújt mindazoknak, akik tőkéjüket rendelkezésére bocsátják, amennyiben anyagi felelősségüket az eredeti beruházásuk összegére korlátozza, szavazati jogot biztosít nekik a vállalat jelentős ügyeiben, meghatározza az igazgatók és tisztviselők jogkörét és felelősségét és módot ad a sérelmek orvoslására bírósági úton. Eltekintve a tőkemozgósítási lehetőségtől és attól, hogy kevésbé függ egyes emberek tevékenységétől, a közfelfogás szerint a részvénytársaság nem különbözik alapvetően az egyéni vagy társ tulajdon lényegétől. Ezekhez hasonlóan a részvénytársaságnak is célja más vállalatokkal becsületes üzleteket kötni és pénzt keresni a tulajdonosok számára.

Efféle részvénytársaságok igen nagy számban vannak. De vajon a közgazdász számára melyik érdekesebb: a kisvárosi

útépítő vállalat és a karosszériajavító üzem, avagy a General Motors, a Standard Oil of New Jersey és a General Electric?

Utóbbiak azonban erősen eltérnek az előbb említett jogi alaphelyzettől. Az eredeti beruházók által folyósított tőke ezeknél a vállalatoknál jelentéktelen összeget képvisel: néhány órai vagy néhány napi keresetből bármelyikük teljes egészében visszafizethetné. Az egyéni részvényes e vállalatokban semmiféle hatalommal nem rendelkezik. Mindhárom említett részvénytársaság jóval nagyobb befolyást gyakorol azokra a piacokra, amelyekről anyagait, alkatrészeit és a munkaerőt beszerzi, valamint azokra, amelyeken késztermékeit eladja, mint amekkorára az egyéni tulajdon képes lenne.

Ez az oka, hogy a részvénytársaságokkal foglalkozó tanulmányok elsősorban a jogi, illetve sematikus elképzelésektől való eltéréseket szokták vizsgálni. Maga az elképzelés erősen normatív, hiszen a részvénytársaságról megállapítja, hogy „egyének társulása önálló jogi személyt alkotó egységgé, amely üzleti tevékenységet folytat, tulajdonnal rendelkezik és hiteleket vesz igénybe”.¹ Ez a definíció azonban azt határozza meg, hogy minek kell lennie egy részvénytársaságnak. Mikor azonban a modern részvénytársaság megfosztja a részvényeseket a szavazati joguktól, gargantuai méreteket ölt és egymással semmiféle kapcsolatban nem álló, egészen különböző tevékenységeket folytat, amikor egyeduralmat gyakorol vásárlásaiban és eladásaiban egyaránt, akkor ez a definíció sehogyan sem lehet helytálló.

Mégiscsak különös, hogy abnormálisnak minősítsék éppen a legnagyobb és leghíresebb részvénytársaságokat – azokat, amelyeknek a neve fogalom lett, és akiknek a vezetői üzleti körökben a legnagyobb megbecsülésnek örvendenek.

Ráadásul igazán nem sok azonosságot lehet felfedezni például a General Motors és a Massachusetts Institute of Technology között: az utóbbi intézet professzorai személyes vagyonuk, továbbá bank- és baráti kölcsönök segítségével tudományos

¹ Harry G. Guthmann és Herbert E. Dougall: Corporation Financial Policy. Prentice-Hall Inc., New York, 1948. 2. kiad. 9. old.

anyagokat szolgáltatnak az Egyesült Államok honvédelmi minisztériumának és a maguk szerény módján hozzásegítenek az ország védelméhez, miközben tőkegyarapodáshoz is jutnak. Vállalkozásukat maguk teremtték, saját tulajdonukban tartják és irányítják, kihasználva a részvénytársasági keret előnyeit. Tevékenységük megközelíti a részvénytársaságokról alkotott normatív képet, de a General Motorsé semmi esetre sem eshet ugyanilyen elbírálás alá.

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy nem egyfajta részvénytársaság létezik. Több fajta működik és valamennyi a közös, de laza keretformákból alakult ki. Egyesek a piac befolyása alatt állnak, mások különböző mértékben idomultak a tervezés és a technostruktúra adta követelményekhez. Aki eleve azzal a feltételezéssel vág neki a Manhattan területén található épületek tanulmányozásának, hogy valamennyi azonos jellegű, csak nehezen térhet át a még fennálló földszintes villák tanulmányozásáról a felhőkarcolók építészeti elemzésére. Önmagának szab határokat, ha azt képzei, hogy minden épület a homokkő villák szerkezeti elemeit tartalmazza, és az ettől eltérőek abnormálisnak minősülnek. Ugyanez a helyzet a részvénytársaságok esetében is.

2.

A tervezés hatékonyságának legkézenfekvőbb feltétele a nagy méret. Mint láttuk, ez teszi lehetővé, hogy a cég vállalhassa a piac bizonytalanságát, amennyiben az ki nem küszöbölhető; kikapcsolhassa a túlzott függőséget jelentő piacokat; ellenőrzése alatt tarthassa azokat, amelyekről vásárol, illetve amelyeken elad és szerepet játszhatson a gazdasági életnek abban a részében, melynek legfőbb jellemzője a komplikált technika és az átfogó tervezés, és amelynek egyetlen vásárlója a szövetségi kormányzat.

Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy a részvénytársaságok kitűnően igazodnak a nagy méretek igényéhez: óriásira tudnak

növekedni és máris óriási méreteket öltöttek. De mivel a közhit abnormisnak tartja, ezt a fejlődési folyamatot nem szokás hangsúlyozni. A legnagyobb részvénytársaságok vezetőit minden üzleti összejövetelen, konferencián és egyéb gazdasági szertartás alkalmával megkülönböztetett tisztelet övezi. Mindenki elismeri csodálatos képességeiket, bátorságukat, haladó szellemüket és vállalatuk nagyszerű fejlődését kiváló irányításuk alatt. Ugyanakkor a cég szédületes méretei – aktíváinak értéke vagy alkalmazottainak száma – nem szerepelnek a dicshimnuszokban, pedig ezek a legfőbb jellemzők.

A modern ipari rendszer legsajátosabb jellemzője éppen a mai részvénytársaság óriási mérete. 1962-ben az Egyesült Államok öt legnagyobb ipari részvénytársasága, melyeknek együttes vállalati alapja több mint 36 milliárd dollárt tett ki, az iparban felhasznált összes aktívák több mint 12 százaléka felett rendelkezett. Ötven nagy részvénytársaság a termelésbe beruházott tőkének több mint egyharmadát és az 500 legnagyobb jóval több mint kétharmadát birtokolta. A 10 millió dollárt meghaladó vagyonnal bíró részvénytársaságok, számszerint mintegy 2000, az amerikai árutermelésben fekvő anyagi javaknak mintegy 80 százaléka felett rendelkeztek.² Az ötvenes évek közepén 28 részvénytársaság közel 10 százalékát foglalkoztatta a munkaerőnek az árutermelésben, bányászatban, nagy- és kiskereskedelemben. Ugyanakkor 23 részvénytársaság foglalkoztatta az árutermelésben résztvevő munkaerő 15 százalékát. Az ötvenes évek első

² Az Egyesült Államok szenátusának közjogi bizottsága által létrehozott tröszt- és monopóliumellenes albizottság vizsgálata, 88. Kongresszus, második ülésszak, I. rész. Economic Concentration. Overall and Conglomerate Aspects. 1964. 113. old. Az Egyesült Államokban időnkint szinte beteges méreteket öltenek a viták a nagy cégek ipari tevékenységének koncentrációjáról, de kivált e koncentráció növekvő tendenciájáról. A vita a két tábor között – egyikük szerint a piac versenyképes intézmény, míg másikuk szerint egyre inkább monopolisztikus befolyás alá kerül – már régen a koncentrációval foglalkozó adatok alapján folyik. A kétféle meggyőződés szerint védelmezik, illetve bírálják az ilyen természetű adatokat, de azok nagyságrendje általában nem képezi vita tárgyát.

felében (1950 júniusától 1956 júniusáig) pénzértékben kifejezve száz cég részesedett a katonai megrendelések kétharmadában, tíz cég e megrendelések egyharmadának élvezője volt.³ 1960-ban négy részvénytársaság az összes ipari és fejlesztési kutatásokra szánt összeg 22 százalékát ruházta be. Az 5000 vagy annál több munkást foglalkoztató 384 részvénytársaság e kiadásoknak 85 százalékát teljesítette, ugyanakkor az ezer munkásnál kevesebbet foglalkoztató 260 000 cég együttesen mindössze hét százalékot.⁴

A tervezés funkcióját általában az államnak szokták tulajdonítani. Ha az alapvető tervező egység a részvénytársaság, ennek megfelelően a legnagyobb vállalatok tevékenysége megközelíti a kormányokét. Ez valóban így van. 1965-ben három ipari részvénytársaság, a General Motors, a Standard Oil of New Jersey és a Ford Motor Company együttesen nagyobb bruttó jövedelemmel rendelkezett, mint az Egyesült Államok valamennyi mezőgazdasági farmja. A General Motors 20,7 milliárd dolláros bevétele körülbelül megfelel az ország 3 millió legkisebb farmjának – az összes farmok mintegy 90 százalékának. Az említett három részvénytársaság mindegyikének bruttó bevétele jóval magasabb, mint akármelyik amerikai szövetségi államé. Így a General Motorsé 1963-ban 50-szer nagyobb volt, mint Nevada államé, nyolcszor nagyobb, mint New Yorké és alig valamivel kisebb a szövetségi kormány bevételeinek egyötödénél.⁵

³ Carl Kaysen: The Corporation: How Much Power? What Scope? Az Edward S. Mason szerkesztésében megjelent The Corporation in Modern Society című műben. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 86 – 87. old.

⁴ Az Egyesült Államok szenátusának közjogi bizottsága által létrehozott tröszt- és monopóliumellenes albizottság vizsgálatán M. A. Adelman vallomása, 88. Kongresszus, első ülészak, III. rész. Economic Concentration. Concentration, Invention and Innovation, 1965. 1139 – 1140. old.

⁵ Az adatok a Fortune c. folyóiratból, az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériumától, valamint a Statistical Abstract of the United States-ből.

A közgazdászok egyik örök vitája, hogy mi okozta a modern részvénytársaságok óriási növekedését. Az-e, hogy csak ekkora méretekkel lehet gazdaságossá tenni a modern nagyüzemi termelést?⁶ Avagy — kevésbé jóindulatú értelmezéssel — a nagy cégek igyekezete, hogy monopolhatalmat gyakoroljanak a piacok felett? A magam értelmezése szerint mindkét felfogásnak részben igaza van. A cégnek nagynak kell lennie ahhoz, hogy eleget tehessen a modern technika óriási tőkeigényességének, de nagynak kell lennie azért is, hogy ellenőrzése alatt tarthassa piacait. Okfejtésem rámutat arra is, amit az eddigi magyarázatok nem világítottak meg. Így arra, hogy a General Motors nagy méreteinél fogva nemcsak a legalkalmasabb méretű autógyárat tudja létrehozni, de ilyen méretű gyárakból több mint egy tucatot is üzemeltethet; hogy olyan különféle termékeket állíthat elő, mint repülőgépmotorok és hűtőszekrények, holott ez a körülmény a méretek gazdaságosságából nem következik; hogy noha óriási méreteinél fogva monopolisztikus piaci hatalom van a kezében, a fogyasztók mégsem tiltakoznak a kizsákmányolás ellen. A General Motors méretei ugyanis nem a monopólium vagy a gazdaságosság szolgálatában állnak, hanem a tervezéssel függnek össze. A tervezés szempontjából — tehát a kínálat és kereslet ellenőrzésében, tőkeráfordításban és a kockázat minimálisra csökkentésében — az optimális méretnek nincs felső határa, talán minél nagyobb a cég, annál jobb. A nagy részvénytársaságok ehhez a szükséglethez idomultak és szemmel láthatólag igen-igen nagy méreteket öltöttek.

3.

Kitűnően idomult a részvénytársaság a technostruktúra követelményeihez is. Utóbbi, mint láttuk, a csoportos döntések apparátusa, amelyben sok személy információját összegezik és ellen-

⁶ Lásd Joe S. Bain: Economic of Scale, Concentration of the Condition of Entry in Twenty Manufacturing Industries. The American Economic Review, XLIV. évfolyam. No. 1. 1954. március.

őrzik, hogy az egyesek tudását felülmúló döntéseket hozzanak létre. Láttuk továbbá, hogy ennek a testületnek nagyfokú autonómiára van szüksége. A külső tekintélyből eredő intervenciók csak ártalmára válhatnak, minthogy a csoportos döntés és a megoldásra váró problémák természetéből eredően a külső beavatkozás mindenkor tökéletlenül informált és csak önkényes jellegű lehet. Ha a problémák egyénileg megoldhatók lennének, a döntést kialakító csoport létre sem jöhetne.

A külső beavatkozás egyik forrása lehet az állam. A részvénytársaság jogi felépítése azonban igen nagymérvű önállóságot biztosít az ügyvitelnek, s ezt a függetlenséget legfőbb jogként tiszteletben is tartják. Az amerikai üzleti felfogás alapján mi sem ártalmasabb, mint a kormányzat beavatkozása egy részvénytársaság belső ügyeibe. A törvény és a szokásjog igen nagyfokú védelmet biztosít ez ellen. Nem kevésbé heves ellenállásba ütközik a szakszervezetek minden kísérlete, amely a vállalatvezetés előjogait akarná megcsorbítani.

Fennáll azonban a beavatkozás veszélye a részvénytársaság tulajdonosai, a részvényesek oldaláról is. Az ő kirekesztésüket viszont sem a törvény, sem a szokásjog nem szentesíti. Akár közvetlenül, akár az igazgató tanácson keresztül gyakorolt befolyásuk éppenséggel jogilag biztosított. De noha a részvényesek befolyása legális, ettől még nem vált hasznossá. Ha olyan lényeges kérdésekben gyakorolnák a hatalmukat, amelyek csak csoportos döntésekkel oldhatók meg, beavatkozásuk éppoly káros lenne, mint bármely más forrásé. Gondoskodni kellett tehát a részvényesek kikapcsolásáról is.

Részleges megoldást jelentett a részvényesek hatalmának szétforgácsolódása elhalálozás és vagyonfelosztás révén, a trösztök és alapítványok elterjedésével, a különféle vagyonjogi rendezések és tartásdíjak, üzleti tevékenységet nem folytató örökösök művészeti, emberbaráti és társadalmi ambíciói révén, amelyek mind hozzájárultak, hogy a részvények egyre több ember kezébe kerüljenek. Ez a folyamat gyorsan terjed és a részvénytulajdon szétforgácsolódásának nem is kell teljesnek lennie ah-

hoz, hogy a részvényes elveszítse minden tényleges hatalmát. Ez a tendencia első ízben a húszas évek közepén vonta magára a közfigyelmet, amikor kiderült, hogy az indianai Standard Oil igazgató tanácsának elnöke, Robert W. Stewart ezredes – néhány társával együtt, akik később a nevezetes Teapot Dome, Elk Hills tranzakciók kapcsán váltak közismertté – Continental Trading Company néven Kanadában igen sajátos vállalatot alapított. E vállalat egyedüli tevékenysége abból állt, hogy a kelet-texasi Mexica olajmezők tulajdonosától, E. A. Humphreys ezredestől nyersolajat vásárolt és hordónkint 25 cent árkülönbséggel eladta ugyanazon személyek tulajdonában levő vállalatoknak, köztük az indianai Standard Oilnak. Kitűnő üzlet volt, szinte minden önköltség nélkül működött, kivéve azt a néhány százalékot, amit egy kanadai ügyvéd – a vállalat névleges vezetője – kapott, aki kellemetlen kérdezősködések elől Afrikába ment vadászni és a voltaképpeni cégtulajdonosoknak államkötvényekre átváltva szépen megküldte a busás nyereséget. (Ha nem követték volna el azt a gondatlanságot, hogy az államkötvények egy részével Albert B. Fall belügyminisztert és másokat vesztegesenek meg, így akarván fedezni a Republikánus Párt országos bizottságának deficitjét, a Continental örökre az ismeretlenség homályában folytathatta volna tevékenységét.) Stewart ezredes utóbb azt állította, hogy a profitot szándékában állt az Indiana Standard Oil rendelkezésére bocsátani, de szórakozottságból a kötvények éveken keresztül a tulajdonában maradtak és a kamatszelvények egy részét is beváltotta. 1929-ben még csupán 18 esztendő telt el azóta, hogy az indianai Standard Oil Company-t leválasztották John D. Rockefeller Standard Oil birodalmából, melynek jelentős részét alkotta. Rockefellerék akkoriban még az indianai cég szavazattal bíró részvényeinek 14,9 százalékát birtokolták, és általános felfogás szerint döntő érdekeltségük volt a vállalatban. A botrány idején mélységes felháborodással reagáltak; igaz, az idősebb Rockefeller néhányszor maga is hasonlóképpen vetett ki hadisarcot a konkurrensre, de a saját vállalatára soha. Kapóra jött a Teapot Dome botrány

okozta közfeltűnés is, valamint az ifjabb John D. Rockefeller sógorának, Winthrop W. Aldrich-nak szilárd tekintélye pénzügyi körökben, s így – meghatározott személyeken keresztül és jókora költségek árán – nagy nehezen sikerült az ezredest ártalmatlanná tenni.⁷ (Robert W. Stewart ugyanis az egész igazgató tanács támogatását bírta.) De általános megdöbbenést keltett a felismerés, hogy ha elmarad a botrány és Rockefellernek nem áll rendelkezésére korlátlanul a pénz, aligha tudott volna érvényt szerezni az igazának.

Ha hasonló eset történetesen más részvénytársaságnál történik, jóval kevesebb lehetőség kínálkozik a részvénytulajdonosi hatalom gyakorlására, s ez a hatalom azóta még jelentősen csökkent. Gordon professzor a 176 legnagyobb részvénytársaság háború előtti helyzetét vizsgálva kimutatta, hogy részvényállományuknak legalább a fele olyan pakettekben volt, amelyek az egész kinnlevőség értékének kevesebb mint egy százalékát képviselték. A megvizsgált részvénytársaságok alig egyharmadában volt a részvényesek érdekeltsége elég nagy ahhoz, hogy elvben hatalmat biztosítson, például módot adjon az igazgatótanács tagjainak megválasztására és „ennél is feltétlenül kisebb azoknak a vállalatoknak a száma, amelyekben az aktív vezetőszerp számottevő részvénytulajdonnal párosul”.⁸ Ez volt

⁷ Lásd Adolf A. Berle Jr. és Gardner C. Means: *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan, New York, 1934. 82 – 83. old. A közgyűlésen képviselt 8 465 299 részvény közül Rockefellernek 5 510 313 szavazatot sikerült elnyernie. Stewart évi 75 000 dolláros nyugdíjjal vonult vissza. M. R. Werner és John Starr: *Teapot Dome*. The Viking Press Inc., New York, 1959. 274 – 275. old.

Az ügy jobb megértéséhez hozzátartozik, hogy Albert B. Fall egykori belügyminisztert a bíróság megvesztegetés miatt elítélte, miután Edward L. Dohertytól 100 000 dollárt fogadott el és ennek fejében bérbe adta a haditengerészet tulajdonát képező Elk Hills (Teapot Dome) olajmezőt. (*A ford.*)

⁸ R. A. Gordon: *Business Leadership in the Large Corporation*. Brookings, Washington, 1945. II. fejezet. A részvénytársasági vezetőség részvénytulajdona az egész állománynak átlag 2.1 százalékát tette ki. A vállalatok 56 százalékánál a vezetőség birtokában egy százaléknál kevesebb részvény volt és mindössze 16 vállalatnál birtokolták a kibo-

a helyzet 25 évvel ezelőtt. A részvénytulajdon szétforgácsolódása, amely akkoriban inkább a régi vasutttársaságoknál és nem az újabb keletű ipari részvénytársaságoknál mutatkozott, azóta feltétlenül fokozódott.⁹ Ez azt jelenti, hogy egy részvénytársasági őrségváltás érdekében mind több és több részvényest kellene meggyőzni arról, hogy a részvénytársasági vezetőkkel szembehelyezkedve olyanra adják le szavazatukat, akit nem is ismernek és akivel szemben gyanakvással élnek. Az effajta törekvésnek ráadásul meg kell birkóznia azzal az elharapózó szokással is, hogy az ügyvitel iránt közönyös részvényes teljhatalmú megbízást ad a részvénytársasági vezetőségnek. További nehézséget jelent az effajta harcban, hogy ha egy kívülálló elvesztette ügyét a részvénytársasági vezetőséggel szemben, vállalnia kell a perköltségeket. Végezetül még azzal is számolni kell, hogy az elégedetlen részvényes egyszerűen eladja részvényeit és nem bocsátkozik semmiféle küzdelembe. Ilyenformán a részvénytársaság gigantikus méretei, az idő múlása és a részvényállomány szétforgácsolódása voltaképpen nem fosztja meg szavazati jogától a részvényest, de megfosztja a szavazatát minden tényleges értéktől.

4.

Autonómiájának biztosítása végett a technostruktúrának szüksége van arra is, hogy olyan tőkeforrás álljon rendelkezésére, amelyért nem köteles önálló döntési jogaiból engedni. Ilyen szempontból jelentős tényező a korunkban tapasztalható tőke-

csátott részvények 20 százalékgig terjedő mennyiségét. Mabel Newcomer: *The Big Business Executive* (Columbia University Press, New York, 1955.) című újabb keletű könyv kimutatja, hogy 1952-ben a részvénytársasági vezetők részvényállománya még tovább csökkent.

⁹ Ezt igazolja R. J. Lardner: *The 200 Largest Nonfinancial Corporations* című tanulmány, amely a *The American Economic Review* 56. évfolyama 4. számának első részében (1966. szeptember, 777–787. old.) akkor jelent meg, amikor könyvem nyomdába került.

bőség. A hitel- vagy fedezetnyújtás feltételeként egyetlen bank, biztosító társaság vagy finanszírozó bankár sem követelhet tényleges vagy potenciális beleszólási jogot az ügyvitelbe, ha az anyagi eszközök más, liberálisabb forrásból bőven állnak rendelkezésre és erőteljes versengés folyik a finanszírozásért.

A mai műszaki és tervezési problémák bonyolultsága egymagában véve is védelmet nyújt a technostruktúrának mindenféle külső beavatkozással szemben. Nyilvánvaló, hogy egy vidéki bankár, saját üzleti tapasztalatai alapján szembe szegezheti saját véleményét a farmerével a marhaállomány növelésének kilátásairól és ezt meg is teszi. De nincs az a magabiztos tőkés, aki akárcsak az utóbbi fejezetben említett, „kulturált” kenyérpirító kérdésében vitatni merné a General Electric mérnökeinek, gyártmánytervezőinek, piackutatóinak és eladási szakembereinek véleményét. Minthogy tehát a technika és tervezés követelményei megvonják az egyéntől és a technostruktúrára bízák a döntéseket, egyúttal mentesítik őket a kívülállók befolyásától is.

Maga a részvénytársaság ennél jóval sajátosabb védelmet is nyújt a technostruktúrának. Saját keresetéből ellátja olyan tőkeforrással, amely kizárólag saját ellenőrzése alatt áll, hiszen semmiféle bankár vagy kívülálló nem szabhatja meg a visszatartott keresetek felhasználásának módját. Eltekintve a normális körülmények között ártalmatlan részvénytulajdonostól, senkinek sem áll jogában kérdéseket feltenni a visszatartott keresetből származó beruházásra vonatkozólag, még akkor sem, ha történetesen nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Hogy az ilyen önálló tőkeforrás biztosítása mekkora hatalmat ad, szinte le sem lehet mérni. Alig van a modern gazdasági életnek még egy tényezője, amely ennél alapvetőbben hozzájárult volna a kapitalizmus jellegének megváltozásához. Érthető tehát, hogy a részvénytársaságok visszatartott keresete minden másnál jelentősebb tőkeforrássá vált.

A technostruktúra autonómiáját fenyegető veszélyek sorában utolsónak említjük a részvénytársasági kereset kiesését. Ilyen esetben nem lehet szó visszatartott keresetről és ha új üzemre vagy a forgótőke megújítására van szükség, bankárokhoz vagy más kívülállókhoz kell fordulni. Minthogy a cég veszteséget mutat, kénytelen a kívülállóknak beleszólást, beavatkozási jogot biztosítani. Ilyen körülmények között nem lehet elnémitani őket. A tőkehiány tehát, még ha időben és helyileg korlátozott is, nyomban a tőkés hatalmának megújulását idézi elő. Olyan időszakban, amikor a részvénytársaságnak nincs kellő jövedelme, de csakis ilyenkor, ellenállásra lehet serkenteni a nagy részvénytársaságok részvénytulajdonosait is. Az utóbbi időben ritkán fordultak elő a nagy részvénytársaságoknál csatározások az ellenőrzés megszerzéséért. De valahányszor előfordultak — például a New York Central, Loew's, TWA, New England vasúttársaság, Wheeling Steel vagy a Curtis kiadóvállalat esetében —, a szóban forgó cég üzletileg mindig bajban volt. Mihelyt a bevétel csak egy bizonyos minimumot meghalad — nem is kell maximálisnak lennie, hiszen a felső határt senki sem ismeri —, a hitelezőknek már nem lehet szavuk és a részvényesek sem mozgolódhatnak.

A részvénytársaság és általában az ipari rendszer, ezen a téren is megfelelően idomult a technostruktúra követelményeihez, jóllehet az alkalmazkodás lényegéről sajátos módon nem szokás tudomást venni. Az alkalmazkodás voltaképpen lényege ugyanis nem egyéb, mint az, hogy a nagy részvénytársaság nem működik veszteséggel. 1957-ben, amikor az Egyesült Államokban kismérvű gazdasági pangás volt, a 100 legnagyobb ipari részvénytársaság közül egyetlenegy sem akadt, amely ne mutatott volna ki nyereséget. De a 200 legnagyobb vállalat között is mindössze egy zárta veszteséggel az esztendőt. Hét évvel később, az 1964-es általános vélemény szerint konjunkturális évben a száz legnagyobb szintén kivétel nélkül nyeresé-

ges volt, az első 200 közül kettőnek, az 500 legnagyobb közül mindössze hétnek voltak veszteségei. Az ötven legnagyobb kereskedelmi vállalat között, mint Sears, Roebuck, A & P, Safeway és mások, egyetlenegy sem volt, amely ne zárt volna nyereséggel; minden valószínűség szerint ugyanez állt az ötven legnagyobb közműre is, és az ötven legnagyobb szállítócég közül mindössze három vasúttársaság, valamint a pillanatnyilag balszerencsés Eastern Airlines légitársaság nem mutatott ki nyereséget.¹⁰

Az amerikai gazdasági katekizmus régóta hangoztatott állítása, hogy a gazdasági élet alapja a nyereség, illetve veszteség. „A szabadversenyen alapuló amerikai vállalkozói rendszer elismerten a profiton, illetve veszteségen alapul, a nyereség reménye adja az ösztönzést, a veszteségtől való félelem pedig sarkalló hatással bír.”¹¹ Lehet, hogy ez valóban így van, de semmiképpen sem vonatkozik a gazdasági életnek arra a szervezett részére, amelyben a fejlett technostruktúra tervezés útján biztosítja a nyereséget. Az idézett mondat szerzőjére, a United States Steel Corporation-ra, sem vonatkozik a megállapítás, hiszen 25 esztendő óta még sohasem zárta az évet veszteséggel.

6.

A helytálló megállapításoknak nincsen szükségük túlzásra. Kétségtelenül igaz, hogy az ipari rendszer szívének alkotó kétszáz legnagyobb amerikai részvénytársaság között alig találni néhányat, amelyben a tulajdonosok számottevő befolyást gyakorolnak a döntésekre. Egyébként ez a befolyás is évről évre csökkenőben van. Akadnak azonban még kivételek is. Egyes tulajdonosok – példaképpen említhetnénk a du Pont és kisebb mértékben a Firestone és Ford családokat – aktívan részt vesznek, illetve részt vettek vállalatuk irányításában. Befo-

¹⁰ The Fortune Directory, 1958. augusztus, 1965. augusztus.

¹¹ United States Steel Corporation 1958. évi közgyűlési beszámoló.

lyásuk abból ered, hogy tagjai a technostruktúrának és tulajdonosi minőségük még kétségtelenül emeli ezt a befolyást. Mások az igazgató tanácsban elfoglalt pozíciójuk révén gyakorolhatnak ellenőrzést a vezetőség megválasztására — dönthetnek afelől, hogy kik hozzák meg a döntéseket. Megint mások alapos információkat szerezve konkrétan befolyásolják az egyes döntéseket, például a fúziók kérdését, egy üzem megvásárlását vagy egy új iparág felvételét a vállalat tevékenységének sorába.

Az utóbbi esetben azonban mindig felmerül a kérdés, hogy a döntést milyen mértékben hozta meg maga az egyén, illetve mennyiben döntött helyette a csoport, amely a szükséges információkat szolgáltatta. Ebben az esetben is hangsúlyozni kell tehát a különbséget a jóváhagyás, illetve döntés ténye között. Mindenkor világosan látnunk kell azonban, hogy a részvénytársasági élet szabályai többé-kevésbé szándékosan elkendőzik a valóságot. Erről érdemes még néhány szót szólni.

A részvénytársaságok hagyományos kiskatéja mindig kihangsúlyozza az igazgató tanács és végső soron az általa képviselt részvényesek hatalmát. A legnagyobb ünnepelységgel tesznek eleget az idevágó szertartásoknak és senki sem engedi meg magának a legkisebb cinizmust ebben a tekintetben. Adatokkal megtömött, vastag dossziékat terjesztenek az igazgatóság elé, időt engednek a tanulmányozásukra, csatolják az esetleges javaslatokat. Tekintettel az ügyek széles körű és csoportos előkészítésére, elképzelhetetlen, hogy az igazgatóság ne értsen egyet; mégis az a benyomás, mintha a döntés joga a kezében volna.

A részvénytársasági ügyvitel arra is módot ad az igazgatóságnak, hogy pénzügyi tranzakciókkal, vagyis a tőke összetételének megváltoztatásával, osztalékok összegszerű megjelölésével, hitelpolitikai eljárások engedélyezésével foglalkozzék. Minthogy azonban a technostruktúra tartja ellenőrzése alatt a megtakarítások forrását és a tőkeellátást, az efféle döntések legtöbbször teljesen rutin jellegűek és mellékesek. Tudjuk azonban, hogy a nagy pénzüsszegekkel való manipuláció a hatalom benyomását

kelti, ugyanazoknál a hagyományos okoknál fogva, mint egy katonai osztag felvonulása.

Ennél is ünnepélyesebben, ha kevésbé meggyőzően is, törekszik a részvénytársasági ceremónia a részvényesek hatalmának látszatát keltetni. Ahol a részvényesek tényleges hatalmat gyakorolnak (vagy gyakoroltak) a vállalat felett, az évi közgyűlés nem ad okot különösebb szertartásra: a szükségesnek látszó engedmények megtétele mellett a többséget meg-, a kisebbséget leszavazzák és mindenki világosan érti, hogy mi megy végbe. Mihelyt azonban megszűnt a részvényesek tényleges befolyása, megfelelő erőfeszítésekkel próbálják elkendőzni ezt a körülményt. Figyelembe veszik a részvényesek óhaját a közgyűlés helyét illetően, gondosan kinyomtatott beszámolókat osztogatnak, utóbbiak elkészítésével ma már külön iparág foglalkozik. A közgyűlésen megsemmisítik a cég termékeit, esetleg körsétát rendeznek az üzemekben, és az egész összejövetel során valamint a beszámolóban ismételtelen emlegetik az „Önök” vállalatát. A vezető tisztviselők a legnagyobb figyelemmel hallgatják meg a tökéletesen tájékozatlan részvényesek légből kapott javaslatait és biztosítják a felszólalókat, hogy a legnagyobb gondossággal tanulmányozni fogják azokat. A vezetőség a jól mimelt hála jelével fogadja a tíz részvényt birtokló, kartonruhás női részvényesek javaslatát, hogy szavazzanak meg köszönetet „a kitűnő hozzáértésért, amellyel Önök a mi vállalatunkat vezetik”. A jelenlevők a legnagyobb mértékben helytelenítik a bíráló megjegyzéseket, fontos részvénytulajdonos nincs jelen, semmiféle döntés nem születik. A nagy amerikai részvénytársaságok évi közgyűlése talán az egész amerikai élet legrafináltabb illúziótkeltő szertartása.

1956-ban a Bethlehem Steel több mint százezer részvényese adott meghatalmazást egy irányító bizottságnak. Tagjait a részvénytársaság vezetősége kizárólag saját kebeléből választotta és a szavazás jelölőlista alapján, teljesen rutinszerűen történt. A rákövetkező esztendőben Washingtonban a következő párbeszéd zajlott le:

Kefauver szenátor: Az előttünk fekvő bizonyíték szerint, az igazgató tanács tagjai 1956-ban önmaguknak 6 millió 499 ezer dollárt folyósítottak.

Homer (a Bethlehem Steel Corp. elnöke): Szeretném közvetőleg megjegyezni szenátor úr, hogy nem önmagunknak folyósítottuk. Kérem, hogy ezt a kitétele ne használják.

Kefauver szenátor: Nos hát, a részvényesek jóváhagyásával.

Homer: Így már helyesebb.¹²

¹² Az amerikai kongresszus vizsgálata az irányított árakról. II. rész, Steel. 562. old.

A vállalkozó és a technostruktúra

1.

A részvénytársaság módot ad arra, hogy a vállalat szervezete a kívánalmakhoz idomuljon. Minthogy a kívánalmak különféle célok szerint változnak, ennek megfelelően az alkalmazkodás módja is különféle lehet. A modern nagyrészvénytársaság a fejlett technikához, a tetemes tőkeszükséglethez és a vele járó átfogó tervezés kívánalmaihoz idomul. Felépítése tükrözi azt a feltételt, hogy a technostruktúra minden külső befolyástól mentes maradjon. Ezt a mentességet különbözőképpen szerzi meg, többek között azáltal, hogy önmagát látja el a szükséges tőkével.

Ha a gyártás csak szimpla technikát igényel, nincs okvetlenül szükség nagy tőkeráfordításra. Ilyen esetekben a piac is megbízhatóbban funkcionál, tehát kevesebb lehetőség és szükség van tervezésre. Ugyanezen okoknál fogva a vállalkozás kevesebb különleges szakértelmet igényel és szervezete is kisebb: a cég tehát úgy is prosperálhat, ha kicsi marad. Míg sugárhajtású motorokat vagy atomreaktorokat kizárólag nagy cégek állíthatnak elő, addig benzineladással vagy almatermesztéssel viszonylag kis vállalat is foglalkozhat.

Az ilyen kis vállalat, mint már említettük, ki van szolgáltatva a piacnak: nem befolyásolhatja az árakat, amelyeken vásárol, illetve a piaci áron rendelkezésre álló árumennyiséget; nemigen befolyásolhatja eladási árait sem, illetve az áru mennyiségét, amelyet napi áron a piacra dob. Tudjuk, a szellemi és anyagi erőfeszítéseket hatékonyan korlátozza az a tudat, hogy a körül-

ményeket nem áll módunkban megváltoztatni. Minthogy a gyártásra vonatkozó döntések ilyen egyszerű esetekben szintén egyszerűek, a részvénytöbbséggel bíró részvényes számára az egész folyamat kitűnően áttekinthető. Mindazok, akik tőkét fektettek a vállalkozásba, nyomon kísérhetik beruházásuk sorsát olyankor is, ha a vállalatot fizetett vezető irányítja. Kis cég esetében, ahol a részvényesek száma is alacsony, döntő szerepet játszik a részvények szavazati joga. A kis részvénytársaság ügyvitelének áttekinthetőségét tehát az is fokozza, hogy a részvényesek konkrétan gyakorolhatják ellenőrző tevékenységüket. És mivel a vállalkozás nem mentes a piac kockázatától, a tulajdonosoknak szükségük és módjuk van őrködni vagyonuk sorsa felett. A részvénytársaság tehát kitűnően alkalmazkodik a kis vállalkozás szükségleteihez is. Az alkalmazkodásnak ez a formája, mint látjuk, megfelel a részvénytársasági jogszabályoknak és a szokványos közgazdasági szakkönyvek megállapításainak (nem úgy a nagy részvénytársaságoké).

Amint növekszik a vállalat és a tevékenysége bonyolultabbá válik, a kisebb vagy passzívabb részvényesek mindinkább elvesztik beleszólási jogukat. A növekedési folyamattal párhuzamosan a részvényesek száma általában emelkedik, az egy főre jutó szavazati jog ennek megfelelően csökken. Ennél is jelentősebb azonban, hogy a részvényesek egyre kevésbé ismerik ki magukat a vállalat dolgaiban. Akik nem működnek aktívan közre a vállalat vezetésében, egyre kevésbé tudják, mi is történik, egyre kevesebb módjuk van informálódni éppen olyankor, amikor – a növekvő méretek és a bonyolultabb tevékenység folytán – az értelmes döntések mind több és több tudást igényelnek. Ezzel szemben a vállalat irányításával foglalkozó egyén vagy egyének kezükben tartják az ügyvitellel automatikusan összefüggő információkat. Ilyenkor előfordul, hogy egy személy teljes ellenőrzést nyer a vállalat felett, hiszen a részvényesek nem képesek többé szavazatukkal befolyásolni az ügyvitelt, nincs más választásuk, mint elfogadni a tudással rendelkezők szavát. A jelentéktelen vagy passzív részvényes hatalmának

csökkenésénél csak az lenne rosszabb, ha a hatalmát a maga tudatlanságában gyakorolná. A részvénytársaság tehát ilyen körülmények között is idomul a szükségletekhez: jelen esetben ahhoz, hogy növekedésének egy bizonyos szakaszában a hatalmat a tulajdonosok egy részének kezében összpontosítsa. A hatalom ilyenkor annak a kezében összpontosul, akinek rendelkezésére áll a megfelelő tőke és az a képesség, hogy irányítani tudja a vállalkozást. Ezzel már meg is határoztuk a vállalkozó szerepét a maga klasszikus formájában.

A vállalkozó meglehetősen nagyfokú ipari fejlettség mellett is megtarthatja pozícióját. Így például nagy bányauzem irányítására is képes, az acélgyártás korai és egyszerű szakaszában pedig több Bessemer-konverter működése felett is gyakorolhatta hatalmát. A döntő követelmény csupán az, hogy a termelésben viszonylag szimpla technikát és korlátozott mérvű tervezést alkalmazzanak.

A kisebbség hatalmának csökkenése — esetleg a megfelelően szétforgácsolódott többség is — módot ad a vállalkozónak üzleti kombinációk révén az úgynevezett konszolidációra. Döntő anyagi érdekeltsége folytán a vállalkozó további tőkéhez juthat a cégen belül, de azon kívül is. Ezzel a tőkével döntő érdekeltséget szerezhet más cégeknél. A vállalat teljes értékének ilyenkor csupán egy töredékét kell készpénzben kifizetni. Ilyenfajta konszolidációs műveletet a többenél tőkeerősebb vagy ötletesebb vállalkozók jóformán valmennyi amerikai iparágban végrehajtottak. A folyamatot, a közvetlen érdekelteken kívül, mindenki nyugtalanítónak tartotta és csak a végeredmény találkozott a közvélemény helyeslésével. A petróleum-, acél-, dohány- és réziparban, a hajózásban, hús-, tejtermék- és más élelmiszeriparban, villany- és gázszolgáltatásban, hírközlésben, kereskedelmi hálózatban, de még a szálloda- és moteliparban, autómoziknál és egyéb szórakozó-, pihenő- vagy találkahelyek megszervezésénél is mindenütt tapasztalható volt a konszolidációs szakasz, illetve éppen most aktuális. Mindazok a nagy nevek, amelyek ehhez a konszolidációhoz kapcsolódnak, Rocke-

feller, Morgan, Duke, Harriman, Guggenheim, Durant, du Pont, Chrysler, Hartford, Hilton és mások egyesítették a tőkeerősség és a vállalat fölött gyakorolt egyeduralkodó követelményeit.¹ A korábban elmondottak és még ezután elmondandók fényében érdemes megjegyezni, hogy az említett úttörőket nem követték hasonlóan közismert nevű személyiségek. Azoknak a neve, akik utánuk betöltötték pozíciójukat, elveszett a történelem számára, de talán soha nem is került feljegyzésre.

2.

A nagyvállalkozó funkcióját a természetben leginkább az *apis mellifera*, vagyis a mézelő méh hímjéhez hasonlíthatnánk, amely elvégzi a megtermékenyítést, azután elpusztul. A régi vállalkozók technikailag még nem nagyon sokrétű cégeket kapcsoltak egybe. Példának okáért, amikor a századfordulón megalakult az U.S.Steel, az acéltermelésben a vezetők és munkafelügyelők kicsiny csoportja irányította a viszonylag kiképzetlen és homogén dolgozó tömegeket. A konszolidáció időszakában indult meg a piacellenőrzés, a modern tervezés előfutára. De ez a tevékenység — a petróleum, acél, dohány és egyéb termékek árának meghatározása — még nem kívánt különösebben körmondfont eljárásokat. A fogyasztók véleményére senki sem volt kíváncsi, a konkurenseknek rövid úton hozták tudomására, hogy vagy beadják a derekukat, vagy maguk látják majd a kárát. Mindehhez nem volt szükség különösebb képességekre.

Az üzleti kombinációk során azonban új üzemek és új termékek kerültek a vállalat birtokába és ezzel együtt felmerült a specializált funkciók és a különleges szaktudás igénye is. Előbb-utóbb meg kellett oldani a tervezés és ellenőrzés egyre komplexebb feladatait. Ezt követően a technika, a maga dinamikus fejlőd-

¹ Nem szükségszerűen gyakorolták közvetlenül, megbízottak útján is történhetett, mint például J. P. Morgan esetében, aki helyett Elbert Gary gyakorolta.

désével, mind több tőkét és specializált képességeket, ezzel együtt pedig egyre átfogóbb tervezést kívánt.² A vállalkozó tehát olyasmit alkotott, aminek irányítása idővel meghaladta saját lehetőségeit. Egy darabig még folytathatta vállalatának kiépítését és gyakorolhatta befolyását, de alkotása végső soron csak úgy szolgálhatta a célokat, melyeknek érdekében létrehozták, ha maga az alkotó is átadja hatalmát másoknak. Kiderült, hogy csupán specializált információkkal rendelkező emberek csoportja képes üzemben tartani amit a vállalkozó létrehozott.³

Egyes esetekben a vállalkozók nem voltak hajlandók beletnyugodni hatalmuk elvesztésébe és szembehelyezkedtek a megváltoztathatatlannal. Így például az öregedő Henry Ford a húszas, harmincas években, sőt egészen a negyvenes évek elejéig mind önkényesebbé vált és egyre jobban gyűlölte vállalatának irányító szervezetét, amely nélkül a vezetést nem lehetett megvalósítani. A műszakilag képzett szakembereket egyszerűen félreállította

² A Standard Oil Company of New Jersey már a múlt század végén nem a megalapítójának, hanem olyan csoportnak köszönhette kiváló műszaki felkészültségét, amelyet mai szóhasználatunk alapján menedzser-csoportnak nevezhetnénk. Tagjai voltak: H. M. Flagler, John B. Archbold, H. H. Rogers, Charles Pratt, Oliver H. Payne és mások. Lásd Allan Nevins: *Study in Power. John D. Rockefeller. II. kötet.* Scribner, New York, 1953. XXII. fejezet. John D. Rockefeller már 1882-ben a következő jelentést kapta egy beosztottjától, aki a cég központjában tett látogatásáról számolt be: „New York-i tartózkodásom idején sűrűn találkoztam a gyártási bizottság tagjaival (a végrehajtó bizottságnak alárendelt testület volt) és magánbeszélgetésekben jó néhány aktuális és a közeljövőben felmerülő problémát vitattam meg velük. Bizonyos nézeteltérések és erős individualista törekvések tapasztalhatók e bizottságban ... ezek kárára válhatnak a helyes döntéseknek ...” Uo. II. kötet. 21. old.

³ Ben B. Seligman professzor, e problémák éles szemű megfigyelője, általánosabb érvennyel fogalmazta meg a kérdést, mondván: „...A finánkapitalizmus meglepően rövid életű volt, minthogy az új menedzser-osztály felfedezte, hogy a felhalmozott profitokból származó összegek révén nincs szüksége többé a Wall Street gyámságára... Manapság fizetett szakember irányítja a részvénytársaságot.” *The American Corporation: Ideology and Reality. Dissent* című folyóirat, 1964. nyár. 323. old.

és hosszú éveken keresztül nem engedett egyetemi végzettségű embereket érvényesülni a vállalatában. Módszeresen el is bocsátotta mindazokat, akik az üzemi hierarchiában felemelkedve már-már felelősségteljes pozícióba jutottak. Az autóipar legnevezetesebb szakembereinek egész sora – például Couvens, Wills, Hawkins, Rockelman, Knudsen (a General Motors egyik kifejlesztője), a Lelands fivérek (akik a Cadillac és a Lincoln gyárakat alapították), Klingensmith és Kanzler – Fordéknál nem juthatott szóhoz, sőt egyszerűen menesztették. Egy darabig Charles E. Sorenson volt az ítéletvégrehajtó, azután Ford magát Sorensont is elintézte. A negyvenes évek elején Henry Fordnak már csak egyetlen valamirevaló vezető tisztviselője maradt, Harry Bennett, ennek is az volt a fő feladata, hogy a michigani fogházakból szabadult keménykezű fickókkal, egy néhai labdarúgó edzővel és hasonló kaliberű kollégákkal biztosítsa az öreg Ford egyeduralmát, amelyet az nem volt halandó kiengedni a kezéből.⁴

A vállalat helyzete már-már katasztrofálissá vált. Az autók elavultak vagy műszakilag megbízhatatlanok voltak. Alig folyt valamiféle tervezés, a piac befolyásolását szinte teljesen mellőzték. Ford néhány évig nem is engedett hirdetni és a modern vevőszolgálatról alkotott véleményét azzal a klasszikus mondással illusztrálta, hogy a vevő tetszése szerinti színű autót kaphat, feltéve, hogy feketét akar. A vállalat a harmincas években óriási összegeket vesztett. A háborús években olyan rossz volt a teljesítménye, hogy szóba került még az állami átvétel is, sőt, elhangzott az a mindennél sértőbb javaslat, hogy a Studebaker Company vegye át az irányítást.⁵ Amellett igen kétséges, hogy maga Ford pótolni tudta-e a csoportos döntéseket. Inkább azt az eljárást követte, hogy csak a legobskurusabb emberek véle-

⁴ Fordék történetével foglalkoztam *The Liberal Hour* című frásomban is. Houghton, Boston, 1960. 141. és köv. old. Hasonló következtetésekre jutott Peter Drucker *The Practice of Management* című könyvében Harper, New York. 1954. 111 – 120. old.

⁵ Drucker id. mű. 113 – 114. old.

ményét hallgatta meg és lerontotta a döntések színvonalát.⁶ Jóllehet kizárólagos tulajdonosa volt vállalatának, mégis vereséget szenvedett. Halála után Ernest Breech helyreállította a technostruktúrát Fordéknál. Ezzel együtt a vállalat nyomban megindult a fellendülés útján.

A harmincas és a negyvenes években Sewell Avery hasonló harcot vívott a Montgomery Ward cégnél. Noha részvényt pakettje csak kisebbségi érdekeltséget biztosított, a tényleges ellenőrzést sok éven át kezében tudta tartani. „...Azok a beosztottak, akik Montgomery Wardnál elérkeztek a csúcsra, jól tudták, hogy nem sokáig maradhatnak vezető beosztásban.”⁷ Mihelyt olyan hatalomhoz látszottak jutni, amit Avery sajátmagának tartott fenn, kipenderítették őket és mások kerültek a helyükbe olyan rendszerességgel, mintha a forgalmat forgóajtón bonyolították volna le. Avery működésének ideje alatt mintegy 50 vezető tisztviselőt bocsátottak el. Közben a vállalat, amely egykor azonos szinten állt a Sears, Roebuck céggel, erősen visszaesett. Akárcsak Ford, végül Avery is vereséget szenvedett: működése olyan súlyos veszteséget jelentett, hogy a részvényesek végül is össze fogtak ellene és elkergették az akkor már szenilis öreget. A hatalom nyomban szilárdan a technostruktúra kezébe került.

Az elmondottakkal szemben fel lehetne vetni, hogy Henry Ford és Sewell Avery különlegesen excentrikus személyiség volt, a hatalmi vágy a korral rendkívüli méreteket öltött bennük. Egyikük sem volt alkalmas az egyszemélyi vezetés gyakorlására egy nagy vállalatnál. Ez igaz ugyan, de náluk kevésbé szélsőséges és józanabb belátással bíró emberek meg sem próbálkoztak volna hasonlóval. Az esetek túlnyomó részében az ellenőrzés

⁶ Fordék második garnitúrához tartozó vezetői a háború idején szinte titokban utaztak néha Washingtonba, hogy árproblémákról tárgyaljanak. Ford ugyanis nem ismerte el a kormányzat árszabási jogát. Így történhetett, hogy tisztviselői csak az ő tudta nélkül vettek részt ilyen megbeszéléseken, vagy legalábbis anélkül, hogy Ford világosan felismerte volna, miről is volt szó.

⁷ *The Executive Life. A Fortune szerkesztőinek kiadása. Doubleday, New York, 1956. 192. old.*

minden surlódás nélkül kerül át a vállalkozótól a technostruktúra kezébe. A kivételek pusztán azt bizonyítják, hogy az áttolódásnak feltétlenül végbe kell mennie.⁸

A következőkben különbséget kell tennünk olyan részvénytársaságok között, amelyek működési idejüknél, méreteiknél és tevékenységük egyszerűségénél fogva még módot adnak a tőke fölött rendelkező egyén hatalmának gyakorlására, illetve azok között, ahol a technostruktúra már a helyükbe lépett. Az első típust vállalkozói részvénytársaságnak, míg a másodikat kiforrott részvénytársaságnak (*mature corporation*)* fogjuk nevezni.

3.

A kiforrott struktúrájú részvénytársaságok vezető tisztviselői egészen az utóbbi időkig szerették magukra öltetni a vállalkozó ünnepi köntösét. Örömlüket lelték benne, hogy önmagukat magabiztos, individualista, sőt némi jogos göggel rendelkező, veszélyes életmódot kedvelő, harcos embereknek tüntessék fel. Az individualizmus hangja „úgy cseng az üzleti szemléletben, akár egy bizánci kórus fő hangneme”.⁹ „Versenyre kitenyészített fajta, ilyen valamennyi. Ezzel a tulajdonsággal születni kell.”¹⁰

⁸ A hatalom átadásának legutóbb két nem egészen békés esete fordult elő légitársaságoknál, amelyeknek méretei és műszaki követelményei gyors ütemben növekedtek. A TWA légitársaságnál Howard Hughes – a tulajdonos erős helyzetéből kiindulva – hosszú ideig ellenállt a technostruktúra hatalomátvételének. Hasonló volt a helyzet az Eastern Airlines-nél, ahol Eddie Rockenbacker sokáig védelmezte pozícióját. A harcok idején mindkét vállalat nagy visszaesést szenvedett, de mindkettő nyomban fellendült, mielőtt a technostruktúra átvette az irányítást.

* A szerző által kreált kifejezés. (*A szerk.*)

⁹ Francis X. Sutton, Seymour E. Harris, Carl Kaysen és James Tobin: *The American Business Creed*. Harvard University Press, Cambridge, 1956. 251. old.

¹⁰ A Litton Industries elnöke, Charles „Tex” Thornton megállapítása vezető üzletemberek jellemvonásairól. Osborn Elliott: *Men at the Top*. Harper, New York, 1959. 21. old.

„Az üzlet kemény harc – nem széptevés.”¹¹ Mindezek a sajátosságok azonban nemigen férnek össze a technostruktúra kívánalmaival. A csoportos akció legfőbb követelménye korántsem a közöny, hanem igenis a mások szempontjának megértése, nem az individualizmus, hanem a szervezethez való alkalmazkodni tudás, nem a versengés, hanem az állandó és szoros együttműködés.

A kétféle magatartás semmiképpen sem békíthető össze. Ha a részvénytársasági vezető saját harcos individualizmusát hangsúlyozza, csak a külsőséges hagyományoknak hódol, vagy pedig egyéni hiúságának ad kifejezést. Még jól emlékszünk rá, hogy a második világháborúban a hátszágban működő, üzemanyag- és pótalkatrész-problémákkal, csapaterősítésekkel és az Eisenhower körüli személyes protekcióval elfoglalt páncélos parancsnokok önmagukat Lord Cardigan szerepében látták, működésüket a krími háború könnyű lovasságának hőstetteivel tartották egyenértékűnek.

A romantikus szemlélet a múltat mindig szebbnek látja a jelennél. Szinte valamennyi iparág történetében akad egy-egy híres és gyakran színes egyéniségű vállalkozó. Akárcsak a páncélos egység parancsnoka, a modern nagyvállalat vezetője is egy korábbi, hősiebb példaképpel azonosítja magát, noha vállalatában bizottságok foglalkoznak minden fontos akció vizsgálatával, az eshetőségeket eleve óvatosan kiszámítják, a hátrányos körülményeket megelőzik vagy kikapcsolják. A hősi pózban való tetszelgés önmagában véve ártalmatlan, hiszen a modern konszern vezetőjére hárul az a feladat is, hogy tekintélyt kölcsönözzön a részvényesek közgyűlésének és igazgatósági üléseknek vagy más üzleti szertartásoknak; fogadja az azonos vagy még nagyobb súllyal bíró vevőket és ügyfeleket, legfelsőbb jóváhagyásával lássa el a vállalat egyezményeit, szerződéseit és alkalmaztatási megállapodásait. Ő reprezentálja a céget a kormányal való ünnepélyesebb kapcsolatok során, példaképe a

¹¹ J. Peter Grace, a W. R. Grace and Co. elnöke. Uo. 69. old.

liberális tanok hirdetőinek, különleges alkalmakkor ünnepélyesen hirdeti a szabad vállalkozásba, az üzleti élet szociális felelősségébe és az ősi erények fennállásába vetett töretlen hitét. Minden ilyen protokolláris célra kitűnő szolgálatokat tesz a Carnegie-, Rockefeller- vagy Henry Ford-féle magatartás ünnepi köntöse.¹²

Egyébként a klasszikus vállalkozó szerepének felöltése minden bizonnyal átmeneti jelenség. A vezető állású tisztviselők fiatalabb nemzedéke már magától értetődően elfogadja a kollektív organizáció tényét és ennek megfelelően viselkedik. „Az amerikai üzletemberek és mindazok, akik az üzleti életéről írnak, érdekes módon nem hangsúlyozzák többé a kooperáció alapján álló társadalmunk individualista jellegét és nem rejtik a szabad versenyről szóló frázisok mögé a biztonság iránti általános törekvésünket...”¹³ A kölcsönös függőség tehát elismert körülmény lett. Mint mindenfajta szervezetben, az üzleti élet irányító szervezetében is jóindulatú együttérzés mutatkozik olyanok iránt, akik balszerencséjüknél fogva, indulataik vagy személyes hibáik, esetleg alkoholizmus miatt kidőltek a sorból.¹⁴ A vállalat vezetőinek élete korántsem harcos vagy veszélyes, hanem nagyon is biztonságos. Abból a mintegy 800 vezető állású vállalati tisztviselőből, akik 1952-ben mintegy háromszáz iparvállalatnál, vasúti és közszolgáltatási részvénytársaságnál a legmagasabb fizetést élvezték, 75 százalék több mint húsz évig állt cégének szolgálatában.¹⁵ Néhány esztendővel ezelőtt kimutatás jelent

¹² Ez az oka, hogy tábornokok, admirálisok és diplomaták, miután egész életükben közszolgálatban álltak, utolsó éveikben gyakran működnek nagy részvénytársaságok élén és sikerrel töltenek be olyan pozíciót, amelyhez semmiféle képesítésük nincs. Nagyszerűen beválnak azonban a protokolláris funkciókban, és állásuk kizárólag ezt (és a Washingtonban való protokolláris megjelenést) követeli meg.

¹³ Earl F. Cheit: *The Business Establishment*. Earl F. Cheit szerk. Wiley, New York, 1964. 155. old.

¹⁴ Lásd *The Alcoholic Executive*. *Fortune*, 1960. január. 99. és köv. old.

¹⁵ *The Executive Life*. 30. old. Minthogy az adatok nem egészen teljesek, az eredmény vállalatonként nem egészen három.

meg annak a 308 vezetőnek – a legnagyobb részvénytársaságok igazgató tanácsi elnökének és vezérigazgatójának – élete végéig nyomon kísért sorsáról, akik már 1925-ben betöltötték hivatalukat. Közülük 265 ugyanannál a cégnél dolgozott haláláig, illetve amíg vissza nem vonult az üzleti élettől. Mindössze 13 mondott le állásáról a nyugdíjba vonulása előtt, köztük olyanok is, akik jobb állás kedvéért tették. Tizenhatan veszítették el állásukat a vállalat tulajdonában bekövetkezett változások miatt, közülük néhányan azért távoztak, mert eladták érdekeltységüket. Mindössze öt akadt, aki azért veszítette el állását, mert a vállalat tönkrement vagy őt magát elbocsátották. Ezek az emberek tehát jóval biztosabban ültek a pozíciójukban, mint az a 313 vezető beosztású üzletember, aki 1900-ban volt hivatalban és csupán 157 tartotta meg közülük a pozícióját haláláig, illetve ment becsülettel nyugdíjba.¹⁶ A fiatalabb korosztályok helyzetét tanulmányozva minden bizonnyal kiderülne, hogy noha valamelyest nagyobb köztük a mozgás, többen mennek át más vállalatokhoz, a vezető beosztások szilárdsága általában tovább emelkedett.

4.

Érdemes megjegyezni, hogy a pénzpiac már régóta felismerte a reális hatalom áttolódását a vállalkozótól a technostruktúra kezébe. Ha a nagyvállalatnál máig is a vállalkozó lenne a fő személy és jelentős hatalom összpontosulna a kezében, a hivatali működésével kapcsolatos tényezők jelentős kihatással lennének a vállalat keresetére, fejlődésére és tőkegyarapodására. A részvénytőkepiac mindezt érzékenyen tükrözné. Ha ilyen fontos személy megbetegednék, a közgazdasági újságírók ellepnék a kórházat, hogy hírt halljanak felőle, a telexgépek az elektrokardiogramját közvetítenék, Nassauban vagy más elegáns fürdőhelyen a

¹⁶ Mabel Newcomer: *The Big Business Executive*. Columbia University Press, New York, 1955. 93. és köv. old.

részvénytársaságok izgatottan olvasnák az orvosi jelentéseket. A részvénytársaság a fontos beteg hőmérsékletének, vérnyomásának és más vizsgálati eredményeinek megfelelően hullámszáma.

Hasonló izgalmakat okoznának a fontos személyiség tervezett visszavonulását megelőző hónapok is. Mindenki izgatottan lesné, kellően kiképezték-e az utódot, illetve találtak-e megfelelő személyiséget. Az új embert megtaksálnák mint valami versenytársa, alaposan mérlegelnék képességeit, tapasztaltságát, temperamentumát, családi helyzetét, munkastílusát és alkoholfogyasztásának mértékét. Előfordulhatna, hogy néhány pontos árással kerülnének forgalomba az olyan cég részvényei, amelyek élén rátermett, de erősen dohányos ember áll.

Mindez azonban nem így történik, hiszen köztudomású, hogy a nyugdíjba vonulás, haláleset, személycseré — bármilyen fontos legyen is az érintett egyén életében — a legcsekélyebb kihatással sincs a General Motors vagy a Continental Can-féle cégek életére.¹⁷ Ebben voltaképpen bennefoglaltatik a felismerés, hogy a hatalom ma már a technostruktúra kezében van és gyakorlását egyetlen ember kora vagy esendősége nem befolyásolja. Míg egyfelől az emberek megadják a nagy részvénytársaság vezetőjének a pozíciójával járó tiszteletet, azért óvakodnak attól, hogy finanszírozásukat az ilyesmitől megzavartassák.

5.

Mivel a közfelfogás szerint az egyénnek nagyobb a becsülete, mint a szervezeteknek, ezért általában egyének kapják az elismerést olyan teljesítményekért, amelyek voltaképpen egy szervezet eredményei. Nem azt mondják: a Procter and Gamble cég új távlatokat nyitott a mosószergyártásban, hanem úgy könyvelik el, hogy a cég Neil H. McElroy zseniális vezetése alatt érte

¹⁷ Ezzel szemben a kisebb vagy újabb keletű, egy ember ellenőrzése alatt álló részvénytársaság részvényei a személyes változások hatására valóban mozgásba lendülnek.

el eredményeit. A vezetők persze sokszor maguk is tápot adnak ennek a felfogásnak. „A vezető beosztású üzletembernek képesnek kell lennie arra, hogy másokkal minden pillanatban elfogadtassa a saját véleményét.”¹⁸

Korántsem akarom vitatni, hogy egyes emberek néha valóban öregbítik egy szervezet dicsőségét. Egy nagy orvos teljesítménye például kizárólag a sajátja és nem a kórházé, ahol működik. A költő teljesítménye is individuális és nem az intézmény érdeme, ahol történetesen dolgozik. Ugyanez vonatkozik operanékesekre vagy színészekre, valamint nagy tudósokra is, bár utóbbiakra nem minden esetben.

Valójában az embereket vagy a szervezet tartja fenn, vagy ők a szervezetet, tehát vagy a szervezet miatt van becsületük, amelyben dolgoznak, vagy a szervezetnek válik becsületére az ő közreműködésük. Ilyen kérdésekben az egyén ritkán bizonyul objektív ítélőképeségűnek. Akiket azért becsülnek, mert egy bizonyos szervezet tagjai, szinte mindenkor saját egyéniségüknek tulajdonítják a hírnevüket.

Van azonban a kérdés eldöntésének megfellebbezhetetlen próbája is: azt kell megfigyelni, mi történik az egyénnel miután elhagyta a szervezetet, illetve nyugalomba vonult. A nagy orvos tekintélye nem csökken, ha megválnak a kórházától, a költőé sem, ha megválnak az egyetemétől, a rendszeres fizetés kiesésétől eltekintve. Hasonlóképpen áll a dolog a tehetséges újságíróval, a nagy tudóssal vagy az előadóművésszel, ha másfelé orientálódik. Róluk elmondhatjuk, hogy ők tartották a szervezetet, amelyhez tartoztak, nem az őket.

Ezzel szemben a teljes feledésnek van kitéve a legyőzött politikus, a nyugalomba vonult nagykövet vagy egyetemi rektor, csakúgy mint békeidőben a tábornok, ha történetesen nem vállal részvénytársasági vezérigazgatóságot. Őket a szervezet tartotta, melynek tagjai voltak; mihelyt elvesztették annak támogatását,

¹⁸ John P. Connor, a Merck and Comp. akkori elnöke *Men at the Top* című könyvében. 10. old.

közéleti szereplésükre végleg homály borult. Akik odáig azt hitték, hogy kiválóságuk a saját személyükből ered, súlyos sokkot szenvednek, mások józanabbul ítélik meg a helyzetüket. Az elmondottak alapján érthető, hogy a politikusok elemi erővel harcolnak a hivatalukért és azért, hogy a szenilitásig, de azon túlmenőleg is megtarthassák: a politikai hivatal betöltése, illetve elvesztése között a különbség nem mennyiségi, hanem totális.

De az átmenet talán egyetlen esetben sem olyan drasztikus, mint éppen a nagyvállalatok vezetőinek esetében. Végére még a legostobább szövetségi kormányzó vagy a legopportunistább szenátor is számíthat rá, hogy jól megérdemelt visszavonulása után megtartja közéleti pozíciójának halvány fényét. Küldöttként szerepelhet pártjának országos kongresszusán, pártvacsorákon mint „kiváló államférfit” mutatják be és mindig a korábbi rangja szerint tisztelik. Ezzel szemben a részvénytársaság egykori elnökét elnyeli a teljes ismeretlenség homálya. Miután utoljára igénybe vette a vállalat sugárhajtású repülőgépét, legfeljebb valamiféle tiszteletbeli kapcsolatban maradhat az igazgató tanáccsal, vagy még abban sem. Senki sem érdeklődik a memoárjai iránt, hiszen a kiadók csak az üzleti életben aktívan résztvevők megállapításaira kíváncsiak. A levitézlett üzletember közszereplése most már legfeljebb saját egyházközségében merülhet ki, nevét ki nem nyomtatják többé az újságok, csupán a halálát követő napon. Míg a nagyvállalkozónak legalább módja volt élete utolsó napjaiban vagyonáról intézkedni, vagy harcolni azok ellen, akik ilyesmire rá akarták bírni, a modern vezetőnek még ez sem adatott meg, hiszen nincs elegendő pénze hozzá. Hattyúdala ugyan elég sivár, de az ebből fakadó következtetést sem kell túlzottan dramatizálni. Annyi az egész, hogy a technostruktúra emberére elsősorban vonatkozik a megállapítás, hogy nem ő tartotta a szervezetét, hanem az őt.

Az általánosan elfogadott ellentmondás

„Az üzletember legnagyobb előnye az volt, hogy mindannyian pontosan tudtuk, mit is akar.”

Alfred North Whitehead

1.

A cég szempontjából a piac egyedüli értelme, hogy több pénzt ígér. Ha a cég nem képes befolyásolni az árakat — mint a korábban említett wisconsin farm a tejét —, akkor a követendő célok tekintetében nincs választása: igyekeznie kell pénzt keresni éspedig minél többet. Ezt teszik végtére a többiek is és ha nem igazodnék ehhez, maga okozná vesztességét, csődbe kerülne és kihullana a versenyből. Nem vitás, hogy anyagi katasztrófához vezet, ha a cég vagy bármiféle üzleti vállalkozás elsősorban nem a kereset szempontjait tartja szem előtt, hanem azt, hogy kellemesebbé tegye a munkások, farm esetében a tehenek, vagy akár a fogyasztók életét. Minthogy azonban maximális jövedelemre kell törekednie, a cég teljes egészében kiszolgáltatja magát a piac fennhatóságának.

Régi hiedelmek szerint, a cég akkor is a lehető legnagyobb profitra törekszik, ha van befolyása a piaci árakra, ha tehát a monopóliumoknak tulajdonított hatalommal bír. Noha ilyen esetben beérhetné kevesebbrel is, a feltételezés alapján azért ragaszkodik a monopolisztikus hatalomhoz, hogy mentesüljön a konkurrencia profitkorlátozó tényezőitől. Mi értelme lenne

monopóliumra törekedni és az előnyöket nem teljes mértékben kihasználni? Ha erős a kereslet, a monopolisztikus cég többet szoríthat ki a piacból, ha lanyhább, kevesebbet. De mindaddig, amíg a maximumot igyekszik megkaparintani, megmarad a piac fennhatósága alatt és a mohó pénzszerzés kényszere végső soron kiszolgáltatja a fogyasztó kénye-kedvének. Amennyiben mégis azt látnók, hogy a monopólium rendszeresen megelégszik a maximumnál alacsonyabb haszonnal, az önmegtartóztatás okait a piactól független erőkben kellene keresnünk. A mindenkori keresleten kívül ezek lennének azok az erők, amelyek az árakat, a termelést és a nyereséget meghatározzák. Aki tehát változatlanul azt hiszi, hogy a piac a gazdasági magatartás transzcendens szabályozója, annak egyúttal hinnie kell azt is, hogy a közgazdasági tevékenységet folytató vállalatok minden esetben maximális keresetre törekednek. Ez a feltételezés eleve feleslegessé teszi egyéb indítékok kutatását.

Csak hogy a gazdasági magatartásnak ez a megdőbbentően szimpla magyarázata nyomban összeomlik, mihelyt a tervezés veszi át a piac szerepét. Mint láttuk, a technika és vele együtt a tőke- és időigényesség arra készítette a céget, hogy a piac bizonytalanságától függetlenítse magát, miután az egyre specializálódó technika még fokozta a piac bizonytalanságát. Ennek ellensúlyozására a cég befolyásolja az árakat, amelyeken nyersanyagot, alkatrészeket és szakértelmet vásárol és gondoskodik a folyamatos kínálatról e megszabott árak alapján. Hasonlóképpen ellenőrzi azokat az árakat is, amelyeken elad és biztosítja, hogy a közönség, más termelők vagy az állam az eleve tervezett mennyiségben és áron vegye át a termékeit. A piac tehát nem hogy befolyásolná a céget, éppen ellenkezőleg, a cég követ el mindent, hogy a terveiben szereplő céloknak alávesse a piacot. Az árakat, az önköltséget, a termelést és az ebből eredő jövedelmet tehát nem a piac szabja meg, hanem — a későbbiekben megvizsgálandó korlátok között — a cég döntése.

Mindez még nem zárja ki persze, hogy a tervszerű döntés célja a maximális nyereség legyen. Láttuk, hogy a technostruk-

túra sikeres működése számára igen fontos az állandó és megbízható kereset. A piac azonban ma már nem diktálja ezt a célt, nem kényszeríti a vállalatot annak követésére. Ebből logikusan következik, hogy a nyereség maximálása — tehát a piac uralmával összeférő egyedüli cél — többé nem szükségszerű. A szabad versenyben álló cégnek nem volt más választása; a monopólium ugyan megelégedhetett volna kevesebbrel is, de ez ellentétben állt volna monopóliumhelyzetének értelmével. A tervezés viszont nem a piaci lehetőségek kiaknázására vált szükségessé, hanem egyebek között a piac bizonytalansága folytán. Meg is szüntette a piacnak való alárendeltségét és nem hallgat többé a piac parancsszavára. *A priori* tehát nem tételezhetjük fel többé, hogy a technostruktúra célja a nyereség maximalizálása. Ha mégis ez a cél, azt be kell bizonyítani. És nem lesz könnyű, míhelyt kiderül, hogy a technostruktúra sikeres működése számára egyéb dolgok fontosabbak a profitról, vagy ha történetesen megállapítást nyer, hogy a technostruktúra valóban nem a maximális nyereséget éri el.

Ha a technostruktúrának mások a céljai, mint a maximális nyereség, úgy ez rendkívül nagy jelentőségű és érdekes szempont. Az Egyesült Államok elnöke, a kormány tagjai, törvényhozók, jogászok és tábormokok által különféle alkalmakkor hangoztatott közösségi célok — illetve azok, amelyekről mélyen hallgatnak vagy tudatosan álcázzák őket — a legkülönbébb tudományos és áltudományos, a sajtóban felfújtt és illuzórikus képzeteknek adnak tápot. Ha kisebb mértékben is, de ugyanez vonatkozik a szövetségi államok kormányzóinak, a városi hatóságoknak és közoktatási fórumoknak a kijelentéseire. A valóság viszont az, hogy életünk jórészét, de jövedelmünk forrását és felhasználását szinte teljes egészében a technostruktúra döntései határozzák meg: megszabják, hogy mit és milyen áron vásároljunk és az ebből eredő jövedelmet felosztják azok között, akik a termelésben résztvesznek. A technostruktúra tervező művelete, mint láttuk, kiterjed az állam által megvásárolt termékek keresletének manipulálására is. Ha tehát tudni akarjuk, hogy

miként kormányoznak bennünket és mivégre, ismernünk kell a technostruktúra céljait. Ezek ma már korántsem korlátozódnak csupán a profit maximalizálására. Egyéb lehetőségek is vannak és ezeknek megfelelően alakulnak az árak, a termelés és a jövedelem. A részvénytársaságnak persze nincsen teljhatalma e kérdések eldöntésében, de abszolút hatalommal a politikusok sem bírnak és ez mégsem csökkenti a közérdeklődést szándékaik iránt. Az egyszerű lelkek megelégednek azzal, hogy értesüléseket kapjanak az állami, megyei vagy városi hatóságok kormányzati módszereiről, az értelmesebbek azonban az ipari tervezés céljait is firtatják.

Ezek a kérdések persze csak abban az esetben merülhetnek fel, ha eleve elismerjük, hogy a piac nem gyakorol teljes ellenőrzést a vállalati tevékenység felett. Márpedig ezt a kérdést máig is erőteljesen vitatják. Hogy miért, azt az alábbiakban fogjuk megvizsgálni.

2.

Annyit a közgazdászok ma már általában elismernek, hogy az ipari rendszerbe tömörült cégek széles körű befolyással bírnak az árak kialakítására. A piacteória szóvivői ezért álláspontjukat olyanformán módosítják, hogy a cégre gyakorolt piaci ellenőrzés nem azonos a tehenészet teljes kiszolgáltatottságával, hanem a klasszikus monopólium felett gyakorolt ellenőrzésnek felel meg.

A piac védelmében megalkotott elmélet két részre oszlik: tagadják, hogy a cég bármiféle jelentős befolyást gyakorolna a fogyasztó vagy az állam vásárló tevékenységére; ezeknek a szuverenitása a hittétel megingathatatlanságával bír. Feltételezik továbbá, hogy — noha lenne más választása is — a cég szükségszerűen maximális profitra törekszik. Aszerint tehát, ahogyan a fogyasztók ízlése vagy az állam szükséglete megváltozik, változnak az árak és a termelés szintje, amelynek alapján a vállalat a maximális profitot eléri. Minthogy a cég reagál az említett változásokra, magatartását a piac, végső soron a

fogyasztó határozza meg. Állításuk szerint ez a helyzet független a cég méreteitől és hatalmától és megfelel annak a kiindulópontnak, hogy a vállalat kénytelen alárendelni diszkrecionális hatalmát a mohó pénzszerzés mindennél előbbrevaló szempontjának.

Logikusan következik ebből, hogy a konzervatívok ragaszkodnak a maximális profit feltételezéséhez. A piaci hatalom, a hagyományos felfogás sarkalatos pontja, ennek a feltételezésnek az érvényességétől függ. Még mindig jóval előnyösebb elismerni akár a legkiszákmányolóbb monopolisztikus profitokat is, mint bevallani, hogy a piac trónfosztott lett. Az éles szemű konzervatívok tehát nem győzik hangoztatni, hogy a profit maximalizálása „a vállalkozói magatartást meghatározó leg-erősebb, legáltalánosabb és legmakacsabb tényező”.¹ „Semmi sem rendíthetné meg inkább szabad társadalmunk alapjait, mint egy olyan irányzat elterjedése, amely szerint a részvénytársasági vezetőket egyéb társadalmi felelősség is terhelheti, mint egyedül az, hogy a lehetőség szerint minél több pénzt szerezzenek a részvényeseik számára.”²

Nemcsak a konzervatívok, még a liberálisok is kitartanak a profit maximalizálásának teóriája mellett. A liberális nézetek egyik irányzata, amely a monopóliumokat tartja a legfőbb közellenségnek, úgy vélekedik, hogy mindenki hazabeszél, aki tagadja, hogy a nagy konszern nem csapolja meg maximálisan fogyasztóinak vérért. Szerintük minden ilyen érvelés csak szerezmenyosdatása a monopóliumnak. A liberálisok egy másik csoportja elismeri ugyan, hogy egyes cégek nem törekednek maximális bevételre, de helyteleníti ezt a magatartást, mondván, hogy a maximális profitszerzés az üzleti hatalom egyedüli legá-

¹ George J. Stigler: *The Theory of Price*. Átdolg. kiad. Macmillan, New York, 1952. 149. old.

² Milton Friedman: *Capitalism and Freedom*. The University of Chicago Press, Chicago, 1962. 133. old. Earl F. Cheit is hivatkozik rá „*The Business Establishment*” c. könyvében, Wiley, New York, 1964. 163. old. Stigler és Friedman professzorok az amerikai konzervatív gazdasági magatartás legnevesebb szakértői.

lis megnyilvánulása. Ha a cég beéri a maximálisnál kevesebbel -- ha a profiton kívül egyéb célok is vezérlik --, olyan közéleti felelősséget vállal, amely nem tartozik feladatköréhez. „Az üzleti tevékenység célja, állandó magas profitokat biztosítani. A szabad vállalkozás lényegéhez tartozik, hogy saját fennmaradása érdekében minden módon nyereségre törekedjék... Az általános jólét kérdéseit a kormányzatra kell bízni...”³ „Ha már arról van szó, hogy uralkodóink legyenek... ám fogjunk össze és válasszuk meg uralkodóinkat --, hogy uralkodhassunk felettük.”⁴

Más helyütt már bőven rámutattunk arra, hogy sem a fogyasztó, sem az állam nem határozza meg szuverén módon a keresletet, hanem ki van szolgáltatva az árut és szolgáltatásokat termelő cégek manipulációjának. A manipuláció módszerei, például a fogyasztót befolyásoló reklámtevékenység, titokban nem alkalmazhatók: az olvasónak bőven van módja személyes tapasztalatai alapján igazolni állításunkat. Ezzel szemben az a kérdés, hogy maximális nyereségre törekszik-e a vállalat vagy sem, részletesebb vizsgálódást igényel, noha a legtöbb olvasó számára eleve nyilvánvaló önellentmondások rejlenek a maximális profitszerzés teóriájában. A technostruktúra valóságos céljait csak úgy ismerhetjük meg, ha a maximális profitszerzés kizárólagos feltételezésétől eltekintünk. Hogy a konzervatívok ösztönösen ragaszkodnak hozzá, az ő szempontjukból értelmes eljárás: mihelyt ugyanis engedünk a maximális profit elméletéből, szabaddá válik az út az új, kényelmetlen, sőt sokszor zavaró eszmék tömege számára. Nyomban kiderül, hogy a hagyományosan gondolkodók helyes ösztönnel védekeztek az ilyen eszmék beáramlása ellen.

³ Theodore Levitt: The Dangers of Social Responsibility. Harvard Business Review. 36. évf. No. 5. 1958. szeptember-október. 44-49. old.

⁴ Ben W. Lewis: Economics by Admonition. The American Economic Review. No. 49. melléklete, 1959. 395. old. Idézi Eugen V. Rostow: The Corporation in Modern Society. Szerk. Edward F. Mason. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 68. old. Rostow professzor ugyanezt az álláspontot képviseli.

Jóllehet bizonyos türelem kell hozzá, mégsem hálátlan feladat kimutatni, miféle ellentmondásokat rejt a maximális profit teóriája. A mi világunkban semmi sem okoz akkora örömet, mint látni, hogy valaki a saját csapdájába esett. Ilyenfajta élvezetet okoz, amikor egy liberális gondolkodású ember magyarázgatja, miért nem enged a saját házába néger bérlőket is. Hasonló örömet okoz, amikor kitudódik, hogy egy fajgyűlölő néger bordélyházat látogat. Nem kevésbé örömdetes látvány, ha a pénzügyi becsület bajnoka önmagáról megfélemedkezve belenyúl a közös kasszába. Richard Whitney-t, aki nem sokkal előbb még a New York-i tőzsde elnöke volt, a harmincas években rajtakapták és elítélték, mert ellopott néhány millió rábizott dollárt. Az eset akkoriban sajnálatos közderűtséget okozott! Nem mintha az emberek különösebben kegyetlenek volnának és annak örülnének, hogy embertársuk, még ha a Harvard Egyetemet végezte is, a Sing-Sing fegyházba kerül. Okot a kárörömről inkább az szolgáltatott, hogy Whitney korábban nem győzte hangoztatni, hogy saját személye és a pénzpiac többi nagy egyénisége a becsületesség mintaképének tekintendő és felette áll minden gyanúnak. A közgazdászok mindig a legnagyobb határozottsággal állították, hogy az egyéni haszonszerzésnél nem létezik erősebb emberi ösztönző. Ennek fényében különösen vonzó a felfedezés, hogy a maximális profitszerzésre vonatkozó elméletüket össze kell kapcsolni azzal a feltételezéssel, amely szerint éppen azok nem törekednek maximális nyereségre, akikről ők ezt elmondják.

3.

Csábítóan tárgyilagos hangzású a feltevés, hogy az emberek általában maximális jövedelemre törekednek, igyekeznek annyi pénzt szerezni, amennyire csak módjuk van. A kapitalisták ezt a magatartást mindig kellőképpen védelmezték, a szocialisták viszont elítélendőnek, de mélységesen emberinek tartották. Szép lenne persze, ha az ember hajlandó volna mások javára működni,

de ismerte az emberi természetet, ezt valójában senkitől, legkevésbé a modern üzleti vállalkozástól lehet elvárni.

Ugyanakkor általánosan elismerik, hogy a modern nagy részvénytársaságot — annak tipikus formájában — a vezetőség irányítja. Ellentétben a technostruktúra forradalmával, a menedzserek forradalmának tényét nem szokták tagadni. Abban is nagyrészt mindenki egyetért, hogy amíg a részvénytársaság keresete meghalad egy bizonyos minimumot, a vezetőségnek nincs mit tartania a részvényesektől. Ugyanakkor azt állítják, hogy a részvénytársasági menedzserek e távoli, ismeretlen és tehetetlen részvényesek számára igyekeznek a maximális nyereséget kisajtolni. Senki sem állítja, hogy a vezetőség gátlástalanul a saját zsebére dolgozik, hiszen köztudott, hogy az okos vezetők bizonyos önmérsékletet tanúsítanak. A részvénytársaságokról alkotott általános felfogásnak már ebben a szakaszában lényeges ellentmondás rejlik a maximális profitszerzés elméletével szemben: a vezetőség lemondana az egyéni javokról és mások érdekében hajszolná azokat?

Még jóval élesebbé válik az ellentmondás, mihelyt világosan látjuk a technostruktúra szerepét. Ha azt tartjuk, hogy a hatalmat a részvénytársaság néhány vezető tisztviselője gyakorolja, feltételezhetnénk, hogy anyagi érdekeik nagyjából párhuzamosak a tulajdonosokéval. Minél több a vállalat keresete, annál magasabb fizetéseket biztosíthatnak maguknak, annál többet fizetnek a tulajdonukban levő részvények, és annál fényesebb kilátásokkal kecsegtetnek az önmaguknak fenntartott részvényopciók. A valóságban még ezek a feltételezések is csak részben felelnek meg az igazságnak. Alig néhány részvénytársaságról lehet joggal elmondani, hogy a vezetők fizetése a maximális szint körül mozog. Nemrég állapította meg egy meglehetősen objektív szakember: „... A menedzserek fizetésének átlagos szintje még a vezető konszerneknél sem különlegesen kimagasló.”⁵ Noha nem ritkák a csillagászati összegeket kitevő fizetések,

⁵ Wilberk E. Moore: *The Conduct of the Corporation*. Random House Inc., New York, 1962. 13. old.

általában csak a csúcspozíciókban levők élvezik őket. A vezetők részvénytulajdona elenyésző, vagy éppen nulla.⁶ Ami pedig az opciós részvényeket, vagyis azt a jogot illeti, hogy eleve meghatározott áron vásárolhassanak részvényeket, melyeknek értéke időközben emelkedett, ez szokásos, de korántsem általános eljárás és nem annyira anyagi ösztönzőnek, mint inkább kibúvónak minősül az adózás alól.⁷ A maximális személyes nyereség hajhászása tehát még a legfelső részvénytársasági vezetésben sem tipikus jelenség.

Végképpen szertefoszlik azonban a technostruktúra hatalmának emelkedésével minden olyan vérszegény elképzelés, amely szerint néhány menedzser, a részvényesek jövedelmének maximalizálása fejében, a sajátját is maximálisan emelheti. Mint-hogy a hatalom most már mélyen belenyúlik a részvénytársasági szervezet alsóbb rétegeibe is, a vezetők akár csekély részvényérdekeltsége sem felel meg többé az általános helyzetnek. A fizetéseket — akár szerények, akár nagyok — kategóriák szabályozzák és a nyereség ingadozása nem befolyásolja azokat. A döntési hatalommal párhuzamosan az alkalmazottaknak kétségtelenül lehetősége nyílik a pénzszerzésre, de elvárják tőlük, hogy ezeket ne aknázzák ki. A technostruktúra tagjai előzetesen értesülnek új termékek és gyártási eljárások bevezetéséről, árváltozásokról, várható állami szerződésekről és úttörő jellegű műszaki eredményekről. Ezekből az információkból kétségtelen-

⁶ Mint a VII. fejezetből is kitűnt, az R. A. Gordon által 1939-ben megvizsgált 170 legnagyobb részvénytársaságnál a vezető tisztviselők és igazgatók átlagos részvénytulajdona 2,11 százalékot tett ki. A tisztviselőké ennél is jóval kevesebbet. Jóval alacsonyabb volt továbbá a régóta működő vasúttársaságoknál, mint az újabb keletű ipari részvénytársaságoknál. Gordon listáján szerepelt néhány olyan cég is, mint a Ford, ahol a részvénytöbbség adta anyagi érdekelttség még teljesen a tulajdonosok kezében volt. Mabel Newcomer tanulmánya kimutatja, hogy az azóta eltelt 25 esztendőben a részvénytársasági vezetőség részvénytulajdona még jelentősen csökkent.

⁷ „Ezek voltaképpen kibúvók az adózás alól... hiszen a részvényeladásból származó nyereséget maximálisan 25 százalékkal, vagyis úgy adóztatják, mint a tőkegyarapodást...” Moore, id. mű. 13–14. old.

nül előnyöket kovácsolhatnának a maguk számára. De ha valóban mindenki arra törekednék, hogy saját vállalatának vagy a szállító cégnek a részvényeivel spekuláljon, illetve önmagát és tudását jó áron eladja egy másik vállalatnak, a cég csakhamar az egymással versengő mohóság káoszába süllyedne. A jó vállalati alkalmazott szerencsére nem vetemedik ilyesmire és aláveti magát egy feltűnően hatékony erkölcsi kódex szabályainak. Ráadásul a döntések csoportos jellege is biztosítja, hogy szinte mindenkinek a cselekedetei, de még a gondolatai is ismeretesekek mások előtt. Ez tovább szilárdítja az erkölcsi kódexet, sőt általában igen magas egyéni erkölcsi normák kialakulásához vezet. A technostruktúra nem ad lehetőséget a hatalommal való visszaélés és a törvénysértés magános üzelveire.

Mint láttuk, a technostruktúra szükségszerűen kikapcsolja az egyéni profitszerzést. Az már gyakorlati kérdés, hogy amit az egyszerű tudós, mérnök, szerződéskötő vagy eladási szakember nem engedhet meg magának, a vezetőség számára is tilos. Nem lehet elvárni, hogy alacsonyabb szinten ellenálljanak az anyagi kísértésnek, ha köztudott, hogy a vezetők bizvást zsebre vághatnak bizonyos összegeket.

A technostruktúra tagjai tehát nem élvezik az állítólag maximális profitokat, és le kell mondaniuk az egyéni pénzszerzésről. A maximális profitszerzés hagyományos feltételezése alapján azt kellene gondolnunk, hogy amit a maguk javára nem tehetnek meg, hajlandók mások, jelen esetben a részvényesek javára megtenni. Manapság ezen az alapon tartják fenn a profitmaximalizálás doktrínáját a technostruktúra által irányított részvénytársaságban. Abból indulnak ki, hogy a profitszerzés éppoly alapvető emberi ösztön, akár a szexuális kielégülés vágya, csak jelen esetben nem első, hanem harmadik személyben nyilvánul meg. Valamiképpen sikerült elvonatkoztatni az illetékesek saját személyétől és ismeretlen, névtelen, tehetetlen emberek javára kamatoztatni, akik még arról sem tudhatnak, vajon az általuk élvezett nyereség valóban maximális-e. A szexualitással való összehasonlítást tovább folytatva, valahogy úgy kell elképzelni

a dolgot, mintha egy ereje teljében levő, ép érzékekkel bíró férfi ellenállna az őt körülhízelgő meztelen nők csábításának csak azért, hogy maximális lehetőségeket biztosítson más férfiaknak, akiknek létezéséről csak hallomásból szerzett tudomást. Ennyire konkrét alapokon nyugszik a profit maximalizálásáról szóló elmélet, ha a hatalmat és annak ellenértékét teljesen különválasztjuk egymástól.

4.

A részvénytársaság fejlődésének egy korábbi szakaszában, különösen a harmincas években, attól tartottak, hogy a vállalatok vezetői a cégen keresztül saját meggazdagodásukra törekednek és ezzel az egész részvénytársasági formát tönkreteszik.

Valóban súlyos jelek mutatkoztak. Amikor összeomlott a hatalmas közművek, az Insulls és az Associated Gas and Electric birodalma, kiderült, hogy a részvényesek anyagi érdekelttségét cinikusan alárendelték a vezetők mohóságának. Hasonló volt a helyzet más energiafejlesztő, szállítási és iparvállalatoknál is, amelyek abban az időszakban csődbe mentek. A vezetők mindezeknél a vállalatoknál a részvénytársaság aktíváihoz képest csak igen kevés anyagi érdekelttséggel rendelkeztek. Így például a vasúti kalauzból lett clevelandi iparmágnások, O. P. és M. J. Van Sweringen fivérek, kétmilliárd dollár értékű hatalmas vasúti hálózatukat mindössze vagy 20 millió dolláros befektetéssel tartották uralmuk alatt. Amikor 1929-ben bekövetkezett a hatalmas tőzsdei krach, a Chase National Bank elnöke H. Wiggin a bank részvényeiből csak igen keveset birtokolt és éppen ezért csinos vagyont tudott szerezni a zuhanó árfolyamok segítségével. Minthogy a szavaknak is mestere volt, utóbb azt bizonygatta, hogy egy részvénytársaság vezető tisztviselői akkor vannak igazán érdekelve a vállalatban, ha nincsen részvénytulajdonuk. Miután 1932. március 12-én Ivar Kreuger Párizsban elbúcsúzott a benne vakon megbízó üzletfeleitől és újonnan vásárolt pisztolyával fejbe lőtte magát, napvilágra került, hogy

részvénytársasági érdekeltségeit egy tucat országban arra használta fel, hogy a tulajdonosokat sok százmillió dollárral szegényebbé tegye. Az egyéni profit maximalizálásának ezek voltak a valóban kirívó esetei. A közgazdasági szakemberek azt a következtetést vonták le, hogy mindazok, akik hatalmat gyakorolnak a nagy részvénytársaságok felett, mihelyt módjuk van rá, a profit maximalizálását összekapcsolják személyes meggazdagodásukkal és fantasztikus mérvű tolvajlásra adják magukat. William Z. Ripley harvardi professzor, aki a húszas években a részvénytársasági ügyek legfőbb ismerője volt, Coolidge elnökhöz intézett figyelmeztetésében kijelentette, hogy az egész gazdasági rendszert „a bűvészkedés, hamis mesterkedés, csalás, ármánykodás és rászedés”⁸ fenyegeti. Ripley utóda, Adolf A. Berle professzor arra a következtetésre jutott, hogy a kiforrott részvénytársaság a vállalat tulajdonosainak nem biztosít tényleges jogokat. Ennek következtében kétféle helyzet állhat elő: a menedzserek vagy a „passzív és felelősséggel nem rendelkező”⁹ tulajdonosok gondosan ellenőrzött vagyonkezelőivé válnak, ami hátrányosan befolyásolja kezdeményező készségüket, vagy „saját érdekükben működnek és ... a vállalat aktíváinak egy részét saját céljaikra fordítják”.¹⁰ Tartani kell tehát tőle, hogy kialakul „egy részvénytársasági oligarchia és a részvénytársasági fosztogatás időszakának nézünk elébe”.¹¹ Minthogy a felsorolt lehetőségek egyike sem kívánatos, Berle szerint előbb-utóbb az államnak kell átvennie a menedzserek szerepét.¹²

⁸ Idézi William Allen White: *A Puritan in Babylon*. Macmillan, New York, 1939. 337. old.

⁹ Adolf A. Berle Jr. és Gardiner C. Means: *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan, New York, 1948. 354. old.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 355. old.

¹² Erre az igen nagyjelentőségű következtetésre Berle professzor vas-tag könyvének végefelé jut és óvatos szavakba öltözteti. Úgy látszik elkerülhette az olvasók figyelmét. Ha kritikusai alaposabban foglalkoztak volna a művel, a köztisztelőben álló közgazdász e korai állásfoglalása a szocializmus mellett, minden valószínűség szerint sokkal nagyobb port vert volna fel.

A megjósolt veszély azonban nem következett be. Ez részint annak volt a következménye, hogy az állam törvényesen elzárta a legkecsegtetőbb meggazdagodási lehetőségek forrását. Az értékpapírokra vonatkozó 1933. évi törvény (Federal Securities Act) és annak későbbi módosításai előírják, hogy a részvénytársasági vezetők kötelesek illetményüket és nyugdíj-járandóságukat bevallani. Bevallásra kötelezett minden, a részvénytársaságnak eladott vagyontárgy vagy szolgáltatás is, minthogy ezek felértékelése kitűnő lehetőséget nyújtott közpénzek bezsebelésére. Hasonlóképpen bejelentés alá tartoznak a bennfentesek kereskedelmi ügyletei és tilos a kontreminalás. Az 1935. évi törvény, amely a közszolgáltatással foglalkozó részvénytársaságok ügyeit szabályozza (Public Utility Holding Company Act), korlátozza az olyan fajta vertikális halmozást, amely holdingok létesítésével kizárja a tulajdonosokat az ellenőrzésből. Az említett törvények végrehajtására megalakult az Értékpapír és Tőzsdeügyi Bizottság (Securities and Exchange Commission). A törvények megalkotói szilárdan hittek abban, hogy a nyereségen alapuló gazdasági rendszer számára alapvetően káros, ha nem a részvénytársaságok tulajdonosai, hanem a cégek irányítói törekednek maximális profitra. Érdemes megemlíteni, hogy a profitrendszer védelmében tett erőfeszítéseik nyomán, e törvényhozók, a legszélsőségesebb radikalizmus hírébe kerültek.

A törvények elsősorban azokat érintették, akik egyébként is összeütközésbe kerülnek az általánosan elfogadott erkölcsi normákkal — mint alacsonyabb körökben a hivatásos bűnözők. A legtöbb részvénytársaságban még a húszas években sem fordultak elő „visszaélések”, ahogyan a bennfentesek egyéni mohóságát már akkor nevezték. A törvények különben is csak a meggazdagodási lehetőségek néhány útját zárták el. Minden kiforrott, nyereséggel működő részvénytársaság vezetésének számos törvényes és felderítetlen lehetősége van arra, hogy a részvényesek rovására egyéni jövedelmét gyarapítsa. Az ilyen eljárások többségéhez — például a fizetések növeléséhez, halasztott juttatásokhoz, a nyugdíjjárandóság vagy az elővételi rész-

vények számának emeléséhez, részvényvásárláshoz, nagyobb nyereségrészesedéshez stb. — mindössze a vállalati jogtanácsos szimpla jóváhagyása szükséges.

Az egyéni profithajhászással összefüggő visszaélések veszélye mégis elenyészett, mihelyt a hatalom a technostruktúra kezébe került. Mindazoknál a részvénytársaságoknál, amelyek a húszas és harmincas években okot adtak a közaggodalomra, még dominált a vállalkozó figurája. Ha nem is rendelkezett mindig jelentős anyagi érdekeltséggel, hatalmi helyzete mégis financiaális eredetű volt és nem irányítási vagy műszaki képességeiből fakadt. A veszély eloszlott, amint a technostruktúra, a maga újfajta magatartásával és széles körben megoszló hatalmával előtérbe került és biztosítékul szolgált minden egyéni mohósággal (vagy tolvajlással) szemben. Míg a húszas és harmincas években általános kétség uralkodott afelől, hogy a részvénytársaság túlélheti-e azoknak az egyéni profithajhászát, akik magukhoz ragadják a financiaális ellenőrzést, a hatvanas években ez a kérdés már pusztán elméleti jellegűvé vált.¹³

Olvasóim talán már felismerték a kapcsolatot az imént elmondottak és aközött, amit korábban a más-más termelési tényezőkhöz szegődött hatalomról mondtunk. Amikor a tőkének volt döntő szerepe és a tőkés gyakorolta az ellenőrzést a vállalat felett, azt maximálta ami tőle eredt, vagyis a pénzt. Különösen olyankor tette ezt, amikor befektetése nem volt nagy összegű, tehát a részvénytársaság keresetének emelkedéséből nem sok haszna származhatott, viszont meggazdagodhatott, ha kifosztotta a céget. A technostruktúra nem tőkét, hanem specializált tudást és szervezetet nyújt a vállalatnak. Nincs tehát *a priori*

¹³ A hatvanas évek elején kipattant a Chrysler Corporation vezetőinek ügye, akik csinos összegekre tettek szert, miután anyagi érdekeltségük volt különböző, Chrysleréknek szállító vállalatokban. Hogy mennyire kivételes esetről volt szó, bizonyítja az általános felhőrdülés, melynek nyomán a csorbát nyomban kiköszörülték. Jellemző az is, hogy az eset idején a részvénytársasági vezetőség teljesítménye igen gyenge volt; az egyéni profit maximalizálása a csúcson logikus módon a technostruktúra rossz működéséhez vezetett.

okunk feltételezni, hogy éppen a tőkéhez való visszatérést akarná maximalizálni. Sokkal valószínűbb, hogy önmagának, mint szervezetnek a maximális sikerességére törekszik. De még mielőtt nyomon követnénk ezt a gondolatsort, forduljunk még egyszer utoljára a maximalizálási elmélet védelmezőihez.

5.

Jó néhány közgazdász egyszerűen semmibe veszi a valóságot és nem foglalkozik azzal az ellentmondással, amely a profit maximalizálása, illetve az általában egészségesnek tartott részvénytársasági politika között fennáll. Az oktatásban, az elméleti modell-szerkesztésben nem a modern nagyvállalat körülményeit veszik figyelembe, hanem mindig feltételezik egy vállalkozó működését. „A legtöbb közgazdász, amikor ‚vállalkozóról’ beszél, máig is csupán egy kis termelőüzem tulajdonos-menedzserére gondol.”¹⁴

Ezt a szimplifikációt alátámasztja a közgazdaságtudományban mindmáig uralkodó sajátos kasztrendszer. Egyetemi szinten a legelőkelőbb oktatási tárgy a közgazdaság-elmélet; ezzel szem-

¹⁴ R. A. Gordon: *Business Leadership in the Large Corporation*. Brookings. Washington, 1945. 11. old. Igaz, hogy ezt a könyvet mintegy 25 évvel ezelőtt írták, de a közgazdaságtan köztudomásúlag a legstabilabb tudományok egyike, legalábbis a tévedések tekintetében. Szinte pontosan azonos megfigyelést tett 1964-ben Robin Marris igen érdekes könyvében: *The Economic Theory of „Managerial” Capitalism*. The Free Press of Glencoe, New York, 1964. 5. old. Gordon professzor még hozzáfűzte, hogy: „A matematikai gazdaságtan fejlődése, valamint az általános egyensúly teóriája még tovább erősítette a vállalkozói tevékenység mechanikus megközelítését.” Id. mű. 18. old. Az efféle elméleti és matematikai elmeftuttatások szempontjából kényelmesebb az a feltevés, hogy a tulajdon és a vezetés egybeesik. Persze kétes értékű tudományos eljárás a feltevéseket nem a valósághoz, hanem az alkalmazott módszerekhez idomítani. A közgazdaságtudomány egyik sajátossága, hogy éppen olyanok élnek vele, akik legbüszkébbek a tudományos és módszertani virtuozításukra, sőt időnként a tudományos erkölcs bajnokainak próbálják feltüntetni magukat.

ben a gazdasági tevékenység mezőgazdasági, munkaügyi és piackutatási vonatkozásai alacsonyabb rendű tudományos területnek minősülnek. Hasonlóképpen alacsonyabb rendű téma az ipari szervezet és a részvénytársasági pénzügyek tanulmányozása is. Jóllehet a részvénytársasággal foglalkozó közgazdászok számára régóta közismert, hogy nem a tulajdonosok gyakorolják az ellenőrzést a nagyvállalatok felett, ez a felismerés hagyományosan alacsonyabb rendű kutatás következménye és a teoretikusok ezért nem hajlandók figyelembe venni. Előkelő rangjuknál fogva megengedhetik maguknak, hogy tetszésük szerinti feltételezésekből induljanak ki. Továbbra is azt állítják tehát, hogy a vállalat irányításával együttjár az anyagi eredményekben való nagymérvű részesedés. Ha ez így van, ahhoz sem férhet kétség, hogy maximális anyagi eredményre törekszenek.¹⁵ Ez a felfogás egyúttal kizárja egyéb lehetséges célok feltételezését is. Akadnak persze, akik nem nyugszanak bele az olyan elméletbe, amely a modern gazdaság elemzéséből éppen a General Motors, a General Electric, a Standard Oil of New Jersey és más hasonló méretű vállalkozásokat hagyja ki. Mindazok, akik e sajátos kihagyásokkal élnek, a profit maximalizálásának egyedüli célját hangoztatják és ezzel próbálják fenntartani a piac hatalmát.

Számos modern teoretikus viszont elfogadja a General Motors létezését, elismeri, hogy a modern részvénytársaságot a menedzserek irányítják, s a vállalat gyakorolja a hatalmat a piac felett, sőt bizonyos fokig még azt is, hogy a kiforrott részvény-

¹⁵ Sok teoretikus ennél körültekintőbben nyilatkozik. Így például kitűnő kollégámtól, Robert Dorfman professzortól származik az alábbi óvatosabb feltevés: „A maximalizálás hipotézise végeredményben nem alapul olyan szilárdan a valóságon, ahogyan egy fontos tudományos hipotézisnek alapulnia kellene. Ennek ellenére ritkán fordul elő a lényeges és tartós eltérés a hipotézisben körülírt magatartástól, kivált olyan iparágakban, ahol sok vállalat működik. Ennek következtében továbbra is egészséges munkahipotézisnek minősíthető.” *The Price System*. Prentice-Hall Inc., New York, 1964. 42. old. Minthogy azonban a maximalizálást olyan iparágakra korlátozza, ahol „sok vállalat működik”, mint a következőkben látni fogjuk, kizárja az ipari rendszert, tehát a gazdasági élet legnagyobb és legmodernebb szektorát.

társaság nem törekszik maximális haszonra. De úgy állítják be ezt a körülményt, mint aminek nincs különösebb szerepe a gazdasági élet megváltoztatásában. „Mihelyt a cég jelentékeny méreteket öltött és bizonyos ellenőrzést tud gyakorolni az árak felett, gyakran megengedheti magának, hogy a maximálisnál kevesebbel is beérje.”¹⁶ „... a normától való ilyenfajta eltérésnek azonban nincs nagy tere és a piac erejében rejlik a hiba, ha nagyobb méreteket ölt...”¹⁷ „A profit-maximalizálás hipotézise jobban alkalmazható a sok céget foglalkoztató iparágakra, mint azokra, ahol monopóliumok működnek vagy csak kevés cég vesz részt a termelésben.”¹⁸

Ha ezeket a kijelentéseket alaposabban megvizsgáljuk, kiderül, hogy jelentős engedményeket tartalmaznak: a maximalizálás elméletéből kizárják a nagy cégeket és mindazokat, amelyek hatalmat gyakorolnak a piac felett. De ha elismerjük, hogy a nagy cégek nem törekszenek maximális anyagi eredményre, és helyt adunk annak a megállapításnak is, hogy a piac felett gyakorolt hatalmával együtt a cég más célokat is követhet, ezzel elismertük, hogy a gazdasági életnek abban a részében, amellyel könyvünk foglalkozik, nincsen maximális profitra való törekvés. Ez vonatkozik az autó-, alumínium-, gumi-, műanyag- és közlekedési iparokra, a rágógumit, csokoládét, üveget, szappant, tésztaféléket, cigarettát, különféle elektromos gépeket, repülőgépet, traktort, számítógépeket, írógépeket előállító iparágakra, a vegyipar nagy részére és az egész hírközlésre, valamint egy egész sor más olyan iparágra, amelyben a piachoz mérten nagy vállalatok működnek és nem csupán jelentékeny, de igen nagy befolyást gyakorolnak a maguk piacára.¹⁹ Még ha jószándékúan

¹⁶ Paul A. Samuelson: Economics. 6. kiad. McGraw, New York, 1964. 488. old.

¹⁷ Shorey Peterson: Corporate Control and Capitalism. The Quarterly Journal of Economics. LXXIX. évf. No. 1. 1965. február. 14. old. Peterson professzor ebben a cikkében világosan és ügyesen védelmezi az ortodox álláspontot.

¹⁸ Dorfman id. mű. 42. old.

¹⁹ Eltekintve a közlekedéstől és hírközléstől, az itt közölt listát találmomra állítottam össze 60 iparág közül, amelyekben 1958-ban a nyolc

is, a maximalizálási teória védelmezői mégis egy ravasz trükk szolgálatába szegődnek. Egyfelől feltételezik a profit maximalizálását, másfelől — a valóságos helyzetnek tett engedményképpen — kizárják belőle az ipari rendszert, vagyis a gazdasági élet legszámottevőbb, legtipikusabb és legkorszerűbb szektorát. Ha valaki az Egyesült Államok politikai földrajzában egyszerűen nem venne tudomást New York, Chicago, Los Angeles és a többi, Cedar Rapids-nál nagyobb városok létezéséről, úgy tüntetve fel az országot, mint tipikusan kisvárosokból álló közösséget, minden bizonnyal kemény bírálatban részesülne. Az ilyen felettébb vitatható megállapítást csak olyan feltételezés indokolhatná, amely a hagyományos közgazdaságtan kiemelkedően fontos célját szolgálja.

Egyes közgazdászok olyankor hajlandók hallgatólagosan elismerni, hogy nem lehet szó a profit maximalizálásáról, amikor a részvénytársaságra társadalmi felelősség hárul és a közérdeket kell szolgálnia. Jól tudjuk például, hogy az ipari rendszerben az áremelések általában a kollektív szerződések megkötése után következnek be. De ha béremelések nyomán az árak emelésével növelni lehet a cég bevételét, miért ne lehetne azt megelőzően is. Ennek az önmegtartóztatásnak nyilván van oka és nem egyezik a maximális profit célkitűzésével.

A modern gazdaságpolitika rendszeresen gyakorol ilyenfajta önmegtartóztatást. Arra törekszik, hogy a béremelés az alacsonyabb önköltség adta lehetőségeken belül mozogjon, az önköltség csökkenését pedig mindenekelőtt a fejlett technikával elért nagyobb termelékenység biztosítja. A stabil termelési költségek arra készítetik a vállalatot, hogy az árakat is stabilizálja. Senki sem tagadja, hogy áremeléssel magasabb nyereséget tudna

legnagyobb cég becslések szerint az összes szállítások 75 százalékát végezte. Lásd az Egyesült Államok Szenátusának közjogi bizottsága által létrehozott tröszt- és monopóliumellenes albizottság vizsgálatait. 88. Kongresszus, második ülészak, I. rész Economic Concentration. Overall and Conglomerate Aspects. 1964. 89. old. Ezzel azonban korántsem mérült ki azoknak az iparágaknak a jegyzéke, amelyekben a cégek hatalmat gyakorolnak a piac felett, hiszen például az acélipart nem is említettük.

elérni, de üzletpolitikája nem ezt a célt követi. Ezért mindazok a közgazdászok, akik e stabilizációs politika hívei — akár bevallják, akár nem — letértek a profit-maximalizálás elméletéről. A későbbiekben még szó lesz arról, hogy véleményem szerint a stabilizációs politika az ipari rendszer gazdasági irányításának elengedhetetlenül fontos tényezője.

Végezetül szólni kell a közgazdászoknak egy kis csoportjáról — ide tartozik Robin Marris, a cambridge-i,²⁰ William Baumol, a princetoni, Jack Downie, a londoni egyetem professzora, valamint — némi fenntartással — Carl Kaysen, az Institute for Advanced Study vezetője —, akik vallják a tulajdon és az ellenőrzés különválását a kiforrott részvénytársaságban és nem ragaszkodnak többé a profit-maximalizálás elméletéhez. E felismerés alapján különféleképpen magyarázzák a részvénytársasági ügyvitel lényegét, de képtelenek teljesen elszakadni a piactheória misztikájától. Ha minden vonatkozásban felismernék a maximális profit céljától való eltérés jelentőségét, hozzám hasonlóan ők is a piacon messze túlemelkedő tervezőközegnek tekintenék a modern részvénytársaságot. Minthogy a fejlődés útjának mégis jó darabját világították meg, a következőkben az ő megállapításaikra támaszkodom.²¹ ²² ²³

6.

Kellőképpen hangsúlyoztuk, hogy a profit maximalizálása minden egyéb lehetséges célt kizár. A közgazdászok azért ragasz-

²⁰ The Economics of „Managerial” Capitalism.

²¹ William J. Baumol: Business Behavior, Value and Growth. Macmillan, New York, 1959.

²² Jack Downie: The Competitive Process. Duck W. Orth, London, 1958.

²³ Lásd egyebek között Carl Kaysen: The Social Significance of the Modern Corporation. The American Economic Review, XLVII. No. 2. 1957. május; továbbá The Corporation in Modern Society és Another View of Corporate Capitalism. The Quarterly Journal of Economics, LXXIX. évf. No. 1. 1965. február.

kodnak hozzá és védelmezik kézzel-lábbal, mert csak ennek alapján tudják a részvénytársaság üzletpolitikáját a maguk feltevései alapján magyarázni.

Az utóbbi években azonban nemcsak néhány közgazdász, de egész sor vezető üzletember is úgy nyilatkozott, hogy nem cél többé a maximális nyereség. E kijelentéseket nem vették mindig komolyan: végtére is a múltban a közismerten pénzéhes vállalkozók is gyakran szükségesnek tartották a profitnál magasabb rendű erkölcsi célokat hirdetni. Akkoriban csak a legeggyűzőbbek ültek fel az ilyesminek. A profit-maximalizálásba vetett hitet mindmáig fenntartja a félelem, hogy együgyűnek tartanak. Pedig sokan becsületesen állítják, hogy a kiforrott részvénytársaság a profitszerzéstől függetlenül gyakorolja teljhatalmát. Ez kétségtelenül hatással van a közösség életére és ki-ki a maga véleménye és tetszése szerint meg is próbálta e hatalom gyakorlásának szabályait meghatározni.

A részvénytársaságok különféle célját hirdető hangja a legdiszsonánsabb zűrzavarba fullad. Frank Abrams, a Standard Oil Company of New Jersey igazgató tanácsának egykori elnöke szerint például a jövedelem igazságos elosztása a legfőbb cél: „Fenntartani a méltányos és hatékony egyensúlyt a különböző közvetlenül érdekelt csoportok – részvényesek, alkalmazottak, fogyasztók és a nagyközönség – igényei között.”²⁴ De elhangzottak olyan kijelentések is, hogy a legfőbb célok közé tartozik a magasabb műveltség terjesztése, a gazdasági szaktudás fokozása, a felforgató tevékenység megakadályozása, az amerikai külpolitika támogatása, a közösség színvonalának emelése, a kétpártrendszer megerősítése, az alkotmány fenntartása vagy annak módosítása az eredeti szándék kidomborítása érdekében, a szabadság és a szabad vállalkozás védelme. Jó néhány évvel ezelőtt Bruce Barton, reklámszakember és törvényhozási képviselő, azt az elméletet hirdette, hogy Jézus, ha korunkban élne, bizonyára nem ács, hanem üzletember lenne. A részvénytársaság

²⁴ Idézi Rostow: *The Corporation in Modern Society*. 60. old.

fennköltebb céljait olyan undorítóan ecsetelték, hogy sokan már-már hinni kezdtek a Barton-féle álomban. „A részvénytársaságok részéről manapság olyan bőven hallunk nyilatkozatokat a társadalmi felelősség vállalásáról, hogy valamennyi nem is kaphat helyet a sajtóban. Szinte mindenki ezzel foglalkozik és legtöbbször komolyan gondolja! Részvénytársasági vezetőségi körökben a közösségi szellem átütő méreteket öltött.”²⁵

Helytelen lenne a társadalmi célokat hangoztató nyilatkozatokat egyszerűen banalitásnak kezelni. Valójában tükrözik a mögöttük rejlő valóságot is: a modern részvénytársaságnak csakugyan van társadalomalakító hatalma. Ez olyankor sem szűnik meg, amikor az üzletemberek – konzervatív közgazdászokra hallgatva – azt állítják, hogy legfőbb törekvésük a profit. Kétségtelen, hogy a részvénytársaság erejét a nyereség érdekében is fel lehet használni, ez azonban a hatalom gyakorlásának csupán egyik és nem egyedüli módja. A hatalom olyan tényező, amelyet semmiképpen sem lehet tetszés szerint felölteni vagy levetni, mint valami ruhadarabot.

E hatalom valóságos célját azonban a részvénytársaság sem szóban, sem nyomtatásban nem teszi közzé. Nem ok nélkül gyanítják jó néhányan, hogy az elhangzó kijelentések nagyrészt frázisok. Valójában a hatalmat, amint az várható is, arra használják, hogy a hatalom birtokában levő technostruktúra alapvető érdekeit és céljait szolgálja. Ezeket a célokat nem szokás hangoztatni, hanem magától értetődőnek tekintik őket, mint az emberi törekvések jórészét. Feladatunk a továbbiakban, hogy felderítsük e célokat, valamint azokat az eszközöket, amelyeknek révén a társadalmat e célok szolgálatába állítják.

²⁵ Levitt: Id. mű. 42. old.

A motiváció általános elmélete

1.

Ismerni óhajtjuk a technostruktúra valódi céljait és az elérésükre alkalmazott módszereket. Ezen keresztül megtudhatjuk, hogy mivégre és milyen módszerekkel irányítanak bennünket életünknek abban a nagy részében, amely az ipari rendszer befolyása alatt áll. Az emberek régóta nagy fontosságot tulajdonítanak annak, hogy a kormányzat miként állapítja meg az adójukat. Ennél is jóval fontosabb azonban ismerni azokat az eljárásokat, amelyekkel jövedelmünket megszabják, meghatározzák árainkat és kialakítják vásárlási szokásainkat.

A célok felismerésének problémája mindenekelőtt összefügg az egyén viszonyával a szervezethez, jelen esetben a technostruktúrához. Amit a szervezet tagjai magától a szervezettől elvárnak, ugyanaz tükröződik az igényekben, amelyeket a szervezet a társadalommal szemben támaszt. Amíg egy hadsereg katonái kizárólag a zsoldért szolgálnak, a hadsereg általában nemigen avatkozik a politikába – legalábbis addig, amíg nincs hiba a zsold folyósítása körül. Ha azonban a hadsereg tagjait, mint például Cromwell katonáit, elsősorban a lelkük üdvössége foglalkoztatja, nem sokáig maradhatnak politikailag semlegesek, legkevesbé olyan országban, ahol sok a bűnös ember. Ilyenkor a parlament jól teszi, ha gondosan elbarrikádozza kapuit. Ha pedig, mint például Latin-Amerikában, a férfiak nem elsősorban a harci erények gyakorlása végett, hanem politikai ambícióból lépnek be a hadseregbe, a veszély még fokozottabban jelentkezik. Ha egy részvénytársaság tagjai elsősorban pénzt akarnak keresni,

a vállalat legfőbb törekvése az lesz, hogy a társadalomtól pénzt sajtoljon ki. Ha viszont az alkalmazottak legfőbb gondja a gazdasági biztonság vagy az egyéni presztízs, ez feltétlenül tükröződik mindazokban a vállalkozásokban, amelyeket a cég lebonyolít.

Hasonlóképpen a szervezet és az egyén viszonyától függ, hogy mit várhat el a társadalom a szóban forgó szervezettől. Ha a katonák a zsoldért szolgálnak, az államnak meg kell fizetnie a hadsereg szolgálatait. Az amerikai Délen az ültetvényeseket rabszolgáikkal együtt lehetett hadba toborozni, hiszen a rabszolgák kénytelenek voltak követni gazdájukat. Az önkéntes hadsereget nem kell okvetlenül megfizetni, de közös célt kell eléje állítani. A California Institute of Technology laboratóriumában dolgozókat rá lehet venni, hogy egy úrkutatási kísérlet érdekében éjjel-nappal dolgozzanak: az itt dolgozókat a tudományos érdeklődés összekapcsolja a szervezettel, melynek alkalmazásában állnak. De már egy textil- vagy autógyár nem várhat el hasonló önfeláldozó munkát, hiszen vezetői és alkalmazottai a fizetésért dolgoznak.

A közgazdászok idáig nem szenteltek nagy figyelmet ezeknek a kérdéseknek. Az általános feltételezés szerint az emberek gazdasági kérdésekben kizárólag anyagi ellenszolgáltatásra vagy erőszakra reagálnak. Minthogy a modern társadalomban az erőszak, ha nem is teljesen, de nagymértékben elavult, marad, mint egyedüli lényeges tényező, az anyagi ellenszolgáltatás. Általában minél többet keres az egyén, annál jobb és tartósabb erőfeszítésre hajlandó. Csupán a legszegényebbek, valamint a cselédmunkát végzők esetében merülhet még fel az aggodalom, hogy a túl nagy fizetés károsan befolyásolhatja a teljesítményt.

Az anyagi ellenszolgáltatás, mint motiváció, a profit maximalizálásának kizárólagos célját támasztja alá. Nyilvánvaló, hogy a profit maximalizálásával lehet a legtöbb anyagi hasznot kihozni a piacból és a cégnek módja nyílik alkalmazottaitól a maximális erőfeszítést megvásárolni.

Mindez, bár kétségtelenül kapóra jön a közgazdász szimplifi-

káló törekvésének, sajnos ellentétben áll a való helyzettel. Az egyén kapcsolatát a szervezethez ugyanis az anyagi ellenszolgáltatáson kívül további három tényező szabja meg, közülük kettő igen erőteljesen. A nem anyagi természetű indítékok pedig nem férnek össze a profit maximalizálásával, amint azt mindig látni fogjuk. Már a korábban elmondottakból világosan kitűnt, hogy a profit maximalizálása nem áll összhangban a technostruktúra magatartásával a kiforrott részvénytársaságban. A többi három indíték alátámasztja ezt az összeférhetetlenséget, sőt éppen általuk lehet kielégítő magyarázatát adni a technostruktúra működésének. A való tények, mint mindig, ezúttal is összhangban állnak.

2.

A szervezet a legközismertebb definíció szerint „két vagy több személy tudatosan összehangolt tevékenységének vagy erejének rendszere”.¹ A leghangsúlyosabb szó az összehangoltság. Azt jelenti, hogy a szervezetben résztvevő egyéneket rá lehet venni, hogy szándékukat vagy céljukat alárendeljék az organizáció szándékainak, illetve céljainak. Miután ezt valamennyien megtették, közös célokért dolgoznak, tehát működésük koordinált. Az összehangolást szolgálja a motiváció, vagyis azok az eszközök vagy indítékok, melyeknek alapján az egyének hajlandók saját céljaik helyett több-kevesebb lelkesedéssel a szervezet céljait szolgálni.

A kérdés lényegére rávilágít egy árkot ásó embercsoport példája. Árkot ásni általában nem tartozik az ember szenvedélyei közé. A hasznosan elvégzett ásatás viszont egy csoport vagy szervezet könnyen elképzelhető célja lehet. A probléma lényege: az ásó fegyelmezett alkalmazása érdekében legyőzni az egyéni hajlandóságot. Erre a következő lehetőségek kínálóznak:

¹ Chester I. Barnard: *The Functions of the Executive*. Harvard University Press, Cambridge, 1958. 73. old.

1. A csoport erőszakkal gondoskodik céljának elfogadtatásáról: az ásót tartó ember mögött áll egy másik, bottal a kezében. Aki nem hajlandó magáévá tenni a csoport célját, a büntetés negatív következményeiben részesül. Ezt a motivációt a közismert megjelöléssel kényszernek nevezhetjük.

2. A közös cél elfogadását meg lehet vásárolni: az árok végében áll egy ember, aki pénzt oszt. A szervezet céljának elfogadása most nem negatív, hanem pozitív eredménnyel jár. Az ösztönzés fejében az egyén „a szervezetnek rendelkezésére bocsátja meghatározatlan mennyiségű idejét és erejét”.² Ez az anyagi motiváció.

3. A csoporthoz csatlakozott egyén arra a meggyőződésre juthat, hogy a csoport célja magasabb rendű az ő egyéni céljainál. Ez a lehetőség az árokásás esetében kevésbé valószínű, mint egyéb szervezeteknél, például egy kamarazenekarban, politikai összeesküvésben vagy a haditengerészetnél. De ha például az árokkal egy maláriás mocsarat csapolnak le, előfordulhat, hogy az egyén felismeri a közös vállalkozás hasznosságát, és a csoport célját fontosabbnak tartva saját korábbi céljainál, résztvesz a munkában. „A gépekkel ellentétben az ember képes saját helyzetét másokhoz viszonyítva értékelni és mások célját a magáévá tenni.”³ A célok ilyenfajta behelyettesítését sem kényszerrel, sem anyagi eszközökkel elérni nem lehet, ha az anyagi ellenszolgáltatással nem is összeférhetetlen. Herbert Simon professzor után, a motivációnak ezt a formáját azonosulásnak nevezhetjük.⁴

² Herbert A. Simon: *Administrative Behavior*. 2. kiad. Macmillan, New York, 1957. 115. old.

³ James G. March és Herbert A. Simon: *Organizations*. Wiley, New York, 1958. 65. old.

⁴ A kifejezés, némileg provinciális ízű pszichológiai tartalma miatt, nem teljesen kielégítő. Amikor először foglalkoztam ezekkel a gondolatokkal, a konformálódás kifejezést használtam, amely régi jegyzeteimben is szerepel. Ennek a szónak a hangulata viszont olyasmit tartalmaz, mintha az egyén valamiféle nyomás vagy kényszer hatására konformálnék, holott ilyen értelmet nem szándékoztam adni. Az azonosulás szóban nem rejlik a kényszer asszociációja, ráadásul korábban is született.

4. Végezetül, az egyén a szervezet szolgálatába léphet olyankor is, amikor annak céljait nem tartja ugyan a magáénál előbbrevalónak, de bízik benne, hogy sikerülhet a szervezet célját a sajátjához idomítani. Ha belép az árkot ásó csoportba, remélheti, hogy olyan árok készül, amely térfogatában, mélységében vagy irányában jobban megfelel az ő egyéni elképzelésének.

Persze ezuttal sem az árkot ásó példája a legmeggyőzőbb. Jobb talán azé a kormányzati tisztviselőé, aki számára egyénileg visszataszító akciókban is résztvesz abban a reményben, hogy általa helyeselt rendszabályokat is érvényre tud juttatni. Hasonló eset a politikusé, aki inkább gyakorolja szerény befolyását egy nagy párt politikájára, semhogy teljhatalmat gyakoroljon egy mindössze néhány embert számláló mozgalom felett. Ezzel már el is érkeztünk a részvénytársasági vezető esetéhez, aki csak azért hajlandó mindenféle jelentéktelen unalmas rutinmunkában résztvenni, mert így remél támogatást néhány egyéni új ötlete számára.

Egy szervezet céljait abban a reményben követni, hogy sikerül e célokat hozzáidomítani az egyén elképzeléseihez, rendkívül fontos motiváció. Ellentétben a kényszerrel, anyagi ösztönzéssel, sőt még az azonosulással is, mégis jóval kevesebb figyelmet szentelnek neki az organizációs elméletben. Új szót is kell találnunk a meghatározására, ezért javaslom, hogy nevezzük adaptálásnak. Nyilvánvaló, hogy egy szervezet keretei között az adaptálás szoros összefüggésben áll a hatalomvágygal.

Az egyéni indítékok között a kényszer, az anyagi ellenszolgáltatás, azonosulás és adaptálás motívumai akár külön-külön, akár kombináltan szerepelhetnek. Kollektív befolyásukat motivációs rendszernek nevezném. Akár egy adott motiváció, akár

Szeretnék ezúton köszönetet mondani Simon professzornak és munkatársainak – ritka és kitűnő kivételek az organizációval és organizációs elmélettel foglalkozó rendkívül sivár szakirodalom szerzői között. Herbert A. Simon, valamint a Carnegie Institute of Technologynál működő jelenlegi és egykori kollégái: *Administrative Behavior and Organizations* című művét mindenkinek olvasnia kellene, aki organizációs kérdésekkel foglalkozik.

az egész motivációs rendszer erejét azon lehet lemérni, hogy az egyént milyen mértékben sikerül a szervezet céljaiért sorompóba állítani. A motivációs rendszer ereje nagymértékben különböző aszerint, hogy milyen motivációk összetételéből áll. Bizonyos motivációk ellentétesek egymással, tehát közömbösítik egymást. Mások passzívan megférnek egymás mellett, megint mások erősítik egymást. Hatékony organizációnak azt nevezzük, amelyben a motivációs rendszer tényezői belsőleg fokozzák egymást. A szervezet céljait így lehet a legnagyobb hatékonysággal elérni. A következőkben a különféle motiváló erők egymás közötti viszonyáról lesz szó.

3.

A kényszer és az anyagi ellenszolgáltatás együttesen léphet fel különböző arányú társulásban. Akiket a büntetéstől való félelem negatív következménye kényszerít a szervezet céljainak elfogadására, azok a cél megvalósítása fejében mindig valamilyen pozitív rekompenzációban is részesülnek. A rabszolgát ha nem dolgozott, megkorbácsolták, ha dolgozott, enni kapott és valamilyen fedelet a feje fölé. Mint látni fogjuk, az anyagi ellenszolgáltatással különböző fokú kényszer társul.

A kényszer nem fér össze sem az azonosulás, sem az adaptálás indítékaival. Ha valakit kényszerítenek egy szervezet céljainak elfogadására, nem valószínű, hogy e célokat többre tartsa a sajátjainál, legalábbis amíg a kényszer hatása alatt áll. A konfliktus mégsem abszolút: ellentétben az ültetvényeken dolgozókkal, a házi rabszolgák állítólag hajlandók voltak gazdáik céljait magukévá tenni. Éppen ezért felkeléseknél nem is tartották megbízhatóknak őket. Előfordulhat, hogy a kedve ellenére bevonult újonc előbb-utóbb gyönyörűséget talál a kaszárnyaéletben. De általában a kényszer nem egyezik az ember önkéntes hajlandóságával. Normális körülmények között az eredmény nem a célok azonosítása, hanem az elidegenedés. Hiába állították a törté-

nelem során, hogy a jobbágyok szerették gazdájukat és mélységesen azonosultak céljaival. Szeretetük csak ritkán akadályozta meg őket abban, hogy adott esetben saját, nagyon is különböző céljaikat kövessék, legtöbbször miután felgyújtották a gazda házát a bentlakókkal együtt, vagy hasonló módon adtak kifejezést nemtetszésüknek.

A kényszer az adaptálás indítékával sem fér össze. Ha az egyén kénytelen elfogadni az organizáció céljait, nem fogja magáévá tenni őket abban a reményben, hogy sikerül azokat saját céljaihoz igazítani. Ha engedelmességét kieroszakolják, arra a következtetésre kell jutnia, hogy nincsen hatalma a rákényszerített célok felett. A jobbágy, rabszolga vagy fegyenc adottnak tekinti a szervezet célját, amelyhez tartozik és — különleges esetektől eltekintve — elidegenedik tőle, csak annyit tesz, amennyivel elkerülheti a büntetést. Hasonló magatartást tükröz a katonaéletért nem rajongók régi szabálya: megtenni amit muszáj, de semmit sem önként.

Az anyagi ösztönzés kisebb-nagyobb mértékben együttjárhat a kényszerrel: függ az anyagi ellenszolgáltatás mértékétől és az egyén alternatív lehetőségeitől. Ha erős a kényszer, az anyagi ösztönzés nyilvánvalóan összeférhetetlen az azonosulással és az adaptálással. De ha a kényszer nem számottevő, az utóbbi három ösztönző simán megfér egymással. Ez a megkülönböztetés nagyon fontos a modern gazdasági magatartás megértéséhez.

Ha egy calcuttai jutagyári munkás elveszíti az állását, nincs sok kilátása rá, hogy másikat találjon, tehát olyan helyzetbe kerül, mint egykor az amerikai munkás a nagy gazdasági válság idején. Nincs megtakarított pénze, nincs biztosítva munkanélküliség ellen. A jelenlegi állásának egyedüli alternatívája tehát a lassú, de biztos éhhalál. Nem sokkal volt keservesebb a sorsa az amerikai függetlenségi háború előtt egy szökött rabszolgának, vagy II. Sándor cár uralma előtt egy orosz jobbágnak sem. Az éhhalál, illetve a megkorbácsolás között a választás ízlés dolga. A gyűlölet azzal a szervezettel szemben, amely céljait rákényszeríti az egyénre, az idézett esetek mindegyikében nagy-

jából azonos és kizárja a célokkal való azonosulást. Minthogy a calcuttai munkás kényszerből dolgozik, jól tudja, hogy semmiféle hatalma nincsen a szervezet és annak célja felett. Ezzel kizártuk az adaptálás indítékának lehetőségét is.

A modern ipari alkalmazottnak azonban ha elveszti állását vagy megválnak tőle, minden reménye megvan, hogy másikat találhat. Addig is munkanélküli-segélyben részesül, feltehetőleg van némi megtakarított pénze is és ha minden kötél szakad, még szociális segélyre is számíthat. A fizikai nélkülözés fenyegető veszélye erősen csökkent, ezzel általában a kényszer eleme is. A magasabb jövedelmi kategóriákban általában még kisebb mértékben jelentkezik. Amilyen mértékben a kényszer, mint az anyagi ellenszolgáltatás egyik aspektusa csökken, illetve eltűnik, úgy foszlanak szerte az azonosulás és adaptálás útjában álló akadályok is.

4.

A kényszer csökkenő szerepe az anyagi ellenszolgáltatásban történelmileg is jelentős tényezőnek bizonyult. Egyebek között erősen hozzájárult a rabszolgaság felszámolásához. A világ legtöbb részében még 200 évvel ezelőttig a bérért dolgozó munkás motivációja lényegében alig különbözött a jobbágyétól: mindkettő alig kapott valamit a munkájáért és az alternatívától való félelmében robotolt.

Kezdetben a rabszolgának nem is volt tehát különösebb oka irigyelni a bérért dolgozó szabad munkást és nem harcolt különösebben helyzetének megváltoztatásáért. A társadalom meg éppen semmit sem tett érte. Mihelyt azonban megjavult a bérért dolgozó munkás anyagi helyzete, kisebb erővel nehezedett rá a kényszer is, egyre mélyült az ellentét a szabad ember és a rabszolga között, és a rabszolgaság tűrhetetlenné vált. Ha nem tör ki a polgárháború, a rabszolgaság intézménye az Egyesült Államokban akkor is legfeljebb még néhány évig tarthatta volna magát. Az iparosodás, az északi államok lakosságának emelkedő

életszínvonala — a közlekedés megjavulásával együtt — csakhamar amúgy is odavezetett volna, hogy nem tudják a rabszolgákat az ültetvényeken tartani. Fantasztikus költséget emésztett volna fel őriztetni az embereket és összefogdosni a menekülőket, tűrhetetlen tőkevesztést okoztak volna a rabszolgák, akiknek sikerült a menekülés az északi államokba. Az ültetvényesek tehát kénytelenek lettek volna anyagi ösztönzést adni, bért fizetni az ültetvényeken megmaradóknak. Akárcsak a többi, nagyjából azonos gazdasági fejlettségű országban, kénytelenek lettek volna megszüntetni a rabszolgaság intézményét. Ezt a reformot utóbb az ember vele született humanitásának tulajdonították volna és a filozófusok 1880-ban, de legkésőbb 1890-ben már dicsóíthették volna a nemzetet, amiért békés úton oldotta meg a problémát, amelyről egykor úgy hitték, hogy csak háborúval oldható meg.

Jóllehet helytelen volna az emberi lelkiismeret szerepét tagadni, az is hiba, ha a gazdasági tényezőket bagatellizáljuk. Amikor a jobbágyok még értékes vagyontárgynak minősültek, Adam Smith erről a kérdésről a következőket jegyezte meg: „A pennsylvaniai quakerek legutóbbi elhatározása, hogy szabadon engedik néger rabszolgáikat, arra a megfontolásra vezet bennünket, hogy a rabszolgák száma nem lehetett valami jelentős.”⁵

5.

Nemcsak a kényszer és az anyagi ellenszolgáltatás keveredik egymással különböző arányban, de az azonosulás és adaptálás motivációi is; a kettő erősen kiegészíti egymást. Aki valamilyen szervezethez csatlakozik, nyilván könnyebben teszi magáévá annak céljait ha remélheti, hogy módjában áll a nem kielégítő vagy ellenszenves célokat megváltoztatni. Minél erősebben azonosítja magát a szervezet céljaival, annál jobban törekszik a

⁵ Adam Smith: *Wealth of Nations*. III. kötet. The Modern Library, New York, 1937. II. fejezet, 366. old.

megjavításukra, a számára nem megfelelők megváltoztatására (vagy adaptálására), hogy hasonlóbbá váljanak a saját céljaihoz. Egy politikai párt tagja annál lelkesebben azonosul a párt céljaival, minél inkább érzi, hogy befolyással bír a párt programjának kialakítására. Ha általában egyetért a párt céljaival, még inkább hajlandó szorgos munkával befolyásolni annak programját.

Az azonosulás viszonya az adaptáláshoz részben temperamentum kérdése is: bizonyos embertípus azért csatlakozik egy szervezethez, hogy magáévá tegye annak céljait, egy másik lelki alkat viszont mindenáron javítani szeretne rajtuk. Vannak egyetemi rektorok vagy diplomaták, akik hajlamaiknál fogva egyszerűen magukévá teszik intézményük céljait, mások mindenáron lendíteni szeretnének a közoktatás vagy a béke ügyén. Az adaptálás persze pozíció kérdése is: jóval ösztönzőbben hat az Egyesült Államok elnökére, mint egy levélhordó postásra, erősebben jelentkezik egy vállalati vezérigazgatónál, mint a titkárnőnél, jobban a lelkesznél, mint a sekrestyésnél.

6.

Ha a kényszer eleme számottevően esik a latba, akkor az anyagi motiváció nem kombinálható az azonosulással és az adaptálással. Ilyenfajta kombináció csak olyankor lehetséges, ha a kényszerítő elem igen csekély. Ennek következtében a motivációs rendszer más egy szegény országban, mint egy gazdag államban, de más a szegény embernél is, mint a jómódúnál. A mennyiségi különbség itt végső soron minőségi különbségbe csap át.

Egy szegény országban és általában a rosszul fizetett emberek között a munkaügyi kapcsolatok rendszerint kiéleződnek és békétlenek. A kényszerűséggel egybekapcsolt alacsony javadal-mazás elidegeníti a munkást a munkáltatótól. Ilyen helyzetben a munkáltató sem törekszik megnyerni alkalmazottjának hűségét — arra ösztönözni, hogy azonosítsa magát a céggel —, hi-

szen jól tudja, hogy ez kilátástalan. Vesztenivalója nem lévén, a munkáltató akármilyen arrogánsan és bántóan viselkedhet alkalmazottjával szemben. Minthogy a munkás nem azonosítja magát a munkáltatójával, hajlamosabb magáévá tenni a szakszervezet céljait. De egyúttal attól is tart, hogy munkáltatója beváltja fenyegetését és elbocsátja, ha belép a szakszervezetbe, hiszen elsősorban a munkanélküliség réme készíteti erőfeszítésekre. Ilyenformán mind a munkáltató, mind a munkavállaló részéről fennállnak a kellemetlen magatartás összes adottságai és az összecsapások legtöbbször nem maradnak el.

Gazdagabb országban és jobb módú emberek között mindez jobbindulatúan megy végbe. Csökken a kényszer ereje és ezzel együtt az elidegenedés is: szabaddá válik az útja annak, hogy az alkalmazott magáévá tegye a szervezet céljait. Ilyenkor a munkást nem hajtja akkora erő a szakszervezet felé, de félnie is kevésbé kell a belépés következményeitől. A munkáltató arra törekszik, hogy ösztönözze munkásának azonosulását a cég célkitűzéseivel, és minthogy a munkásnak kevesebb a félnivalója, a munkáltató is felismeri, hogy nem célravezető a munkás félelmére appellálni. Ha a munkás erősebben azonosítja magát a céggel, a szakszervezet is kevesebb ellenségeskedést támaszt és az ilyenfajta motivációs rendszer mindkét részről kellemesebb magatartást tesz lehetővé. A rugalmasabb munkaügyi kapcsolatokat, valójában a jólét eredményét, sokan úgy próbálják feltüntetni, mint a humánusabb ösztönök felülkerekedését, a munkaadók felvilágosultabb magatartását, a szakszervezetek felelősségteljesebb tevékenységét és az államférfiúi képességek elterjedését a gazdasági életben.⁶

Az anyagi motivációban rejlő paradoxon, hogy minél magasabb az anyagi ellenszolgáltatás összege, az anyagi ösztönzés jelentősége a többi motivációhoz képest annál csekélyebb. Nem mintha érvényét vesztené a határhaszon-elmélet, ámbár a progresszív jövedelemadózás mellett talán valóban kevesebb erőfeszítést képes megvásárolni. A voltaképpeni ok inkább az,

⁶ Ezekkel a kérdésekkel később még foglalkozom.

hogy a magasabb jövedelműek általában kevésbé ráutaltak egy bizonyos állás betöltésére. Mint látjuk, a kényszerítő elem csökkent és lehetőséget adott az azonosulási és adaptálási ösztönzők érvényesülésére. A motivációs rendszeren belül az utóbbi kettő kiegészíti az anyagi ösztönzőt, sőt jelentőségében esetleg már felülmúlja.

Nyilvánvaló, hogy itt keresendő az előző fejezetben kimutatott ellentmondás megoldása, vagy legalábbis a hozzá vezető út. Az anyagi ellenszolgáltatás a technostruktúra tagjainak nem szükségszerűen legfőbb ösztönzője; hajtóerőt képvisel az azonosulás és az adaptálás is, sőt bizonyos kereseti szinten felül már a jövedelemtől függetlenül is működésbe lép. A technostruktúrának nincsen szüksége a jövedelem maximalizálására és nem is törekszik rá. Persze továbbra is kérdés, hogy a technostruktúra tagjai miféle célokkal azonosítják magukat és a közös célokat miféle egyéni célokhoz próbálják igazítani. Annyi azonban már most világos, hogy nincs szükségszerű konfliktus a technostruktúra és a részvényesek között, mint ahogyan lenne, ha mindkét fél maximális anyagi eredményre törekednék.

7.

A helyes társadalomelemzés próbaköve, hogy nemcsak nagy kérdésekre, de kisebbekre is válasszal szolgál. Az amerikai üzletember egyik minduntalan hangoztatott és meglepő kívánsága, hogy az állam az adók csökkentésével fokozza a kezdeményezőkédvet és az egyéni erőfeszítést. Meglepő a kívánságban, hogy valójában nincs az a vállalati vezető, aki elismerné, hogy jelenlegi tiszta jövedelme fejében nem a maximális erőfeszítést nyújtja. A legnagyobb mértékben sértve érezné magát, ha lógással vádolnák.⁷

⁷ A washingtoni Brookings Institution védnöksége alatt lefolytatott legutóbbi tanulmány: *The Economic Behavior of the Affluent* (szerzői Robin Barlow, Harvey E. Brazer és James N. Morgan, 1966.) tökéletesen alátámasztja ezt a megállapítást.

A magyarázat az elmondottak alapján kézenfekvő. A kezdeményezőkedvre való hivatkozás hagyományos, a jövedelem és az erőfeszítés közötti primitívebb összefüggés maradványa; látszólag tiszteletre méltóvá és társadalmilag hasznossá teszi az alacsonyabb adók utáni vágyat, illetve azt a természetes óhajt, hogy a terheket a szegényekre hárítsák át. Valójában a vállalati vezető jövedelmének mai színvonala módot ad arra, hogy mozgatóerőként az azonosulás és adaptálás juthasson érvényre. Egyébként a személyes hiúság szempontjából is csak ezek minősülhetnek tiszteletre méltóknak: a vezető beosztású üzletember nem tűrheti el a feltételezést, hogy ő nem maximálisan szenteli magát vállalatának céljainak, vagy közömbös e célok kialakításával szemben. Ha azt állítaná önmagáról, hogy ezeket a szempontokat alárendeli az anyagiaknak, egyúttal beismerné, hogy nem felel meg a várakozásnak.

A motiváció perspektivikus szemlélete

1.

A gazdasági élet felett gyakorolt hatalom az idők során előbb a földhöz kapcsolódott, majd átpártolt a tőkéhez, a legutóbbi időkben pedig a technostruktúrát alkotó összetett tudás és szakképzettség kezébe került. A valóságot mindenkor jellemző szimmetriának megfelelően, az embereket ösztönző motivációk terén is változás ment végbe. A kényszer ősidők óta a földdel asszociálódik, míg az anyagi motiváció hasonlóképpen a tőkével. A technostruktúra ezzel szemben az azonosulás és adaptálás ösztönzőit képviseli.

Amikor a termelés legfőbb tényezője még a föld volt, a kényszer alkalmazása igen nagy eredménnyel járt. Természeténél fogva a mezőgazdasági tevékenység velejárója, hogy emberek nagy területen, szétszóródva működnek, tehát védelemre van szükségük. A földbirtokos, akinek szolgálatában a földet megművelték, egyben arról is gondoskodott, hogy a kölcsönös védelem biztosítására katonai egységekbe tömörítse hűbéreseit. E társadalmi rendszer következetessége folytán maga a feudális hűbérúr is hasonló kapcsolatban állt az uralkodóval. Földjét annak fejében tarthatta meg, hogy az uralkodót a közös védelem érdekében, vagy közös támadás ellen fegyveresekkel látta el. A szétszórt életmód egyben megóvta a jobbágyokat és rabszolgákat az eretnekségtől és attól is, hogy városi településeken összecsúfolódva egymást az elégedetlenségükkel megfertőzhessék. Minimálisra lehetett csökkenteni a veszélyt, hogy egységbe tömörülve esetleg kiirtják a gazdájukat.

A városiasodás viszont rosszul fér meg a kényszerrel: a városi település már önmagában véve is lehetőséget adott az egyénnek, hogy levethesse hűbéri bilincseit és egyben táptalaja volt a felszabadulást erkölcsileg is alátámasztó eszméknek. A rabszolgaság rendszerét különben sem lehetett egykönnyen alkalmazni a gyári munkára. A gyári termelés megindulása idején az éhezéstől való félelemben végzett bér munka talán még olcsóbb volt a rabszolgamunkánál, amit a fizikai erőszaktól való félelem hajtott. Így történhetett, hogy – amint a tőke lett a termelés legfőbb tényezője – az anyagi ellenszolgáltatás került a fő helyre az indítékok között. Minthogy a tőke hatalmat biztosított az ipari üzemben, misem természetesebb annál, mint hogy a pénz – a tőke konkrét megjelenési formája – alkalmassá vált az emberi erőfeszítés megvásárlására. Ahogyan a feudalizmusban a földbirtokos kényszert alkalmazhatott, hogy másokat céljai érdekében mozgósítson, úgy a tőkésnek ugyanerre a tőkéje adott módot. Ezt a megváltozott helyzetet senki sem ábrázolta olyan megkapóan, mint Marx. A tőke a burzsoázián keresztül „könyörtelenül széttépte a tarka-barka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes fellebvalójához fűzték és nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzéketlen „készpénzfizetést””.¹ A készpénzfizetés tehát – függetlenül attól, hogy rideg-e vagy sem – idővel az emberek tudatában a gazdasági rendszer egyetlen figyelmet érdemlő ösztönzője lett.

A specializált tudás és annak összehangolása, mint láttuk, ma már döntő tényezője a gazdasági sikernek. Megköveteli, hogy az emberek csoportokban működjenek, a hatalom pedig e csoportokhoz szegődött. Kétségtelen, hogy a csoport tagjait anyagilag is jól ellátják és közülük nem sokan közömbösek a fizetésük nagyságával szemben. De amikor az egyén csatlakozik a csoporthoz, annak céljai vonzást gyakorolnak rá, szinte a maguk bűvkörébe vonják, hogy saját céljait háttérbe helyezze.

¹ Kommunista Kiáltvány.

Az egyén felismeri, hogy hatalomhoz és befolyáshoz juthat, ha saját céljainak kizárólagos követése helyett, megelégszik a szervezet jóval nagyobb hatalmára gyakorolt kisebb befolyással. A szervezetben végzett munka tehát új motivációs rendszert hoz létre, amely éppúgy megfelel a körülményeknek, amint megfelelt az anyagi ellenszolgáltatás a tőke, a kényszer pedig a földbirtok körülményeinek. Az anyagi ellenszolgáltatás, mint az emberi erőfeszítés magyarázata, ennek megfelelően viszonylag kisebb szerephez jut.

A közgazdászok – és bízvást mondhatjuk, hogy az emberek általában – nem egykönnyen jutnak erre a felismerésre. Közrejátszik ebben az a makacsul hangoztatott feltevés, hogy a legfőbb indíték mindig a pénz és mintegy általános megnyugvásul szolgál a tudat, hogy az emberi természetnek csak a látszólag durvább megnyilvánulásai a számottevőek. Kultúránk talán legmakacsabbul őrzött szimplifikációi közé tartozik a hiedelem, hogy az anyagi mohóságon túl sohasem szükséges más rugót keresni az emberi magatartás magyarázatára.

Érdemes ezzel szemben emlékeztetni rá, hogy valaha hasonlóan erős volt az erőszak szerepébe vetett hit. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a klasszikus közgazdászok még szükségesnek tartották bőven magyarázni a szabad emberek által teljesített munka előnyeit a rabszolgamunkával szemben. Korántsem volt magától értetődő ez az állítás a józanul és gyakorlatiasan gondolkodó polgárok számára, a gyarmati ültetvényesek pedig hallani sem akartak róla.² Ősidők óta fennálló, atavisztikus meggyőződés nyilvánult meg a feltevésben, hogy

² Adam Smith elképesztő túlzással bizonygatta igazát: „Minden korszak és minden ország tapasztalatai véleményem szerint azt igazolják, hogy noha a rabszolgamunka láthatólag csupán a rabszolgák fenntartásába kerül, végső soron mégis ez a legdrágább minden munkaerő közül.” *Wealth of Nations*. III. kötet. The Modern Library, New York, 1937. II. fejezet 365. old. Ez az állítás azonban nem igaz. A maguk idején és főként mezőgazdasági feladatok elvégzésére a rabszolgák jóval gazdaságosabbak voltak minden más rendelkezésre álló szabad munkaerőnél.

a földbirtokhoz bizonyos magasabb rendű társadalmi szerep járul. A legkülönösebb, hogy az erőszak mindent felülmúló motivációs értéke mindmáig mélyen gyökerezik az emberek felfogásában. Azt tartják, hogy óriási előnyöket élveznek mindazok, akik lelkiismeretlenséggel és a civilizált értékek semmibevételével erőszakhoz tudnak folyamodni. Ugyanílyen oknál fogva általában csodálat övezi az erőszakot mindazokban a civilizált közösségekben, ahol még teret engednek az alkalmazásának. Erre a szempontra érdemes kissé részletesebben kitérni.

2.

A második világháború alatt széles körben elterjedt az a nézet, hogy a náci diktatúra jelentős erőforrása a könyörtelenül gyakorolt hatalom; ennek megnyilvánulásaként értékelték, hogy a németek Európa összes népeiből több mint hétmillió munkást tudtak saját országukban kényszerszermunkára fogni.³ Az ellenfélnek tehát irtózatos hatalommal kellett megbirkóznia. Pedig alaposabb vizsgálattal kiderült, hogy a németek a kényszerszermunkások révén nem jutottak előnyhöz: nem azért szállították őket Németországba, mert saját bérmunkásaiknál jobbnak tartották őket, hanem azért, hogy az előbbieket pótolják. Korántsem bizonyos, hogy okosan jártak el. A legfelelősebb és legértelmesebb német vezetők maguk is vallották, hogy több termelőmunkát lehetett volna kisajtolni, ha a francia és más nyugat-európai munkásokat nem hurcolják Németországba, hanem a hazai gyárakban bérért dolgoztatják őket. Voltak, akik önkéntes munkatoborzást javasoltak,⁴ mások — Anglia és az Egyesült

³ Közülük 1,8 millió volt a hadifogoly és bizonyos hányad önként vállalt Németországban munkát. The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy. United States Strategic Bombing Survey, 1945. 34. old.

⁴ Ezen a téren súlyos nézeteltérés uralkodott a munkaerő toborzásával megbízott Fritz Sauckel miniszter és Albert Speer, a rendkívül értelmes fegyverkezésügyi miniszter között. A háború alatt Speer egy

Államok mintájára — a nők, általában a háztartási dolgozók fokozottabb igénybevételét szorgalmazták. A háború után gondosan tanulmányozták a német munkaerő-politikai tapasztalatokat és arra a következtetésre jutottak, hogy a kényszermunkások Németországban körülbelül ugyanannyit jelentettek a termelés számára, mint Angliában a nők és a háztartási dolgozók igénybevétele. „Angliában belső mobilizációval töltötték be a polgári munkaerő-szükségletet, míg Németországban importált munkásokkal.”⁵ A Harmadik Birodalom és a vele szemben állók magatartása atavisztikus okokból mégis igen nagy jelentőséget tulajdonított a kényszernek: az erő megnyilvánulásának tekintették.

Hasonlóképpen széles körben tapasztalható felfogás, hogy a Szovjetunió a múltban sok előnyhöz jutott kikényszerített erőfeszítések révén. Gondosabb megfigyeléssel ebben az esetben is kiderül, hogy a kényszer nem hozott számottevő eredményt. A személyi kultusz tetőfokán fenntartott munkatáborok esetében lehetett volna leginkább szó ilyen eredményekről. De miután feloszlatták őket, kiderült, hogy e táborok lakói sohasem végez-

ízben elrendelte, hogy erre a célra kijelölt francia iparvállalatok megbízást kapjanak lőszergyártásra, munkásaikat pedig mentesítsék a Németországba történő kényszerszolgálat alól. Sauckel emberei nyomban megszállták a kérdéses gyárakat és elhurcolták a munkásokat Németországba. Speer abba is hagyta az eféle kísérleteket, hiszen nem lehetett többé elvárni a vállalatoktól, hogy szinte kiprovokálják a kényszerszolgálat veszélyét. Sauckel és Speer között még akkor is tartott a heves vita, amikor a háború végén mindkettő a szövetségesek kezébe került. Jőmagam egyike voltam az őrizetükkel megbízottaknak és tudom, hogy mindegyikük kifejezésre juttatta abbeli véleményét, hogy nem ártana a másikat felakasztani. Sauckelt utóbb fel is akasztották, Speer azonban, Sauckel kétségtelen bánatára, a nürnbergi törvényszék ítélete nyomán csak húszévi fegyházatot kapott.

⁵ Burton H. Klein: *Germany's Economic Preparation for War*. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 136. és köv. old.

⁶ *The Political Economy of American Foreign Policy*. A Woodrow Wilson alapítvány és a National Planning Association finanszírozta tanulmányi csoport jelentése. Holt, New York, 1955. 179. old. A könyv tíz szerzője, köztük William Y. Elliott, Harry D. Gideonse, H. van B. Cleveland, kivétel nélkül buzgó híve volt a háború utáni években folytatott amerikai külpolitikának.

tek modern ipari termelőmunkát: az ország legtávolabbi részeiben feltörték a szűzföldeket, erdőgazdálkodással, bányászattal vagy építőipari munkával foglalkoztak a termelékenységnek nem túl magas fokán. Ezzel szemben nagy nyereséget jelenthetett a szovjet ipar számára, hogy a táborok felosztatásával azok lakói és őrizőik produktívabb vállalatokhoz kerülhettek.

Egyébként a Szovjetunió egész területén mindenki bérért dolgozik és tetszése szerint változtathatja munkahelyét. Az azonosulás és adaptálás indítékainak a szovjet iparban különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak: a gyárakban például a faliújságokon előkelő helyet foglal el a kiváló dolgozók arcképe, kitüntetést kapnak és nyilvánosan elismerik érdemeiket. Valamennyi dolgozó abban a biztos tudatban él, hogy a közösség szívesen fogadja a jobb teljesítményt szolgáló javaslatokat és gondosan foglalkozik velük. Az azonosulás és adaptálás kihangsúlyozása semmiképpen sem férne össze valamiféle kényszer alkalmazásával, amely csak gyengíthetné a motivációs rendszert. Jellemző, hogy éppen azok, akik a legtöbbet prédikálnak az egyéni szabadságról, sokszor nem tartják elég sokra ahhoz, hogy feltételezzék a kényszermentes cselekedet hatékonyságát.

3.

Az Egyesült Államokban mindmáig kényszer uralkodik a katonai szolgálat tekintetében. Alaposabb vizsgálat nyomán erről is kiderül, hogy atavisztikus eredetű: a katonai szolgálat valaha régen keserves és kockázatos dolog volt. A mai mértékkel mérve az országok szegények voltak, adózási rendszerük gyenge volt; a túlnyomórészt falusi lakosságot nem volt könnyű más foglalkozásnak megnyerni. A magasabb fizetség ígéretére nem jelentkeztek volna elegendő katonának, vagy ha igen, az tűrhetetlenül sokba került volna. Óriási mértékben megnövekedtek volna az adók és maga a háború nem minősült volna gazdaságilag kifizetődő vállalkozásnak.

Mindezek a fenntartások manapság az Egyesült Államokban békeidőben való katonai szolgálatra nem állnak többé fenn. Még a második világháború óta is radikális változások történtek: a katonai szolgálat akár a munkaidőt, a várható élményeket, utazási lehetőséget, akár a szellemi erőfeszítést és a fegyelmet nézzük, állja az összehasonlítást egész sor polgári foglalkozással. Békeidőben nem számottevő a kockázat, hogy valaki életét veszítse vagy megnyomorodjék, az egészségügyi gondozás pedig jóval magasabb színvonalú, mint az átlagos civilé. Kétségtelen, hogy kisebb háborúban a fizikai kockázat jóval nagyobb a polgári élet veszélyeinél, de komolyabb háborúban a katona sincs kitéve nagyobb veszélynek, mint a polgári személy. A szükségesnek vélt katonai apparátus fenntartásának költsége akkor is elviselhető lenne, ha a katonák magasabb illetményben részesülnének a hasonló beosztású civileknél. Ugyanakkor jóval emelkednék az önkéntes hadsereg ütőképessége. Minthogy az emberek hosszabb időt töltenének a hadseregben, elegendő idő állna rendelkezésre ahhoz, hogy a modern haditudományban szükséges bonyolult technikát és eljárásokat elsajátítsák. A tengerészeti gyalogságnál, a légierőknél és a haditengerészetnél ezért mindig is szívesen látják az önkénteseket, hiszen jól tudják, hogy a kényszer kárára válik az azonosulás motivációjának, annak, amit a katonai szervezet céljaival való azonosulásnak, francia kifejezéssel *esprit de corps*-nak nevezünk.

A kényszer elvéhez azonban még mindig ragaszkodnak: úgy tartják, morális hasznára válik azoknak, akiket sújt. Egyúttal azt képzelik, hogy a kényszer folytán a katonai szolgálat költségeinek egy része a jómódú adófizetőről áthárul a sorkatonára, aki a piaci áron alul kénytelen a munkaerejét rendelkezésre bocsátani.

A kiforrott részvénytársaságban az anyagi ösztönzésről való fokozatos áttérés az azonosulás és adaptálás akárcsak kiegészítő motivációjára aszerint jelent kisebb vagy nagyobb feladatot, hogy milyen mérvű a kényszer eszméjéhez való ősi ragaszkodás. Valamiféle szentség lengi körül mindazt, amiben az emberek régóta hisznek; ráadásul az azonosulás és adaptálás mennyiségileg és összehasonlítással nem fejezhető ki olyan egyszerűen, mint az az összeg, amit az embereknek kifizetnek. Ez is egyik oka, hogy az újkeletű ösztönző tényezőket nem lehet egykönnyen a matematika és a szimbol-logika egyszerűsítéseivel igazítani. A közgazdaságtan nem mindig azt tekinti tudományos igazságnak, ami valóban létezik, hanem sokszor azt, amit látszólag tudományos eszközökkel meg lehet közelíteni. További problémát jelent, hogy mit is tanítsanak: ez elsősorban a tankönyvtől függ, amely az igazságot a kelendőség szempontjából módosítja. Kelendőnek minősül érthető módon mindaz, ami megfelel a közhitnek, vagy amiről általában úgy tartják, hogy hinni kell. Mondanunk sem kell, hogy idevág a nézet, amely szerint az anyagi ösztönzés az egyedüli elemzésre méltó, „kemény” motiváló erő. Akik bármilyen oknál fogva visszatetszőnek találják az itt kifejtett eszméket, ne aggódjanak: nem kell attól tartaniok, hogy ezek az eszmék egykönnyen érvényt szerezhetnek maguknak. Ezzel kapcsolatban utalnék könyvem függelékére, amelyben a társadalmi szemlélet természetéről és mindenfajta változással szemben megnyilatkozó ellenállásáról van szó.

Ezek az eszmék azonban mégis megfelelnek a mindennapos élet tapasztalatainak. Így például az Egyesült Államok elnökét természetesen aszerint szokás megítélni, hogy működését milyen mértékben motiválja az azonosulás és adaptálás, mennyire odaadóan dolgozik céljaiért, amelyeket összefoglalóan a nemzet jólétének nevezünk, és milyen mértékben hajlandó hivatali tekintélyével az általa kívánatosnak tartott célokat szolgálni, vagyis – közhasznú kifejezéssel – miként gyakorolja vezető

szerepét. Erősen csökkentené egy elnökjelölt esélyeit, ha azt tartanák róla, hogy elsősorban anyagi meggondolások vezérlik, ha addigi élete során nagyon is konkrétan az olajból, ingatlanból, fából, televízióból vagy a részvénytőzsdéből eredő pénzkeresésnek szentelte magát. És mihelyt hivatalba lépett, az elnöktől természetszerűleg elvárják, hogy minden anyagi érdekeltségtől távoltartsa magát.

Kevésbé fennkölt formában ugyanez vonatkozik más politikusokra is. Részükről is csak az minősülhet elfogadható indítéknak, ha azonosítják magukat a nemzet, az állam vagy a közösség céljaival, illetve e célokat adaptálják a sajátjaikhoz, mondván: „ki akarunk hozni valamit a hivatalunkból”. Felháborodott tiltakozást váltana ki, ha egy jelöltről azt állítanák, hogy a fizetés miatt akar képviselő lenni vagy egyéb hivatalt betölteni.

Hasonló felfogás uralkodik az ügyvédek, orvosok, művészek és tudósok indítékai felől is. Kiváló embernek az minősül, aki életét a közös szakmai, művészeti és tudományos céloknak szenteli, saját ösztönének, ízlésének vagy tudásának megfelelően igyekszik alakítani azokat. Nyilvánvaló, hogy csak ilyesmi minősülhet tisztességes motívumnak, s aki túl sokat gondol az anyagi előnyökkel, nem üti meg a mércét. Sajátos módon még a közgazdász is, aki vitathatatlanul tartja az anyagi motiváció elsőbbségét, ferde szemmel nézi azt a kollégáját, aki mohón bezsebeli tanácsadói tevékenységéért a vállalati honoráriumot, tankönyvének tantiémjét, vagy kapva-kap a Ford Alapítvány fizette utazásokon. Az akadémiai udvariasság talán megakadályozza benne, hogy szemtől szembe nyilvánítsa a véleményét, a szóban forgó kolléga távollétében azonban nem mulasztja el heves kritikát gyakorolni.

Aki elutasítja az adaptálás és azonosulás motivációit, meglehetősen bonyolult megkülönböztetésekre kényszerül. Az úrkutatás területén az utóbbi években a Jet Propulsion Laboratory tölti be a vezető szerepet. Ezt az úrkutatási laboratóriumot a NASA megbízásából a California Institute of Technology, nem

haszonra dolgozó tudományos intézet, tartja fenn. Általánosan elismert tény, hogy az intézetben működő tudósok, mérnökök és technikusok a legnagyobb mértékben azonosultak intézetük céljaival és igen büszkéek a vállalatnál végzett munkájukra (vagyis adaptációs szerepükre). Ostoba és sértő lenne azt állítani róluk, hogy kizárólag vagy akárcsak elsősorban az anyagi érdekeltség hajtja őket. Alig néhány mérfölddel odább hasonló képességű tudósok, mérnökök és technikusok dolgoznak hasonló jellegű és bonyolultságú feladatok megoldásán a Lockhead és Hughes repülőgépgyárakban. Mivel mindkettő magánvállalkozás, alkalmazottait az általános feltevés szerint jóformán kizárólag az érdekli, hogy mennyit keresnek. Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy az ilyen megkülönböztetések felettébb értelmetlenek.

A való helyzet iránti tisztelet megköveteli, hogy elismerjük: az emberek egy komplex motivációs rendszer alapján állnak különféle szervezetek szolgálatában. E motivációs rendszer összetétele különféle esetekben más és más. A vállalkozói részvénytársaságnál, ahol a vezetőket elsősorban a jövedelem érdekli, előfordulhat, hogy az anyagi motiváció az egész vállalatban igen erős. A kiforrott részvénytársaságnál azonban jóval nagyobb szerep juthat az azonosulásnak és adaptálásnak, kivált olyankor, ha a vállalat tevékenysége erősen tudományos és technikai orientációjú. A kiforrott részvénytársaságban a motiváció erősen különböző az alkalmazottak beosztása és a döntésben való részvételük szerint. A következőkben e különbségekről lesz szó.

A motiváció és a technostruktúra

1.

A kiforrott részvénytársaság igen nagy és összetett szervezet, amelynek céljaival az egyes emberek különféle indítékok alapján azonosítják magukat. Ez a motivációs rendszer legkönnyebben úgy érthető meg, ha nem ragaszkodunk a részvénytársasági struktúráról kialakult hagyományos képhez. Az ilyen kép geometrikus hierarchiát ábrázol, melyben a hatalom a csúcstól lefelé terjed. A hagyományos ábrázolás szerint a csúcson négyzet alakú keretben a részvényeseket, a hatalom végső letéteményeseit szokták ábrázolni. Alattuk az igazgató tanács következik, a részvényesek képviselője, majd a legfelsőbb vezetőség. Kétfelől foglalnak helyet: a vállalati jogtanácsos, a revizorok, reklámszakemberek és egyéb személyzet. A hatalom száalai a legfőbb vezetőségtől lenyúlnak a főosztályokon, osztályokon, üzemeken, üzemegységeken és egyéb beosztásokon keresztül a ranglétra legalján álló proletárig.

A kiforrott részvénytársaságban ezzel szemben a részvényesek semmiféle hatalommal nem bírnak, az igazgató tanács általában a vezetőség passzív eszköze, a döntéseket pedig valójában bizonyos csoportok hozzák, hiszen a döntések bonyolultságával egyenes arányban emelkedik azok jelentősége is. Mihelyt egy döntés megszületett, az felfelé halad a szervezet ranglétráján. Ebből is láthatjuk, hogy a szokványos hierarchikus felépítés, a vállalati szervezetről alkotott hagyományos kép erősen félrevezető. Félrevezető tehát minden olyan elemzés is, amely ennek alapján ítéli meg egyének és csoportok viszonyát a válla-

lathoz. A formális irányítási struktúrát vizsgálódásainkhoz tehát nem vehetjük alapul.

Hasznosabb a kiforrott részvénytársaságot koncentrikus körök sorozatának felfogni. Az egymásban elhelyezkedő körök között képződő gyűrű illusztrálja a különböző motivációs rendszerű csoportokat, akik a döntések meghozatalában résztvesznek. A külső, szélesebb gyűrűkben található a legnépesebb csoportok: motivációjuk általában olyan összetételű, hogy a leglazábban kapcsolódnak a vállalat céljaihoz. A központban helyezkedik el a vállalat legfőbb vezetősége, azok, akik legszilárdabban kötődnek a céghez. A két terület között található a többi kategória. Ha ezt a felépítést tartjuk szem előtt, a vállalat különböző tagjainak motivációs rendszerét világosabban ítéldhetjük meg.

2.

A kiforrott részvénytársaság legkülső körében foglalnak helyet az egyszerű részvényesek, Ők gyakorlatilag tisztára anyagi viszonyban állnak a céggel. Az átlagos részvényes nem azonosítja magát a vállalat céljaival, nem is óhajt befolyást gyakorolni rájuk. Minthogy résztulajdonos, általában csak az érdekli, hogy a vállalat minél több pénzt hozzon neki. Ha tehát azonos biztonsággal több jövedelemhez vagy tőkenyerességhez juthat más vállalat révén, eladja érdekeltségét és máshová fekteti be a pénzét. Semmiféle vállalat iránti hűség, célokkal való azonosulás nem szokta ebben meggátolni.

Ez azonban csak az általános helyzet, és nem vonatkozik az igazgató tanácsban résztvevő, vagy abban képviselt jelentős érdekeltségű részvényesre. Más a helyzete az olyan tulajdonosnak is, mint például a múltban a du Pont családé, aki aktívan résztvesz az ügyintézésben. Az ilyen esetek azonban egyre többet veszítenek a jelentőségükből, amint a vállalat egyre kiforrottabb jelleget ölt. Tudjuk, hogy az azóta elhunyt Billy Rose haláláig az American Telephone and Telegraph legnagyobb

résztvényese volt. Nem valószínű, hogy ez a hírneves slágerszerző és színházi vállalkozó valóban azonosította volna magát a távközlési iparral, vagy önmagát komoly tényezőnek tekintette volna ebben az iparágban. Kevés kivétellel ugyanilyen személytelen a kapcsolat a General Motors, United States Steel, Standard Oil és más hasonló vállalatoknál a legnagyobb részvényes és a vállalat között. A kis részvényesek esetében pedig minden bizonnyal az.

Mint már említettük, a részvénytársaságnál uralkodó szokások megkövetelik, hogy a részvényesek a sajátjuknak tekintsék a vállalatot, ez azonban aligha téveszt meg valakit. Az egyszerű részvényes kapcsolata a társasághoz az anyagi motiváció legtisztább esete.

3.

Befelé haladva a következő körben foglalnak helyet a termelőmunkások. Az ő motivációjuk már vegyesebb jellegű: nyilvánvalóan nagy szerepet játszik benne az anyagi ösztönzés. Egyik próbaköve ennek, ha például a különkereset lehetőségét csökkentik, mondjuk a túlórákat nem duplán, csak simán fizetik meg. Ennek hatására a legtöbb vállalatnál azonnal csökken a munkaórák száma és a kifejtett erőfeszítés. Az energiakifejtés részben igen fárasztó vagy egyhangú tevékenységre irányul és bármilyen célokat szolgáljon, ezek semmiképpen sem azonosak a munkás céljaival. Utóbbiakat a munkás sokkal inkább horgászbottal, a televízió mellett, illetve egy pohár szódás whiskyvel valósíthatná meg. Nem is él benne semmiféle illúzió afelől, hogy a szervezet céljait valaha is saját céljaihoz idomíthatná.

De még a munkás indítékai is bonyolultabbak ennél. Ellenében a részvényessel, a munkás ugyanis közvetlen és mindennapos kapcsolatban áll a szervezettel. Ez a körülmény már egymagában azonosulásra készteti, úgyhogy idővel önmagát az

IBM irodagépgyár, a Corning Glass üvegipari vállalat vagy a Sears kereskedelmi vállalat emberének tekinti. A vállalathoz fűződő kapcsolatában háttérbe szorult a kényszerítő elem és ezzel együtt csökkent az azonosulás akadálya is. A vállalkozói részvénytársaság egyedüli célja volt, hogy a tulajdonosoknak maximális nyereséget biztosítson. Ámde a távoli és feltehetően jómódú emberek bevételének maximális növelése sohasem lehetett olyan cél, amellyel az egyszerű munkás azonosíthatta magát. Ez ellentétben állna az emberi természettel. A technostruktúra többrétű és láthatólag önzetlenebb céljai¹ viszont nem állnak olyan élesen szemben a munkás azonosulási képességével. Fokozza az azonosulást, ha a munkás viszonylag biztosnak érzi magát a munkahelyén, s a munka fizikailag nem megerőltető, sőt a modern műszaki eljárásoknak megfelelően még érdekes is.

A termelőmunkást tehát az anyagi ellenszolgáltatás és az azonosulás vegyes indítékai vezérlik. Hogy ezek az elemek miként keverednek, az nagymértékben függ az iparágban és a cégnél uralkodó körülményektől. Ha magas a bér, érdekes a munka, biztos az állás és a cég láthatólag nem azt a célt követi, hogy a lehető legtöbb pénzt sajtolja ki a részvényesek és a vezetés számára, a munkás azonosulása jelentős méreteket öltethet. De ha a munka lélekölő és csupán a futószalag kiszolgálására szorítkozik, ha gyakoriak az elbocsátások és a vállalatot pusztán a profit érdekli, kevesebb a lehetőség a munkás azonosulására.

Az említett különbségek szoros összefüggésben állnak a cég munkaügyi politikájával. A nagymérvű és tovább erősíthető azonosulás kisebb teret enged a szakszervezet harcos fellépésének. A szakszervezettel való szembekerülésnek olyankor van a legtöbb esélye, ha a vállalat céljai szűkkeblűek és a szakszervezet a maga céljainak tudja megnyerni az embereket. (Általánosságban szólva a vállalat iránti lojalitásnak nem szabad túlságosan éles ellentétbe kerülnie a szakszervezet iránti lojali-

¹ Lásd a XIV. fejezetet.

tással.) Az azonosulást fokozhatja a fizikai munkafolyamatok automatizálása is. Ez csökkenti ugyan az alkalmazottmunkások létszámát, de a fizetések növelésével, az érdeklődés fokozásával és a munkakörülmények megjavításával erősítheti a megmaradók azonosulási tendenciáját. Az effajta azonosulás és ezzel együtt a szakszervezeti befolyás kiküszöbölése biztonságosabbá teszi az ipari tervezést: eleve kiszámíthatók a bérköltségek, nem fenyeget a munkaerő kiesése sztrájkokkal. Ebből következik, hogy noha az automatizált eljárások költségesebbek, a nyomukban járó azonosulás és biztonságosabb tervezés mégis kifizetődővé teszi őket. Mindezek a kérdések nyilvánvalóan rendkívül fontosak az ipari rendszer munkaügyi viszonyainak jövőendő megítélésében. A továbbiakban még beszélni fogunk róluk.²

4.

Befelé haladva a koncentrikus körökön, elérkeztünk az előmunkások, felügyelők, irodai, eladói és egyéb rutinmunkát végző alkalmazottak gyűrűjéhez. Ennek belső határain túl következnek a technikusok, mérnökök, kereskedelmi vezetők, tudósok, tervezők és más specialisták, akik a technostruktúrát alkotják. A körben legbelül a vállalat legfőbb irányítói foglalnak helyet. Minél beljebb haladunk a körben, az azonosulás és adaptálás indítékai annál erősebbek.

Itt már teljesen eltűntek az azonosulás akadályai, nincs helye a kényszernek és semmi sem gátolja a munkáltató szervezet céljaival önkéntes azonosulást. A vállalkozói részvénytársaságban az összes alkalmazottak szintkülönbség nélkül — legalábbis elvben — másvalakinek a meggazdagodásáért dolgoztak. Tudjuk, ilyen célt az emberi természet nem egykönnyen tesz magáévá. A kiforrott részvénytársaságban a hatalom viszont a technostruktúra kezében van; akármik legyenek is a céljai — márpedig látni fogjuk, hogy a tagok érdekeivel nem állhatnak ellentét-

² Lásd később.

ben —, ez a hatalmi eltolódás egymagában véve is megkönnyíti az azonosulást. Minthogy a technostruktúra gyakorolja a hatalmat, módjában áll bizonyos határokon belül a maga céljaihoz idomítani a vállalat céljait, vagyis megkönnyíti az adaptálás folyamatát. A körön belül a technostruktúrához érkezve, az azonosulás és adaptálás egyre valószínűbb motivációnak minősülhet.

Ezt az állításomat más közgazdászok is alátámasztják. Simon és March professzorok szerint, az azonosulás olyankor érvényesül erősen, ha a szervezet tagjai világosan látják, illetve átérzik, hogy az illetékesek magukévá teszik az organizáció céljait. Ez igazolja az előbb kifejtett tendenciát. Simon és March a továbbiakban négy azonosuláshoz vezető körülményt sorol fel:

1. Ha az azonosulásra készítő csoport vagy szervezet széles körű tekintélynek örvend;

2. ha a szervezetet alkotó egyének között erős az együttműködés;

3. ha a szervezeten belül sikerül az egyéni szükségletek nagy részét kielégíteni;

4. ha minimálisra csökkenthető a versengés a szervezet tagjai között.³

A kiforrott részvénytársaság mindezeknek a követelményeknek megfelel, kivált a technostruktúra belsőbb köreiben. Ámbár az üzleti vállalkozások presztízse, mint későbbi fejezetekből látni fogjuk, hanyatlóban van, társadalmunkban a hatalmas konszern mindmáig a siker és teljesítmény szimbóluma maradt.⁴ A vállalat presztízse kiterjed annak tagjaira is: nyilvánvalóan magasabb a tekintélye a General Motors vagy a Western Electric alkalmazottjának, mint egy sehová sem tartozó egyszerű állampolgárnak. Ha két ember megismerkedik egy repülőgépen vagy akár Floridában, mindenekelőtt azt kérdezik egymástól: „Ön hol dolgozik?” Az egyén mindaddig nulla, amíg ez ki nem

³ James G. March és Herbert A. Simon: Organizations. Wiley, New York, 1958. 65 – 66. old. Elöljáróban az általuk felállított követelményeket fejtettem ki bővebben.

⁴ Uo. 67. old.

derül: nem lehet besorolni a dolgok rendjébe, nem lehet megállapítani, hogy mennyi figyelmet vagy éppen tiszteletet érdemel, egyáltalán érdemes-e szóba állni vele. Ha viszont jól ismert vállalatnál, elsőrendű üzemben dolgozik, ez már rangot ad. Sokan sajnálatosnak tartják az ember azonosulását a szervezettel. De akik így vélekednek, ne feledjék, hogy az ember éppen azért hódol be a szervezetnek, mert az jóval többet tehet érte, mint amennyire ő maga képes. Egyelőre érjük be annyival, hogy a kiforrott részvénytársaságnak van elegendő tekintélye ahhoz, hogy az egyén hajlandó legyen annak céljait a sajátjai helyébe iktatni.

A részvevők közötti szoros együttműködés követelménye szintén adott. Láttuk, hogy a technostruktúra a csoportos döntések meghozatalának mechanizmusa. E döntések természetesen az egyének közötti szoros együttműködés következményei.⁵ A technostruktúra tehát természeténél fogva biztosítja az azonosulásnak ezt a követelményét.

A technostruktúráról és kivált annak belső köreiről elmondhatjuk, hogy az egyéni szükségletek nagyrészenek kielégítésére képes. A legutóbbi időkben ha nem is kötelezővé, mindenesetre divatossá vált a részvénytársasági vezetők között, hogy a normális üdülésen és a közösség szolgálatán kívül valamiféle nem üzleti jellegű szenvedélynek is hódoljanak: absztrakt festmények, indián cserépedények, régi választási plakátok vagy ósdi harmónikák gyűjtése, a balettművészet avagy a családtervezés pártolása, egyénieskedő hivatali berendezések tervezése, mind e divat kifejezői. Minden egyéb, beleértve a családot, politikát, sőt néha az alkoholt és a szexualitást is, csak másodrendű fontosságú. „A vezető életében a munka és az élet többi vonatkozása olyan szoros egységbe forrt, amit nem is lehet pontosan megmagya-

⁵ William H. Whyte Jr. 221 különböző rangú vállalati vezetővel és menedzserrel készített interjú és az általuk kitöltött kérdőívek alapján arra a következtetésre jut, hogy: „Az átlagos vállalati vezető nagyjából napi hat-nyolc órát értekezik a hivatalban más vezetőkkel, különböző találkozások és értekezletek alkalmával és különcknek tartanak, ha egyedül menne ebédelni...” Lásd a Fortune szerkesztésében megjelent *The Executive Life*. Doubleday, New York, 1956. 64. old.

rázni... A vezetők szerint az ember nem dolgozhatja agyon magát, hiszen a munka amúgy is betölti az egész életüket.”⁶ Ez azt jelenti, hogy az organizáció szinte maradéktalanul kielégíti minden szükségletet és ezzel együtt tökéletes indítékot ad az azonosuláshoz.

Végezetül, ha van is rivalizálás a technostruktúrában, az nem olyan jellegű, hogy egyik ember érvényesülése lehetetlenné tenné a másikat. Igaz, a legfelső posztra csak egy ember juthat el, de mindenkinek biztosítva van az előmenetele. Ez is megfelel tehát az azonosulás követelményének. A kisvárosi autókereskedő amikor vevőre vadászik, vagy a kis útépitési vállalkozó amikor meg akar szerezni egy szerződést, a többi konkurensnek elvágja az útját. (A versenyben állók jellemző módon maguk is „késhegyre menő harcnak” nevezik a tevékenységüket.) Ha egyiküknek sikerül a vásár, vagy megkapja a szerződést, másikkal vesztes marad és megfordítva. A konkurensok tehát egyéni célok elérésére törnek és nem közös célok együttes elérésén fáradoznak.

Mindezek alapján világos, hogy a technostruktúrában akadálytalanul érvényesülhetnek az azonosulást előidéző tényezők.

5.

Hadd ismételjem meg, hogy a technostruktúrában egy csoport kezében van a döntés hatalma. E csoportban nagyszámú, különböző rangú és pozíciójú egyén vesz részt. Ezáltal sok ember jut hatalomhoz, vagy legalábbis a hatalom illúziójához. A vállalat

⁶ Uo. 69. old. Whyte a következőképpen idézi egy acélipari vezető idillikus hivatali és családi életét: „Ahelyett, hogy legalább esténként egy detektívregény mellett kikapcsolódnék, 11 óráig folytatom a munkát s a végén azt mondom, „az ördög vigye el, most már iszom egy-két whiskyt és lefekszem”. Ennek ellenére legalább fél egyig, néha egyig sem tudom magam rászanni, hogy abbahagyjam. Másnap persze nem vagyok valami jókedvű a reggelinél. Feleségem szerint nem szólok egy szót sem, csak ábrándozom és lehet, hogy igaza van. Nem tehetek róla, örömet okoz, ha alaposan tisztában vagyok az üzleti dolgaimmel.”

kozói részvénytársaság céljait mereven meghatározta a vállalkozó anyagi érdekeltsége. Maga a cél nem kedvezett az azonosulás motivációjának, merevsége pedig nem adott módot az adaptálásra. Már az eddigiekből is kitűnt, hogy a kiforrott részvénytársaság céljai kevésbé mereven körülhatároltak. És minthogy e célok a technostruktúra hatáskörén belül helyezkednek el, erősen fokozott az adaptálás lehetősége is.

A technostruktúra belsőbb körei felé haladva az adaptálás mint motiváció, egyre erősebben jelentkezik. Mindazoknak, akik ebben a körben tevékenykednek a legnagyobb a tényleges hatalmuk és annak illúziója. Az egyén tehát egyre több joggal tételezheti fel, hogy az organizációt szolgálva azt összhangba hozhatja a saját céljaival. A csoportos döntések, melyeknek meghozatalában része van, szélesebb területet ölelnek fel és a vállalati hierarchiában betöltött magasabb pozíció is hozzájárul a hatalom érzetének növeléséhez.

A kiforrott részvénytársaságban az adaptálás lehetőségét tovább erősíti a minden embernél tapasztalható tendencia, hogy a világot a maga látókörének megfelelően leszűkíti. Ez rendkívül jelentős szempont. A pedagógus világa az iskola, amelyben tanít. A lelkész világát azok a hívek alkotják, akik felekezetéhez tartoznak, a többi lélek — ha nem is elméletben, de a gyakorlatban mindenesetre — erősen másodrendű szerepet tölt be a gondolkörében. A bürokratát kizárólag a maga szűk köre, osztálya, hivatala, ennek előjogai és teljesítményei érdeklik, a közigazgatás többi területe iránt közömbös, esetleg neheztel rá vagy lenézi. Az egyetemi tanár számára semmi sem bír akkora jelentőséggel, mint a saját tanszéke, azon túl az egész egyetem inkább csak árnyékszerűen létezik számára. Csak a kivételesen becsvágyók törekednek befolyást szerezni az intézetükön kívül álló tudományos társaságokban is. Az egyén tehát nem a széles nagyvilágban, csak a maga körülhatárolt kis világában tulajdonít igazi fontosságot a harcoknak, bosszúságoknak, intrikáknak, kivételezéseknek és pillanatnyi szövetekezéseknek. Mindenkor ennek a kis világegyetemnek a céljait igyekszik a maga céljaihoz

idomítani. A gondviselés különös áldása, hogy nemcsak vágyat oltott az egyénbe átalakítani a világot, de megadta az illúziót is, hogy önmagát erre nagymértékben képesnek tartsa. Ez a gyakorlatban úgy valósul meg, hogy mindenki lecsökkenti a maga világát a számára felfogható méretekre. Az adaptálás, mint indíték, ennek következtében nagymértékben erősödik.^{7,8}

A kiforrott részvénytársaságban igen sok ilyen leszűkített világegyetem található, ezek a részvevők számára felérnek az egész világgal. Akiknek az a feladatuk, hogy embereket alkalmazzanak, azoknak semmi sem olyan fontos, mint a személyzeti politika; akik információkkal és adatok ellenőrzésével foglalkoznak, minden más tevékenységet másodrangúnak tekintenek; akik azzal a céllal alkotnak csoportot, hogy új gyártmányt fejlesszenek, azok számára nem létezik ennél fontosabb kérdés. Az ügyvédek a vállalat első jogtanácsosának hivatalát tekintik a vállalat agyközpontjának, a revizorok a könyvelési osztályt, az

⁷ A szakmai dolgokról való fecsegés ősi és közismert öröme is abból származik, hogy gondolatainkat a közvetlen környezetünk foglalkoztatja. Akik e környezethez tartoznak, úgy érzik, hogy egyedül az ő világuk számít és csak a kívülállóknak tűnik az effajta beszélgetés provinciálisnak és unalmasnak.

⁸ Ez a tendencia különösen a közigazgatásban ölt jelentős méreteket, ahol a legkisebb adminisztratív alosztályok is óriási jelentőséget tulajdonítanak önmaguknak és az alkalmazottakból a legnagyobb szorgalmat, önfeláldozást és ötletességet, a leghevesebb bürokratikus hűséget tudják kiváltani. A második világháború után a Harvard Egyetem közgazdasági fakultásán szívesen fogadták az olyan diplomamunkákat, amelyek háborús emlékeket dolgoztak fel. Akkoriban benyújtottak hozzám egy több száz oldalas dokumentumot az árhivatal egyik egységének működéséről, amelynek feladata volt a bőr- és műanyag cipőtalpak és cipősarkak árát ellenőrizni. A beszámolóból kiderült, hogy e termékek árának ellenőrzését a legnagyobb energiával, szakértelemmel és ötletességgel végezték; a cipősarkakat még washingtoni postásokon is kipróbálták és tartósságuk alapján szabták meg az árukat. A diplomamunka szinte úgy állította be, mintha a háborús gazdálkodás sikere vagy kudarca ennek az egységnek a működésétől függött volna. Jóllehet a háború alatt magam is árellenőrzéssel foglalkoztam, soha még csak nem is hallottam ennek az egységnek a létezéséről. Egyébként a diplomamunka sem említette az én hivatalomat, kivéve mint valami igen távoli és nagymértékben felesleges csúcsszervet.

eladók természetesen a kereskedelmi osztályt. Mindez még fokozza az adaptálás szerepét.

6.

Jogos tehát a következtetés, hogy az egyéni célok önkéntes feladása a szervezet céljainak fejében, vagyis az azonosulás, továbbá a szervezethez való csatlakozás abban a reményben, hogy annak céljait sikerülhet az egyéni célokhoz idomítani, vagyis az adaptálás, erős motivációs tényezői a technostruktúrának és minél beljebb haladunk annak körében, annál erősebben érvényesülnek. Ezt a tényt némileg elhomályosítja, hogy a kör bel-sejében, vagyis a legfőbb vezetőség soraiban, az anyagi elismerés is igen nagymérvű. Tudjuk, hogy egy nagy konszern legfőbb vezetői néha szédületes összegeket keresnek, holott az azonosulással együttjáró motivációkra éppen ők reagálnak a legjobban.

Mégis megállapíthatjuk, hiszen az előbbiekből nyilvánvalóan kiderült: a kiforrott részvénytársaság belső köreiben már nincs szoros összefüggés az anyagi ellenszolgáltatás és az energia-kifejtés között.⁹ A nagy konszernek központjában az anyagi ellenszolgáltatás mindössze része annak a szélesebb körű motivációs rendszernek, amely ugyanakkor tág teret ad az azonosulás és adaptálás teljes érvényesülésének. Néhány összefoglaló szó után a következőkben azzal fogunk foglalkozni, milyen specifikus célok érdekében történik az azonosulás és adaptálás.

⁹ Lásd R. A. Gordon: *Business Leadership in the Large Corporation*. Brookings, New York, 1945. 312. és köv. old., valamint Mabel Newcomer: *The Big Business Executive*. Columbia University Press, New York, 1955. 121. és köv. old. Mindkét szerző arra a következtetésre jut, hogy az elkerülhetetlen kivételektől eltekintve, bizonyos anyagi szinten felül az anyagi motiváció másodlagos jelentőségű. Ez azt jelenti, hogy ilyenkor az anyagi juttatás növekedése vagy csökkenése már nem befolyásolja az erő kifejtést. Whyte a vezető üzletemberekkel folytatott beszélgetéseiből megállapította, hogy bár szinte valamennyien panaszkodtak a magas adókról, legtöbben elismerték, hogy a mindenkor maximális erőfeszítéseiket a fizetendő adó összege nem befolyásolja. *The Executive Life*. 66. old.

Az egyezés* elve

1.

A következőkben egy szabályt kell összegeznünk és újólal leszögeznünk. Az egész társadalom viszonyának egy szervezet-hez egyeznie kell azzal a viszonyal, amely a szervezet és egyén között fennáll. Vagyis a társadalom, a szervezet és az egyén céljai csakis összeférhetőek lehetnek, hasonlóképpen azok az indítékok is, amelyek a szervezeteket és az egyéneket e célok követésére bírják.

Mint társadalmi kérdésekben általában, ezúttal is rendkívül szoros kölcsönhatások érvényesülnek. Ha ismerjük a társadalom céljait, ezek alapján következtethetünk a társadalmat szolgáló szervezetek céljaira, valamint az egyénekére, akik az organizációkat alkotják. Ugyanez ellenkező irányban is áll. És ha ismerjük az egyének indítékait, tudni fogjuk az organizáció motivációját és megfordítva.

Minthogy egy elvet leszögezni még nem azt jelenti, hogy mások meg is értették, illetve bebizonyítottuk az igazságát, tehát bővebb magyarázatra van szükség.

2.

Szimpla esetekben magától értetődően elfogadjuk a konzisztencia elvét a szervezet és az egyének indítékai, illetve céljai között. Egy korábbi példára visszatérve, amikor az uralkodó

* Az angol eredetiben *consistency*. (A szerk.)

hadba hívta a feudális földesurat, az hadba szólította hűbéreseit, akik kötelesek voltak bevonulni vele. A motiváció mindkét részről a hagyományokkal álcázott, illetve megerősített kényszer volt. Természeténél fogva a kényszer azt is megkövetelte, hogy a hűbérúr és alattvalója egyazon célokat kövessen. Ha az úrtól megkövetelték, hogy minden erejét latba vetve harcoljon, ugyanennek a harcos buzgalomnak kellett eltöltenie a követőit is. Ellenkező esetben a hűbérúr célja vereséget szenvedett, amint az a történelem során nemegyszer meg is esett, valahányszor éles ellentétben állt a vezér vérszomjas bátorsága a katonák óvatosabb magatartásával.

A hűbérurat csak úgy lehetett harcba szólítani katonáival együtt, ha neki magának is megvolt a hatalma, hogy hűbéreseit a zászlók alá rendelje. Minthogy ő maga nem zsoldért szolgált, képtelenség lett volna, vagy legalábbis anyagilag igen hátrányos, ha ő maga zsoldot ajánl embereinek a szolgálat fejében. De ha ő maga jutalmat kapott a szolgálataiért, előbb vagy utóbb neki is valamiféle kereskedelmi egyezményt kellett kötnie az embereivel, például haszonrészesedést nyújtania a zsákmányból. Egyetlen uralkodó sem biztosított volna a hűbérúrnak hatalmat olyan szolgálat fejében, amelyért már eleve megfizetett és a hűbéreseket sem szolgáltak volna szívesen fizetség nélkül, ha az egész haszon másokat illet. A körülmények tehát megkövetelik a szimmetriát a szervezet, illetve a szervezetet alkotó emberek motivációi és céljai között.

Ugyanezek a szabályok érvényesültek a piacgazdálkodás idejében is. Annak a társadalomnak elfogadott célja volt vagyoniát és jövedelmét maximalizálni, hiszen ez minősült a siker mércéjének. Ezzel a társadalmi céllal egybevág, hogy az üzleti vállalkozások is maximális jövedelemre törekedjenek; ha pedig ez a vállalkozás célja, azzal teljes mértékben egybevág, hogy az egyén is maximális jövedelemre akarjon szert tenni. A társadalom rosszallólag tekintett mindazokra, akik megelégedtek kevesebbel, mint amennyit megkereshettek volna, az olyan cégekre, amelyek nem maximalizálták a jövedelmüket (tehát rosszul vezették

őket), vagy olyan körülmények között tették ezt — a monopólium vagy a csalás eszközeivel —, hogy akadályozták a társadalmat céljai követésében. Mint egykor a hűbérúr és hűbéreseinek cselekedeteit az erőszak, később az üzleti vállalkozást és annak tagjait az anyagi eredmény ösztönözte.

Láttuk, hogy a kiforrott részvénytársaság nem kénytelen a nyereséget maximalizálni és nem is teszi. Módjában áll más célokat is követni és ennek megfelelően a technostruktúra tagjai számára is kínálkoznak alternatívák. Az összeférhetőség elve azonban ebben az esetben is fennáll. Noha a részvénytársaság céljai az említett módon felszabadultak, továbbra is egybe kell vágnia a társadalom, valamint az organizációt alkotó egyének céljaival. Ugyanez vonatkozik a motivációkra is.

3.

Pontosabban szólva, a kiforrott részvénytársaság céljai a technostruktúra tagjainak céljait tükrözik. Ugyanakkor a társadalom céljai jellegükben megegyeznek a részvénytársaság céljaival. Láttuk, hogy a technostruktúra tagjai megkülönböztetett fontosságot tulajdonítanak az autonómiájuknak és annak, hogy azt a kereset minimális szintjének biztosításával megőrizhessék: ez tehát a részvénytársaság elsőrendű célja. A maga részéről viszont a társadalom elismeri vagy éppen kidomborítja az autonómia és annak biztosítására szolgáló jövedelem szükségességét.

Ugyanez vonatkozik egyéb célokra is, és a folyamat megfordított irányban is érvényesül. Ha tehát a társadalom nagy fontosságot tulajdonít a műszaki tökéletességnek és a saját sikerét is a technika gyors előrehaladásával méri, ugyanez megfelel a részvénytársaság és az organizációt alkotó egyének céljának. Előfordulhat persze, hogy ezt a szempontot alárendelik a minimális jövedelem követelményének. Noha a kiforrott részvénytársaságnak rendszerint egynél több célja van, ez korántsem jelenti azt, hogy valamennyi azonos rangsorolású. A társadalmi,

vállalati és egyéni célok egybevágó jellege mellett, nincs okunk eleve feltételezni, hogy rangsorolásuk akárcsak két részvénytársaságnál is pontosan azonos lenne.

Az egybevágó jelleg hasonlóképpen vonatkozik a motivációra, vagyis azokra az ösztönzőkre is, amelyek az egyént és az organizációt céljaik követésére bírják. A technostruktúra tagjaiszáma az anyagi ellenszolgáltatás igen fontos ösztönző egy bizonyos határig. Amennyiben fizetésük nem éri el ezt a határt, nem hajlandók dolgozni. De mihielyt e követelményük kielégült, a mérnöknek, tudósna vagy vállalati vezetőnek felkínált nagyobb összeg alig vagy egyáltalán nem vált ki nagyobb erőfeszítést. E határon felül tehát más motivációk kerülnek előtérbe. Hasonlóképpen a vállalat szintjén is mindaddig erős az anyagi motiváció, míg a kereset nem érte el a minimális követelményeket; ezen felül azonban a plusz jövedelem már kevés vagy semmi plusz erőfeszítést nem vált ki és más célok kerülnek előtérbe.

A célok összeférhetősége az azonosulás szempontjából is lényeges. Az egyén csak abban az esetben azonosítja magát a vállalat céljaival, ha megítélése szerint a vállalat társadalmilag jelentős célt követ. Így például az a vállalat, amely életmentő gyógyszerek kidolgozásán fáradozik, e termékeinek vélt vagy valóságos társadalmi hasznosságával vívja ki alkalmazottainak lojalitását és mozgósítja erőfeszítéseiket. Akik egy úrhajó megtervezésével vagy gyártásával vannak elfoglalva, azonosítják magukat szervezetük céljával, amely megfelel az úrkutatás tudományos, illetve az oroszokat megelőzni akarás politikai céljának. A vállalat, amely különleges rakéta-üzemanyagot vagy atomtöltet kioldására szolgáló jobb berendezést állít elő, azzal a feltételezéssel szerzi meg alkalmazottainak lojalitását, hogy a szabadság fennkölt ügyének védelmében tevékenykedik. Abból a nyilvánvaló következtetésből indul ki, hogy mindazok, akiknek elpusztítását e fegyverek lehetővé teszik, csakis a szabadság ellenségei lehetnek.

Azonosulásról azonban nem lehet szó, ha a cég egyedüli törekvése, hogy egy vállalkozó részére minél több pénzt keres-

sen, minden egyéb bevallottan szociális jellegű cél kizárásával. Jellemző, hogy valahányszor egy részvénytársaság vagyona ki van szolgáltatva egyes emberek fosztogatásának, a vezetők és beosztottak erkölcsi magatartása általános romlásnak indul. Az összes érdekeltek felismerik, hogy az ilyen vállalat nem szolgál többé semmiféle társadalmilag elfogadható célt.

4.

Az egyén és a szervezet azonosulása társadalmi célokkal azért lehetséges, mert párhuzamosan működésbe lép az adaptálás mint motivációs erő és az egyéntől kiindulva az organizáción át befolyást gyakorol a társadalmi magatartásra. Az egyén, mint láttuk, azért szolgálja a szervezetet, hogy módja legyen annak céljait saját céljaihoz hasonlóbbá tenni. Ha az egyéni célok bizonyos meghatározott társadalmi magatartást vagy szemléletet tükröznek, az egyén arra törekszik, hogy vállalata ezeket szolgálja. Ráadásul saját céljait az ember általában társadalmilag fontosnak szokta tartani. (Közismert emberi tulajdonság, hogy magasrendű társadalmi jelentőséggel ruházunk fel mindent, ami egyéni érdekünkben áll, akár tudományos kutatásról, jobb közlekedési törvényekről, akár az előbb említett tömegpusztító fegyverekről van szó.) Ha az egyén törekvése sikerül, a vállalat a maga részéről is társadalmilag fontosnak tartja, előmozdítja, illetve védelmezi ezeket a célokat. Ilyenformán a kiforrott részvénytársaság eszközével társadalmi fontosságot lehet biztosítani a vállalatot alkotó egyének céljainak. Az adaptálási folyamat következtében társadalmi céllá válik mindaz, ami a technostruktúra tagjainak érdekeit szolgálja.

Ez a folyamat manapság kitűnően beválik. A társadalmilag fontosnak tartott kérdések jórésze valójában nem egyéb, mint a társadalmi magatartás adaptálása a technostruktúra célrendszeréhez. Ezen a téren semmi más nem számít, csak az, hogy mi felel meg a közhitnek. Jóllehet e társadalmi célok valójában a

technostruktúra céljainak kisugárzásai, a közhit mégis azt rtjtta, hogy önmagukban véve is van társadalmi jelentőségük. Ennek megfelelően a részvénytársaság és kivált a technostruktúra tagjai azon az alapon azonosulhatnak a vállalatukkal, hogy az társadalmi célokat szolgál, pedig valójában a saját céljaikat valósítja meg. Persze nincs az az érzékeny társadalmi lelkiismeret, amely kényelmetlenséget okozhat, ha a saját lelkiismeretünk-ből fakad.

5.

Ne képzeljük, hogy a folyamat, amellyel a társadalmi célok adaptálódnak a vállalat és végső soron a technostruktúra céljaihoz, elemző, vagy akárcsak szellemi természetű. Voltaképpen azt igazolja, hogy miként győzedelmeskedik a szakadatlanul ismételt, sohasem ellenőrzött feltételezés az egzakt gondolkodás felett. A technostruktúra elsődleges feladata a javak előállítása és ezzel együtt a javak iránti kereslet manipulálása és fokozása. Nyilvánvalóan fontos, hogy ez a tevékenység társadalmilag jelentősnek minősüljön és minél nagyobb a javak termelése, a cél jelentősége is annál nagyobb hangsúlyt kapjon. Ez módot ad arra, hogy a lehető legtöbb ember azonosíthassa magát társadalmi funkciókkal.

Objektív szemszögből nézve nem könnyű azt állítani, hogy különféle termékek egyre nagyobb mérvű előállítása valóban társadalmi célt szolgálna: több cigaretta több rákot idéz elő, több alkohol több májsorvadást; több autó több közlekedési balesetet, sebesülést és halált okoz, egyre több teret igényel autóutak és parkolóhelyek számára, egyre jobban szennyezi a levegőt és csúfítja a vidéket. Az úgynevezett magas életszínvonal jórészt olyan megoldásokat jelent, amelyek megfosztanak az izomerő gyakorlásától, fokozzák az érzéki örömet és több kalóriaelfogyasztásra ingerelnek, mint amennyi az egészséges táplálkozáshoz szükséges. Ennek ellenére szinte abszolút ural-

kodó a közhit, hogy a termelés fokozása társadalmilag fontos cél. E közhit pusztá feltételezésen alapszik, de ezzel a feltételezéssel az ember évente legalább ezerszer találkozik normális üzleti tevékenysége során: javulnak a viszonyok, hiszen a termelés színvonala minden eddigit felülmúlt. A vallásos hit aspektusával bír a feltételezés, hogy az emelkedő életszínvonal a társadalmi előrehaladással azonos. Minthogy eddig egyetlen társadalomnak sem sikerült olyan magas életszínvonalat teremtenie, mint az amerikaiak, tehát egyik sem volt még ilyen kiváló. Ha időnként fel is merül ezzel szemben valami kétely, legyen az mégoly logikus, süket fülekre talál.

De lássunk más példákat is. A költséges és bonyolult technikát igénylő iparágakban a tervezés csak akkor működhet hatékonyan, ha az állam magára vállalja a költségeket, beleértve a kutatás és fejlesztés költségeit is, továbbá biztosítja a késztermék piacát. Ennek megfelelően a technostruktúra számára igen fontos, hogy a technikai fejlődés társadalmilag értékesnek minősüljön. A társadalom ezzel is egyetért és pozitív társadalmi funkcióként ítéli meg, ha az állam átvállalja a bonyolult technikájú termékek költségeit. Vajmi kevesen firtatják, hogy helyes-e az állami intervenció olyan állítólagos társadalmi célok érdekében, mint a szuperszonikus utasszállítás vagy az atomenergia kiterjedtebb alkalmazása. Még kevesebb az ellenvetés ha katonai célokról van szó. A társadalmi cél tehát itt is az adaptálás folyamatának eredménye. Ez nyilvánvalóan nagy jelentőségű kérdés, és a továbbiakban még visszatérünk rá.

Az elmondottakkal azonban korántsem akartam olyasmit állítani, hogy minden társadalmi magatartás a technostruktúrától ered és annak követelményeihez igazodik. A társadalomnak természetesen vannak egyéb céljai is, amelyek az óriási termelő gépezettől független szükségletekből erednek és amelyeket a maga részéről kényszerít rá a kiforrott részvénytársaságra. Mint egyéb kérdésekben, ezúttal is csupán azt igyekszem bizonyítani, hogy kétirányú folyamat megy végbe: a kiforrott részvénytársaság bizonyos társadalmi magatartást juttat általánosan érvényre,

egyúttal pedig más társadalmi magatartásoknak megfelelően cselekszik. Az igazságnak nincsen szüksége túlzásokra és akkor sem veszít igazságából, ha bonyolultabb az általánosan elfogadott megállapításoknál, amelyek az anyagi célok és anyagi motiváció szimpla uralmát hirdetik.

Szerencsére ez a bonyolultság is jelentősen csökken, mihelyt az általános szabályok gyakorlati alkalmazásra kerülnek.

Az ipari rendszer céljai

A technostruktúrához tartozó egyén azonosítja magát a kiforrott részvénytársaság céljaival, olyan mértékben és annak következtében, ahogyan a vállalat is azonosítja magát az egyén által társadalmilag fontosnak tartott feladatokkal. A technostruktúra tagjai arra is törekednek, hogy vállalatuk céljait a sajátjaikhoz igazítsák, ennek eredményeképpen pedig a részvénytársaság is a saját szükségleteihez igazítsa a társadalmi szokásokat. Amit a nagyközönség általában kívánatos társadalmi célnak tekint, az valójában a részvénytársaság és a technostruktúra céljainak a tükröződése. A továbbiakban konkrét formában igyekezünk meghatározni ezeket az összefüggéseket. Meg kell jelölnünk azokat a társadalmi célokat, amelyekkel a részvénytársaság és annak technostruktúrája azonosítja magát, s egyúttal meg kell állapítanunk, hogy szükségletei szerint, miféle célnak tulajdonít társadalmi jelentőséget.

Nem árt újólág emlékeztetnünk arra, hogy itt újszerű problémákról van szó, amelyek a gazdasági élet szokványos megítélése alapján fel sem merülnek. Tudjuk, hogy a hagyományos szemlélet szerint, a szuverén fogyasztónak önálló vágyai és szükségletei vannak, amelyek esetleg mások fogyasztási szokásait utánozva merülhetnek még fel. E szükségleteket és vágyakat, illetve azok hiányát, a fogyasztó azzal fejezi ki, hogy vásárol, illetve nem vásárol a piacon. Ez a magatartás a társadalom megfellebbezhetetlen parancsa, amelyre a részvénytársaság és minden termelő — minthogy egyedüli célja a jövedelem maximalizálá-

sa — minden egyéb választási lehetőségtől megfosztva reagálni kénytelen. A cég tehát tökéletes alárendeltje a fogyasztó társadalmi parancsszavának és alárendeltek mindazok, akik a céget alkotják. Magától értetődik, hogy eszerint nem is gyakorolhatnak befolyást a társadalom céljaira.

Ez a hagyományos szemlélet egyben megnyugvásul is szolgál. A társadalom akarata, amelynek az üzleti vállalkozás kénytelen alárendelnie magát, szimplán érvényesül: a közönség a gazda, a részvénytársaság a szolgája. Fel sem tételezhető, hogy az utóbbi befolyása vagy hatalma gondot okozhatna. Ha sikerült az olvasóval megértetnem, hogy ez a szemlélet alaposan lebecsüli az olyan nyilvánvalóan befolyásos, sőt teljhatalmú szervezetek társadalmi szerepét, mint például a General Motors, a Standard Oil, General Electric vagy General Dynamics, egyben világossá vált könyvem legfőbb mondanivalója és remélhetem, hogy érvelem termékeny talajra hull. Egyben felmerülhet az olvasóban a jogos gyanú, hogy a hagyományos közgazdaság tantételeinek voltaképpen célja nem az igazságot feltárni, hanem megnyugtatóssal szolgálni a fennálló társadalmi berendezkedés helyesége felől.

Való igaz, hogy a modern gazdasági felfogás nem egyéb, mint kiszolgálója annak a társadalomnak, amely e nézeteket táplálja. Egyik legfontosabbnak szolgálata éppen az, hogy a fiatalok oktatásából módszeresen kihagyja mindazokat az elgondolásokat, amelyek a nagy gazdasági szervezetek társadalmat átalakító tevékenységével foglalkoznak. Ez a szolgálat nem veszít a jelentőségéből azáltal sem, hogy általában jóhiszeműen és a tudományos igazság nevében nyújtják. Éppen ellenkezőleg, kevésbé hatékonyak bizonyulna, ha előzetes megállapodás alapján és fizetségért történne. Hiába szakszerűbb a hivatásos prostituált csábítása, a férfiak többsége mégsem az ő bájainak hódol.

Mint az élő organizmusnak, az üzleti szervezetnek is elsőrendű természetes célja, biztosítani a fennmaradását. Ez nyilvánvalóan áll a technostruktúrára is.

A technostruktúra fennmaradásának legfőbb követelménye, hogy megőrizze az autonómiáját, hiszen ettől függ a döntési hatalma. Mint korábban megállapítottuk,¹ ennek érdekében biztosítani kell a vállalat kereseti minimumát. A technostruktúra akkor veszi át a hatalmat a vállalatban belül, amikor a technika és a tervezés már speciális szaktudást és csoportos döntést követel. A hatalom mindaddig szilárdan a technostruktúra kezében marad, amíg a kereset módot ad a részvényesek szokványos osztalékának kifizetésére és elegendő megtakarítással szolgál újraberuházások céljára. Ha a kereset e szint alá süllyed, külső forrásból eredő tőkét kell igénybe venni; ez azonban kívülállóknak is módot ad a beavatkozásra és különféle megkötésekre, amelyek mind csorbítják a technostruktúra autonómiáját. Ráadásul, ha nem lehet a szokványos osztalékot kifizetni, a részvényesek passzivitása sem biztosítható. Láttuk, hogy nagy társaságoknál az ellenőrzés megszerzéséért vívott harc mindig olyankor tör ki, amikor a céget veszteségek érték, vagy csak gyér és bizonytalan hasznot tud felmutatni.²

Az igen alacsony, illetve igen magas kereset hatása a technostruktúrára nem azonos. Ha alacsony a kereset vagy a céget

¹ Lásd: VI. fejezet.

² Még egy fontos oka van annak, hogy biztosítani akarják a vállalati kereset minimális szintjét. Noha manapság a tőke folyósítói, legalábbis hallgatólagosan, elismerik a modern részvénytársaság autonóm döntési jogát, vagyis azt, hogy nem szabad „beavatkozni” a vezetésbe – a rossz üzleti eredmények nyomában felidézik a szokásos vizsgálatok és ellenőrzések szükségességét. E lehetőségeket kihasználva jött létre egy külön üzletág, a vállalati tanácsadóké, amely kapva kap az efféle feladatokon. Mihelyt azonban sor kerül ilyen tanácsadók igénybevételére, azok rögtön firtatni kezdik a technostruktúra tagjainak fizetését, pozícióját és teljesítményét, ami az érintett vezetőknek sohasem kellemes.

veszteség éri, a technostruktúra ki van szolgáltatva a külső befolyás veszélyének és elveszítheti autonómiáját. Egy bizonyos színvonalon felül azonban a több kereset alig valamivel vagy éppen semmivel sem növeli a technostruktúra pozíciójának biztonságát, hiszen autonómiája már amúgyis majdnem teljes. Ez a körülmény is cáfolja, hogy a kiforrott részvénytársaság maximális haszonra törekszik. A technostruktúra saját legelemibb érdeke megköveteli, hogy a veszteség elkerülésének szempontját elébe helyezze a maximális jövedelemre való törekvésnek: a veszteség tönkretetheti a technostruktúra működését, míg az igen magas kereset csak a mások zsebét gazdagítja.³ Ha a jövedelem maximalizálása egyben fokozza a veszteség kockázatát – márpedig ez sűrűn előfordul –, akkor a technostruktúra saját elemi érdekeinek megfelelően lemond a maximumról.⁴

Ezzel szemben a jövedelem minimális szintjének fenntartása lényegében kihatással van az ipari tervezésre. Mert kívánatos ugyan a tervezett eredményeket elérni, ennél is jóval fontosabb azonban elkerülni az előre nem látott katasztrófákat. Míg előbbi csupán kellemes, utóbbi halálos csapásnak bizonyulhat. Ha fontos

³ „A nagy részvénytársaságok vezetői nem élvezik a nagyobb kockázat nyomán jelentkező esetleges nagyobb hasznot, viszont balsiker esetén kockáztatják saját pozíciójukat.” R. A. Gordon: *Business Leadership in the Large Corporation*. Brookings, Washington, 1945. 324. old.

⁴ Ha kevésbé hangsúlyozottan is, de kiemeli a kereset minimális szintjének jelentőségét William J. Baumol: *Business Behavior, Value and Growth* c. művében. Macmillan, New York, 1959. Főként a 48–53. oldalon. A menedzser-csoport „biztonsága” a központi témája Robin Marris: *The Economic Theory of „Managerial” Capitalism* c. könyvének. The Free Press of Glencoe, New York, 1964. Kaysen professzor ugyanerre a következtetésre jut, mondván: „Míg az erős versenyt jelentő piacon a cég kénytelen maximális haszonra törekedni, mert ennek alternatívája csak a fennmaradását sem biztosító elégtelen haszon lehet, addig a kisebb versenyt jelentő piacon a cégnek módjában áll választani a maximális profit, illetve az „elfogadhatóan” alacsonyabb kereset között és utóbbi mellett egyéb célokat is követhet.” *The Corporation in Modern Society*. Szerkesztette Edward F. Mason. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 90. old.

jó árat elérni a termékért, még jóval fontosabb megakadályozni az árzuhanást; hasonlóképpen fontos az élénk kereslet, de annál is lényegesebb, hogy a kérdéses termék ne részesüljön általános elutasításban. A következő három fejezetben az árak és a kereslet irányításának ezekkel a szempontjaival foglalkozom. Azt követően látni fogjuk, hogy a kiforrott részvénytársaság kapcsolata az államhoz is abból az erőfeszítésből ered, hogy minden veszélyt elhárítson a minimális kereset fenntartása elől. Ennek érdekében a kiforrott részvénytársaságok erőteljesen támogatják a globális keresetet szabályozó állami intézkedéseket és azt, hogy az állam átvállalja a költséges technikájú gyártmányfejlesztést. Ugyanilyen megfontolások szerepelnek a modern munkaügyi politika hátterében is.

3.

Ha a megegyezés elve igaz, a technostruktúra önállóságának társadalmi-politikai céllá kell válnia. Utánagondolva nyomban rájövünk, hogy valóban ez történt.

Az ipari rendszer doktrínája a leghatározottabban kihangsúlyozza a magánvállalkozói rendszer alapvető és funkcionális önállóságát. A feltételezések szerint, mélységes szakadék választja el az államot a magángazdasági vállalkozástól. E szakadékon át csak a legritkább esetben érvényesülhetnek az állam kényszerítő akciói. Ha tehát arról van szó, hogy bizonyos normák felállításával szabályozni kell az ipari vállalkozás működését, például megszabni a gépkocsik biztonságának feltételeit, a gyógyszerhirdetések módját, csomagolások súlyát, vagy a dohányynemű fogyasztásának egészségügyi szempontjait, ez csak igen alapos bizonyítási eljárással történhet.

Az állam és a gazdasági élet elkülönülését azonban könnyen cáfolható álokoskodással védelmezik. Azt állítják, nem szabad beavatkozni a piaci mechanizmus független működésébe, amelynek a cég ki van szolgáltatva. Pedig a kiforrott részvénytársaság

esetében igen jól tudjuk, hogy a vállalat gyakorolja a voltaképeni ellenőrzést az árak felett, sőt a mennyiséget is irányítja, amely ezen az áron eladásra, illetve megvásárlásra kerül. A technika és a tőkefelhasználás követelményei korántsem engedik meg, hogy a cég kiszolgáltassa magát a piacnak, a kiforrott részvénytársaság pedig nemhogy szervesen különválna az államtól, de — mint a következőkben látni fogjuk — csakis az állammal való szoros együttműködésben létezhet.

Autonómiára azonban igenis szüksége van. Minthogy ennek valódi okai nem derülnek ki világosan, helyettük a piac hatalmára és a magánvállalkozást a kormányzattól elválasztó állítólag mélységes szakadékra hivatkoznak. Mindkét feltételezés azonban ellenkezik a valósággal és a közhit tévtanaihoz tartozik. Az adaptálás erejének tudható be, hogy kialakult a technostruktúra autonómiájának kedvező társadalmi magatartás, holott annak oly kevés köze van a realitásokhoz.

Tudjuk, hogy a szükséges társadalmi magatartás valóban létrejött, vagyis a társadalom elfogadja a technostruktúra jogát az autonómiához, valamint az autonómiát biztosító keresethez. Évek óta nem fordult elő, hogy egy közhivatalra pályázó jelölt az üzleti élet szigorúbb rendszabályozását vette volna fel a programjába. A profit megfelelő színvonalának szentségében sem igen kételkedik senki.

Ugyanakkor az üzletemberek körében minduntalan felhangzik az aggodalom az esetleges állami beavatkozás miatt, és az állami funkcionáriusok sietnek megnyugtató kijelentéseket tenni. Az ilyesmi félreértésekre ad okot. Kétségtelen, hogy a vállalkozói részvénytársaság számára az állam veszélyt jelenthetett, ha meg akarta nyirbálni a jövedelmét, s az ilyen vállalat azért szállt szembe az állami rendszabályokkal, hogy megvédelmezze a profitját. Látna azonban a kiforrott részvénytársaság kielégítő üzletmenetét, a mai megfigyelő meglepetéssel konstatálja, hogy annak vezetőit mégis aggasztja az állami beavatkozás és minduntalan cáfolatot akarnak hallani. Miért nyugtalankodnak — kérdezheti —, hiszen éppen elég pénzt keresnek. Az ilyen meg-

figyelő nem ismeri fel, hogy a technostruktúra valójában nem a hasznát, hanem annál is jóval fontosabbat, a haszon által is biztosított autonómiáját félti.⁵

4.

Mihelyt a kereset minimális szintje megnyugtató módon biztosítja a technostruktúra működését, lehetőség kínálkozik a választásra különféle célok között. Semmi sem lehet olyan elsőrendű, mint a fennmaradás szempontja. Ezt a célt vitán felül akkor lehet a legbiztosabban elérni, ha a forgalommal mérve maximális a vállalat fejlődési üteme.

Ez a cél egyben megfelel a technostruktúra legsajátosabb érdekeinek is. Ha fejlődik a termelés, ezzel együtt fejlődik a technostruktúra is, hiszen szaporodik a pozíciók száma és velük a felelősség, több lehetőség van előmenetelre és magasabb fizetésre. „Ha egy üzletember elhatározása nyomán sikerül fellendíteni az üzletet, ezzel az illető nemcsak új lehetőségeket teremt, de önmaga és munkatársai személyében alkalmas jelölteket is ajánl az új pozíciók betöltésére.”⁶ A modern gazdasági ösztönzésben rejlő önellentmondás, hogy a maximális profit célja a technostruktúra tagjaitól megköveteli, hogy személyes anyagi érdekeiket alá vessék a távoli, ismeretlen részvényesek érdekeinek. Ezzel szemben a fejlesztés célja önmagában véve nem ellentétes azoknak az egyéni és anyagi érdekeivel, akik a döntéseket meghozzák és a vállalatot irányítják. Az olvasó ebből is világosan láthatja, hogy a maximális profit elvének fenntartása miért olyan

⁵ Valamelyest hasonló meggondolások szerepelnek *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* c. könyvben. Houghton, Boston, 1956. VI. fejezet.

⁶ Marris: Id. mű. 102. old. Jóllehet Marris erősen elméleti módszerekkel jutott el hozzájuk, a kiforrott részvénytársaság céljaira vonatkozó következtetései megfelelnek az enyémekeknek. Hasonlóképpen Baumol professzor következtetései is az idézett műben; részben elméleti érveléssel, részben empirikus úton jutott el hozzájuk.

szükséges a hagyományos közgazdasági elmélet, kiváltképpen a piac illuzórikus uralmának védelmében. Állnia kell a versenyt azokkal a célokkal, amelyek a közvetlenül érdekelt technostruktúra érdekeit tükrözik.⁷

A cég állandó fejlődése azonban a technostruktúra egy másik igen fontos célját is szolgálja: védelmet nyújt a termelés visszaesésével szemben. Kis cégeknél, ahol maroknyi vezető és felügyelő irányítja a szakképzetlen munkástömegek termelő munkáját, a visszaesés nem okoz különösebb bonyodalmat. A felesleges embereket egyszerűen elbocsátják, s ha ismét szükség van rájuk, visszahívják őket; az elbocsátók személyét ez nem érinti.

Jóval kínosabb és károsabb a termelés visszaesése olyan vállalatnál, ahol a technostruktúra végzi az irányítást. A fizikai munkások elbocsátása itt nem csökkenti lényegesen az önköltséget, hiszen annak jelentős hányada a technostruktúra fenntartására szolgál. Ha utóbbi érintetlen marad, a csak részlegesen foglalkoztatott organizáció súlyos rezsit jelent a cég számára. A technostruktúra emberei csoportosan dolgoznak, egész csoportokat pedig nem lehet elbocsátani. Ha bizonyos egyéneket bocsátanak el, vagy ők maguk lépnek ki a cégtől látva, hogy nem tudják foglalkoztatni képességeiket, ez veszélyezteti a többiek működésének hatékonyságát. Ráadásul az elbocsátásokra vonatkozó döntéseket maga a technostruktúra hozza meg, saját tagjait

⁷ Corporate Control and Capitalism c. írásában (The Quarterly Journal of Economics LXXIX. évf. No. 1. 1965. február) Peterson professzor azt fejtegeti, hogy miután a vállalatfejlesztés finanszírozásához haszonra van szükség, gyakorlatilag alig van különbség a vállalatfejlesztés, mint cél, illetve a profit maximalizálása, mint cél, között. A fejlesztés bizonyulhat hosszú távra a legjobb eljárásnak a haszon maximalizálása érdekében. Szerintem ez nincs így. Igaz ugyan, hogy idővel mindig kiderül, melyik eljárás vall kudarcot és melyik szolgálja a kitűzött célt, a voltaképpeni próba azonban sohasem az *ex post*, hanem mindig csak az *ex ante* magatartás. Egy bizonyos időszakon belül a fejlesztés maximalizálását szolgáló árak, forgalom, költség és egyéb üzleti tényezők feltétlenül eltérnek azoktól, amelyek a haszon maximalizálását tűzték ki célul. Akkor sem kerülhet sor a haszon maximalizálására, ha – mint a technostruktúra esetében – különleges okok késztetnek a kockázat minimalizálására.

kell sújtania. Hiányzik tehát a kellemes személytelenség, amit a távolállók, sőt más társadalmi osztályhoz tartozók elbocsátása biztosít.

A vállalat állandó fejlesztése elejét veszi az efféle kellemetlenségeknek. Még a viszonylag kevésbé kifizetődő fejlesztés is kívánatos e cél érdekében. Ezzel megkaptuk a magyarázatát annak a gyakran hangoztatott kijelentésnek is, hogy egy vállalat nem a profit érdekében köt bizonyos üzleteket, hanem azért, hogy „összetartsa az organizációt”. Az ilyesmi nagyon is ésszerű eljárásnak bizonyulhat.⁸

5.

A cég fejlesztése, mint a technostruktúra egyik célja, teljes mértékben megfelel a megegyezés elvének: a gazdasági fejlődés a legerőteljesebben vallott társadalmi célok közé tartozik. A társadalmi eredmény legfőbb mércéjének a bruttó nemzeti termék évi emelkedését tartják. Ez így van minden országban, akár fejlett, akár fejlődésben levő, kommunista, szociáldemokrata vagy kapitalista. A második világháború óta Japán azért minősül sikeres társadalomnak, mert igen magas a bruttó nemzeti termék évi emelkedése; ugyanez vonatkozik Nyugat-Németországra, Izraelre és utóbbi időben Franciaországra is. Mint-hogy Angliában jóval csekélyebb az emelkedés, már-már lekerült a sikeres nemzetek listájáról. A kommunista országokat aszerint tartják a nem kommunisták kisebb vagy nagyobb riválisának, hogy milyen mértékben emelkedik a termelésük. Ha vannak is nézeteltérések kommunista és nem kommunista szakemberek között afelől, hogy a két tábor gazdasági fejlődését milyen kimutatások és elgondolások alapján lehet felmérni, a cél fontossága tekintetében teljes az egyetértés. Hasonló egyet-

⁸ Más vélemény szerint a technostruktúra növekedésével növekedik a rezsiként kezelendő munkaerő aránya is. Itt azonban különleges típusú önköltségről van szó, amely ellentétben a gépi berendezéssel vagy az üzemmel gyorsan széthull, mihelyt nem használják ki teljesen.

értés uralkodik afelől is, hogy az Indiához, Kínához vagy Iránhoz hasonló ősi kultúrákban szintén a bruttó nemzeti termék százalékos emelkedésével kell mérni a haladást a civilizáció irányában. A leghatározottabban ezeknek az országoknak a saját szakemberei vallják ezt.

Minthogy a közfelfogás szerint a gazdasági fejlődés társadalmilag fontos cél, tehát a technostruktúra a társadalommal azonos célt követ. Tagjai abban a biztos tudatban azonosíthatják magukat vele, hogy a magukénál felsőbbrendű célt követnek. Amikor vállalatuk fejlődését szolgálják, előmozdítják az egész gazdaság fejlődését. Vagyis az azonosulás motivációja alátámasztja a fejlődéshez fűződő egyéni érdeket.

Multhatatlanul felvetődik a kérdés, vajon a gazdasági fejlődés mint társadalmi cél, milyen mértékben tükrözi az adaptálás motivációját. Ténylegesen társadalmi szükséglet, vagy a technostruktúra kényszerítette rá a társadalomra? Ez a kérdés nem tűr kategorikus választ. Kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődés fontosságának egyik alapja az emberek ősidőktől fogva kielégületlen anyagi ellátottsága. Ráadásul a mai időkben a gazdasági fejlődés a munkanélküliség legfőbb ellenszere is.⁹ Állandó gazdasági fejlődés esetében sokkal könnyebb megoldani olyanféle problémákat, mint például a közoktatás vagy a szegények helyzetének megkönnyítése, hiszen a szükséges összegeket a fokozódó termelés biztosítja és nem kell elvonni őket az életszínvonal költségeitől. A dolgok azonban, mint minden területen, itt is két irányban hatnak. Ha társadalmi célként fogadjuk el a gazdasági fejlődést, ezzel elválaszthatatlanul együttjár a kiforrott részvénytársaság és a technostruktúra hatalmának felülkerekedése. A technostruktúrának minden oka megvan arra, hogy ezt

⁹ Nyugati országokban gyakran idézik a munkanélküliek számát annak megítélésére, hogy egy rendszer sikeresnek vagy sikertelennek minősül-e. A közgazdászok azonban zömmel csupán az elégtelen termelés mutatójának tekintik a munkanélküliséget. Ha nagyobb ütemben emelkednék a bruttó nemzeti termék — vagyis e megítélés alapján sikeresebb lenne a gazdasági élet —, a munkanélküliség csakhamar túlnyomórészt megszűnne.

társadalmilag elsőrendűen fontos célnak tekintse és nem is bocsátkozik vitába e cél érdemlegessége felől. Mint általában, ezúttal is feltételezésre hagyatkozik: mi más lehetne ennél sürgetőbb célja a társadalomnak?¹⁰

6.

A technostruktúra céljai között a vállalat fejlesztésével párhuzamosan szerepel a műszaki tökéletesség igénye, amely szintén a tagok érdekeit szolgálja. A szüntelenül fejlődő technika állást és előmenetelt biztosít a műszaki szakembereknek. A fejlődés lehetősége nagymértékben az újításoktól is függ. A cég valóságos vagy szimulált műszaki újításokkal tartja meg vevőit, illetve toboroz újakat meglevő termékei részére, és ezen a réven fejlődik az új gyártmányok előállítása is. Az újítóképesség nyilván igen fontos szerepet játszik abban, hogy a cég megtarthassa, illetve növelhesse szerepét a fegyvergyártásban, űrkutatásban és más, dinamikus technikát igénylő üzletágakban. De van az újításnak önmagában véve is jelentősége: akárcsak az egyetemek tudományos világában, az üzleti világban is a gyakorlati sikernek van tekintélye és ez az a cél, amellyel az emberek szívesen azonosítják magukat. A megegyezés elve alapján, a társadalmi magatartást figyelve megállapíthatjuk, hogy a technikai előrehaladás — amint jellemző módon nevezik — magas piedesztálon áll a társadalmi célok között. Általános értelemben vett haladást jelent és egyértelmű a társadalmi teljesítménnyel. Kevesebb ellenállásba ütköznék, aki a család vagy a vallás szentségét vitatná, mint az, aki a technikai haladás abszolút pozitívumát akarná kétségbevonni.

A műszaki tökéletességre való törekvés csak abban az esetben szerepelhet a technostruktúra céljai között, ha nem befolyásolja hátrányosan a minimális kereset biztonságát. Tekintettel a kuta-

¹⁰ Ha az olvasó ennek a megállapításomnak igazolását keresi, könnyen megtalálhatja a könyvemről írott ortodoxabb kritikák hangvételében.

tás és fejlesztés tekintélyes költségeire és a velejáró bizonytalanságokra, ez könnyen előfordulhat. Ilyenkor fel kell hagyni a műszaki tökéletesség céljával, vagy az államra kell áthárítani a költséget és kockázatot: állami támogatást kell szerezni egy bizonyos fejlesztési terv vagy azt szolgáló kutatás számára. Minthogy a műszaki fejlődés igen fontos társadalmi célnak minősül, a fejlesztés társadalmazása — az adaptálás folyamata nyomán — általános helyesléssel találkozunk. Nem kell tartani olyan kételytől, hogy az állami erőforrások technikai és tudományos fejlesztésre fordítása vajon az összes alternatívák közül valóban a legjobb beruházásnak minősül-e. Szükségtelen mérgetni, hogy mit érnek az úrkutatásban elért eredmények a szegények problémájának megoldásához képest. A sikeres adaptálási folyamat természetéből következik, hogy a közfelfogás szerint a műszaki haladás csak abszolút jó lehet.

7.

A továbbiakban némi engedményt kell tennünk egy látszólag ortodox felfogásnak. A technostruktúra céljai között rendszeresen megtaláljuk azt a törekvést is, hogy a vállalat kereseti szintje a szükséges beruházásokon felül módot adjon az osztalékok progresszív növelésére. A jövedelmet, amely ezt lehetővé teszi, azonban nem szabad olyan árakkal elérni, amelyek hátráltatják a vállalat fejlesztését. A fejlesztési cél elsőbbségét bizonyítja, hogy az ilyen árpolitikát üzleti körökben a leghevesebben elítélnék. Megingathatatlan elv, hogy a magasabb jövedelem fejében vállalt kockázat semmiképpen sem veszélyeztetheti a kereset minimális szintjét. A vállalkozói cégtől örökölt tradíció ugyanakkor sikernek tartja, ha a vállalat minden esztendőben magasabb keresetet tud kimutatni és a társadalmi felfogás ezt úgy ítéli meg, mint a közösségnek tett hasznos szolgálat mércéjét.

A technostruktúra elsőrendű céljai tehát: a kereset biztosított szintje és a fejlesztés maximális üteme, ezzel együtt pedig a

gondoskodás a szükséges beruházások anyagi fedezetéről. A műszaki tökéletesség és az osztalékok állandó emelése másodlagos célnak minősül olyan értelemben, hogy az előbb említett célokat nem befolyásolhatja hátrányosan. Ha mindezek a célok már megvalósultak, lehetőség kínálkozik egy sor további, kisebb cél elérésére. Egyedüli megkötöttségük, hogy a két legfőbb célt nem szabad befolyásolniuk. E kisebb fontosságú célok azonban nem kevésbé racionálisak vagy törvényesek; csak miután előfordulhat, hogy veszélyeztetik a minimális keresetet és nem járulnak hozzá a cég fejlesztéséhez, szerepüket szigorúan körülhatárolják.

Ilyen további célok lehetnek: jobb közösség kiépítése, tökéletesebb oktatási körülmények, a szabad vállalkozás rendszerének erősebb kihangsúlyozása, hathatós eljárások kidolgozása a szívbetegségek, tüdőtágulás, alkoholizmus, venereás vagy más súlyos megbetegedések ellen, valamelyik politikai párt támogatása, vagy akár a rendszeres vallásgyakorlat előmozdítása. E célok némelyike az elsőrendű és másodrendű célkitűzéseket is támogathatja, hozzájárulhat az úgynevezett részvénytársasági arculat pozitívabb kialakításához és ezzel együtt a munkástoborzáshoz és a munkásság munkakedvének fokozásához, kellemetlen adónemek elkerüléséhez vagy akár ahhoz, hogy a közönség jobban viszonyuljon bizonyos termékek beszerzéséhez. Ezek az indítékok nem feltétlenül szükségesek valamilyen cél követéséhez, elegendő, ha a szóban forgó tevékenység olyan eszmét szolgál, amit a technostruktúra (és a társadalom) helyesel és nem áll ellentétben a legfőbb célokkal.

Az ilyenfajta tevékenységet a közgazdászok, de a laikusok jórésze is, egyszerűen „üres dekorációnak” tekinti. Ez téves felfogás. Ha világosan felismerjük alárendelt szerepüket és a költségek megszabta korlátaikat, el kell ismernünk, hogy igenis kifejezhetik a technostruktúra tagjainak célkitűzéseit és ezért a kiforrott részvénytársaság kollektívájának céljai közé tartozhatnak. Amit „szociális részvénytársaságnak” szoktak nevezni, logikus megnyilvánulása a kiforrott részvénytársaságnak és megfelel a technostruktúra motivációs rendszerének.

Az üzleti siker szimbóluma minden korszakban híven tükrözi az adott pillanatban általánosan elfogadott célok legkiválóbb megvalósítását. A múlt század második felében az idősebb Rockefeller volt a gazdasági rendszer legnépszerűbb hőse. Minthogy a vállalkozó vezette részvénytársaság a fénykorát élte, az akkori normák szerint övé volt a legnagyobb teljesítmény, hiszen több pénzt keresett bárki másnál.

A mi időnkben egyetlen gazdag ember sem örvend ekkora népszerűségnek. A közmegebecsülés amúgy sem egyéneket emel ki, hanem—a technostruktúra természeténél fogva—inább csoportokat. A legfőbb megebecsülés manapság a részvénytársaságokat illeti, közülük is azokat, amelyek biztos keresetet tudnak felmutatni. Az olyan cég, amely ennek a követelménynek nem felel meg, páriának minősül: vezetőségét lenézik, szánalmasnak tartják. Előbb-utóbb még az alacsony beosztású tisztviselők is megérzik a közmegebecsülés hiányát és csökken az önbizalmuk. Nagyjából úgy viselkednek, mint az utóbbi időben a vasúti társaságok alkalmazottai, vagyis hanyag és sértő modorban ellenséggént kezelik az egész világot, de kivált az ügyfeleket. A másik lehetőség, hogy megválnak a rosszul működő cégtől.

Ezzel szemben megebecsült cég az, ahol a vállalati kereset szintje biztosított, a cég nagyméretű — akár, mert a fejlődés jelentős útjára tekinthet vissza, akár, mert rendkívüli sebességgel indult növekedésnek. Mostanában különösen az utóbbi cégek örvenednek nagy tekintélynek. Ha a cég ráadásul műszaki úttörő munkát végez, ez nagyban fokozza hírnevét. A tekintélyt kölcsönző tényezők között szerepel az osztalék mértéke is. Kétségtelen, hogy az élet megismeréséhez kell valamiféle elmélet, amely hozzásegít a jelenségek magyarázatához, de az elmélet túlnyomó részének a gyakorlatban is meg kell állnia a helyét.

Árak az ipari rendszerben

1.

Kézenfekvő, hogy a közgazdaság egyébként tiszteletreméltó tudományának súlyos problémákat okoz, hogy tételeinek megfelelően a modern részvénytársaságot továbbra is, mint a piacnak alávetett szervezetet mutassa be. Az ellentmondások, amelyek e törekvés során jelentkeznek sehol sem annyira szemmel láthatók, egyetlen területen sem olyan elszomorító a logikátlanság, mint éppen az árpolitika kérdésében. Ugyanakkor egyetlen területen sem derít a realitások figyelembevételére ilyen éles fényt az igazságra.

Az árak meghatározásának módja — amit a közgazdászok mindenkor értékelméletnek neveztek — egészen a legutóbbi időig a közgazdaságtan kulcskérdése volt. De a szakemberek ezrei buzgó közgazdasági tanulmányaikból mindössze néhány halványan felrémlő grafikonra emlékeznek, amelyek az árak meghatározásához szükséges kínálat és kereslet kölcsönhatását jelzik. Szeretném most bővebben kifejtetni egy már korábban felvetett érvelésemet.

Régóta leszögezték azt is, hogy egy ideális világban miként kellene az áraknak alakulniuk. E folyamatnak személytelennek kell lennie, sem egyén, sem vállalat nem gyakorolhat tartós hatást a maga piacára jelenléte vagy távolléte következtében. Ha módja nyílnék rá, természetesen saját érdekében befolyásolná az árakat. Ennek a lehetősége olyankor a legcsekélyebb, amikor a piachoz képest valamennyi versenytárs kicsi, legnagyobb a veszély ott, ahol kevés számú az eladó vagy vevő, illetve mind-

össze egyetlenegy tölti be ezt a funkciót. Ilyenkor beszélhetünk monopolhelyzetről, a helytelen befolyásolás legsúlyosabb esetéről. Az angol nyelvhasználatban alig néhány fogalomnak, a csalásnak, sikkasztásnak, felforgatásnak és pederasztíának van ennél bűnösebb hangzása.

Tudjuk azonban, hogy az ipari rendszerre jellemző piacon mindössze maroknyi eladó működik. Az amerikai autópiacon négy cég osztozik és három uralkodik rajta. Egész sor termék piacát sorolhatnánk fel — a nyers alumínium, réz, gumi, cigaretta, szappan és mosószerek, whisky, nehéz elektromos felszerelések, épületacél, konzervek, számítógépek, repülőgépmotorok, cukor, tésztafélék, nyersvas, vas, fehérbádóg, teherautók stb. iparágait, ahol a piacon mindössze négy cég uralkodik.¹ Majdnem valamennyi példája a kiforrott részvénytársaságnak, amellyel foglalkozunk. Ezek alkotják az ipari rendszert.

Ezt a korunkban kialakult piaci helyzetet minden modern gazdaságelmélet elismeri. Oligopóliumnak nevezik és megállapítják róla, hogy árpolitikájában részben a monopolisztikus hatalom, részben a konkurrencia visszafogó ereje érvényesül. Különféle megállapodások és egyezmények könnyítik meg az oligopólium közeledését a monopolisztikus célhoz. Ha ritkán is, de előfordulhatnak titkos tárgyalások olyan árak kialakításáról, amelyek valamennyi részvevő számára a legkedvezőbbek. Általában egy cég tölti be az árpolitikában a vezető szerepet — mint pl. tíz évvel ezelőttig az acéliparban a United States Steel Corporation. Ez a vállalat kalkulálja ki a valamennyi érdekeltnek leginkább megfelelő árat, feltehetőleg különleges figyelmet szentelve a saját szempontjainak. A többi mindenkor simán követi a vezért. A másik lehetőség, hogy a költségek és a kereslet közös ismeretében mindegyik cég elvégzi az árkalkulációt és kinyilvánítja az iparág érdekeinek legmegfelelőbb árat. Ha kisebb

¹ Valamennyi említett iparágban az ötvenes évek közepén a négy legnagyobb cég a piacnak minimum kétharmadát tartotta uralma alatt. Ralph L. Nelson: *Concentration in the Manufacturing Industries of the United States*. Yale University Press, New Haven, 1963.

különbségek merülnek fel a vállalatok között, ezeket utóbb rendezik. Az említett eljárások bizonytalansága folytán az oligopólium árai a monopolisztikus árnál kevésbé kedvezőek a résztvevők számára. Általános tendencia, hogy hosszú időn keresztül változatlanul tartják a kialakult árat, minthogy a jelentősebb ármozgás azzal a kockázattal jár, hogy a többi cég nem alkalmazkodik.

Jóllehet az árak viszonylatában folytatott verseny ellentétes a közös törekvéssel, hogy a lehető legjobban megközelítsék a monopolárat és monopolhasznot, sőt esetleg súlyos alternatív veszélyeket is rejt, a versenyt mégsem lehet teljesen kiküszöbölni. A versengés ugyanis mélyen gyökerezik a vállalkozó természetében és arra hajtja, hogy még erőteljesebben, még agresszívakabban hirdessen, igyekezzék értékesíteni termékeit, amelyeknek árát nem csökkentheti. Ugyanígy oknál fogva folyamodik a termékek átalakításának, átcsomagolásának, sőt néha még a minőség megjavításának taktikájához is, hogy ez úton csábítsa el a konkurensek vevőköreit.²

Ha vannak is az oligopólium körülményei között uralkodó árpolitikának egyéb rafinált részletei, egészében véve nem túlságosan komplikált közgazdasági terület. Az olvasót tehát ne emésszék kételyek a túlzott egyszerűség miatt; amit idáig felvázoltunk, lényegében megfelel a legmodernebb álláspontnak.

2.

Elemzésünk abból indult ki, hogy a cég — legyen bármekkora — továbbra is szilárdan a piac ellenőrzése alatt áll. Általában a profit maximalizálására törekszik, ennek érdekében mindent

² „Említettük már, hogy az oligopolisták semmi körülmények között sem az árak segítségével akarják piaci pozíciójukat fenntartani és megjavítani. Ehelyett reklámozással és egyéb hasonló erőfeszítésekkel folytatják a versenyt, megváltoztatják termékeik kiállítását és megjavítják a minőséget.” Robert Dorfman: *The Price System*. Prentice Hall Inc., New York, 1964. 102. old.

elkövet, és noha a kívánt célt nem éri el teljesen, tehát a működése elfogadhatóbb, mint a monopóliumé, semmiképpen sem vonhatja ki magát a piac hatalma alól. Palackba zárva marad tehát az alternatív célok önálló követésének szelleme, a piaci ösztönzéstől függetlenül működő teljhatalom. Ennek értelmében az oligopóliumot a korábbi szabad verseny törvényes leszármazottjának tekintik. A szellemi bakugrásért viszont sajátosan logikátlan következtetéssel kell megfizetni, amikor kijelentik, hogy az oligopólium, az ipari piacszervezés mai formája, nem felel meg a várakozásnak és tevékenységét negatívan kell értékelni.

Ugyanerre a következtetésre jutottak már régen a monopólium esetében is. A monopólium az önköltséghez képest magasabb árakat sajtol ki, mint a versenyben álló cég; olyan vagyonhoz jut, amely különben — az alacsonyabb árak folytán — a vevő zsebében maradna. A magasabb árak mellett kisebb a forgalom volumene, és kisebb az árutermelés is, mintha egymással versengő cégek alakítanák ki az árakat. A magasabb árak miatt parlagon heverő munkaerő és tőke arra kényszerül, hogy másutt találjon kevésbé előnyös elhelyezkedést. Ha az oligopólium nem is annyira ártalmas, mint a monopólium, ez nem a szándékain, csak a lehetőségein múlik. Az oligopólium tehát tökéletlen monopólium, amelyet csupán a tökéletlensége tart életben olyanformán, ahogyan egykor a zsarnokság tartotta fenn a dualisztikus monarchiákat.

A mai közgazdasági vitákban és az oktatásban nem is hallgatják el az efféle zord következtetéseket. Elfogadott tény, hogy az oligopólium — és ezzel együtt az ipari rendszert kitevő részvénytársaságok — gazdaságilag nem célravezetőek. De mihelyt ezt leszögezték, az ügyet azzal a hallgatólagos, de néha nyíltan is kimondott kijelentéssel intézik el, hogy különösebb ellenintézkedésekre nincs szükség. Mert ami részleteiben nem célravezető, globálisan mégiscsak az. Ha pusztán logikát keresünk e megállapításokban, nem tűnnek valami kielégítőnek, de végtére is nem lehet csodálkozni rajta, ha a téves premisszákat csak nehézségek

árán lehet a való helyzettel összebékíteni. Maga az ellentmondás a szakirodalomból mindenütt kiderül.

Így például, visszatérve az amerikai kereskedelmi minisztérium közgazdasági alapelemekkel foglalkozó füzetéhez, a következőket találjuk benne a helyes árképzés követelményeiről: „Amilyen mértékben az árakat nem személytelen eszközökkel alakítják ki – tehát akár a vevő, akár az eladó befolyásolhatja vagy diktálhatja az árképzést –, olyan mértékben nem működik megfelelően az anyagi eszközök hatékony felhasználását biztosító rendszerünk.”³ Minthogy minden nagy cég diktálhatja vagy befolyásolhatja az árakat, ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy e cégek működési területén a gazdaság sohasem működik megfelelően. A legkitűnőbb szakkönyvek is erre a következtetésre jutnak: „A rendelkezésre álló tapasztalatok mind azt bizonyítják, hogy az oligopólium nem szerencsés piaci forma. Míg egyfelől a monopólium számos hátrányával bír, ráadásul sajátos jellemvonása a merevség és a pazarló versengésre való ösztönzés... A modern gazdaságpolitika egyik legaktuálisabb problémája, hogy milyen eljárást kövessünk az oligopólium vonatkozásában”⁴ „(Az oligopólium és egyéb piaci tökéletlenségek) korántsem csupán a monopolisztikus profitok, a monopolisztikus és oligopolisztikus árpolitika következtében okoznak gazdasági bajokat, hanem az anyagi eszközök torz felhasználásához vezetnek még olyankor is, ha adózással lefölközik az érdekelt cégek mértéktelen profitját.”⁵ „A versengésből eredő tökéletlenségek csökkentésére a nemzetnek állandó harcot kell folytatnia és sohasem szabad lazítania éberségét.”⁶

A lényegét nem árt újból hangsúlyoznunk: az ipari termelés túlnyomó részét nagy cégek végzik, amelyek széles körű hatalmat

³ Do You Know Your Economic ABC's? Profits and the American Economy. USA Kereskedelmi Minisztérium, 1965. 13. old.

⁴ Dorfman: Id. mű. 103. old.

⁵ Paul Samuelson: Economics. 6. kiadás. McGraw, New York, 1964. 508. old.

⁶ Uo. 507. old.

gyakorolnak a piac felett. Ezek oligopóliumok. A közgazdasági tankönyvek tehát megállapítják, hogy a modern gazdaság árait tekintve túlnyomórészt kizsákmányoló, eszközeit pazarlóan és nem célravezetően használja fel, nagymértékben reformálásra szorul. Ugyanezek a tankönyvek mégis arra a következtetésre jutnak, hogy a modern gazdaság végeredményben rendkívül sikeresen működik. „A magam részéről nincs határozott álláspontom arról, hogy gazdasági termelésünk mai mesés fejlődésének végeszakadhat-e vagy sem, ámbár jelenleg ilyen veszély nem látszik fenyegetni.”⁷ „Egyelőre semmi jele sincs annak, hogy visszaesés mutatkoznék a munka termelékenységében és az új technikai eljárások fejlesztésében.” „Az Egyesült Államokban a termelés még akkor is legalább háromszázalékos vagy annál magasabb évi emelkedést mutat, ha nem teszünk különösebb erőfeszítéseket...”⁸ A részleteket tekintve tehát a teljesítmények rosszak, a globális teljesítmény mégis kiváló. Ha valaki mindenáron tudni szeretné, hogy ennek az ellentmondásnak mi a megoldása, azt a választ kapja, hogy nincs megoldás. Az oligopólium körülményei között folytatott árpolitika elmélete olyan következtetésekhez vezet, amelyeket a teoretikusok képtelenek az általuk is elismert eredményekkel összeegyeztetni.^{9, 10}

⁷ Dorfman: Id. mű. 144. old.

⁸ Samuelson: Id. mű. 359. és 792. old.

⁹ A modern gazdasági oktatás részben a munkamegosztás folytán is elrejti ezt a konfliktust. A piacelmélet ugyanis az úgynevezett mikro-gazdaságtanhoz tartozik, amelyben főként az oligopóliumról van szó és a gazdaságosság és teljesítmény problémája nagy súllyal bír. A gazdaság globális fejlődését viszont az úgynevezett makrogazdaságtan tárgyalja, amely a jövedelem és a termelés globális mozgásaival foglalkozik. Ebben a témakörben nem fordul elő a piaci magatartás vizsgálata, nem veszik figyelembe az oligopóliumot és nagymérvű termelésemelkedést mutatnak ki.

¹⁰ Pusztán a rend kedvéért kell megjegyezmem, hogy az ellentmondás nem oldható meg olyan állítással, hogy noha az oligopólium körülményei között a piaci magatartás és az anyagi eszközök megoszlása kétségtelenül rosszabb, ezt ellensúlyozza az oligopolista jelentős tőkeberuházása, hatékony organizációja és műszaki bravurja. Lásd Dorfman professzor ilyen irányú kijelentéseit, id. mű, 144. old. Eltekintve az oligopolista

A közvélemény, amely az ipari rendszer árpolitikájának ebből a felfogásából ered, ugyanolyan ellentmondásos, mint maga az elmélet és nagyjából ugyanazokra a következtetésekre jut. Eszerint a monopólium illegális, a kisszámú cég, vagyis az oligopólium piaci hatalma pedig elvben hasonló eredményekhez vezet, tehát gyanakvással kell fogadni. De mivel a gyakorlatban egész jól beválik, működésének megakadályozására nem történik semmi. Ezt a következtetlenséget mellékes kérdésekben folyó pereskedésekkel és azzal próbálják elkendőzni, hogy véget nem érő tudósvitákkal homályosítják el a lényegét.

A monopólium átkosságát, amelyet az angol polgári jog már jóval hamarabb leszögezett, az Egyesült Államokban 1890-ben foglalták törvénybe. Az úgynevezett Sherman törvény megtiltotta a kereskedelmi tevékenység megszorítására szolgáló üzleti szövetkezést és büntetendő cselekménynek minősítette az amerikai államok közötti, illetve külföldi kereskedelem „monopolizálását vagy monopolizálására tett kísérletet”. A Wilson-kormányzat működése elején két törvényben (az úgynevezett Clayton és a Federal Trade Commission törvényekben) kiterjesztette ezt a tilalmat a konkurrencia csökkentését célzó különféle rendszabályokra, a diszkriminációs árpolitikára, exkluzív szerződéskötésekre, a rivális részvénytársaság részvényeinek megszerzésére, valamint általában az úgynevezett méltánytalan eljárásokra. A második világháború után hozott úgynevezett Celler-Kefauver-féle antifúziós törvény megtiltotta az olyan

ellen felhozott vádtól, hogy túl magasan tartja az árakat és túl kevés tőkét és munkaerőt foglalkoztat, mindenképpen nyilvánvaló, hogy a tőkefelhasználás, az organizáció és a technika terén elért eredményei éppen a nagy méreteknak köszönhetők és azért oligopolista, mivel ilyen nagy méretek felett rendelkezik. Nem lehet tehát elvárni tőle, hogy a tőkeberuházás, az organizáció és a technika szempontjából oligopolista, de az árak és az anyagi eszközök hatékony felhasználása tekintetében kicsiny és konkurráló cég legyen. A társadalmi jelenségek egy-egyét tiszteletben kell tartani.

vállalati fúziókat, amelyek elősegíthetik monopóliumok keletkezését. Ezáltal hatékonyra vált a versenytárs részvényeinek felvásárlását tiltó korábbi rendelkezés, amelyet odáig úgy játszottak ki, hogy nyíltan megvásárolták a rivális cég vagyonát.

Akik a trösztellenes törvények végrehajtásában érdekeltek, elvben szinte kivétel nélkül egyetértének abban, hogy az oligopólium a monopólium tökéletlen formája. Ez a felfogás bizonyos fokig még bírósági döntésekben is érvényesül. Így például 1946-ban bíróilag elítélték a nagy cigarettagyárakat, amiért erősen párhuzamos akcióval szabták meg a cigaretták árát, vagyis az oligopólium árpolitikájának szokványos formáját gyakorolták.¹¹ Nagyjából általános az egyetértés arra vonatkozólag is, hogy az oligopólium nem valamiféle speciális képződmény, hanem az ipari rendszer általános piaci struktúrája. A trösztellenes politikának, amely „valóban a piaci hatalom fennállásának és jelentőségének problémáival akar foglalkozni, nem csupán mellékes és speciális jelenségekkel, hanem olyanokkal kell törődnie, amelyek az egész gazdaságra kiterjednek”.¹²

Mindezek ellenére mégsem foglalkozik senki az oligopólium tevékenységével. A monopólium illegális, de az oligopólium – holott mindenki tudja, hogy ha kisebb mértékben is, de azonos következményekkel jár – nem az. Hasonló a helyzet a kriminalisztikában, amikor emberölés vádjával bíróság elé kerül, aki kalapáccsal verte fejbe a szomszédját, de büntetlen marad, aki történetesen kevésbé súlyos tárgyat használt, vagy rosszabbul célzott. Az elmélet ellenére ugyanis gyakorlatban egyszerűen lehetetlen perbe fogni a gazdaság egész ipari szektorát, azon az alapon, hogy hatalmat gyakorol a piac felett. Ráadásul nem lehet eltagadni azt sem, hogy az oligopólium gazdasági teljesítménye nem egyezik az elméleti értékeléssel. „Nem lehet a

¹¹ American Tobacco Company vs. United States 328. U. S. 781, 810.

¹² Carl Kaysen és Donald F. Turner: Antitrust Policy. An Economic and Legal Analysis. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 41. old. Donald F. Turner jelenleg az Egyesült Államok helyettes főügyésze és az igazságügy-minisztérium trösztellenes osztályát vezeti.

piaci struktúrából következtetni a piaci teljesítményre.”¹³ Vagyis a teljesítmény valójában mégsem olyan silány.

Igen éles az ellentmondás a monopólium törvényes elítélése és *de facto* elfogadása között, annak némileg tökéletlen, oligopóliumnak nevezett formájában. A való életben ezt a konfliktust elhomályosítják a téma körül folytatott szöszaporító viták, másrészt azok a büntetőszankciók, amelyek persze nem az oligopólium piaci hatalmát, csak e hatalom esetleges előmozdítását sújtják. Ez természetesen további ellentmondásokhoz vezet.

A törvény a legnagyobb szigorral jár el azok ellen, akik nyíltan összejátszva szabják meg az áraikat. Az ilyenfajta összjáték megkönnyítené az oligopolistáknak az összes érdekeltek számára legelőnyösebb ár kidolgozását. A legnagyobb figyelemmel ellenőrzi az állam az olyan fúziókat is, amelyeknek folytán egy oligopolisztikus cég piaci hatalma megnövekedhet. Az állami beavatkozás legfőbb következménye azonban, hogy kirekeszti a piaci hatalomból mindazokat, akik még nem rendelkeznek vele vagy csak nehézségek árán gyakorolhatják, míg teljes immunitást biztosít mindazoknak, akik már régen birtokosai.

Így például a három autóipari mammutvállalat, miután gondosan és aprólékosan tanulmányozta egymás üzleti tevékenységét valamelyik nagyváros területén, a közös érdeknek megfelelően tudja kialakítani az árakat. Ez csodálatos precizitással történik anélkül, hogy egymást konzultálniuk kellene, tehát a törvényes formák szigorú betartásával. Az eredmény lényegében ugyanaz lenne, ha a cégeknek nyílt lehetőségük volna az árak közös megállapítására.

Ezzel szemben az autóalkatrészek vagy szerelvények kisebb szállítói már nem képesek egymás szükségleteit és szándékait

¹³ Uo. 61. old. A szerzők másutt (44 – 45. old.) még tovább mennek és azt állítják, hogy „a trösztellenes politika legfőbb célja olyan mértékben csökkenteni a piac felett gyakorolt méltánytalan hatalmat, hogy az megférjen a kívánatos gazdasági teljesítmények színvonalának fennmaradásával”. Ez természetesen azt jelenti, hogy a magasabb szintű piaci hatalom magasabb szintű gazdasági teljesítménnyel jár. Másszóval, a piaci hatalom társadalmilag hasznos eredményt biztosít.

ilyen tökéletesen felbecsülni. Ráadásul nyilván többen is vannak, vagyis kisebb piaci hatalommal bírnak. Ha viszont kiderül, hogy gyengébb (és rivalizálóbbs) pozíciójuk ellensúlyozására összebeszéltek az árak tekintetében és így próbálnak olyasféle hatalomhoz jutni, amilyenel a mammut autógyárak magától értetődően rendelkeznek, a törvény nyomban lecsap rájuk. Az állam tehát védi az erősek piaci hatalmát és részben leplezi a kivételezést, amikor támadja a gyengéket, ha netán hasonló hatalomhoz próbálnak jutni.

Jóindulattal kezeli a törvény az olyan hatalmas céget is, amelynek acél-, vegy-, gyógyszer-, gépjárműipari vagy egyéb termékei amúgyis a piac 40–50 százalékát teszik ki, de egyre nagyobb hányadot igyekszik megkaparintani. Mihelyt azonban két kisebb konkurrens cég egyesül és uniójuk a piacnak több mint 15 százalékát öleli fel, az ügylet minden valószínűség szerint nyomban a bíróság elé kerül. A törvény tehát ilyen értelemben is azokat védi, akik a piaci hatalom birtokosai és csupán azok ellen jár el, akik megpróbálnak piaci hatalmat szerezni. Az állam csak a formát bünteti, a lényegét védelemben részesíti. Hátrányos megkülönböztetést gyakorol azokkal szemben, akik többen vannak és gyengék, vagyis kénytelenek nyílt és durva módszerekkel uralmat szerezni a piac felett, azok javára, akik a már elért nagy méreteik és hatalmuk folytán nem szorultak ilyen manőverekre.

Meg kell mondanunk persze, hogy a trösztellenes törvényeknek van azért egyéb funkciójuk is: elejét veszik annak, hogy a nagy cég méltánytalanul, agresszívan viselkedjék a kicsivel szemben és esetenként megakadályozzák, hogy a vállalkozói típusú egyének és cégek szertelen mohósággal fuzionálva a közönség kárára meggazdagodjanak. Ezeket az eredményeket sem szabad figyelmen kívül hagyni. De mindez nem változtat azon, hogy a trösztellenes törvények az ipari rendszer viszonylatában a legkevésbé sem felelnek meg a való élet követelményeinek, hiszen a gyakorlatban védelmezik a piac felett gyakorolt hatalmat, amelyet elvben elítélnék.

Ráadásul néha megtevesztő szerepük is van. Igen speciális körülmények között előfordulhat ugyanis, hogy a technostruktúra tagjai tervezés közben megkockáztatják a trösztellenes törvények megsértését. Ha rajtakapják őket, súlyos személyes kellemetlenségük támadhat. Ettől eltekintve azonban a trösztellenes törvények a nagy cég számára teljesen ártalmatlanok és még fokozzák az illúziót, hogy máig is fennáll a piac hatalma a vállalat felett. A törvény tehát igazolja, amit az elmélet a piac elsődlegességéről állít. Az igazi hatalom székhelyét eltakaró fűgefalevelet nem csupán a közgazdászok tartják a helyén, de az Egyesült Államok törvényei és az amerikai bíróságok döntései is.

Az amerikai jogászok máig is lelkesedéssel támogatják a trösztellenes törvényeket, eltekintve attól, hogy csinos hasznuk van az ilyenfajta pereskedésekből. A közgazdászok tízparancsolatában viszont az utóbbi tíz esztendőben már csökkent e törvények értéke. Egyre többen hajlandók elismerni, hogy a törvények nem állnak reális kapcsolatban a piaci hatalom igazi forrásaival. Részben azt is elismerik talán, hogy a büntetőszankciók mai formái a piaci hatalomnak csak szimbólumait sújtják, de a lényegét érintetlenül hagyják.¹⁴ Ugyanakkor a modern közgazdasági elmélet nem veszi figyelembe vagy nem képes megmagyarázni azt az ellentmondást, hogy korunkban a piac felett gyakorolt hatalom miért nem olyan ártalmas, mint egykor a monopólium hatalma volt. Erre a kérdésre mindaddig nem is lehet világosan válaszolni, amíg nem ismerik fel, hogy a modern gazdasági életben az árak az ipari tervezés eszközei és e tervezés céljait szolgálják. A következőkben ezzel a kérdéssel fogunk foglalkozni.

¹⁴ Érdekes és fontos beszámolót ad a trösztellenes törvények hitelének csökkenéséről és e jelenség okairól Richard Hofstadter: *What Happened to the Antitrust Movement*. – Earl F. Cheit: *The Business Establishment* című kötetében. Whiley, New York, 1964. 113 – 151. old.

Árak az ipari rendszerben (folytatás)

1.

Az ellentmondást, amely a fennálló rendszer alkalmatlanságát hirdető árelmélet, illetve e rendszer eredményeinek hatékonyságát dicsérő megállapítások között fennáll, csak úgy lehet szerte-foszlítani, ha az árakat az ipari tervezés keretei között és a technostruktúra céljainak szolgálatában vizsgáljuk.

Az ipari tervezés specifikusan megköveteli az árak ellenőrzését. A modern technika, mint láttuk, csökkenti a piac megbízhatóságát, viszont növeli a termeléshez szükséges idő és tőke-ráfordítást. Ennek következtében az árakat nem lehet az irányítástól mentes piac bizonytalanságának kitenni.

Az ellenőrzés viszont természetesen a technostruktúra céljainak megfelelően folyik. Azt is megállapítottuk, hogy a legfőbb cél minimálisra csökkenteni a technostruktúra autonómiáját veszélyeztető veszteség kockázatát, másodsorban pedig biztosítani a cég maximális növekedését. Az árak irányítása e célokat szolgálja. Elejét kell venni az árakkal való konkurrálásnak és a vele járó veszélyeknek; elég alacsony árakat kell szabni ahhoz, hogy vevőket lehessen toborozni és növelni lehessen a forgalmat, de elég magasakat, hogy a cég jövedelmével finanszírozni lehessen a fejlődést és a részvényesek is megtalálják a számításukat. Az ilyen árak simán összhangba hozhatók a társadalmi célokkal, illetve azokkal, amelyeket sikerült a társadalommal elfogadtatni. Ellentétben a monopolisztikus profit korlátlan hajszolásával, ilyen árak mellett nincs akadálya annak, hogy a technostruktúra tagjai azonosítsák magukat a cég üzletpolitikájával.

Mindezek alapján a kiforrott részvénytársaságban az árelenőrzés korántsem a hagyományos elmélet szerinti elégtelen teljesítményhez, hanem általában igen kedvező eredményhez vezet. Ugyanilyen oknál fogva ez az ellenőrzés még a törvények védelmét is élvezi: hiába állítják elvben, hogy az árak irányítása társadalmilag káros, a gyakorlatban merőben más felfogás érvényesül: a törvény nem alkalmazhat szankciókat olyan eljárással szemben, amely társadalmilag általánosan elfogadott.

A továbbiakban mindenekelőtt azt vizsgáljuk, hogy miként történik az árak irányítása, majd rátérünk a katasztrofális hatású árképzési tévedésekkel szemben alkalmazott óvintézkedésekre, végezetül pedig a kialakított árszintnek szenteljük figyelmünket.

2.

Az ipari rendszer fejlődésének természetes következménye a fennállásához szükséges árelenőrzés. A modern ipari tervezés feltételezi a nagy méreteket és ilyenek mellett működik a legjobban. Ez azt jelenti, hogy a tipikus piacon viszonylag kevés számú nagy cég osztozik: mindegyikük részben a saját, részben a közös szükségletek teljes figyelembevételével cselekszik. Míg egyrészt mindegyiknek hatalmat kell gyakorolnia saját árai felett, egyúttal elismeri, hogy ez valamennyiük közös követelménye is. Mindegyikük tartózkodik tehát az árpolitikában minden olyan akciótól, kivált a jelentősebb árcsökkenéstől, amely sérthetné a közös érdekeket. Az effajta ellenőrzésnek nincsen szüksége kölcsönös megállapodásokra és — néhány különösen bonyolult esettől eltekintve — aránylag könnyen fenntartható.

Minthogy a piaczgazdálkodás „teológiája” hagyományosan mély nyomokat hagyott bennünk, általában mindent rossznak vagy abnormisnak tartunk, ami nem felel meg a piac követelményeinek. Így például rossznak tűnik az olyan ár, amit az eladó állapít meg. Fel kell tehát szabadítanunk magunkat a hagyományos képzetek befolyása alól, hogy az árszabásnak ezt a módját

normálisnak és gazdaságilag célszerűnek tekinthessük. Márpedig minden iparilag fejlett társadalomban ez a normális.¹ Az Egyesült Államokkal ellentétben más, nem szocialista gazdasági rendben élő országok általában őszintebben is gyakorolják: minden naposak a hivatalos árrögzítő rendszabályok, amelyeket egy-egy iparág kartell- vagy egyéb egyezmények útján valósít meg. Sok helyütt teljesen normális a cégek közötti nyílt konzultáció az árak meghatározására. De még ott is, ahol a hagyomány rossz szemmel nézi az effajta egyezményeket vagy konzultációkat – például Kanadában és bizonyos mértékig Angliában –, ugyanaz a hallgatólagos irányítás folyik, amit az Egyesült Államokban az oligopólium végez. Ha a piac működése valóban hatékony, a formális árrögzítés pedig ténylegesen káros lenne, mindazok az országok, amelyek lemondtak az elsőről és az utóbbit valósították meg, jelentősen elmaradtak volna a fejlődésben. Ennek azonban semmiféle bizonyítékát nem látjuk, tehát az említett országok formálisabb változatát gyakorolják az Amerikában honos ipari árellelőrzésnek.

¹ Noha nem tartozik az ipari rendszerhez, még a korszerű mezőgazdaság sem képes a szélsőséges árváltozásokhoz alkalmazkodni, ezért a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok mindegyike árellelőrző rendszerrel igyekszik tervszerűséget teremteni a mezőgazdaságban is. Ez a jelenség a technikai fejlődés és a vele járó mind nagyobb tőkeigényesség következménye. A gazdálkodók (kivált az Egyesült Államokban) az árstabilitás és a vele járó tervezési lehetőség kihasználásával egyre több beruházást eszközölnek tőkejavakban és technikai újításokban egyaránt. Az utóbbi évek eredményei bebizonyították, hogy a termelékenység a mezőgazdaságban még az ipari termelékenységet is felülmúlta. De mert a gazdálkodók sokan vannak, az ipari rendszerre jellemző nem állami árszabályozásra nincs lehetőség, és az államnak kell ezt a funkciót betöltenie. Hogy mennyire mélyen él az emberekben a vállalatot irányító piac illúziója, mutatja az is, hogy ezt az árszabályozást – amely egyébként nem elrejtendő – a közgazdászok máig sem nézik jó szemmel, még azok sem, akik egyébként feltétlen hívei a mezőgazdaság rentábilis működésének. Azt állítják, hogy a szabott árak, minthogy eltorzítják az anyagi eszközök szabad felhasználását, lerontják a gazdálkodás hatásfokát. Ugyanakkor nem veszik figyelembe, hogy éppen e szabott árak adják meg a lehetőséget a fejlettebb technika alkalmazására és a nagyobb tőkebefektetésre, ezzel együtt pedig a termelékenység növelésére.

A szocialista ipar természetesen az ellenőrzött árak rendszerének keretei között működik. Mint már korábban Jugoszláviában, utóbbi időben a Szovjetunióban is módot adtak a vállalatoknak és iparágaknak, hogy olyan rugalmasan szabhassák meg az árakat, ahogyan ez az amerikai rendszer kötetlenebb fejlődése mellett történik. Sokak szerint ezáltal Jugoszláviában, majd a Szovjetunióban közeledés történt a piaczgazdálkodás felé. Az ilyesmi azonban pusztá képzelődés. A szocialista vállalat, akárcsak az amerikai kifizorrott részvénytársaság, a legkevésbé sem szolgáltatja ki magát az általa ellenőrizhetetlen piaci áraknak. Mindössze az történt, hogy a bekövetkezett változásoknak megfelelően, rugalmasabban gyakorolhatja az árak irányítását.

3.

A technostruktúra legfőbb gondja, hogy biztosítsa a vállalati haszonnak azt a minimumát, amely számára az autonómiát és ezzel együtt a fennmaradást jelenti. Ennek érdekében a minimumra kell csökkenteni minden kockázatot, amely veszélyeztetheti a követelményeknek megfelelő bevételt. Ilyen kockázat mindenekelőtt az árzuhanás, a szabad piac működéséből fakadó veszély, amely azonban az árak versenyszerű csökkentésével is felmerülhet. A technostruktúra mindent elkövet, hogy ezt a veszélyt kikapcsolja és erőfeszítéseit többnyire siker koronázza.

Voltaképpen nincs is egyébre szükség, mint a világosan felismert közös veszély tudatos elhárítására. A kevés céget foglalkoztató modern iparágakban minden nagyvállalat, amely a konkurrencia elleni harcban fegyverként használná az árakat, hasonló lépésre kényszerítené a többi, ami valamennyiüknek kárára válnék. Ezért akármekkora legyen is a rivalizálás a cégek között, akármilyen szenvedélyesen harcoljanak is egymás ellen, a harcnak ezt a nemét a részvénytársasági üzletpolitika a legszigorúbb-

ban tiltja. A társadalmi együttélés érdekéért kell betudnunk, hogy sikerült az egymás pusztításának ezt a módját kikapcsolni.

Kivételes esetekben, ha az azonos ár kialakítása technikai nehézségekbe ütközik, mégis előfordul ilyesmi, ilyenkor az érdekelték kénytelenek illegálisan együttműködni, összeütközésbe kerülni a trösztellenes törvényekkel.

A hatvanas évek elején például a General Electric, Westinghouse, Allis-Chalmers, Ingersoll-Rand és más, elektromos felszereléseket gyártó vállalatok bíróság elé kerültek, amiért összebeszélve állapították meg nehézipari elektromos berendezések árait. Az érintett vállalatok vezetői közül néhányan rövid ideig ugyanannak a börtönnek a lakói lettek. Akkoriban sokakban felmerült a kérdés, vajon a fizetésből élő részvénytársasági igazgatókat miféle önzetlen mohóság vezérelhette, hogy ismeretlen részvényesek javára ilyen becsstelenséget kövessenek el. Pedig a magyarázat világos. Az összebeszélés olyan transzformátorok és kapcsoló berendezések árára vonatkozott, amelyeket a megrendelő kívánsága szerint gyártanak és részben zárt árajánlatok alapján adnak el. Ellentétben a standard elektromotorokkal, mosógépekkel vagy hűtőszekrényekkel, ezeknek a termékeknek nincs kialakult áruk, tehát nem is lehet szigorúan alkalmazkodni egy adott árhoz vagy árskálához. A legalacsonyabb árajánlatot tevőnek jutott az egész üzlet és ennek folytán több ízben sor került jelentősebb árcsökkentésekre, ami súlyos veszteségeket okozhatott volna.

A hallgatólágos megegyezés technikai lehetetlensége és a veszteségek kilátása vezérelte tehát az érintett vállalatok vezetőit, amikor titkos konzultációkba kezdtek. Aligha valószínű, hogy csak a profit fokozása érdekében hasonló lépésre szánták volna el magukat. A vezetők tévedése nem abban állt, hogy az árakat megsabták, hanem abban, hogy olyan üzletágban dolgoztak, amelyben az árképzés ilyen különleges nehézségekbe ütközött. A villanymotorok vagy háztartási gépek esetében hasonló árszabályozás folyt, de ezt formális összebeszélés nélkül is meg lehetett valósítani.

Utóbbi időben acélipari vállalatok ellen indítottak pereket azzal a váddal, hogy egyes speciális acélipari termékek árát összebeszélve határozták meg. Nyilván ezeknél a termékeknél hasonló problémákat vetett fel az árszabályozás. Ezt az esetet kipécézték és törvényes útra terelték, jöllehet még a trösztellenes törvények legvadabb védelmezői sem tagadhatják, hogy az acélipar az egész iparágra vonatkozó globális terv alapján alakítja ki a normális acélárakat, amelyekhez az összes cégek minden további nélkül tartják magukat.

4.

Mihelyt sikerült kialakítani őket, az ipari árak általában hosszabb ideig változatlanok maradnak. Senki sem állítja, hogy az acél, alumínium, autó, gépek, vegyi anyagok, ásványolajipari termékek, konténerek vagy egyéb, az ipari rendszer által előállított termékek ára érzékenyen reagál az önköltség vagy a kereslet olyan ingadozásaira, amelyek állandó árkiigazítást okoznak mindazoknál a termékeknél — például kisebb jelentőségű mezőgazdasági terményeknél —, amelyeknek termelői máig is a piac befolyása alatt állnak. A változó önköltséggel és kereslettel szemben álló árstabilitás is jele annak, hogy a kiforrott részvénytársaság rövid távra nem a maximális nyereség célját követi.

A stabil árak részben biztonságot nyújtanak az árakkal való versengéssel szemben. A mai ipari körülmények között egy eladó ritkán dolgozik egyetlen árral: a vállalat legtöbbször végtelenül komplikált jegyzékbe foglalja a kínálatában szereplő valamennyi modell, fokozat, kivitel stb. árát. Igen kényes eljárás nyílt összebeszélés nélkül nagyjából egyidejűleg árváltoztatást eszközölni több cégnél úgy, hogy egyikük gyártmányai se élvezhesse-
nek árelőnyöket. Ráadásul valamelyik cég mindig abba a hírbe keveredhet, hogy előnyt akar kisajtolni valamely terméke számára, ami megindíthatja a megtorló árcsökkenést a többi cég

részéről. Márpedig tudjuk, hogy ez a legfőbb részvénytársasági tilalomba vág, hiszen összeomlással fenyegeti az egész árrendszert. A cég számára tehát mindenképpen a legjózanabb eljárás és egyben a legbiztonságosabb is, ha viszonylag hosszú időn át változatlanul tartja árait.

Az árstabilitás az ipari tervezés célját is szolgálja. A rögzített árak huzamos időre kalkulálhatók, és minthogy az egyik cég termékének ára megfelel a másik cég önköltségének, tehát az önköltség is előrelátható. A stabil ár megkönnyíti az ellenőrzést és a minimumra csökkenti a vállalat keresetét és a technostruktúra önállóságát veszélyeztető árzuhanás kockázatát. Ebben az értelemben az árstabilitás a technostruktúra elsődleges célját szolgálja; ugyanakkor megkönnyíti a tervezést a saját vállalatnál, de mindazoknál is, amelyek számára termel.

Az ellenőrzésnek ez a struktúrája voltaképpen még sokkalta fontosabb, mint az árszint, amelyet létrehoz. 1964-ben a nagy autógyárak eladásból származó haszna a forgalom 5-től több mint 10 százalékáig terjedt. Minden szinten biztonság uralkodott az árzuhanással szemben, és a keresetek biztosítása terén. Minden haszonkulcs mellett simán ment a tervezés, tehát valamennyi cég jól működhetett. De egyik sem dolgozhatott volna sikerrel, ha a szabvány automodellek ára — a legfrissebb újdonságok alkalmazása vagy egyéb veszélyek alapján — 1750 és 3500 dollár között ingadozott volna, maga után vonva az acél, üveg, műanyag, festék, abroncs, kiegészítő szerelvények és a munkaerő árának hasonló ingadozását.

5.

Az árszint azonban korántsem jelentéktelen tényező és az árakat néha mégis meg kell változtatni, ha számottevően megváltozik az önköltség vagy az új bérszerződések megadják az egész iparágnak a közös jelzést.

A kialakított árak a technostruktúrának az üzemfejlesztésre

és terjeszkedésre vonatkozó célját tükrözik; egyfajta kompromisszumot képviselnek a fejlesztés két egymással ellentétes követelménye között. Az áruforgalom növelése, amely a fejlődés elengedhetetlen feltétele, általában alacsony árakat követel. Ugyanakkor az önköltség alakulása, a kereslet, valamint annak manipulálása szempontjából, a fejlődés finanszírozását biztosító kereset az árak növelése mellett szól. Az ellentét megoldásának nincsenek határozott szabályai. Az árakat leginkább úgy szabják meg, hogy módot adjanak a részvényesek szokásos osztalékának kifizetésére és fedezzék az adott árszinten lehetséges beruházási költségeket (bizonyos biztonsági rátartással).² Ez a megállapítás azonban egészen általános jellegű. Semmiféle elsődleges oka nincs annak, hogy két kiforrott részvénytársaság azonos árpolitikát kövessen, hiszen nincs ok feltételezni azt sem, hogy akárcsak két esetben is azonosak legyenek a technostruktúra céljai, illetve azonos intenzitással kövessék azokat. Ráadásul a nagy cégek egyre inkább más, hasonlóan nagy cégekkel kötnek üzleteket. Az egyik vállalat hatalmas méretei és nagyfokú hatalma a másik vállalatnál is azonos körülményeket tesz szükségessé. Ilyenformán az árak sohasem egy vállalat független döntését, hanem a cégek közötti alkalmazkodás kívánalmait tükrözik.³ Az ipari rendszer árpolitikája ezenkívül az árstabilitás és a stabil ár—bér arány társadalmi szükségletét is szolgálja, noha

² Az egyoldalú okozati összefüggések feltételezése bizonyos veszélyt rejt. Ellentétben például a bérekkel, az árakat mindig is a gazdaságpolitika szabályozható eszközének szokták tartani. Mihelyt azonban az ellenőrzés és a stabilitás önmagáért is kívánatos, nem az árakat igazítják ki, hanem más tényezők igazodnak a kialakított árszinthez. Előfordulhat, hogy az árakat nem azon a szinten állapítják meg, amely a beruházásból finanszírozható maximális fejlesztést biztosítja. Ilyenkor a részvényesek kielégítése után — legalábbis rövid távra — a mindenkori árszint által biztosított kereset szabja meg a beruházások volumenét. Lásd John R. Meyer és Edwin Kuh: *The Investment Decision*. Harvard Economic Studies, CII. Harvard University Press, Cambridge, 1957.

³ Ezzel a jelenséggel részletesen foglalkoztam *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* című könyvemben. Houghton, Boston, 1956.

hivatalosan ezt sem veszik tudomásul és ezen a téren is alapvető az eltérés az elmélet, illetve a gyakorlat között.⁴

6.

Ha felismerjük, hogy az árpolitika a technostruktúra biztonságos működését, ezzel együtt pedig a vállalati fejlesztést szolgálja és nem utolsósorban stabil tényezője akar lenni a tervezés műveletének, — mindezek alapján nem meglepő, hogy a gyakorlatban nem vonatkoznak rá a trösztellenes törvények megkötései. Sokkal meglepőbb lenne, ha a társadalom támadná az ilyen árpolitikát. Vitathatatlan igazságtalanság, hogy akik erős pozíciót vívtak ki maguknak a piacon, azok teljes immunitást élveznek, ellentétben másokkal, akik jóval gyengébbek lévén, fúziók vagy megállapodások segítségével szeretnék a pozíciójukat megerősíteni. Igazságos társadalomban a törvény ilyen eltérő alkalmazásának nem volna szabad előfordulnia. Mégis hiba volna talán az igazságtalanságot idő előtt felszámolni. Ennek majd akkor következik el az ideje, amikor világosan felméri, hogy a trösztellenes törvények eredeti célja a piac hatalmának védelme volt mindazokkal szemben, akik monopóliumot akartak gyakorolni felette. A fejlődés azonban utóbb más irányt vett: a kiforrott részvénytársaság hatalmat szerzett ugyan a piac felett — nem csupán az árak, de az áruk révén is. Hatalmát viszont nem monopóliumának, hanem tervezésének céljai érdekében gyakorolja. Az ellenőrzött árak szükségesek az effajta tervezéshez, s a tervezés az ipari rendszer természetéből következik. Ennélfogva az ipari tervezés jóval átfogóbb világában a piacot védelmező trösztellenes törvények már idejüket múlták. E törvények reformjával mégis várnunk kell, míg az előbbi, jóval fontosabb felismerés általánossá válik és a reform végrehajtását indokolja. A folyamatot, amely végül majd a reformhoz vezet, nagyjából

⁴ Lásd: XXII. fejezet.

körvonalazni lehet. Tudjuk, hogy a piac bajnokai és a tröszt-ellenes törvények védelmezői nem adják be könnyen a derekukat: erőteljesen, sőt felháborodottan fognak reagálni minden javaslatra, amely szerint e törvények nem felelnek meg többé a korszerű követelményeknek. Bizonyára hivatkoznak arra is, hogy hányszor vetették már fel ezt a kérdést kellő felelősségérzet nélkül, esetleg olyanok is, akik önös érdekből követelték a mentesítést e törvények hatálya alól. Előreláthatólag egy darabig tarthatja magát az efféle ellenvélemény, de a konkrét tények a másik tábor igazát támasztják alá s előbb-utóbb biztosítják a győzelmet. Hosszas viták után el kell tehát jönnie a napnak, amikor e törvényeket a valóságos helyzetnek megfelelően módosítják. Időközben pedig fennmarad a korántsem elviselhetetlen hallgatólagos megállapodás, hogy a törvények léteznek ugyan, de nem szereznek érvényt nekik.

A specifikus kereslet irányítása

„A Bristol-Myers cég általában nem úgy jár el, hogy valamelyik termékét először laboratóriumban kidolgozza és azután dönti el az értékesítés módját. Sokkal inkább azon kezd, hogy széles körű kutatást folytat a fogyasztók között és általában a piacon, az eredmények alapján kidolgozza a marketing lehetőségeit, beleértve nagy vonalakban még a reklámkampányt is, és csupán mindezek befejeztével utasítja laboratóriumát a tapasztalatok alapján körülírt termék kidolgozására.”

Fortune, 1967. február.

Az árszabályozás – az Egyesült Államokban éppúgy, mint a többi ipari társadalomban – minden tervezésnél döntő fontosságú. Az árszabályozást a tervező egységnek kell elvégeznie. Ha ez nem történik meg, az ellenőrizetlen ármozgás veszteséget okozhat és hiányzik a megbízható szorzószám, amelyet a termék és a ráfordítás egységeire alkalmazva ki lehet számítani a bevételt és a kiadást. De ha nincs megbízható becslés e tényezőkről, akkor túl nagy tere van az esetlegességnek az olyan döntésekben, hogy mit termeljenek, miből és milyen eszközökkel, és teljes bizonytalanság uralkodik az eredmény felől: nyereségre avagy veszteségre fognak-e dolgozni és milyen mértékben. Az efféle hiba egyenesen ellenpólusa a hatékony tervezésnek: nyilvánvalóan nem fér össze a modern ipari teljesítményekkel és ráadá-

szul az ellenőrzésmentes árak még csak nem is tükrözik a reális körülményeket.

Az ipari rendszerben az árak felett gyakorolt ellenőrzés nem tökéletes és ez a körülmény nemcsak önmagában véve, hanem a közgazdaság kérdéseiről folytatott elméleti viták szempontjából is lényeges. Tudjuk, hogy valahányszor a reális tényeket nehéz összhangba hozni az előítéletekkel, a vitatkozók szeretnek kivételekre hivatkozni. Aminek a fennállása nem mutatható ki minden esetben, annak létezését egyszerűen cáfolják. A közgazdaságtan régtől fogva elkötelezte magát amellett, hogy a piac gyakorol ellenőrzést a vállalat felett. Ennek megfelelően egyesek azzal érvelnek, hogy nem érdemes figyelembe venni a kiforrott részvénytársaság árszabályozó tevékenységét, hiszen nem érvényesül maradéktalanul. Az érvelésnek ez a módja azonban nem hátráltathatja okfejtésünket, hiszen — felismerve tisztára polemikus tartalmát — semmiképpen sem meggyőző. Érdemes megjegyezni, hogy egyesek még nem is olyan régen viszonylag jelentéktelennek tartották a szakszervezetek szerepét a bérek meghatározásában, mondván, hogy csak korlátozottan érvényesül.¹ Még a nagy konszernnek létezését is azzal az indokolással hagyták figyelmen kívül, hogy nem szorították ki teljesen a magántulajdonosi vállalatot. Az ipari rendszerben az árak ellenőrzése ha nem is tökéletes, de organikus jelentőségű és a legalapvetőbb célokat szolgálja. Maga az ellenőrzés ténye különben is szemmel látható, tehát kielégíti mindazokat, akik a való életre hivatkoznak.

Az árellenőrzés határozott céllal történik: a technostruktúra biztonságát szolgálja és módot ad a tervezésre. E célokat azonban csak akkor képes előmozdítani, ha az ellenőrzés kiterjed a meghatározott áron megvásárolt, illetve eladott árumennyiségekre

¹ „A gyenge szakszervezetek száma valószínűleg magasabb, mint az erőseké ... statisztikai kimutatásokkal nemigen lehet kapcsolatot felfedezni a szervezethez foka és a huzamosabb ideig tartó bérmozgalmak között.” George J. Stigler: *The Theory of Price*. Macmillan, New York, 1952. (Átdolgozott kiadás) 256 – 257. old. Lásd még ehhez a kérdéshez e könyv függelékét.

is. A szeszélyes vagy kiszámíthatatlan áralakulás veszélyeztetné a technostruktúra biztonságát, a vállalat fejlődését és a hatékony tervezést. Hasonló veszélyekkel járna, ha a közönség elhatározná, hogy a cég által irányított áron nem vásárolja meg a szóban forgó terméket. A kifarított részvénytársaság tehát nem járna el reálisan, ha miután megszerezte az ellenőrzést az áralakulás felett, az emberek ízlésére és a véletlenre bízna termékeinek értékesítését a meghatározott áron. A forgalomban mutatkozó ingadozás éppoly károsan befolyásolná a tervezést és annak céljait, akár az áringadozás. Ráadásul az ellenőrzött ár még fokozza az irányításmentes forgalom ingadozását, hiszen (a kereslet rugalmassága folytán) az áresés már nem vezet okvetlenül a vásárlások számának növeléséhez és megfordítva. Az árak irányításának követelményével szorosan összefügg tehát a megvásárolt áru mennyiségi irányítása is.

A kereslet ellenőrzése, illetve manipulációja manapság önálló, nagyszabású és gyorsan fejlődő iparággá nőtte ki magát: felöleli a távközlés hatalmas hálózatát, a propaganda- és értékesítő szervezetek óriási apparátusát, szinte az egész hirdetőipart, a legkülönbélebb kutatási, kiképzési és egyéb szolgáltatásokat. Hétköznapi nyelven szólva ez a hatalmas gépezet és a szolgáltatásban álló, jelentős igényeknek eleget tevő szakemberek népes tábora különféle áruk eladásán fáradozik. Még pontosabban az a feladata, hogy a vevőket a megfelelő értelemben irányítsa.

A kereslet manipulációjának lényege abban foglalható össze, hogy megfelelő irányú befolyást kell gyakorolni az egyéni, illetve állami fogyasztó beszerzéseire. A beszerzések kellő ellenőrzése esetén viszonylag megbízható a kereslet a nyersanyagok, alkatrészek, gépek és a végtermékekhez szükséges egyéb tényezők iránt is. Ha a General Motors megbízható kereslettel számolhat és tudja, hogy autóit megvásárolják, a szállítókkal is hosszú lejáratú szerződéseket köthet, azok biztonságáról is gondoskodhat. De a megrendelések megbízható és előreláthatóan folyamatos beérkezése még szerződések hiányában is lehetőséget ad a tervezésre. Az állami vásárlások manipulációja, noha eltér az egyéni

fogyasztónál alkalmazott módszerektől, hasonlóképpen lehetőséget nyújt a fő- és alvállalkozók tervszerű üzleti tevékenységére.

A fogyasztói magatartás hatékony befolyásolása persze nem merül ki a kereslet ellenőrzésével. Egy autógyárnak kétségtelenül törekednie kell arra, hogy a fogyasztók a beruházásaik megbízható hányadát általában gépkocsira, pontosabban a cég autóira fordítsák. De a vállalat forgalma még mindig nagyon bizonytalan maradna, ha a fogyasztók ugyan jövedelmük konstans hányadát költenék a cég autóira, viszont a költőpénzük egyik évről a másikra jelentős mértékben ingadoznék. A fogyasztói kereslet hatékony ellenőrzése tehát nem csupán a jövedelem elköltésének manipulációját jelenti, hanem annak irányítását is, hogy az egyén mekkora jövedelemből költekezhesen. Vagyis a kereslet irányítása nemcsak specifikus termékekre, hanem az általános áruelfogyasztásra is vonatkozik. Az ipari tervezés feladatához szervesen hozzátartozik megfelelő rendszabályokkal fenntartani a globális kereslet szintjét.² Az alábbiakban a specifikus termékekre vonatkozó kereslet manipulációjával foglalkozunk.

2.

Az ipari rendszerben bekövetkezett változás, mint már annyiszor, ezúttal is létrehozta a megvalósulásához szükséges feltételeket. A tervezés szükségessé tette a fogyasztói magatartás befolyásolását, a tervezésre viszont a fejlett technika és nagy tőkeberuházás, az ezzel járó nagyméretű és bonyolult üzleti szervezet következtében van szükség. Ilyen feltételek között lehet a legjobb hatásokkal termelni, tehát óriásira emelkedett a terme-

² Ez a körülmény, mint már korábban megjegyeztük, lényegesen csökkenti a közgazdaságtanban általánosan alkalmazott megkülönböztetést a mikrogazdaság, vagyis az ár- és piacelmélet, illetve a makrogazdaság, vagyis a nemzeti szinten jelentkező tényezők elmélete között. Mind az árakat, mind a globális keresletet végső fokon a technostruktúra tervezési szükségleteinek megfelelően alakítják ki. Ezzel a problémával még a XX. fejezetben is foglalkozom. A XXVI. és XXVII. fejezetben az államnak, mint fogyasztónak, a manipulálásáról lesz szó.

lés volumene. A folyamat további következményeként az össztermelésben ma már csekély és egyre csökkenő hányadot képviselnek a legelemibb fizikai szükségletet kielégítő javak, amelyek kiküszöbölik az éhséget, védelmet nyújtanak a hideggel szemben, hajlékot biztosítanak, elmulasztják a fájdalmat stb. A legtöbb áru olyan szükségletet elégít ki, amelyet az egyénben nem valamilyen nélkülözés okozta konkrét kényelmetlenség tudatosít, hanem a birtoklásával járó lélektani hatás: egyéni siker érzetét kelti, egyenrangúságot biztosít a szomszédval, eltereli figyelmét a gondolkodástól, szexuális vágyait szolgálja, társadalmi megbecsülést ígér, az egészség, jó közérzet vagy szabályos emésztés szubjektív jólétét fokozza, hozzájárul a szokványos szépségideál eléréséhez vagy más módon szolgálja a lelki kielégülést.

Mihelyt tehát az ipari rendszer eléri a fejlődésnek azt a fokát, amikor tervezésre és ezzel együtt a fogyasztó manipulációjára van szükség, egyúttal lélektani eredetű igényeket kezd szolgálni, amelyek különösen alkalmasak a lélektani ráhatással történő manipulációra.

Az éhség és minden más fizikai nélkülözés, illetve fájdalom objektív és kényszerítő érzés. Akinek üres a hasa, azt nem lehet meggyőzni arról, hogy nem élelemre, hanem szórakozásra van szüksége. Aki nagyon fázik, mindenekelőtt azt törekszik megszerezni amitől melege lesz. De a lelki reakcióknak nincs ennyire mélyen gyökerező rugójuk: minthogy lelki eredetűek, szellemi úton befolyásolhatók. Az éhes ember nem hajlandó választani a kenyér és a cirkusz között, a jóltáplált azonban igen, sőt olyan értelemben is befolyásolható, hogy melyik cirkusz vagy melyik étel mellett döntsön. Minél távolabb áll valaki a fizikai nélkülözéstől, beszerzéseiben annál jobb alany a meggyőzés, illetve manipuláció számára. A növekvő jólét közgazdaságának ez talán egyik legfontosabb következménye.³

³ Ezzel a tendenciával már két korábbi frásomban részletesen foglalkoztam: *American Capitalism, The Concept of Countervailing Power*. Houghton, Boston, 1956. VIII. fejezet, valamint *The Affluent Society*.

A fogyasztói kereslet irányításának lehetőségével párhuzamosan meg kell teremteni az irányítás mechanizmusát is. Az önkényes módszerek ezen a téren nem vezetnek eredményhez. Az egyéni fogyasztást a tervezésnek megfelelően irányítani lehet persze úgy is, ha bevezetik a jegyrendszert, vagy egyszerűen szétosztják a fogyasztásra szánt terméket. Ez azonban nehézkes módja az ellenőrzésnek és nem számol az egyéni különbségekkel, ezért fejlett ipari társadalmakban csak súlyos háborús körülmények között, vagy a legszegényebb réteg ellátásánál alkalmazható. A jegyrendszert a hivatalos tervgazdaságokban, a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban is a sikertelenség jelének tartják. A meggyőzés a parancsszónál jóval könnyebben és mégis kielégítő mértékben irányítja a keresletet.

Általános feltevés szerint a irányítás központi tényezője a reklám, amely kétségtelenül fontos, de korántsem meríti ki a manipuláció minden eszközét. A vállalati menedzserek között jó néhányan foglalkoznak az áru értékesítésével és értékesítési kampányok kidolgozásával. Olyanok is akadnak közöttük, akikről általában úgy vélik, hogy a termelésben vesznek részt. A kereslet irányításához ki kell dolgozni minden termék értékesí-

Houghton, Boston, 1958. XI. fejezet. Itt tehát csupán a leglényegesebbre szorítkozom. Az itt vázolt eszmék, kivált a fizikai, illetve lélektani alapú igények közötti megkülönböztetés, valamint a jövedelem határhaszonértékének csökkenése, noha az olvasó számára világosnak tűnnek, a közgazdászok között mégsem általánosan elfogadottak. Bizonyos módszertani kifogásokra hivatkoznak, de a valódi ok sajnos inkább a szakma önfenntartási ösztönével és nem a tudománnyal függ össze. Mint már egyebütt megjegyeztem, a közgazdaságtan központi kérdése, hosszú időn át egyetlen problémája, az anyagi eszközök megoszlása volt a különböző felhasználási területek, vagyis a gyártmányok között. Ha azonban a jövedelem növekedésével párhuzamosan ez a megoszlás veszít a fontosságából és jelentősége egyre csökken, ezzel együtt csökken a közgazdasági probléma és sajnálatos módon a problémával foglalkozó szakemberek jelentősége is.

tési stratégiáját; de ki kell dolgozni olyan termékeket, vagy egy adott terméknek olyan jellemzőit is, amelyek köré az értékesítési kampány felépülhet. A gyártmánytervezés, az új modellek kidolgozása, a csomagolástechnika, sőt még az áru konkrét hasznossága is az úgynevezett kelendőségi tényezők biztosítását szolgálja. Mindezek tehát éppúgy hozzátartoznak a kereslet manipulációjához, akár a hirdetési kampány.⁴

4.

A kereslet irányításának célja biztosítani, hogy az emberek megvegyék a legyártott árut, a gyakorlatban is megvalósuljanak mindazok a tervek, amelyek eleve meghatározzák, hogy a megszabott áron milyen mennyiségek kerüljenek eladásra. De az értékesítési és reklámtevékenység nem kizárólag ezt a célt szolgálja. Ezt azért érdemes kiemelni, hiszen hivatkozni lehet olyan hirdetési vagy propagandatevékenységre, amely nem áll összefüggésben a kereslet irányításával és az ipari tervezéssel.

A reklámtevékenység egy része (például az apróhirdetések és az áruházi árubemutatók) valóban nem szolgál egyebet, mint a közönség felvilágosítását arról, hogy egy bizonyos személy vagy vállalat ilyen vagy amolyan árut a meghirdetett áron eladásra kínál. Akadnak, akik erre való hivatkozással próbálják kimutatni, hogy a hirdetés célja csak a tájékoztatás, ámbar — mint már több ízben rámutattam — csak a szellemileg erősen elmaradott embernek lehet szüksége olyan információra, amely szerint az American Tobacco Company cigarettákat kínál.

⁴ Abban a társadalomban, amely rendkívüli fontosságot tulajdonít a technikai haladásnak, természetszerűleg uralkodik a feltételezés, hogy minden „új” termék csak jobb lehet a réginél. Ezt a magatartást aknázzák ki az eladási kampányok kidolgozói és a terméken vagy a csomagolásban végrehajtott változások mindössze azt a célt szolgálják, hogy újdonságukra lehessen hivatkozni. Ez a magyarázata, hogy szinte minden reklám a hirdetett termék újdonságát bizonygatja.

A monopolisztikus verseny jegyében álló közgazdasági elmélet sűrűn hivatkozik annak az eladónak a példájára is, aki — mint egy a sok versenyző közül — termékének valamely különös jellemzőjét hirdetve igyekszik csökkenteni egy másfajta hasonló termék megvásárlásának eshetőségét. Ezen az alapon jogában áll magasabb árat szabni és — legalábbis rövid ideig — monopolisztikus profitot élvezni. Ha létezhet is ilyen eset, a hagyományos feltételek hiányában (számos eladó, akik valamennyien viszonylag könnyen nyerhetnek bebocsátást az iparágban működő vállalatok sorába), gyakorlatilag nincs nagy jelentősége. Az ilyen típusú eladók forgalmi eredményei korántsem felelnének meg a J. Walter Thomson, McCann-Ericsson vagy az Ogilvy, Benson and Mather-féle mammutvállalatok elképzelésének.

Ráadásul a hagyományos közgazdaságtan az oligopóliummal hozza összefüggésbe a reklámtevékenységet és a propaganda egyéb eszközeit. Feltevése szerint az ipari rendszerhez tartozó tipikus cég — miután az árakkal folytatott konkurrenciát túl veszedelmesnek tartja — abban éli ki magát, hogy újabb és újabb trükkökkel igyekszik más cégek vevőit elhódítani. „Az oligopolisták az árakkal folytatott verseny helyett reklámmal és egyéb értékesítési erőfeszítésekkel folytatják a versenyt, a kivitelezés és a minőség megjavításával konkurrálnak. A hatalmas reklámköltségek azonban a nehéz fegyverekhez hasonlóan kölcsönösen közömbösítik a hatást és maguk az oligopolisták sem látják e költségek hasznát.”⁵

Ha feltételezzük, hogy a fogyasztó valóban szuverén ura elhatározásának és legfeljebb annyiban habozik, hogy kinek a termékét vásárolja meg, akkor helyes a következtetés, hogy a reklámtevékenység és sok más velejáró kiadás — például a modelltervezés költsége is — közömbösíti egymást és értelmet-

⁵ Robert Dorfman: *The Price System*. Prentice-Hall Inc., New York, 1964. 102. old. Samuelson is egyetért ezzel, de sokkal körültekintőbb megfogalmazásban. Lásd Paul A. Samuelson: *Economics*. 6. kiadás. McGraw, New York, 1964. 485. és 500–501. old.

lenné válik.⁶ Ha a cégek csak azért költenék ezt a rengeteg pénzt, hogy egymástól megkaparintsák az üzletet, ez valamennyinek amúgy sem sikerülhet, az eredmény tehát csak döntetlen lehetne. Mindössze annyi történnék, hogy az árak így magasabbak, a nyereség pedig kisebb, mint ha valami állami vagy ipari elhatározás folytán megszűnnék a fogyasztóért vívott harc.

Csakhogy az iparvállalat szuverenitását ennyire korlátozott-nak feltételezni képtelenség. Ha a reklám csakugyan befolyásolja a kereslet megoszlását egy bizonyos termék eladói között, fel kell tételeznünk, hogy befolyásolni tudja a termékek közötti megoszlást is. Korántsem értelmetlen költség tehát, hanem igenis növeli valamennyi hirdető bevételét. A tervezés viszonylatában még ennél is nagyobb jelentősége van: a kereslet irányításának egyéb eszközeivel egyetemben módot ad a cégnek, hogy döntően befolyásolja saját keresetének alakulását. Amit tehát a piaci teória hívei a mosószergyárosok kölcsönösen bénító és holtversenyhez vezető harcának tüntetnek fel, az valójában sokkal mélyebb és jelentősebb célokat szolgál. Ez a megállapítás egyben megnyugtató is: hiszen enyhén szólva drasztikus a hagyományos gazdaságelméletnek az a tendenciája, hogy céltalannak és oktalannak állítja be az ipari rendszer évi több tíz-milliárd dolláros hirdetési és propagandaköltségeit. Nincs még egy olyan legális gazdasági tevékenység, amelyet ilyen kereken elutasítanak. A valószínűségnek is jobban megfelel tehát az a megállapítás, hogy az értékesítési és hirdetési kiadások igenis szerves tartozékai az ipari rendszernek.

Minden legszélesebb értelemben vett értékesítési erőfeszítés kiveszi az árubeszerzésre vonatkozó döntést a fogyasztó kezéből és áthelyezi a cég hatáskörébe, ahol ellenőrizhetővé válik. Akárcsak az árak irányítása, ez az áthelyezés sem maradéktalan, de arra éppúgy, mint erre is áll, hogyha nem is tökéletes korántsem jelentéktelen. „Az általános szabály, amely alól kevesebb

⁶ Franklin M. Fisher, Zvi Griliches és Carl Kaysen: The Costs of Automobile Model Changes Since 1949. The Journal of Political Economy LXX. évfolyam, No. 5. 1962. október.

a kivétel, mint szeretnénk, úgy szól, hogy amit ők gyártanak, mi azt vásároljuk meg.”⁷

Noha iparáganként és időszakonként valamelyest különböző az eljárás, lényege mindenekelőtt gondoskodni a hűséges vagy automatikusan biztosított vevőkör kialakításáról. Ezt nevezik vevőkör-kiépítésnek, avagy a márkás áru elismertetésének. Amennyiben ez a tevékenység sikerrel jár, a cég számíthat egy biztos vevőkörre és nincs kitéve többé annak, hogy a fogyasztók, szabad elhatározásuk alapján, tömegesen átpártolnak más termékhez. Ez tehát alapvető feltétele a vállalati tervezés hatékonyságának.

De a csak defenzívára beállított üzletpolitika egymagában nem elegendő. A technostruktúra céljainak megfelelően minden cég növelni igyekszik a forgalmát. Ehhez valamennyinek tartania kell magát, ha nem akar hátrányba kerülni a többivel szemben. Feltéve, hogy valamennyi cég rendelkezik a szükséges anyagi eszközökkel, az erőfeszítés következtében kialakul egy viszonylagos egyensúly, minden részvevő vállalat nagyjából megbízható hányadát kapja meg a piacnak. Igen nagy vonalakban a következőképpen megy végbe a folyamat.

Ha egy cég vevői kitartanak a vállalat termékei mellett és sikerül új vevőket is toborozni, akkor a vállalat általában kielégítőnek tekinti kereskedelmi politikáját, a cég működése sikeresnek mondható. Mihelyt azonban a forgalom stagnál vagy éppen visszaesik, változtatni kell az eladási módszereken, újfajta hirdetési kampányt kell indítani, sor kerülhet új modell megtervezésére vagy akár arra is, hogy más gyártmányokra térjenek át. Ilyenkor kutatásokat, kísérleteket szoktak folytatni és előbb-utóbb találnak olyan új megoldást, amely a forgalom fellendüléséhez vezet. Ennek megfelelően más cégek, amelyeknek most már veszélyben a keresetük, ellenakciókhoz folyamodnak.

Az akció és reakció folyamata, az úgynevezett játékelmélet, az iparágban dolgozó cégek között nagyjából egyensúlyi helyze-

⁷ Andrew Hacker: A Country Called Corporate America. The New York Times Magazine, 1966. július 3.

tet teremtet. Noha más-más időszakban, egy darabig mindegyikük nyerhet vagy veszthet, maga a játék a nyereség vagy veszteség szűkre szabott korlátai között megy végbe. Azok a cégek, amelyek kellő anyagi eszközök hiányában nem győzik a játékot — kivált a gyártmánytervezés és újramodellezés igen tetemes költségeit —, kiesnek és eltűnnek a porondról. Ez történt például az autógyártásban a Packard, illetve a Studebaker gyárakkal. Időnként persze az is előfordulhat, hogy a játékban résztvevő cégek a fogyasztók makacs ellenállásába ütköznek egy bizonyos termékkel szemben és tűrhető önköltség mellett semmiféle üzleti stratégiával nem lehet a kívánt reakciót előidézni.⁸ A kiforrott részvénytársaság hatalmas méretei és gyártmányainak sokrétűsége folytán, sokszor az ilyen kudarcral szemben is különösebb kockázat nélkül helyt tud állni. Az ipari rendszer általános tapasztalatai azonban arról tanúskodnak, hogy új eladási technikával helyre lehet billenteni a forgalomban mutatkozó csökkenést. Ez a tapasztalat nagyjából mindig beválik és azt bizonyítja, hogy lehet megfelelő eszközöket találni a fogyasztók önállóságának kellő korlátozására.

Ha az Egyesült Államokban csak egyetlen vállalat gyártana autókat, ennek az egy cégnek sem volna más lehetősége, mint gondos manipulációval irányítani a keresletet. Ha elmulasztaná, a fogyasztók a vállalati tervezés szempontjaival ellenkező irányban gyakorolhatnák az önállóságukat és áttérhetnének a közlekedés egyéb formáira, vagy jövedelmüket más módon költhetnék el. (Ezzel megválaszoltuk az ortodox közgazdászoknak azt az állítását, hogy a hirdetés mindenekelőtt a piaci oligopólium következménye.) A mai körülmények között valahányszor az autógyártásban visszaesés mutatkozik, valamennyi

⁸ Akárcsak az Edsel esetében. Azért említettem újból, mivel mindazok, akik szembeszállnak az itt kifejtett eszmével, elsősorban erre a katasztrofára hivatkozva igyekeznek bebizonyítani, hogy a tervezés nem vezet célhoz. Valójában az eset mindössze azt bizonyítja amit magam is feltétlenül elismerek, nevezetesen, hogy a tervezés nem működik tökéletesen. Az Edsel-ügy egyébként is főként kivételes jellegének köszönheti a közismertségét.

érdekelt cég nyomban ellenintézkedésekhez folyamodik (beleértve az új modellek tervezését is). Ezáltal stabilizálódnak az iparág bevételét biztosító fogyasztói kiadások.

5.

Ilyen nagyszabású rábeszélési művelet csak úgy képzelhető el, ha a kereslet irányítói állandó, átfogó és erőteljes ráhatást gyakorolnak az irányítottakra. A fogyasztók figyelmét viszonylag tartósan és természetesnek ható eszközökkel kell lekötni. A hatásnak ki kell terjednie mindenfajta értelmi képességű emberre, senki sem maradhat ki belőle írástudatlansága vagy az olvasástól való viszolygása miatt. Ilyenfajta tömegkommunikációra nem volt szükség, amikor a tömegek igényei elsősorban fizikai jellegűek voltak; kiadásaikat nem lehetett irányítani, elverték az éhüket és hajlékról gondoskodtak. De minthogy a kisebbség írástudó volt, vagy legalább annak szeretett látszani, a művelt rétegnek szánt újságokkal és folyóiratokkal hatást lehetett gyakorolni rá. Ezek az eszközök utóbb, a tömeges jólét emelkedésével és a kereslet tömeges manipulációjának lehetőségével nem bizonyultak már elegendőeknek.

A technika, mint mindig, ezúttal is megoldotta az általa teremtett problémát. A tömegek jövedelmének emelkedésével egyidőben megjelent előbb a rádió, majd a televízió. Mindkettő könnyen tudja lekötni az érdeklődést, hatást gyakorol mindenfajta kultúrájú emberre, nem kapcsolódik semmiféle műveltségi fokozathoz, tehát elsőrendűen alkalmas a tömeg befolyásolására. A fogyasztói kereslet manipulációjának így a rádió és kivált a televízió lett a legfőbb eszköze. Nagyképű szociológusok szeretik triviálisnak beállítani azt az intézményt, amely rímes-énekes reklámszövegeket sugároz, agresszív és kenetteljes hangon erősen valószínűtlen örömeket ígér, karikírozva rajzolja az emberi nyelőcsövet normális vagy gátolt működés közben, és fantasztikus lehetőségeket csillogtat meg a következményektől mentes

szerelmi csábítás előtt. Ez a lenéző vélemény alapvetően téves. Az ipari rendszer a legnagyobb mértékben függ a televíziós reklámtól és mai formájában meg sem maradhatna nélküle. Mindazok a közgazdászok, akik tagadják e reklámtevékenység gazdasági jelentőségét, vagy éppen bűnös pazarlásnak minősítik, csak a saját presztízsiüket és puritán beállítottságukat tartják szem előtt a szakmai megbízhatóság rovására.

6.

A kereslet irányítása, mint alább látni fogjuk, minden vonatkozásban rendkívül rafinált társadalmi megnyilatkozás. Nem az egyénre, hanem a tömegekre óhajt hatást gyakorolni; erős akarat-tal és elhatározással az egyén kivonhatja magát befolyása alól. Éppen ezért egyéni kényszerre hivatkozni egyetlen termék propagandájával kapcsolatban sem lehet. A berzenkedőknek készen áll a válasz: ha nem tetszik, ne kövessék a felszólítást! Mégis igen kevés a valószínűsége annak, hogy annyi ember gyakorolja önállóan az akaratát, amennyi érezhetően gátolhatná a tömeges magatartás manipulálását.

Magának a manipulációnak megvan az a további érdeme, hogy a kereslet specifikus irányításán kívül, fáradhatatlan globális propagandát fejt ki a fogyasztás mellett általában. Minden ember látástól vakulásig arról értesül, hogy a különféle javak mennyire hasznosak, mennyire nélkülözhetetlenek. Minden egyes termék kelendőségét minden vonatkozásban gondosan kidolgozták, s a legkiválóbb tehetségek igénybevételevel, halálos komolysággal és körültekintéssel prezentálják őket, mint az egészség, boldogság, társadalmi siker vagy megnövekedett tekintély forrásait. Krisztus és az apostolok visszatérését földünk-re nem hirdethetnék nagyobb ünnepélyességgel, mint akár a legjelentéktelenebb fogyasztási cikk legmellékesebb jelönyeit. Minél fontosabb szempontról van szó, például a mosott ruha patyolatfehérségéről, annál ünnepélyesebb hangnemben szólnak róla.

Ennek következtében, noha egyre több áru áll rendelkezésre, a javak jelentősége mégsem csökken. Éppen ellenkezőleg, bizonyos erőfeszítést kell tennünk ahhoz, hogy más, hasonlóan fontos dolgokat találjunk az életben. Elvben ugyan valamennyien azt állítjuk, hogy az árukínálat nem megfelelő mércéje az emberi teljesítménynek, a gyakorlatban mégis természetesnek tartjuk, hogy mindenki annak tekintse.

Pedig történhetett volna másképpen is. Ha elmarad a kereslet manipulációjával összefüggő masszív és rafinált meggyőző tevékenység, nagyon is elképzelhető, hogy a növekvő jólét csökken-tené az emberek érdeklődését további javak beszerzése iránt. Egyszerűen nem tartanák szükségesnek, hogy az őket körülvevő különféle tárgyak, autók, szerszámok, mosószeres, kozmetikai cikkek stb. számát minduntalan emelni kelljen. Senki sem bizonygatná új csomagolások, újfajta feldolgozott élelmiszerek, különleges összetételű fogpaszták, fájdalomcsillapítók vagy régebbi termékek új változatainak előnyeit. Minthogy senki sem ébresztene igényt e termékek iránt, az emberek kevésbé megbízhatóan költenék el a jövedelmüket és kevésbé megbízhatóan dolgoznának érte. Az ipari rendszer szempontjából kínossá válhatott volna a csökkent és kevésbé megbízható fogyasztási hajlandóság. Az ipari rendszernek olyan emberekre van szüksége, akik hajlandók minden korlátozó perspektívától mentesen további javak beszerzése végett dolgozni. Ha bizonyos kielégülés nyomán az emberek beszüntetnék a munkát, az ipari rendszer csak megszabott határok között fejlődhetne és a szüntelen fejlesztés nem maradhatna célja többé. A hirdetés és minden propagandatevékenység tehát hozzásegít olyan embertípus kineveléséhez, amely megfelel az ipari rendszer céljainak, olyan embert teremt, aki jövedelmét megbízhatóan költi el és megbízhatóan dolgozik érte, mert mindig többre és még többre van szüksége.

Az ezzel járó erőfeszítés egyben fenntartja az ipari rendszer tekintélyét is. Minthogy az ipari rendszer szállítja a propaganda által oly jelentősnek tartott javakat, ez egyben kidomborítja a

fontosságát és hozzásegíti a technostruktúra társadalmi presztízsének fenntartásához is. Amiképpen a földbirtokos és a tőkés tekintélye lehanyatlott, mihelyt a föld és a tőke megszűnt társadalmilag döntő tényező lenni, úgy a technostruktúra is csakhamar háttérbe szorulna, ha az ipari termékek előállítása szimpla rutinná válnék, mint például a vízművek szolgáltatása olyan évben, amikor normális a csapadék mennyisége. Ilyen helyzet már régen bekövetkezett volna, ha a javak fontosságát szüntelenül hangoztató propaganda nem győzné meg az embereket az ellenkezőjéről.

Ha a kérdést nem abszolút értelemben, hanem az ipari tervezés konkrét körülményei között vizsgáljuk, nyomban kitűnik a hirdetés és propagandatevékenység jelentős társadalmi funkciója. Ez a funkció a kereslet irányításától, az árak ellenőrzésének szükséges velejárójától, kiterjed annak a társadalmi magatartásnak a létrehozásáig, amely az ipari rendszer működése és tekintélye számára kívánatos. A hirdetőiparban dolgozó szakemberek régóta sérelmesnek tartják, hogy a közgazdászok társadalmilag feleslegesnek ítélik a tevékenységüket. Mégsem tudták eddig megfelelő érvekkel alátámasztani saját fontosságukat. Sokan kétségtelenül átérzik, hogy olyan társadalomban, amelyben az igényeket lélektanilag motiválják, nem lehet jelentéktelennek minősíteni az eszközöket sem, melyeken keresztül a befolyásolás történik. Ez így igaz. Lehet, hogy az itt vázolt funkciók kevésbé fennköltek, mint az igényesebb filozófusok a hirdetőipartól elvárnák, mégsem lehet kétség afelől, hogy az ipari rendszer számára igen fontosak, figyelembe véve a mércét, amelynek alapján ez a rendszer a teljesítményt és a sikert meghatározza.

A megfordított sorrend

„A fogyasztó voltaképpen a király... minden fogyasztó egyben szavazó is, aki amellet adja le a szavazatát, aminek megvalósulását óhajtja.”

Paul Samuelson: Economics

„A letagadhatatlan igazság úgy szól, hogy saját növekedése érdekében tartunk fenn egy társadalmi gépezetet.”

Paul Goodman: People or Personnel

Nem árt néhány szóval újra összefoglalni az elmondottakat. Manapság a közgazdasági elemzések szinte kivétel nélkül abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a kezdeményezés a fogyasztó kezében van. Akár saját személyéből indulnak ki a szükségletei, akár a környezetéből, a piacról vásárolt árukkal és szolgáltatásokkal elégíti ki azokat. E fogyasztói magatartás nyomán a piac jelzéseket közvetít a termelő cégekhez a haszon többkevesebb lehetőségéről. A termelővállalatok a piac jelzéseire reagálnak és ezáltal végső soron a fogyasztó parancsát teljesítik. A parancs mindenkor egyirányú: az egyéntől a piacnak és azon keresztül a termelőnek szól. Ezt a feltevést olyan terminológiával támasztják alá — nem is ügyetlenül —, amely a fogyasztó teljhatalmát van hivatva dokumentálni: fogyasztói szuverenitásnak nevezik. Mint mondják, „a piacgazdaság mindenkor

feltételezi a fogyasztói szuverenitást”.¹ Az egyirányú utasítások folyamatát a fogyasztótól a piacon át a termelőhöz elfogadott sorrendnek nevezhetjük.

Láttuk azonban, hogy ez a sorrend nem felel meg a valóságnak. Láttuk továbbá azt is, hogy a módszereknek és motivációknak milyen óriási apparátusa okozza a sorrend megfordulását. A kiforrott részvénytársaságnak rendelkezésére állnak az eszközök az árak ellenőrzésére, amelyeken vásárol és amelyeken termékeit értékesíti; megfelelő eszközökkel tudja meghatározni azt is, hogy a fogyasztó mennyit vásároljon az ellenőrzött áron. Mind az ellenőrzés, mind a manipuláció a tervezés követelménye, maga a tervezés pedig a technika és a tőke felhasználásával, a velük járó időigényességgel és azzal függ össze, hogy specializált műszaki termékek és képesítések tekintetében a piac működése nem elég megbízható.

A megváltozott sorrendet alátámasztja a technostruktúra motivációs rendszere is: tagjai igyekeznek a vállalat céljait a maguk céljaihoz igazítani, ennek megfelelően a kiforrott részvénytársaság a technostruktúra céljai szerint befolyásolja a társadalom magatartását és célkitűzéseit. A közfelfogás tehát legalább részben a termelőtől indul ki. Az ipari rendszernek ilyenformán a jellegéből fakad a törekvés, hogy az egyén magatartását a piacon és a társadalom magatartását általában a termelők követelményeihez és a technostruktúra céljaihoz igazítsa. Az ipari rendszer növekedésével ez a folyamat egyre erőteljesebben kidomborodik.

Az elfogadott sorrend tehát már nem tükrözi a valóságot, sőt egyre inkább eltér attól. Valójában a termelővállalat gyakorolja az elsőrendű ellenőrzést a piac felett és azon túlmenőleg mind-

¹ Franklin M. Fisher, Zvi Griliches és Carl Kaysen: The Cost of Automobile Model Changes Since 1949. The Journal of Political Economy. LXX. kötet, No. 5. 1962. október. 434. old. A szerzőket joggal a modern elméleti közgazdászok legjobbjai között tartják nyilván. Az idézett megállapításuk kivételesnek minősül, hiszen legalább értelemszerűen elhatárolják magukat a fogyasztói szuverenitás maradéktalan elfogadásától. De inkább csak ebben a keretben folytatják kutatásaikat.

zoknak a fogyasztói és társadalmi magatartását befolyásolja, akiket állítólag szolgálnia kellene. Aligha találhatnánk e jelenség megjelölésére találóbb meghatározást, mint: a megfordított sorrend.

2.

Akik ellenségük vereségét óhajtják, általában azt kívánják neki, hogy írjon könyvet. De még ennél is sokkalta jobban szolgálja az ellenfél bukását, ha túlzásokba bocsátkozik. Nem akarom azt állítani, hogy a megfordított sorrend teljes egészében az elfogadott sorrend helyébe lépett. Az ipari rendszeren kívül, vagyis a nagy részvénytársaságok világától eltekintve, az elfogadott sorrend mindmáig érvényes. Az ipari rendszeren belül azonban egyre kisebb a jelentősége a megfordított sorrendhez képest. A fogyasztó persze a gazdaságnak ebben a szektorában is tanúsíthat ellenállást és—hasonlóan makacs társaival karöltve—a piacon át engedményeket csikarhat ki a termelőtől. Az is kétségtelen viszont, hogy a fogyasztókat az árak, amelyeken vásárolnak, erősen befolyásolják. Az elfogadott és a megfordított sorrend tehát egymás mellett működik, mint a kémiaiában a reverzibilis reakció. Persze tisztább volna a helyzet ha csak az egyik vagy csak a másik érvényesülne, de mint az életben mindenütt, ezen a téren sem léteznek tiszta helyzetek.

Bízom benne, hogy az imént vázolt formában a közgazdászok zömmel nem fogják tagadni a megfordított sorrend fennállását. Végtére is elkerülhetetlen tényeket nehéz letagadni. Sokkal inkább attól kell tartani, hogy magát az érvelést elfogadják ugyan, de annak jelentőségét nem veszik figyelembe. Ennek ellensúlyozására és érveket akarván szolgáltatni mindazoknak, akik hajlandók csatlakozni okfejtésünkhöz, nem árt a továbbiakban röviden körvonalazni a megfordított sorrend következményeit.

A megfordított sorrend ténye teljesen túlhaladottá teszi a fogyasztói kiadások egyensúlyáról szóló, a maximális fogyasztói elégedettséget tükröző eszméket. A közgazdaságtanban és annak oktatásában mindmáig előszeretettel hangsúlyozott doktrína szerint, az egyén vagy a család úgy végzi beszerzéseit, hogy minden dollárból, amelyet a fogyasztási vagy árufelhasználási lehetőségek bármelyikére fordít, nagyjából ugyanannyi megelégedést nyerjen.² Ellenkező esetben – ha tehát a kozmetikai szerekre költött dollár nagyobb mértékben elégténé ki a fogyasztói igényt a benzinre költött dollárnál – az állítás szerint fokozódnék a kozmetikai szerek forgalma és csökkenne a benziné. Ha történetesen a benzin beszerzése elégít ki nagyobb igényt, mint a kozmetikai szereké, ellenkező értelemben alakul a forgalom. Más szóval ha a különféle célra fordított kisösszegű többletkiadás nem jár egyenlő eredménnyel, fokozni lehet az elégedettséget azáltal, hogy csökkentjük a kisebb örömet nyújtó kiadást és növeljük azt, amely több örömet ad. Ebből következik, hogy az elégedettség akkor maximális, ha a kiadás csekély fokozásával elért egyéni eredmény mindenfajta beszerzés esetében azonos.

Minthogy azonban a különböző költségek lehetőségeiből eredő egyéni kielégülés mindig személyes jellegű, a kiegyenlítő folyamatba nem szabad kívülről beavatkozni. Akármilyen jószándékú legyen is egy másik személy befolyása az egyéni jövedelem

² „Minden áruajtából, teszem azt cukorból, addig fogyasztunk, ameddig a dolláronkinti (vagy pennynkinti) haszonhatár pontosan ugyanannyi, mint a bármely más árura, például sóra költött dolláré (vagy pennyé). Ha valamilyen más áruajtára dolláronkint nagyobb határhazsnot nyújtana, az emberek nyernének rajta ha más termékektől elvonnák és erre fordítanák a többletet . . . Ha valamilyen termék dolláronkint kevesebb határhazsnot biztosítana az általános szintnél, az emberek mindaddig kevesebbet vásárolnának belőle, míg a ráfordított dolláronkinti határhazsnot nem emelkednék ismét az általános színvonalra.” Paul A. Samuelson: Economics. 6. kiadás. McGraw, New York, 1964. 429. old.

beosztására, mindenképpen megváltoztatja a szóban forgó egyén saját ízlésének megfelelő képet és a befolyásoló akaratát tükrözi.

Így szól a hagyományos felfogás. Mihelyt az egyéni akarat manipuláció alá esik, ez beavatkozásnak minősül. Ilyen körülmények között az egyéni jövedelem megoszlása a különféle beszerzési lehetőségek között a manipuláció szándékát tükrözi; a jövedelem megoszlása más- és másképpen alakul, eltérő egyensúlyt hoz létre aszerint, hogy a különböző termelők irányító tevékenysége mennyire hatékony.³ Ha a közgazdász a valóságnak megfelelő képet akar nyerni a fogyasztói magatartásról, nemcsak azt kell figyelembe vennie, hogy az egyén hogyan törekszik a maximális egyéni kielégülésre, de azt is, hogy milyen jellegű és milyen célzatú manipulációval kell számolni.

A fogyasztó persze továbbra is azt képzelheti, hogy cselekedetei a saját szuverén ízlését szolgálják. Ez azonban csak felületesen és megközelítő mértékben igaz, és annak az illúzióknak az eredménye, amelyet a fogyasztói igények manipulációjával sikerült létrehozni. A szimplifikáló magyarázat csak azokat elégítheti ki, akik nem akarnak a valóság mélyére hatolni. A többieknek tudomásul kell venniök, hogy ha az egyén kevesebb kielégülést nyer például a gépkocsibeszerzésre irányuló többletkiadásból, mint amennyit a lakáskörülményeinek megjavításával szerezhet, ezen a helyzeten nem csupán a lakásra fordított kiadások emelésével lehet változtatni, hanem történetesen a General Motors eladási taktikájának megjavításával is.⁴ A tökéletes egyensúlyi állapot – amelyben a haszonhatár értékek mindenütt egyenlők – nemcsak azáltal borulhat fel, hogy megváltozik az egyéni jövedelem összege avagy a beszerezhető javak választéka, hanem a fogyasztói rábeszélés kellő módosításával is.

³ A laikus olvasó számára is nyilvánvaló például a hirdetési kampányok különböző hatékonyságának általános és várható eredménye.

⁴ Ide vág az a gyakorlati szempont is, hogy a közömbösségi görbe mindig a kérdéses termék eladási technikájának viszonylagos hatékonyságát tükrözi és annak változásával együtt változik. Ez a görbe tehát nem a megfordított sorrend szerint alakul, hanem logikusan annak az egyénnek a sajátos ízlését tükrözi, akinek a magatartására vonatkozik.

Jelen esetben sem arról van szó, hogy a közgazdaságtan eleve hibás tételt állított fel, hanem arról, hogy felfogása az idők során elavult. A gazdasági fejlettségnek egy korábbi fokán helytállónak minősülhetett a felfogás, hogy a fogyasztó saját egyéni kielégülésének maximumát igyekszik elérni jövedelmének beosztásával. A beszerzések külső irányítása jóval kisebb mérvű volt, amikor nem uralkodott ekkora árubőség, a javak elsősorban sürgető fizikai igényeket voltak hivatva kielégíteni és beszerzésükre a mainál sokkalta több figyelmet és körültekintést fordítottak. Másfelől, az akkori egyszerűbb és kevésbé fejlett technikájú világban a termelők sem kényszerültek olyan körültekintő tervezésre. Ennek megfelelően nem volt szükségük arra, hogy rábeszéljék a vevőt, irányítsák a keresletet. Ilyen körülmények között az előljáróban vázolt fogyasztói magatartás modellje még helyesnek bizonyulhatott. A hiba akkor keletkezett, amikor az ipari rendszer korában változtatás nélkül alkalmazták a régi felfogást, amely érthető módon nem felelt meg többé a viszonyoknak.⁵

4.

Ha elvetjük az elfogadott sorrend fogalmát, a következmények nem pusztán pedagógiai jellegűek. Tudjuk, hogy még a legüresebb, legmesterkéltebb társadalmi elmélet is legtöbbször valamilyen szociális magatartást és akciót támaszt alá. Az elfogadott sorrend, amelyből a fogyasztók maximális kielégülésre törekvő doktrínája következik, éppenséggel igen sok hagyományos társadalmi felfogás fenntartója.

Alátámasztja történetesen azt a következtetést, hogy az egyén a hatalom legfőbb forrása a gazdasági rendszerben. Arról

⁵ A közgazdászok szinte kivétel nélkül igen szimpla, de jellemző fogással próbálják az elfogadott elmélet alkalmazhatóságát növelni. A fogyasztói magatartás illusztrálására olyan árucikkeket sorolnak fel – például a kenyeret, teát, narancsot, sót vagy cukrot –, amelyek nem az ipari rendszer termékei, illetve rendkívül nehéz befolyásolni az irántuk felépő keresletet. Lásd Samuelson: id. mű.

biztosítja a társadalom tagjait, hogy minden ember a maga önálló hajlamainak és képességeinek megfelelően gyakorolja hatalmát és igyekszik a társadalomban betöltött helyzetéből a maximális lehetőségeket kihozni. Rendkívül megnyugtató állítás, hogy az egyén ilyen valódi vagy vélt hatalommal rendelkezik és módjában áll azt teljes mértékben kiélni. Különös jelentősége van abban a társadalomban, amely szinte misztikus becsben tartja az egyént és — ha be nem vallotta is — attól tart, hogy létét a szervezet fenyegeti.

Az elfogadott sorrend ugyanakkor gátat vet egész sor társadalmi akciónak, amely — bár valójában a szervezet és kivált a technostruktúra számára kényelmetlen — az elfogadott elmélet szerint hátrányosan befolyásolja az egyént maximális kielégülésre való törekvésében. Láttuk, hogy a technostruktúra milyen féltékenyen vigyáz önálló döntési jogára. A kereslet manipulációja azt is megköveteli, hogy a technostruktúra lehetőleg minél korlátlanabban gyakorolhassa a fogyasztók meggyőzését. A kereslet manipulációját fékezi tehát mindaz, ami korlátozza vagy körülhatárolja a technostruktúra állításait termékeinek kiválóságáról. Az elfogadott sorrend teóriája szerint az egyén irányítja a gazdaságot, miközben jövedelméből a maximális kielégülést szerzi meg magának. Ha választásában korlátozzák, az eredmény egyéni szempontból kevésbé kielégítő, de társadalmilag is csak rosszabbnak minősülhet olyan közösségben, amely egyének irányítása alatt áll. Ennek megfelelően az egyén maximális kielégülésre való törekvését nyirbálja meg és káros gazdasági következményekkel jár, ha az állam tiltakozik a nem eléggé biztonságos autómodellek, káros gyógyszerek, egészségtelen kozmetikai készítmények vagy teljesen hatástalan fogyasztószer gyártása ellen. A hagyományos felfogás ilyen módon kizárja az állami beavatkozás jó részét, mégpedig az egyéni szabadság nevében. Valójában persze a technostruktúra önállóságának és a fogyasztást irányító műveleteknek biztosít hathatós védelmet: az egyéni szabadságot hirdető doktrína voltaképpen a szervezet érdekeit álcázza. Mindez szorosan összefügg az elfogadott sorrend

elméletének fennmaradásával. Mihelyt elismerjük ugyanis, hogy az egyén akármilyen esetben manipulációnak van kitéve — tehát teret engedünk a megfordított sorrendnek —, nem hivatkozhatunk többé arra sem, hogy mentesnek kell maradnia (például) az állami beavatkozástól. Valójában tehát nem az egyén szabad vásárlási joga részesül védelemben, hanem az eladó joga az egyéni akarat befolyásolására.

Az egyén állítólagos hatalmának hangsúlyozásával az elfogadott sorrend más módon is szolgálja a szervezet céljait. Az emberek ugyanis hajlandók alávetni magukat a nagy iparvállalatok fegyelmének, mondván, hogy végső soron az egyéni fogyasztó érdekeit szolgálják. Ha betartják a szabályokat, egyéniségüket alávetik a szervezet akaratának, ha buzgó tagjai a kollektívának — mindezzel állítólag segítenek az egyéni fogyasztó választási lehetőségeit növelni és helyesen járnak el, ha a maguk kisebb szabadságát alárendelik e nagyobb mérvű szabadságnak.

Különbéle más tényezőket is igazolni lehet ezzel a szemlélettel. Azt állítják például, hogy az ipartelepek mocskossága, a levegő és a víz szennyezése, esztétikai szempontok feláldozása, de még a fogyasztó manipulálásához tartozó verses reklámszövegek és plakátok is a termékek mennyiségét és választékát növelik, végső soron a szuverén fogyasztói hatalom gyakorlására adnak több lehetőséget. Ezen a téren is hivatkozni lehet arra, hogy a kevésbé jelentős szempontokat alá kell rendelni annak a nagyfokú szabadságnak, amelyet az egyén a maga legfőbb ellenőrző hatalmával a maximális választékot biztosító gazdasági rendszerben élvez.

A megfordított sorrend alapján mindezek az állítások megdőlnének. A szervezetbe tartozó ember kisebb szabadságának alárendeléséről a jóval nagyobb fogyasztói szabadság javára csak akkor lehet szó, ha utóbbi valóban fennáll. Mihelyt azonban a nagyobb szabadság áldozatul esett a szervezet tevékenységének, az effajta érvelés éppúgy megdől, mint az, amely magyarázatot talál az ipartelepek szennyeességére, az ipari szempontok kizárólagos figyelembevételére.

Még az iparvállalat kétségtelen hatalmát a termelés vonalán is a fogyasztónak biztosított nagyobb szabadság ürügyén próbálják törvényesíteni. Ez a hatalom, úgymond, csak szolgálat, hiszen akár a legnagyobb részvénytársaság is csupán a fogyasztó alázas kizsgálója. „A kellemetlen felelősség elhárítását célozza a hiedelem, amely szerint a fogyasztó a voltaképpeni gazda, az üzletember pedig csak annak utasításait hajtja végre. Nem véletlenül szokták a fogyasztói szuverenitást a polgári demokrácia politikai eljárásaival jellemezni (például a „piacon leadott szavazattal.”⁶) De ha a fogyasztó korántsem szuverén és szavazatát elfogultan, a termelő parancsának megfelelően adja le, ezzel nem csupán megdől az érvelés, hanem egyenesen az érvelő ellen fordul, hiszen felhívja a figyelmet arra a tényleges hatalomra, amelybe beletartozik a fogyasztó manipulációja is.

5.

Az embereknek ahhoz, hogy hatékonyan irányítani lehessen őket, talán hinniök kell a saját szabadságukban. Bennünket, amerikaiakat, arra tanítottak, hogy sokra becsüljük a gazdasági életben élvezett állítólagos szabadságunkat. Ha elismertté válna az igazság, hogy akarataunkat befolyásolják, talán bizonygatni kezdenők függetlenségünket és többé nem lennénk elég irányíthatóak. Ha a közgazdaságtan és a felülmúlhatatlan bölcsességű szakkönyvek egy napon azt hirdetnék, hogy az emberek részben azok szolgálatában állnak, akik javakkal látják el őket, ez oda vezethetne, hogy a felvilágosítottak esetleg felmondanák a szolgálatot.

Mindez persze csak spekuláció, ezért jobbnak látom érvelésemet konkrétabb alapokra építeni. Annyi bizonyos, hogy az el-

⁶ Francis X. Sutton, Seymour E. Harris, Carl Kaysen és James Tobin: *The American Business Creed*. Harvard University Press, Cambridge, 1956. 361. old.

fogadott sorrendből igen lényeges társadalmi magatartások és az ipari rendszer érdekeit védő rendszabályok következnek. A mítoszok mindenkor hasznos szolgáltatásokat tesznek, és túlzott derűlátás volna azt remélni, hogy egy gyakorlatilag ennyire hasznos mítoszt könnyű lesz eloszlatni. Még azt sem lehet remélni, hogy akik el akarják oszlatni, az emberek háláját vívják ki maguknak.

A globális kereslet szabályozása

1.

Az ipari rendszer megköveteli az árak hatékony ellenőrzését és a lehető legnagyobb mértékben igyekszik befolyást gyakorolni mindarra, amit a vásárlók a megállapított árakon beszereznek. Biztosítani törekszik a termeléshez szükséges fontos tényezők kínálatát és árát is, továbbá — mint a következőkben látni fogjuk — az állandó, stabil munkaerő-ellátást. Mindez a tervezés pontosságát és ezzel együtt a technostruktúra céljait szolgálja, legfőképpen a biztonság és az állandó fejlesztés szempontjait. Mindamellet még fennáll azonban egy igen súlyos kockázat: a nagymérvű ingadozás az ipari rendszer termékei iránti összkeresletben. A következőkben tehát nagy dimenziókban kell vizsgálnunk ezt a problémát és annak megoldását.

Az iparvállalat szempontjából a globális, illetve totális kereslet szabályozása óriási jelentőséggel bír. Hiszen nemcsak az a fontos, hogy a közönséget rávegyék autók, csomagolt élelmiszerek vagy háztartási berendezések nagyjából eleve betervezett mennyiségben való beszerzésére, biztosítani kell azt is, hogy erre anyagilag képesek legyenek. Mit ér a fogyasztói magatartásnak akár a legrafináltabb manipulációja is, ha erősen visszaesik a foglalkoztatottság, ezzel együtt a jövedelem, és a fogyasztók nem képesek (vagy hajlandók) vásárolni. Közvetlenül a kivégzés előtt senki sem törődik azzal, hogy megfázhat. Nincs értelmű kiküszöbölni a bizonytalanság kisebb jelentőségű forrását, ha a nagyobb jelentőségű változatlanul fennáll. Gondoskodni kell tehát arról, hogy mindenkor a megfelelő mérvű vásárlóerő szív-

hassa fel az ipari rendszer mindenkori termelését az utóbbi által meghatározott áron.

Magának az ipari rendszernek a sajátos fejlődése hozta létre a vásárlóerő, vagyis a kereslet szabályozásának egyre égetőbb követelményét. A termelés során minden gazdaságban a kifizetett bérek, fizetések, kamatok és profitok jelentik azokat az anyagi eszközöket, amelyeknek segítségével a termelt javak megvásárolhatók. Szegény és egyszerű szerkezetű társadalomban a kifizetett és elköltött összegek értéke nagyjából megfelel a termelt értékeknek. Alacsony jövedelmű embereknek nincsen lehetőségük arra, hogy váratlanul visszatartsák jövedelmük egy részét, vagyis növeljék megtakarításukat: a létfenntartás kényszerzubbonyként szabályozza a kiadásokat és a fogyasztás stabilan működik.

Az ilyen társadalomban, minthogy kevés a megtakarítás, a beruházás is csekély összegű és a termelés túlnyomó része a folyamatos fogyasztást szolgálja. A folyamatos fogyasztásra szánt termelés is stabilabb, annál, amely bizonytalan becslésekre épülő beruházások alapján történik.

Azt is megállapítottuk, hogy a társadalom korábbi, egyszerűbb szakaszában, amikor a megtakarítások kismértékűek voltak, gyakran állt rendelkezésre a tőke is és döntő fontosságú volt a termelés számára. Ez azt jelentette, hogy a rendelkezésre álló megtakarítások felhasználására sok igénylő jelentkezett. Nyilvánvaló, hogy amit a közösség fogyasztásra költ, az egyszer s mindenkorra elfogyott. De az említett primitívebb körülmények között a megtakarított összegek is sürgető beruházások célját szolgálták, tehát szintén kiadásra kerültek. Ilyenformán a termelésből eredő összjövedelem ismét visszakerült a termelésbe. A közgazdaság egyik ismert klasszikus írásában, Say „Law of Markets” (A piacok törvénye) című könyvében, a szerző azt állítja, hogy a gazdaság mindig elegendő keresletet biztosít saját termelésének felvásárlásához, vagyis elképzelhetetlen a hiányos vásárlóerő, a nem kielégítő kereslet. Say törvénye azonban ma már nem hihető, noha kétszáz évvel ezelőtt, abban a világban, amelyben szerzője élt, sok igazság volt benne.

Az ipari rendszer világában a személyes megtakarítások már nem fizikai lemondás árán jönnek létre. A legtöbb egyéni megtakarítást a magasabb jövedelmi kategóriákba tartozók jórészt automatikusan eszközlik. Az egyéni megtakarításoknál, amelyek 1965-ben 25 milliárd dollárt tettek ki, különben is jóval fontosabb a vállalatok visszatartott jövedelme, melynek összege ugyanabban az esztendőben 83 milliárd dollár volt. Ez a megtakarítás a technostruktúra döntése alapján keletkezik és a fogyasztók nem követelhetik az elköltését, hiszen erre nincs is módjuk.

A technostruktúra általában a visszatartott kereset növekedésével párhuzamosan fokozza a beruházásait. Mihelyt kielégítette a részvényeseket és hitelezőket – vagyis biztosította saját fennmaradását –, anyagi eszközeit a második legfontosabb cél, a fejlesztés szolgálatába állítja. Amennyiben az erre a célra rendelkezésre álló összegek nem elegendők, a technostruktúra növeli a vállalat keresetét vagy többet von el a részvényesektől.¹

Az ipari rendszerben tehát a megtakarítás és a beruházási költség általában párhuzamosan emelkedik vagy csökken. Ez azonban nem jelenti azt, hogy összecszerűen is azonos, vagyis hogy a beruházás azonos értékű a megtakarítással. A szervezett gazdaságban nem is működik olyan mechanizmus, amely biztosítaná, hogy a megtakarításra, illetve beruházásra vonatkozó döntések összecszerűleg kiegyenlítsék egymást.²

¹ „Az álló- és forgótőke utáni beruházás rövid távra általában abból a különbözetből történik, amely a megszabott, illetve hagyományos osztalékok kifizetése után a folyamatban levő üzleti tevékenység tiszta bevételeiből marad.” John R. Meyer és Edwin Kuh: *The Investment Decision*. Harvard Economic Studies CII. Harvard University Press, Cambridge, 1957. 204. old.

² A kamatláb, a kiegyenlítés klasszikus mechanizmusa, a közgazdászok véleménye szerint már évek óta nem tölti be funkcióját. Akárcsak az ipari rendszerben megszabott árak, a kamatlábak is stabil tendenciát mutatnak. Jóllehet a kamatláb megváltoztatásáról feltételezik, hogy kihatással van a beruházásokra, afelől eltérnek a vélemények, hogy a változtatás milyen kihatással van a megtakarítások egész volumenére, vagy egyáltalán kihat-e rá.

Ha viszont a megtakarítások fokozását nem kíséri azonos összegű beruházás, illetve megfordítva: a tőke- és egyéb beruházások csökkenésével nem határozzák el a megtakarítások csökkentését is, ez oda vezethet, hogy az ipari rendszer termelésének egy része nem talál vásárlóra, nincs számára megfelelő vásárlóerő. Ilyenkor csökken a termelés és vele együtt a foglalkoztatottság. Jean Baptiste Say világában ennek következtében esett volna az árucikkek ára, s az így keletkezett nagyobb megtakarításokat ellensúlyozta volna, hogy mások alacsonyabb áron több bevásárlást eszközölnek. Tudjuk azonban, hogy az ipari rendszerben az árak a termelő ellenőrzése alatt állnak, ilyen helyzetben tehát csak a termelés és ezzel együtt a foglalkoztatottság szintje eshet vissza; ennek következtében sor kerülhet a beruházások további csökkentésére, a termelés és a foglalkoztatottság újabb visszaesésére, az önműködő, süllyedő spirál kialakulására.

Mindebből összefoglalva az következik, hogy az ipari rendszer jellege megkívánja a globális kereslet szabályozását. A fejlett technika és nagy tőkeráfordítás szükségessé tette a tervezést; az eszközök tervszerű felhasználásából ered a bőséges termelés, amely módot ad a megtakarítások magas szintjére. Míg egyfelől a technostruktúrának fontos oka van a megtakarításokat magas szinten tartani, másfelől — kellő ellensúlyozás hiányában — a globális kereslet veszedelmes és kumulatív csökkenéséhez vezethetnek. A fejlett technika és nagy tőkeráfordítás nemcsak tervezésre készíti az iparvállalatot, de sebezhetővé is teszi a globális kereslet csökkenésével szemben. Ezzel együtt sebezhetővé válik a technostruktúra is, tehát parancsolóan jelentkezik a kereslet hatékony szabályozásának követelménye.

De ezzel még nem merítettük ki a kérdést. Mint korábban megállapítottuk, a globális kereslet hatékony szabályozása paradox módon tovább növeli a szabályozás szükségességét. A szabályozás megakadályozza, hogy a jövedelmek és megtakarítások csökkenése süllyedő, és kihatásában halmozódó spirált képezhessen. Az ilyen spirál a múltban hasonló kihatással volt a tőkefelhalmozásra, mint az éhínség India lakosságára. A nagy amerikai gazda-

sági válság idején az egyéni megtakarítások összege az 1929. évi 4,2 milliárd dollárról olyan ütemben csökkent, hogy 1932-ben már 600 millió dolláros eladósodás következett be és az iparvállalatok visszatartott keresete 16,2 milliárd dollárról 1 milliárd alá esett vissza.³ Az 1960. évi gazdasági pangás évében az egyéni megtakarítások kétmilliárd dollárral estek vissza – szemben az előző évi hárommilliárd dolláros emelkedéssel –, az üzleti vállalkozások visszatartott keresete viszont változatlan összegű volt, szemben az előző évi 7 milliárd dolláros emelkedéssel. Ha nincs gazdasági pangás, akkor a megtakarítások változatlanul nagyok, nagymérvű a tőkeberuházás is és ennek megfelelően a vásárlóerő. A gazdaság egészséges működése tehát nagymértékben függ azoktól az intézkedésektől, amelyekkel biztosítják a megtakarítások ellensúlyozását.

Ha semmi sem történik a megtakarítások ellensúlyozására, csökken a termelés és a foglalkoztatottság. Ha azonban az ellensúlyozás túl nagymérvű, ha tehát a gazdaságban teljes vagy majdnem teljes a foglalkoztatottság, nem lehet tovább fokozni a termelést és a foglalkoztatottságot. Ehelyett az árak emelkednek. Méghozzá elsősorban az ipari rendszerben, ahol hatékony óvintézkedések működnek az árcsökkenéssel szemben, de áremelés könnyen előfordulhat, hiszen nem jelent hasonló veszélyt a technostruktúra számára. Ebből ered, mint a továbbiakban látni fogjuk, az állami beavatkozás fokozott igénye. A globális kereslet szabályozásának mindkét irányban működnie kell: megfelelő eszközökkel ki kell igazítani a kereslet elégtelenségét és túlzott méreteit egyaránt.

Látnivaló, hogy a globális kereslet szabályozása az ipari rendszer organikus követelményei közé tartozik. Annak hiányában a kereslet kiszámíthatatlan és valószínűleg nagymérvű ingadozást mutatna, ezzel együtt természetesen a forgalom és a termelés is. Mindez súlyosan gátolná a tervezést, a tőkét és a technikát

³ A megtakarításoknak ez a csökkentése vezet végső fokon az egyensúly helyreállításához a beruházások alacsonyabb, de kevésbé drasztikusan csökkentett szintjén.

a jelenleginél csak jóval óvatosabban és kevésbé hatékonyan lehetne alkalmazni. A technostruktúra pozíciója jóval bizonytalanabbá válnék, hiszen a kereslet bizonytalansága erősen veszélyeztetné. Jóllehet a globális kereslet szabályozása ma már általánosan elfogadott követelmény, belső összefüggését a modern gazdasági fejlődéssel általában nem ismerik fel eléggé. Részben a szabályozás kialakulása során felmerült sajátosságok, részben amiatt, hogy a folyamatot nem vizsgálják a maga teljességében, lábra kapott egy olyan felfogás, mintha az ipari rendszert alkotó cégek nem néznék jószemmel a globális kereslet irányítását. Ha közelebbről vizsgáljuk meg a kérdést, nyomban kiderül, hogy ez egyáltalán nincs így.

3.

A kereslet szabályozása a harmincas évek óta általánosan elfogadott állami politika. Eredetileg John Maynard (utóbb Lord Keynes) szállt síkra mellette,⁴ az Egyesült Államokban pedig liberális gondolkodású közgazdászok egy kis csoportja propagálta, olyanok, akikről akkoriban úgy tartották, hogy ellenszenvvel viseltetnek a mammutkonszernek kialakulásával szemben.⁵

⁴ Lásd elsősorban: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Harcourt, New York, 1936. Ilyen utalások azonban szerepelnek már Keynes korábbi írásaiban és másoknál is.

⁵ A konzervatívok azt állítják, hogy az Egyesült Államokban a Keynes-i forradalom mindenekelőtt a Harvard Egyetemről indult ki és Keynes néhány tanítványa, híve és magyarázója hajtotta végre; vezetőjüknek Alvin Hansen és Seymour Harris professzorokat tartják, valamint Paul Samuelson professzort (Massachusetts Institute of Technology), az első számottevő keynesiánus közgazdasági szakkönyv szerzőjét. A közhit szerint ők alkalmazták Keynes eszméit az amerikai követelményekhez és közvetlenül vagy növendékeik útján fejtették ki hatásukat az amerikai kormányra és a közvéleményre. Ezt az állítást többször megcáfolták és tiltakoztak ellene, nem tudni miért, hiszen lényegében igaz. A Keynes-i forradalom egyúttal döntő módon hozzájárult az ipari rendszer kifejlődéséhez, sőt annak fennmaradásához is, amit általában kapitalizmusnak nevezünk. Nem világos, hogy egy ilyen hasznos forra-

A gyakorlatban a Roosevelt-kormányzat valósította meg, amely maga is sok tekintetben hadat viselt a nagy üzleti körökkel. Az eljárás céljának mindenekelőtt (ha nem is kizárólagosan) azt tekintették, hogy megoldja a munkanélküliséget – ezt a színezetét mindmáig megtartotta –, tehát úgy festett, mint a szakszervezeti mozgalom érdekében álló akció. A szakszervezetek teljes mértékben támogatták és bizonyos időszakban éles vitákra adott okot a szakszervezet és a munkáltatók között. Ilyenformán érthető, hogy a nagyközönség és a vezető üzleti körök valamiféle kétes jóléti kísérletnek tekintették, amely előbb-utóbb kiszámíthatatlan költségeket vagy károkat okozhat az üzleti életnek.

Ennél is lényegesebb szempont, hogy a globális kereslet szabályozása merőben más hatással van a vállalkozó vezetése alatt álló, mint a kiforrott részvénytársaságra. A harmincas évek rossz gazdasági viszonyai között az üzleti körök szóvivői még a vállalkozói részvénytársaság érdekeit védték abban a hiszemben, hogy az egész üzleti élet érdekeivel azonosak.

A vállalkozói részvénytársaságnak azonban jóval kevésbé van szüksége a globális kereslet szabályozására, mint a kiforrott részvénytársaságnak. Utóbbi már a fejlett technika és a nagy tőkeráfordítás szükségletei nyomán keletkezett, ezek a körülmények hozták létre a tervezést, a technostruktúra kialakulását is. A globális kereslet szabályozása biztonságot kölcsönöz a tervezésnek és védelmet a technostruktúrának. Ezzel szemben a vállalkozói részvénytársaság, egyszerűbb műszaki eljárásai és kisebb tőkeráfordítása miatt, kisebb mértékben szorult rá a tervezésre és nincsen technostruktúrája (vagy csak jóval kisebb). Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a csökkent keresletet a munkások elbocsátásával ellensúlyozhatja. A kiforrott részvénytársaság azonban nem szabadulhat meg ilyen körülmények között a tőkéjétől, technostruktúrája nagy és költséges, annak megnyir-

dalom kezdeményezői miért nem büszkék a munkájukra. A Keynes-i forradalom történetével behatóbban foglalkoztam a The New York Times Book Review 1965. május 15-i számában.

bálása azt jelentené, hogy elpusztítják a vállalkozás voltaképpeni agytrösztjét.

Megállapítottuk már, hogy a technostruktúra önállósága megszenvedi a kereset kiesését, amely leginkább a kereslet csökkenéséből és a vele járó depresszióból eredhet. Nem úgy a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaságnál, ahol az ellenőrzés szilárdan a tulajdonosok kezében van, a vállalat pedig átvészeli a kereset átmeneti visszaesését, hacsak nincsenek súlyos adósságai.

Az sincs kizárva, hogy a harmincas években néhány előrelátó vállalkozó felismerte: a kereslet szabályozása drasztikusan növelné az állam szerepét a gazdaságban és az adózási rendszer az állami bevételeket biztosító forrásból átalakulna a keresletet szabályozó eszközzé. Márpedig ennek merőben más hatása van a vállalkozó vezette, mint a kiforrott részvénytársaságra.

A részvénytársasági és a személyi jövedelemadó terhe mindezekelőtt a vállalkozóra nehezedik. A technostruktúra tagjait a részvénytársasági jövedelemadó közvetlenül nem érinti, az egyéni jövedelemadó pedig — a technostruktúra tagjainak jövedelmét figyelembe véve — általában jóval kisebb terhet jelent, mint a vállalkozó esetében. Márpedig a jövedelemadó megfizetése vagy meg nem fizetése között igen alapos a különbség!

Ha gondosan megvizsgáljuk a szabályozás ténylegesen kialakult formáját, megállapíthatjuk, hogy a kiforrott részvénytársaság és annak technostruktúrája azt mindenkor nagyonis támogatja.

4.

A harmincas évek felfogása szerint a globális kereslet szabályozásának a legjobb módja fokozni vagy csökkenteni az állami kiadásokat, azonos adózási szint mellett. Úgy vélték, hogy az ilyen eljárás mit sem változtat az állam és a gazdaság alapvető viszonyán. Az állam időnként növeli, máskor meg csökkenti kiadásait, de arányait tekintve általában nem változik a gazdasághoz képest.

Éz az elképzelés illuzórikusnak bizonyult. Kétségtelen, hogy az állami kiadásokat lehet növelni, még ha időbe telik is. De mihelyt egyszer megnövelték őket, csökkenteni már nem olyan könnyű. Abban mindenki egyetért hogy a kiadásnak hasznosnak, vagy legalább látszólag annak kell lennie. Viszont az új állami szolgáltatás is, akárcsak a magánfogyasztás, csakhamar szerves része lesz a megszokott életszínvonalnak. Ha állami támogatással iskolákat, kórházakat, parkokat vagy közlekedési vállalatokat hoztak létre, a támogatásukat utóbb már nem könnyű beszüntetni. Egyszeri kiadásokat, mint például a közművesítés, úgy lehet csökkenteni, ha nem kezdenek új létesítmények építésébe. Ez is időbe telik azonban és az ilyenfajta kiadások egyébként is csak lassan éreztetik hatásukat.⁶ Ezzel szemben a kereslet igen gyors ütemben eshet vissza és zuhanásának halmozódó kihatásai vannak.

Az egyedüli alternatív megoldás állandó magas szinten tartani az állami kiadásokat és megfelelő adózással fedezni őket oly módon, hogy a jövedelmek emelkedésével az adók is emelkedjenek és csökkentsék a keresletet, viszont a jövedelmek visszaesésével az adók is alacsonyabbakká váljanak, módot adjanak a nagyobb költekezésre, tehát alátámasszák a keresletet. Ez a megoldás került végül megvalósításra. A második világháború óta az állami kiadásokat gazdasági pangás vagy stagnálás idején jelentősen növelik. De az általános kereslet szabályozásának voltaképpen eszköze az állami kiadások állandó magas szinten való tartása, az adózás automatikusan igazodó mozgása mellett.⁷

⁶ Lásd J. K. Galbraith és G. G. Johnson: The Economic Effects of the Federal Public Works Expenditures. National Resources Planning Board, Washington, 1940. Egyes kiadások, így például a munkanélküliség, automatikusan emelkednek, ha csökken a kereslet és fokozódik a munkanélküliség. Az effajta kompenzáló kiadás volumene azonban viszonylag csökkenő tendenciát mutat, amióta az ipari rendszer munkaerő-összetételében csökkent a fizikai munkások hányada.

⁷ 1957-hez képest, amikor a jövedelmek viszonylag magasak voltak, az Eisenhower-közigazgatás 1958-ban – kisebb gazdasági pangást mutató évben – 11,4 milliárd dollárral emelte az állami kiadásokat a gazdaságban. Ez az emelkedés úgy jött létre, hogy 3,2 milliárd dollárral

Erre a célra a személyi és részvénytársasági jövedelemadók szolgálnak. Mindkét adófajta kiválóan alkalmas a kereslet szabályozására, és minthogy jóval e speciális funkciójuk előtt keletkeztek – voltaképpen az állami bevétel növelése és a jövedelmek megoszlásának egyenlőbbé tétele végett –, a modern állam a nagyvonalú gondviselésnek vagy különleges jószerecséjének köszönheti célirányos létezésüket. Ha a gazdaságban növekednek a jövedelmek, természetesen az egyének is magasabb jövedelmet élveznek: egyéni jövedelemadóztatás alá kerülnek, vagy amennyiben már korábban is fizettek jövedelemadót, magasabb pótdadó-kulcs alá esnek. Az egyéni jövedelemadó tehát a megnövekedett jövedelemnek nagyobb hányadát fölözi le és progresszív módon a kereslet csökkenéséhez járul hozzá. Ellenkező esetben, ha csökken a jövedelem, ez az adó nem az arányosnál nagyobb mértékben esik vissza, minthogy az adóalany lekerül a jövedelemadó-listáról, vagy alacsonyabb kategóriába süllyed. Ilyenkor a jövedelem nagyobb hányada szabadul fel kiadások céljára. Ámbár a részvénytársasági jövedelemadót nagyjából rögzített százalékos kulcs szerint vetik ki, hatása mégis hasonlóképpen érződik, minthogy a jövedelmek növekedésével a részvénytársasági kereset gyors ütemben emelkedik, jóval gyorsabban, mint bármely más jövedelmek kategória.⁸ Minthogy a részvénytársasági adó ezt a keresetet sújtja, minden jövedelem megnövekedett hányada adózás alá esik. A folyamat ellentétes irányban megy végbe, ha a nemzeti jövedelem ingadozást vagy visszaesést mutat.

Ez a szabályozási folyamat, noha önmagában véve kitűnően bevált, csak akkor hatékony, ha a változások elég jelentékeny nagyságrendben mozognak. Az adók csak akkor befolyásolhatják

csökkentették az állami bevételt és 8,2 milliárddal növelték a kiadásokat. 1960-ban és 1961-ben, a viszonylagos stagnálás időszakában, a Kennedy-kormányzat 8,0 milliárd dollárral növelte a jövedelmeket. Az állami bevétel csupán 1,6 milliárddal növekedett a mondott időszakban, a kiadást viszont 9,6 milliárddal növelték. Az adatok naptári évre vonatkoznak. Az elnök gazdasági beszámolója, 1964. 277. old.

⁸ Lásd az elnök gazdasági beszámolója 1965. január. 102. old.

a jövedelmeket és ezzel együtt a keresletet, ha a jövedelemhez viszonyítva számottevő összeget képviselnek. Számottevőnek viszont csak akkor minősülhetnek, ha az állami tevékenység a gazdaság egészéhez képest elég nagyszabású. Magának az államháztartásnak is nagyszabásúnak kell lennie ahhoz, hogy az állami kiadásokban eszközölt változások hatékonynak bizonyulhassanak. Így például az állami kiadások tízmilliárd dolláros növelése simán és gyorsan végrehajtható, ha az összkiadásokhoz mérten mindössze tízszázalékos emelkedést jelent. De ha ugyanez az összeg az állami kiadások megduplázását tételezi fel, akkor már bonyolult és időt rabló a folyamat. Nyilvánvaló tehát, hogy a globális kereslet szabályozásának az állami kiadások megfelelő mértéke, vagyis a kellő nagyságrendű állami szektor a sarkalatos pontja: a kereslet szabályozását ez teszi viszonylag könnyűvé, nélküle a szabályozás elképzelhetetlen.

5.

Az amerikai szövetségi kormányzat összkiadásai különféle javakra és szolgáltatásokra 1929-ben 3,5 milliárd dollárt tettek ki; 1939-ben 12,5 milliárd dollárt, 1965-ben közel 57 milliárd dollárt.⁹ A bruttó nemzeti termékhez képest az 1929. évi 1,7 százalékról 1965-ig 8,4 százalékra emelkedtek, de a hatvanas évek elején a 10 százalékot is jóval meghaladták.

A közhiedelemtől eltérően, az ipari rendszer igenis jó szemmel nézte az emelkedést. Valójában minden oka megvolt rá, hogy az állami kiadások emelkedését és a mögöttük rejlő társadalmi attitűdöt és felfogást a kiforrott részvénytársaság és a technostruktúra céljaihoz való nagymérvű igazodásnak tekintse. Az ellenkezőjét hirdető klisé csupán az üzleti körök névleges tiltakozását veszi figyelembe az állami kiadásokkal szemben. Ez a tiltakozás jórészt az ipari rendszeren kívül álló kis üzletemberek-

⁹ Az elnök gazdasági beszámolója 1966. január.⁷ Az adatok az 1958-as árak alapján.

től származik, vagy csupán a vállalkozói magatartást tükrözi, de nem a technostruktúráét. Az ellenkezés különben is csupán az állami kiadások egy kis részével szemben nyilvánul meg.

Mindenfajta ellenkezés az állami kiadásokkal szemben automatikusan kizárja a katonai vagy űrkutatási kiadásokat, amelyek a közfelfogás szerint az ország külpolitikai céljait szolgálják. Márpedig éppen az ilyen természetű kiadások alkotják az elmúlt harmincöt esztendőben megnövekedett állami kiadások legtetemesebb részét, jórészt általuk növekedett meg a szövetségi kormányzat szerepe a gazdasági életben. A harmincas években a katonai kiadások (a veteránoknak nyújtott kegydíjtól és kamatoktól eltekintve) az állami költségvetésnek 10–15 százalékát tették ki, a hatvanas évek elején már 55 és 60 százalék között mozogtak.¹⁰ A növekedés összesszerűleg azt jelenti, hogy az évi kiadások a harmincas évek elején eszközölt mintegy 75 milliárd dollárról 1939-ben valamivel egymilliárd fölé, 1965-ig pedig 50 milliárd fölé emelkedtek.¹¹

Ha a gazdaságnak az egyéni és részvénytársasági jövedelemadókból fedezett nagyméretű állami szektora képezi a kereslet szabályozásának sarkalatos pontját, azon belül nyilvánvalóan a katonai kiadás a legfőbb tényező. Ez ráadásul módot ad a legfejlettebb technika kutatási költségeinek szavatolására és olyan területen is biztonságossá teszi az ipari rendszer tervezését, amely különben túl magas költséget, túl nagy kockázatot jelentene. Az üzletemberek, ismétlem, a legnagyobb mértékben támogatják az effajta kiadásokat. Évek óta nem volt példa rá, hogy egy befolyásos vezető üzletember kritikát gyakorolt volna a katonai kiadások nagyvonalúsága felett. Valahányszor takarékossgot szorgalmaznak az állami gazdálkodásban, mindenkor gondosan hangsúlyozni szokták, hogy a katonai kiadások kivételt képez-

¹⁰ Statistical Abstract of the United States, 1964. 254. old. Az űrkutatásra szolgáló kiadások kivételével.

¹¹ Még mielőtt a vietnami konfliktus komoly hatásai megmutatkoztak volna. Azt követően a katonai költségvetés még nagymértékben emelkedett.

nek. Ezeket olyan szempontból tartják jogosnak, amely jóval túlmutat a normális gazdaságpolitikán, illetve a szocialista ízű rendszabályoktól és az állami beavatkozástól való szokványos viszolygáson. Az üzleti körök nézeteit a leglelküismeretesebben tolmácsoló honatyák rendszeresen felemelik intő szavukat, mondván, hogy bizonyos fegyvertípusok fejlesztésére nem jut elegendő pénz. Akárcsak a többi társadalmi intézmény, az ipari rendszer sem helytelenít olyasmit, ami a saját sikeres működéséhez szükséges. Akik szerint az ipari rendszer gyanakvással viseltetik a Keynes-i adópolitikával szemben, azok nem ismerik fel, hogy az ipari rendszer valójában mindazzal azonosítja magát és mindazt támogatja, ami ennek a politikának a lényegéhez tartozik.

Igazságtalanság volna azonban azt állítani, hogy a modern nagyipar kizárólag a hadi kiadásokkal kapcsolatban helyesli a globális kereslet szabályozását. A kiforrott részvénytársaságokban működő technostruktúra legtöbb tagjáról bizvást állíthatjuk, hogy másfajta állami tevékenységgel is egyetért, legkivált azzal, amely a technika fejlesztését szolgálja. A legtöbben helyeslik az ezzel együttjáró adózási rendszert is. Az ellenállás tehát inkább csak a kis- és nagyvállalkozóktól ered, vagy éppenséggel a hagyományokban gyökerezik és a múltat sóhajtja vissza.

6.

A közvélemény, beleértve számos közgazdászt is, hajlik rá, hogy a katonai kiadások szerepét a kereslet szabályozásában bagatellizálja vagy figyelembe se vegye. Az effajta kiadásoktól való függőség ugyanis különféle nyugtalanító képzeteket kelt. Kínosan hat például a felismerés, hogy a több megatonnás pusztító erejű fegyvereknek szerves kapcsolata lehet a gazdasági rendszer működésével. Az ilyesmi nem valami jó színben tünteti fel magát a rendszert és a marxisták véleményét támasztja alá. Ennek megfelelően az elméleti és gyakorlati közgazdasági művek

lebecsülik a katonai kiadások szerepét a kereslet szabályozásában és helyette a kifinomult adópolitika vagy más, gusztusosabb tényezők szerepét domborítják ki. Ami pedig a katonai kiadásokat illeti, hatásukat azzal intézik el, hogy ha magasrendű nemzeti szempontok nem tennék szükségessé e kiadásokat, gyakorlatilag ugyanazt lehetne elérni akár oly módon, hogy a kérdéses összegeket polgári célokra költenék, akár úgy, hogy újra átengednék azokat a magángazdaságnak felhasználásra.¹²

Ez a felfogás nyilvánvaló szimplifikáció. A magánkiadások számára felszabadított, vagy azoktól elvont jövedelem ugyanis csak akkor szolgálhatja valóban a kereslet szabályozását, ha az állami szektor nagyméretű és a felszabadított, illetve felszívott összegek jelentősek. Az állami szektor nagyságát manapság éppen a katonai kiadások biztosítják, nélkülük az amerikai szövetségi kormány gazdasági tevékenysége a jelenleginek a felét sem tenné ki. Aligha hihető, hogy csökkentett méretek mellett szabályozólag tudna hatni a magángazdaságra.

Egyébként az sem lenne célravezető, ha a nem katonai jellegű állami kiadások mennyiségileg megfelelnek a jelenlegieknek. A probléma ugyanis nem csak abban rejlik, hogy az állami szektor volumene megfelelő legyen, de abban is, hogy az állam szavatolja a technikai kutatások költségeit és biztosítsa az ipari rendszer tervezőtevékenységét. Iskolák és parkok létesítése, a szegénység felszámolása nem olyan jellegű kiadások, amelyek ennek a követelménynek megfelelhetnek. A katonai kiadások helyett tehát olyan állami kiadásokat kellene találni, amelyek hasonló összefüggésben állnak a technika fejlődésével. Erre a kérdésre mindjárt részletesebben kitérünk, figyelembe véve a lehetséges megoldásokat is.

¹² Lásd: Paul A. Samuelson: Economics. 6. kiadás. McGraw, New York, 1964. 785. old. Azelőtt magam is ezt a nézetet vallottam.

Láttuk, hogy a megfordított sorrend következtében a fogyasztó a technostruktúra céljaihoz idomul és olyan általános társadalmi atmoszféra jön létre, amely ennek a folyamatnak kedvez. Nem lenne logikus, ha ez a tendencia csupán a fogyasztóval kapcsolatban érvényesülne és az állam, valamint az állami ténykedéssel összefüggő közvélemény, mentes maradna azoknak a befolyásától, akik áruval látják el. De ha a megfordított sorrend az állami beszerzésekre is vonatkozik, úgy a katonai kiadások és azok jelenlegi nagyságrendje jórészt szintén az ipari rendszer és a technostruktúra követelményeihez igazodik.

Noha feltételezem, hogy olvasóim túlnyomó része logikusnak tartja, hogy a katonai kiadások az ipari rendszer céljait szolgálják és az ország politikájáról vallott közfelfogás ennek teljes mértékben helyt adjon, ezt a tényt mégsem könnyű általánosan elfogadtatni. Ilyen kérdésekben nem annyira az igazság, mint inkább az elfogadott sémák szerint ítélünk. A gyakorlatban, s ez diplomáciánk tevékenységéből is kitűnik, szívesen hárítjuk át a felelősséget olyanokra, akiket nem zavar az elkopott közhelyek használata és szükség szerint akár a legképtelenebb álláspontot is lelkesen tudják képviselni. Egyébként igen hasznos séma az, amely szerint a katonai kiadásokat kizárólag a nemzeti érdek diktálja és teljesen függetlenek az ipari rendszer szükségleteitől. Ennek alapján szentesíteni lehet olyan költségeket is, amelyek az ipari rendszer céljaira való hivatkozással nem lennének indokolhatók. További előnye e sémának, hogy támogatja a technostruktúra önállósága szempontjából oly szükséges feltételezést, amely szerint éles határ választja el egymástól az állami és a magángazdaságot. A séma szerint az állam dönt és rendelkezik, a magángazdaság csupán reagál erre. Ha elismernék, hogy az állam alkalmazkodik az ipari rendszer szükségleteihez, utóbbit nem lehetne többé önálló egységnek tekinteni.

Sémákkal azonban nem lehet lelkiismeretes és gondolkodó embereket kielégíteni. Minthogy igen fontos kérdések forognak

kockán, beleértve az emberi élet biztonságát, sőt fennmaradását is, ragaszkodnunk kell a teljes igazság felismeréséhez. Ez pedig úgy szól, hogy a modern fegyverkezési ipar és politika annak összes velejáróival együtt nagymértékben igazodik az ipari rendszer követelményeihez. A megfordított sorrend két irányú kihatásai ezen a téren éppúgy érvényesülnek, mint a gazdasági élet más területén. A hagyományos fikciók sorába tartozik az az állítás is, hogy az államot éles vonal határolja el az úgynevezett magánvállalkozástól, vagy legalábbis annak legszervezettebb részétől. A továbbiakban egyelőre nem ezt a problémát kísérik nyomon, hanem mindenekelőtt még alaposabban megvizsgáljuk az árak és bérek szabályozásának, valamint a munkaerő szerepének kérdését az ipari rendszerben.

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség természetéről

„Az amerikai kubikosnak nem lehet olyan alacsony a fizetése, hogy felvehetné a versenyt egy exkavátor munkájával.”

*Norbert Wiener: Control and Communication
in the Animal and the Machine, 1948.*

1.

Talán semmilyen tekintetben sem alakult ki az ipari civilizációról olyan határozott kép, mint éppen a munkaerő vonatkozásában. Minden műszak kezdetén hatalmas tömegek áramlanak be az üzembe és műszak végeztével hagyják el újra. Ez a tömeg – a megjelölés általánosan használatos – betanított munkásokból áll, akik a gépeket irányítják, illetve felügyelnek rájuk és egy valamivel kisebb létszámú „arisztokráciából”, amelynek a tudása valamelyest meghaladja azt, amit a gépek igényelnek. Ha jól működik a rendszer, a tömeg minden vagy majdnem minden tagjának van munkája. Ha nem működik jól, elbocsátások vannak, az emberek otthon maradnak és a munkanélküliek emelkedő százaléka a gazdasági rendszer hibáinak méreteit jelzi. Jellemző a munkaügyi viszonyokra az is, hogy az emberek békésen áramlanak keresztül a gyár kapuján ha nincsen különösebb sűrűlódás, de mihelyt kitör a nyugtalanság, megjelennek a sztrájkörök és az üzem bezárja kapuit, illetve a kapuk előtt tolongó dühödt tömeg ellenére folytatja működését. Vannak

persze az üzemnek más dolgozói is — menedzserek, mérnökök, tervezők, irodai alkalmazottak, könyvelők és eladók —, de ezek a homályos háttérben maradnak: az elfogadott kép alapján voltaképpen csak a fizikai munkaerő, a proletárok nagy homogén tömege az irányadó.

Ez a kép ma még nem áll szöges ellentétben az ipari rendszerben uralkodó valóságos helyzettel, de a jól felismerhető irányzatnak már semmiképpen sem felel meg. Az ipari rendszeren belül ugyanis a fizikai dolgozók viszonylagos száma és jelentősége erős csökkenést mutat. Ugyanakkor a hagyományos értelemben vett munkanélküliség is évről évre veszít a jelentőségéből. A munkanélküliek száma egyre inkább azokat jelzi, akik manapság az ipari rendszerben nem alkalmazhatók. Emellett nagy hiány mutatkozik képzett szakemberekben. Mindaz, amit az előző fejezetekben az ipari rendszer működéséről elmondtunk, ennek a tendenciának a kialakulására mutatott és a statisztikai adatok, amelyek jelen esetben megbízhatók, teljes mértékben alátámasztják és igazolják várakozásainkat.

2.

Láttuk, hogy az ipari rendszer nagymértékben a technika felé orientálódik, sőt a technostruktúrának egyik mellékes célja éppen a technikai bravúr kihangsúlyozása. Maga a technostruktúra egyéb feladatai mellett olyan apparátus, amely különleges problémák megoldására összhangba hozza, koordinálja a specializált tudományos és mérnöki tudás különféle ágazatait.

Azt is megállapítottuk, hogy a fejlett technika és a vele járó nagy tőkeigényesség okvetlenül szükségessé teszi a tervezést. A tervezés viszont arra törekszik, hogy a jövőbe vetített feltételezései lehetőleg meg is valósuljanak. Ez a szempont egyúttal megfelel a technostruktúra biztonságra való törekvésének is, hiszen a minimálisra igyekszik csökkenteni azoknak az eshetőségeknek a valószínűségét, amelyek kockáztathatják a technostruktúra jövedelmét, hatalmának gyakorlását.

Mindezek a meggondolások igen pontosan megszabják az ipari rendszer munkaerő-szükségletét és munkaügyi politikáját, gyakorlatilag előirányozzák annak legfőbb tendenciáit.

Nyilvánvaló, hogy nagy és egyre növekvő számú képzett szakemberre van szükség: a technika, a tervezés és a szervezet összehangolása egyaránt megköveteli rátermett emberek alkalmazását. Talán nem is szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy jelen esetben nem szakmunkásokról, hanem iskolai végzettségű szakemberekről van szó. A mérnökök, üzletszerzők, kereskedelmi vezetők, igazgatók, főmérnökök és egyéb szakemberek szinte végtelen sora, ha kapott is speciális kiképzést a maga feladatkörének betöltésére, ezt csak előzetes iskolázottság után nyerheti el. A szerszámkészítő, ács, kőműves vagy más szakképzett iparosember esetében erre nincs okvetlenül szükség. A mérnök, a kereskedelmi igazgató vagy a személyzeti vezető specializált szellemi képességeit alkalmazza egy adott feladat megoldására. Mielőtt a szorosan vett szakmájával foglalkoznék, megfelelő intellektuális felkészülésre, művelődésre van szüksége. A szakképzett fizikai munkás ezzel szemben a kézügyességét és a tapasztalatait hasznosítja, vagyis nincs okvetlenül szüksége meghatározott minimális iskolázottságra.

Az ipari rendszer azonban viszonylag, sőt minden valószínűség szerint abszolút számokban is, egyre kevesebb szakképzett és szakképzetlen fizikai munkást alkalmaz.

Ennek oka részben a technikai fejlődésben keresendő. A gépek könnyen és jól elvégzik azt a munkát, amelyet korábban különösebb intelligenciát nem kívánó, folyamatosan ismétlődő fizikai erőfeszítéssel hajtottak végre. Kitűnően állják tehát a versenyt a fizikai munkával, még az olyannal is, amely jelentékeny ügyességet és szakképzettséget kíván.¹

Ha azonban a gépesítést és automatizálást kizárólag az önköltség összehasonlításának szempontjából vizsgáljuk, ezzel ugyan-

¹ Ez természetesen általánosítás, hiszen számos olyan munkafolyamat létezik — például a bagger-kezelés —, amelyhez nem szükséges ugyan különösebb előképzettség, mégsem automatizálható.

csak csökkentjük a szerepét és újólag abba a hibába esünk, hogy a gazdasági célokat és a kalkulációt a profit maximalizálásának szempontjára korlátozzuk.² A technostruktúra ugyanis, mint láttuk, önmagáért is híve a műszaki fejlődésnek, feltéve, hogy az nem ütközik más egyéb célokkal. Ennél is lényegesebb, hogy a technostruktúra mindenképpen stabilizálni akarja a termelés minden elsődleges feltételének kínálatát és árát, márpedig ezek közé tartozik a munkaerő is. Ha a munkaerő túlnyomórészt fizikai dolgozókból áll, és számolni kell a szakszervezetek külső befolyásával, ez bizonytalanságot és veszélyt idézhet elő a termelésben. Nem lehet tudni, milyen bérért sikerül alkalmazni megfelelő számú embert, nem lehet kiszámítani egy esetleges sztrájk költségeit és következményeit.

A gépesítés viszont növeli a biztonságot. A gépek sohasem sztrájkolnak, beszerzési áruk pedig annak a stabilizációs folyamatnak az eredménye, amely – mint láttuk – a nagy cégek között fennálló szerződéses viszony velejárója. A gépek beszerzéséhez szükséges tőkét a vállalat a belső megtakarításból teremti elő. Mind a kínálat, mind a költség ilyenformán a cég teljes ellenőrzése alatt áll. De a gépesítés során több szellemi dolgozót is lehet alkalmazni, emelkedik a technostruktúra létszáma. A szellemi dolgozók többnyire nem tagjai a szakszervezeteknek és szívesen azonosítják magukat annak a technostruktúrának céljaival, amellyel összefonódnak. Ha bővül a technostruktúra, növekszik hatalma a vállalaton belül. Ilyen eredményekkel jár, ha húsz fizi-

² Emellett tör lándzsát Charles E. Silberman: *The Real News About Automation*. Fortune, 1965. január. Az ellenkező, és véleményem szerint jóval meggyőzőbb álláspontot képviseli Ben S. Seligman: *Automation and the Unions*. Dissent, 1965 telén. Az automatizálás szorosan véve olyan ipari folyamatot jelöl, amely saját műveletei alapján adatokat szolgáltat és azokat, általában komputer révén, visszatáplálja a munkafolyamatot irányító ellenőrző berendezésekbe. Emberi munka tehát közvetlenül nem játszik szerepet. Persze igen lényeges az olyan félautomata gépi berendezés is, amely nem teljesen mentes az emberi irányítástól. Ennek a bevezetését is automatizálásnak nevezzük. Minthogy a kifejezés kétértelmű, igyekszem minél kevesebbet használni, főként csak ott, ahol közkeletű érvelés ismertetéséről van szó.

kai munkás helyett két olyan embert állítanak be, aki ért a számítógépekhez.

Mindez erősen ösztönzi a technostruktúrát, hogy az anyagi meggondolásoktól függetlenül is (ámbar ezek sem elhanyagolhatók) minél több fizikai munkás működését tegye feleslegessé.

Az 1951-től 1964-ig terjedő 13 évben, jóllehet az Egyesült Államok munkaerő létszáma mintegy tízmillió fővel, 60,9 millió-ról 70,6 millióra emelkedett, a fizikai munkások foglalkoztatottsága stagnált, sőt az időszak első éveiben csökkent. Ugyanez vonatkozik az ipari rendszeren kívül alkalmazott fizikai dolgozókra is, kivéve a mezőgazdaságot és a szolgáltató iparágakat. Az acélalapanyag-gyártásban, az autó-, ásványolaj- és dohányiparban, valamint az élelmiszer-feldolgozóipar jórésében – tehát mindazokban az iparágakban, ahol viszonylag kisszámú igen nagy cég működik az ipari rendszerre jellemző körülmények között – a fizikai munkások foglalkoztatottsága 1964-ben jóval alatta maradt az 1951 évinek³ és ez a tendencia azóta is fennáll. 1964-ben az ipari termelés 50 százalékkal volt magasabb, mint 1951-ben. Az autóipar viszont 1960-ban 172 000-rel kevesebb termelőmunkást alkalmazott, mint 1953-ban és félmillióval több személygépkocsit, körülbelül ugyanannyi teherautót és autóbust állított elő.⁴ A szóban forgó időszakban mindvégig jelentősen emelkedett a nem fizikaiak foglalkoztatottsága.⁵ A legfrissebb tanulmányok is arra mutatnak, hogy ez az irányzat folytatódik. Gyors iramban emelkedik a szükséglet diplomások és nem fizikai dolgozók iránt, ugyanakkor a fizikaiak foglalkoztatottságának csak csekély emelkedésével lehet számolni.⁶

³ Az Egyesült Államok elnökének beszámolója a munkaerő helyzetéről, valamint beszámoló a munkaerő-szükségletéről, -kínálatról, -felhasználásról és -kiképzésről. Amerikai munkaügyi minisztérium, 1966. március. 164 – 200. old.

⁴ The US Labor Force, 1950 – 1960. Population Bulletin XX. kötet. No. 3. 1964. május. 73 – 74. old.

⁵ A XXIV. fejezetben visszatérek még erre.

⁶ A technikával, automatizálással és gazdasági előrehaladással foglalkozó országos bizottság jelentése: The Outlook for Technological

Amint csökken a viszonylagos kereslet fizikai munkások iránt, olyan mértékben emelkedik a magasabb iskolai végzettségűek iránti igény. Ilyen emberekre van szüksége a technostruktúrának. A valamivel szerényebb képesítésűeket egyre nagyobb számban alkalmazzák nem fizikai jellegű feladatok elvégzésére.

Ebből viszont az következik, hogy ha az oktatási rendszer nem képes lépést tartani a követelményekkel, egyre nagyobb hiány keletkezik magasabb végzettségű szakemberekben és egyre nagyobb felesleg mutatkozik az alacsony képzettségűekben. Már manapság is ez a helyzet.

A pedagógusok büszkén hirdetik, hogy az oktatási rendszert a maguk ízlése szerint formálják. Valójában, ha gyakorolnak is némi befolyást, döntő szava mégis a gazdasági rendszernek van. Amiről a pedagógus úgy hiszi, hogy a saját cselekvési szabadsága, az rendszerint nem egyéb a gazdasági érdekeknek megfelelő lehetőségek kiaknázásánál.

Az iparosítás korai időszakában az ipari munkaerő művelődési követelményeit igen lapos gúlával lehetett ábrázolni. Az irodákban egy maroknyi különböző képesítésű embert alkalmaztak, igazgatókat, mérnököket, könyvelőket, munkaidő-ellenőröket és adminisztrátorokat. A gúla széles alapja a fizikai munka-

Change and Employment. I. kötet, függelék, 1966. február. 1–10. old. Alább közlöm a bizottság becslését az 1964 és 1975 között várható változásokról: „Mindenekelőtt a diplomás és műszaki személyzet iránti kereslet növekszik; több mint négy és fél millióval több embert fognak alkalmazni ezekben a kategóriákban, ami ötvennégy százalékos emelkedést jelent. A szellemi dolgozók egész csoportja a feltevések szerint közel kétötödével gyarapszik, és 1975-ig a teljes munkaerő 48 százalékát teszi ki. A fizikai munkakörök számának emelkedése félakkora ütemben sem történik, a fizikai munkaerő-szükséglet a teljes munkaerő-szükségletnek 34 százalékát fogja alkotni. Várható, hogy gyors ütemben emelkedik a szolgáltató ipari dolgozók iránti kereslet (általában az ipari rendszeren kívül); mintegy 35 százalékos emelkedéssel kell számolni úgy, hogy ez a kategória a teljes munkaerőnek mintegy 14 százalékát teszi majd ki,”

erőt ábrázolta, itt még az írni-olvasni tudás is fényűzés számba ment. Akkoriban az oktatási rendszer is megfelelt e gúla követelményeinek: minimális költségért elemi oktatást nyújtott a széles tömegeknek. Akik többre akarták vinni, alaposan megfizették az iskoláztatást, vagy legalábbis lemondhattak a keresetről, amíg meg nem szerezték a végzettségüket. Ez a rendszer azt a célt szolgálta, hogy csak a kisebbség törekedjék magasabb végzettségre. Az amerikai államok régi ipari közösségeiben, Nyugat-Virginiában, Közép- és Nyugat-Pennsylvániában, Észak-New-Jersey államban és New York állam északi vidékein az iskola-rendszer még mindig ezt a régi alacsonyabbrendűséget tükrözi. A közfelfogás szerint a régi gyárvárosokban rosszak az iskolák.⁷

Az ipari rendszer munkaerő-követelményei ezzel szemben egy magas urna képét mutatják. A perem alatt az urna kiszélesedik és mutatja a technostruktúra igényét adminisztratív, koordináló és tervező személyzet, tudósok és mérnökök, kereskedelmi vezetők, üzletszerzők és mindazok iránt, akik kitanulták a rábeszélés művészetét, vagy programozni és irányítani tudják a számítógépeket. Még alább tovább hasasodik az urna, ami azt jelenti, hogy sok nem fizikai alkalmazottra van szükség; az alap közelében viszont erősen összeszűkül, jelezve, hogy egyre kevesebb szükség van olyanokra, akik csak izommunkára és monoton fizikai feladatok elvégzésére képesek, tehát gépekkel könnyen pótolhatók.

A képzettség követelményeinek megváltozása progresszív jellegű: az urna felső része egyre szélesedik, míg az alja azonos marad vagy mindinkább összeszűkül. Az oktatási rendszer reagál ezekre a változásokra, noha csak vontatottan, ami részben a társadalmi reakálás természetéből következik. Az új művelődési követelményekkel párhuzamosan persze gyökeresen szakítani

⁷ Eltekintve az ipari rendszertől, ugyanez vonatkozik a déli államok falusi vidékeire is. Minthogy itt is csupán nyers erőre, tudatlan fizikai munkásokra volt szükség, másról nem is történt gondoskodás. Az északi államokban a mezőgazdaság fejlettebb volt és a falusi iskolák is jobb képzettséget adtak. A jövedelmekben mutatkozó különbség azonban egyaránt oka és okozata a kétféle helyzetnek.

kell a vállalkozók társadalmi felfogásával is. Tudjuk, hogy a vállalkozók nyomasztó teherterhelésnek tartották az államot, azt kívánták, hogy szorítkozzék a törvényes rend fenntartására, gondoskodjék a magántulajdon védelméről és a honvédelemről. A kiforrott részvénytársaságnak manapság el kell ismernie, hogy az államtól függ egyik legfontosabb termelési tényezője, amely a sikeres működéshez még a tőkénél is jóval döntőbb. Az ilyen felfogásbeli változás természetesen időbe telik és maga az állam is csak lassan képes megfelelni neki.

4.

A lassú reagálás következménye, hogy viszonylag erős foglalkoztatottság mellett, nagy képzettségű emberek hiányában sok állás betöltetlen marad, a munkanélküliek túlnyomó része pedig iskolázatlan, vagy nem rendelkezik legalább kiterjedt gyakorlati tapasztalatokkal. Ez a helyzet 1966-ban, de már évek óta tart. Hogy mekkora hiány van felsőiskolai végzettségű emberekben, mutatja többek között, hogy az ipari rendszer milyen intenzíven toboroz az egyetemeken és főiskolákon, és ugyanez tükröződik az álláshirdetésekből is.⁸ Minthogy azonban nem ismerték még fel általánosan, hogy ez a fajta munkaerőhiány a munkanélküliség természetes megfelelője, alig találunk róla statisztikai kimutatást.

Valamivel teljesebb képet adnak azok az adatok, amelyek a munkanélküliek iskolai végzettségéről szólnak. 1962 tavaszán, amikor a hivatalos kimutatás szerint a teljes munkaerőlétszám 6,0 százaléka volt munka nélkül, a négy osztályt végzeteknél 10,4, az öt – hét osztályt végzeteknél 8,5 százalék volt az arány. Akik végképp nem alkalmazhatók, előbb-utóbb reményüket veszítik (ellentétben a többi munkással) és nem is jelentkez-

⁸ Egy bostoni napilap-tulajdonos 1966-ban megállapította, hogy az álláshirdetésekből már nagyobb a bevétele, mint az áruházak reklámhirdetéseiből és az előbbi jóval simább üzletnek is bizonyult.

nek a munkaerőpiacon. Ha a teljes munkaerő létszámához hozzászámítjuk azokat is, akik nem aktív munkakeresők, a munkanélküliség országos aránya 1962-ben, becslések szerint, 7,8 százalék volt. Ugyanakkor a négy osztályt vagy annál is kevesebbet végzetteknél 17,2 százalékra, az öt–hét osztályt végzetteknél 12,2 százalékra emelkedett. Akik 16 évig vagy annál is tovább kaptak iskolai oktatást, azok között a munkanélküliek aránya mindössze 1,4 százalékot tett ki. A mondott időszakban hivatalosan munkanélkülinek minősített lakosság 40 százalékának volt nyolcosztályos vagy (legtöbb esetben) jóval alacsonyabb iskolai végzettsége.⁹ A 20 éven aluliak között, akik nem rendelkeznek gyakorlati tapasztalattal, de többnyire nincs megfelelő végzettségük sem, a munkanélküliek aránya 11,8 százalékot tett ki. Ha ezekhez hozzászámítjuk a nem aktív munkakeresőket is, az arány 25,6 százalékra emelkedik.¹⁰ Ráadásul, aki csak kevés iskolát járt, általában rosszabb minőségű oktatásban is részesült, mint aki tovább tanult. Az iskolai lemorzsolódás két fő oka, hogy az iskolák rosszak és a tanuló nem képes eredményt felmutatni. Ebből következik, hogy a kevés számú elvégzett osztály is az átlagnál gyengébb eredményt biztosít. Mindezek alapján kétségen felül áll, hogy a munkanélküliek között előrelátható módon koncentrálódnak a műveletlenek.¹¹

⁹ Charles C. Killingworth: Unemployment and the Tax Cut. Előadás a gazdasági biztonságról tartott kongresszuson. Michigan State University, 1963. október 26. Könyvomas. Összehasonlításuképpen közöljük, hogy 1933-ban, a nagy gazdasági válság legsötétebb esztendejében, az amerikai munkanélküliség országos viszonylatban a polgári munkaerőnek mintegy 25 százalékát tette ki.

¹⁰ William G. Bowen: Unemployment in the United States: Quantitative Dimensions. Tanulmány a William G. Bowen és Frederick Harbison szerkesztette Unemployment in a Prosperous Economy című beszámolóban a Princeton Egyetem munkaerő-kérdésekről tartott szimpóziumán. Princeton University, 1965. 36. old.

¹¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az itt tárgyalt működési követelmények és hiányosságok az ipari rendszer igényeit tükrözik, míg a munkanélküliek művelődési jellemzői az egész munkaerőre vonatkoznak. Az sem kétséges, hogy az ipari rendszeren kívül több lehetőségük van az elhe-

A műveltség hiánya persze nem egyedüli hátránya azoknak, akik képtelenek az ipari rendszerben munkát találni. Jelentős részük néger vagy más faji kisebbséghez tartozik; régi dolog, hogy a néger kap utoljára munkát ha emelkedik a foglalkoztatottság, de elsőnek bocsátják el ha csökken. A négerek kétségtelenül különleges megkülönböztetést szenvednek, ennek egy része azonban nem közvetlenül a bőrük színével, hanem azzal függ össze, hogy eleve hátrányban vannak iskolázottságuk hiánya és környezeti adottságaik miatt, alacsonyabb a műveltségi színvonaluk. A művelt négerek esetében nem feltétlenül érvényesül az a tendencia, hogy elsőként bocsátják el és utolsónak alkalmazzák őket.¹²

A munkanélküliség bizonyos mértékig az iparban bekövetkezett változásoknak is velejárója. Így például Pennsylvania központi részében az antracitbányászat csökkenése, a bitumenes szénbányászat gépesítése, New York, New England és más államokban a régi gyárvárosok iparának hanyatlása is hozzájárult a munkanélküliséghez. De az említett vidékeken sok tekintetben felelős a rossz oktatási rendszer is, amely a korábbi ipari tevékenységet szolgálta: tudjuk, hogy a fiúkat, mihelyt egyáltalán képesek voltak a fizikai munkára, azonnal dologra fogták a bányában vagy a gyárban. Ha jól képzett a lakosság, nem léphetett volna fel a pusztulás képe és sor kerülhetett volna új ipartelepítésre is. Egy repülőgépgyári mérnökkel is előfordulhat, hogy nehezebben talál állást a maga szakterületén amióta keve-

lyezkedésre az alacsony művelődési szinten állóknak is. Így például a szolgáltató iparágak, az építőipar és a mezőgazdaság állandóan alkalmaz egyszerű kétféle munkásokat. A mezőgazdasági vándormunkások esetében is nyilvánvaló, hogy az oktatási rendszer mennyire alkalmazkodik a társadalmi körülményekhez. A termés betakarításához nincs szükség műveltségre és minthogy az aratók gyermekeit is több-kevesebb sikerrel megfosztják a művelődés lehetőségétől, további nemzedékekre biztosítják az effajta munkaerőt.

¹² Ámbár még a művelt négerek keresete is jóval alatta marad az azonos képzettségű fehér állampolgárokéinak. Population Bulletin, 78. old.

sebb szükség van pilótával irányított katonai repülőgépekre. De némi átképzéssel és tekintélyének valamelyes csökkenése árán a mérnökből még kitűnő gépipari üzletszerző lehet.

Ez a példa különleges figyelmet érdemel. A munkanélküliség az ipari rendszer keretei között olyanokat is érint, akik nem tudnak munkát találni a maguk speciális szakmájában. Ide tartoznak azok a szakmunkások is, akik rossz helyre kerültek és nem szívesen mozdulnak el. Számolni kell az említett kategóriákba tartozók számának emelkedésével, amint egyre csökken a kereslet a fizikai dolgozók iránt és emiatt tovább emelkedik a munkanélküliség. Ugyanakkor az ipari rendszer növekvő követelményei a képzettség tekintetében oda hatnak, hogy növekszik a munkaerő-vándorlás a szakmák és földrajzi vidékek között. A kis előképzettségű szakmunkás persze nem könnyen tanul új szakmát és ha megkockáztatja az átköltözést más területre, saját veszélyére teszi. Ezért, ha történetesen Detroitban telepedett le, mint szerszámkészítő, minden valószínűség szerint ott is marad. Ezzel szemben a mérnök vagy a kereskedelmi vezető, ha mégoly speciális szakmája van is, szükség esetén elsajátíthat valamilyen más, esetleg kevésbé igényes képzettséget, tehát nincs annyira odakötve a környezetéhez. Ha az ország másik részében nagyobb szükség mutatkozik a képességei iránt, az elhelyezkedés reményében szívesen átköltözik, vagy új munkaadója gondoskodik az átköltöztetéséről.

Az utóbbi években a közgazdászok sokat vitatkoztak arról, hogy a modern gazdaságban a munkanélküliség elsősorban strukturális jellegű-e, tehát abból ered, hogy a munkás szak-képzettsége rosszul idomul a szükséglethez, vagy a kereslet általános csökkenésével függ össze. A viták hevesen folytak, hiszen a kérdés eldöntése meghatározza a megoldás módját is. Amennyiben a munkanélküliség strukturális jellegű, az egyetlen megoldás átképezni mindazokat, akik nem találnak munkát. Ha viszont csupán a kereslet hiányáról van szó, akkor elegendő általános rendszabályokkal fokozni a költekezést, illetve csökkenteni az adókat. Az adócsökkentés, mint az elégtelen kereslet

gyógyszere, egyik lényeges pontja a vitáknak. Azoknak a véleménye szerint, akik strukturális okokra hivatkoznak és ennek megfelelő megoldásokat kívánnak, az adócsökkentés ugyanis megnyirbálná a közoktatásra, kiképzésre és átképzésre szánt összegeket, amelyekkel szerintük a munkanélküliséget meg lehet szüntetni.

A vitát ma már el lehet dönteni: a munkanélküliség egyrészt strukturális jellegű, másrészt a nem kielégítő kereslet következménye, de ezen túlmenő okai is vannak. Olyankor jelentkezik, amikor visszaesik a globális kereslet és azokat sújtja, akik a legmerevebben kötődnek meghatározott foglalkozásokhoz és földrajzi helyekhez. A munkanélküliséggel egyidőben üresedés mutatkozik a nagy és speciális képzettséget igénylő pozíciókban. A foglalkoztatottság tehát részben a kereslet növekedésével, részben a szükséglethez jobban idomuló képesítéssel növelhető.

De függetlenül a kereslet szintjétől, kisebb lenne a munkanélküliség akkor is, ha a munkavállalók kulturális tekintetben jobban igazodnának az ipari rendszer követelményeihez. Ennek folytán csökkenne a munka követelményei szempontjából írástudatlannak tekinthetők száma, akiket egyáltalán nem lehet használni; ugyanakkor nagyobb számban állna rendelkezésre nem csupán a magas fokú képzettséget igénylő állások betöltésére alkalmas személy, hanem — az általános műveltség emelkedése folytán — olyan is, aki hajlandó szakmát és lakóhelyet változtatni.¹³ A modern munkanélküliség tehát nem csupán aggrega-

¹³ Az utóbbi években Nyugat-Európa jó részében a munkanélküliség a teljes munkaerőnek jóval kisebb hányadára korlátozódott, mint az Egyesült Államokban. Ennek oka egyrészt az erőteljesebb kereslet és a viszonylag nagyobb elhelyezkedési lehetőség az ipari rendszeren kívül; de erősen hozzájárul az eredményhez az is, hogy magasabb az országonkénti művelődési színvonal, tehát homogénebb képzettségű a munkaerő. Noha a hazai munkaerőt kevésbé képzett külföldi vendégmunkásokkal egészítik ki, Nyugat-Németországban, Franciaországban és Svájcban csak annyi vendégmunkást fogadnak be, amennyire a gazdaságban szükség van. Az alacsonyabb műveltséggel összefüggő munkanélküliség hátrányát meghagyják a vendégmunkások hazájának, Spanyolországnak, Törökországnak és Olaszország déli részének.

tív (olyan értelemben, hogy a kereslet hiányából eredő) és strukturális, hanem kulturális jellegű is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a munkanélküliség, mint egyszerű statisztikai fogalom, az ipari rendszer körülményei között nem ad helyes képet. Ez a rendszer megköveteli, hogy a művelt munkaerő egyre inkább alkalmazkodjék a rendszer sajátos szükségleteihez. Ha tökéletlen az alkalmazkodás, hiány mutatkozik speciális feladatok elvégzésére képes dolgozóknban, ugyanakkor mégis munkanélküliség lép fel. Mind a munkaerőhiány, mind a munkanélküliség az alkalmazkodás hiányát tükrözi. A hiány természetétől függően a munkanélküliek azokból kerülnek ki, akik elégtelen műveltségük miatt nem használhatók, műveletlenségük következtében nem hajlandók szakmát vagy lakóhelyet változtatni, olyan szakmájuk vagy speciális képesítésük van, amely iránt nincs kereslet, vagy műveltségüktől függetlenül képtelenek áttérni keresetesebb munkakör betöltésére. A munkanélküliségnek azonban lehet mindezeketől eltérő oka is: összefügg-het az elégtelen globális kereslettel, amely szintén a társadalm egyfajta alkalmazkodását tükrözi az ipari rendszer követelményeihez. Nyilvánvaló, hogy a munkanélküliségről szóló egyszerű statisztikai adatok jóformán semmit sem árulnak el az adott időszakban felmerült alkalmazkodási hiányokról. Valaha egy ország nyersacéltermelő kapacitása még aránylag pontosan jelezte, hogy mekkora vasúthálózatot tud építeni és hogyan képes egyéb acélszükségleteinek eleget tenni. Ez az adat ma már semmit sem mond el arról, hogy elő tudják-e állítani a szuperszonikus repülőgépek külső burkolatához és más hasonlóan bonyolult feladatokhoz szükséges speciális acélfajtákat. A technika fejlődésével a nyers totális értékek sokat vesztek jelentőségükből. Hogy hű képet kaphassunk, ismernünk kell olyan adatokat is, amelyekből kiderül, hogy az acélipar miként alkalmazkodik a kifinomultabb, speciálisabb és állandóan változó követelményekhez. Könnyen előfordulhat, hogy nagymérvű acélfeleslegek mellett súlyos hiányok lépnek fel. Ugyanez a helyzet a munkaerő tekintetében is. A globális kimutatásokon túl-

innenőleg azt kell figyelembe venni, hogy miként alkalmazkodik a munkaerő a műveltségileg kifinomultabb, specializáltabb és állandóan változó követelményekhez. Az összértékek tehát itt sem mondanak eleget. Akárcsak az acél esetében, a technika fejlődése a munkaerő kérdésében is jelentős változást idézett elő.

6.

A társadalmi konfliktusok és szenvedélyek sokat árulnak el egy társadalom jellegéről. Amikor a gazdasági sikernek a tőke volt a döntő tényezője, a társadalmi konfliktus a gazdagok és a szegények között játszódott le. Minden a pénz körül forgott, annak birtoklása vagy hiánya kiváltotta a másik tábor iránti lenézést, illetve az ellenségeskedést. A szociológiában, közgazdaságtanban és a politikában, csakúgy, mint az irodalomban, egyébről sem volt szó, mint a gazdagok és a szegények háborújáról, a paloták és a viskók közötti harcról.

Az utóbbi időben a műveltség lett az igazi választóvonal. Mint korábban a gazdagokat, manapság a művelt embereket szokás arra inteni, hogy ne feledkezzenek meg a *noblesse oblige* követelményéről, szerényen viseljék tudásukat. Lelkükre kötik, hogy segítsék a gyengébb képességűeket, ne kérkedjenek a nagyobb tudásukkal. Ilyesmivel azonban nem lehet elsimítani a konfliktust, amely ma szinte minden közösségben nyilvánvaló.

Az a város, amelyben alkalmazkodnak az ipari rendszer követelményeihez, tehát jó az oktatási rendszer és jól képzett a munkaerő, magához vonzza az ipart és szemmel látható jólétnek örvend. Az ilyen közösség az ígérget földjének tűnik mindazok számára, akik kevésbé áldásos körülmények közé születtek, de van energiájuk változtatni a helyzetükön. Ez a magyarázata a modern népvándorlásnak, amely manapság az Egyesült Államok déli, délnyugati és határmenti államaiból Kaliforniába, a középnyugati vidék északi részeibe, valamint a keleti tengerpartra irányul. Az áttelepülők közül sokan nem alkalmasak arra, hogy az

ipari rendszerben munkát találhassanak. Terhére válnak az új közösségnek, hiszen igénybe veszik a szociális juttatásokat és a munkanélküli-segélyt. Hogy a közösség ezt nem veszi jónéven, mutatja az is, hogy különféle csúfnevekkel illetik, tahóknak, csavargóknak nevezik őket; nem azért mert szegényebbek, de mert kulturálisan alacsonyabb rendűek. Elsősorban az ilyen csoportok reagálnak erőszakossággal az elnyomatásuk ellen.

Az újkeletű társadalmi megoszlást a politikai viszonyok is tükrözik. Manapság az Egyesült Államokban a gyanakvás és ellenségeskedés elsősorban nem a kapitalisták vagy egyszerűen a gazdagok ellen irányul: sokkal inkább az értelmiségieket nézik rossz szemmel. Ezért nem is lehet csodálkozni rajta, sőt egyenesen logikusnak kell tartani, ha félművelt milliomosok állnak a tudatlanok élére és finanszírozzák a harcot az elégedett szellemi elit ellen. Ez a jelenség tükrözi korunk osztálymegoszlását az Egyesült Államokban.

A foglalkoztatottság és munkanélküliség újszerű alakulásának egy másik következménye, hogy a teljes foglalkoztatottság — amely továbbra is fontos mércéje a gazdasági rendszer sikeres működésének — egyre nagyobb ellenállásba ütközik. A munkanélküliek táborá abszolút számban csökken ugyan, de, mint láttuk, mindinkább olyanokból áll, akik főként műveletlenségük miatt az ipari rendszerben nem alkalmazhatók. A munkanélkülieknek ezzel a nehezen felszámolható magvával ellentétben emelkedik a jól képzett dolgozók elhelyezkedési lehetősége és anyagi igények tekintetében erősödik az állásban levők pozíciója. Ebből a jelenségből származik az ipari rendszer labilitásának végső forrása, amely szintén szükségessé teszi, hogy az államhoz forduljon segítségért. A következőkben erről lesz szó.

Az ár—bér spirál ellenőrzése

1.

Konzervatívabb hajlamú emberek szokták azt hajtogatni, hogy a dolgok mindig egymásból következnek. A globális kereslet szabályozásának kihatása az állami bér- és árpolitikára kitűnően alátámasztja ezt a felfogást.

Az állam azáltal szabályozza a globális keresletet, hogy olyan vásárlóerőt biztosít, amely módot ad a rendelkezésre álló munkaerő foglalkoztatására. Ha kevés a munkanélküli, ez elismert bizonyítéka a gazdaság sikeres működésének, a gazdasági vezetők szakértelmének. A foglalkoztatottság, illetve a munkanélküliség mértéke azonban az ipari rendszerben nem sokat mond. Sokkal inkább arról van szó, hogy az erősen különböző kvalifikációjú embereket bonyolult folyamattal hozzá kell igazítani az erősen különböző szükségletekhez. Viszonylag kevés szükség van a legalacsonyabb képzettségűekre. Őket, ha egyáltalán, csupán a globális kereslet igen magas színvonalán lehet a termelésbe bekapcsolni, amikor már nagy hiány mutatkozik magasabb képzettségű munkaerőben.

Mihelyt a kereslet megfelelően magas színvonalat ért el, az ipari rendszerben alkalmazott árak és bérek szükségszerűen ingadozóvá válnak. Ez kivált olyankor jelentkezik, amikor a nagy kereslet folytán már a legkevésbé használható munkanélküliek is kezdenek bekapcsolódni a termelésbe. Ilyenkor a bérek és árak folyamatos spirálban hajtják fel egymást. A spirál leírását a legcélszerűbb azon a ponton megkezdeni, ahol a bérek fejtenek ki hatást az árakra, de valójában folyamatos jelenségről

van szó, és a béremelésnek — csak azért, mert kiindulópontként használjuk — nem szabad okozati jelentőséget tulajdonítani.

2.

Erős foglalkoztatottság mellett általában megszilárdul a szakszervezetek bérkövetelési pozíciója. A szakszervezeti tagok nyugodtan sztrájkba léphetnek, tudva, hogy nem lehet pótolni őket. Ráadásul, s ez gyakorlatilag még fontosabb, azt is tudják, hogy ilyenkor maximális veszteséget okoznak a munkáltatónak és a sztrájk befejeztével nyomban visszaveszik őket.

A maguk részéről a munkáltatók ilyen körülmények között jobbnak látják megadni a béremelést. A nagy kereslet amúgy is biztosítja, hogy a magasabb bérek okozta önköltségtöbbletet átháríthatják a fogyasztóra, illetve vásárlóra. Amikor a munkanélküliség a legnehezebben alkalmazható kategóriákra szorítkozik, általában munkaerőhiány van különféle szakmájú termelőmunkásokban.¹ Ilyenkor a magasabb bér alkalmas eszköze a munkaerő megtartásának és toborzásának. Minthogy a kollektív bérkövetelés általában kiterjed az érintett iparág túlnyomó részére, a szakmában dolgozó minden, de legalábbis legtöbb céget azonos időpontban érinti a béremelés. Valamennyi indíttatva érzi tehát magát az árak egyidejű emelésére. A nagy kereslet mellett, még az a körülmény is ellensúlyozza az aggodalmat, hogy az iparágban működő valamelyik cég esetleg nem csatlakozik az áremeléshez és veszélyezteti a tervezés szempontjából oly fontos ellenőrzést az áralakulás felett.

A bér—ár spirál megjelenéséhez jelentősen hozzájárult a kiforrott részvénytársaság kialakulása. A vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaságról fel kellett tételezni, hogy a mindenkori keresletnek megfelelő maximális profitra törekszik és valóban

¹ Nem tévesztendő össze a magasabb kvalifikációt igénylő betöltetlen állásokkal a technostruktúrában.

ez volt a tendenciája. De ha profitja már korábban is maximális volt és az árak a maximumot tették lehetővé, akkor a béremelést nem lehetett áremelés útján áthárítani. Ami amúgy is elérte a plafont, az tovább nem fokozható. De ha nincs mód a béremelés áthárítására, akkor a vállalat keresetéből kell fedezni. A vállalkozó vezette részvénytársaság természetéből következőleg, a kereset jó része a vállalkozó zsebébe vándorolt. Tudjuk, hogy fizetni keserves dolog, ha az egyénnek a saját zsebébe kell nyúlnia. A vállalkozónak tehát minden oka megvolt, hogy ellenálljon a bérköveteléseknek. Ha mégis engedett, a béremelés nem vezetett szükségszerű áremeléshez, hiszen — mint mondtunk — az árkalkuláció amúgy is a maximális profit alapján történt.

Ezzel szemben a kiforrott részvénytársaságnál működő technostruktúra nem a maximális haszon alapján kalkulálja az árakat, hanem aszerint, ahogyan a legjobban szolgálják saját biztonságát és a vállalat fejlesztését. Ritka kivételektől eltekintve ez azt jelenti, hogy marad lehetőség áremelés útján növelni a vállalati bevételt és ezzel továbbhárítani a béremelést. A technostruktúra azért is szívesebben adja meg a béremelést, mivel a sztrájk ellenőrzési körén kívül eső, váratlan kényszerhelyzetet teremt és fenyegeti működésének biztonságát. Ráadásul a munkaügyi konfliktusok hátráltatják a technostruktúra céljaival való azonosulást, tehát kárára válnak a motivációs rendszernek. Végezetül pedig, a technostruktúra, amely a bérekre vonatkozó döntést meghozza, nem a saját zsebéből fizet.

A kör tehát bezárult: az áremelés a fogyasztó költségeit növeli, akár más iparágakról, akár a végső fogyasztóról van szó. Mindkét esetben közvetlenül vagy végső soron emelkednek a megélhetési költségek és újabb bérkövetelésekhez vezetnek. Amíg a teljes foglalkoztatottság érdekében szabályozzák a keresletet, egyéb rendszabályok híján a bér- és áremelés spirálja az ipari rendszer szerves tartozéka marad.^{2, 3}

² Utóbbi években heves vitát folytattak a közgazdászok arról, hogy vajon a kereslet srófolja-e fel az árakat vagy inkább az önköltség, kivált a bérek. Erről a kérdésről éles vitákat folytattak, minthogy nem csupán

Az eljárás egyébként tapasztalati úton is igazolható. Senki sem vitatja, hogy a modern nagy cégnek módjában áll a béremeléseket áthárítani. Ha nagyarányú a kereslet és a foglalkoztatottság, senkinek sem jut eszébe firtatni, hogy szabad-e az acél-, autó- vagy alumíniumiparnak új kollektív szerződés megkötése nyomán emelnie az árakat, legfeljebb arról esik szó, hogy szükségesnek tartják-e vagy sem.⁴ 1947 és 1960 között nem volt olyan

a tudományos igazság forgott kockán. Ha ugyanis a kereslet az aktiváló tényező, akkor a minimálisra lehet csökkenteni a munkanélküliséget, és az inflációt a kereslet precíz szabályozásával meg lehet fékezni. Ebben az esetben nem merül fel az árak és bérek állami szabályozásának kérdése. Ha viszont a bérek srófolják fel az árakat és a magasabb árak újabb bérkövetelésekhez vezetnek, akkor nyilvánvaló, hogy szükség van az egyik vagy mindkét tényező állami szabályozására. Az a tézis, amely szerint a költségek nyomják fel az árakat, egyébként nem fér össze a profit maximalizálásának doktrínájával, hiszen – mint már leszögeztük – ha egy cég áremeléssel reagálhat a béremelésre és fokozhatja tiszta bevételét, akkor (eltekintve néhány valószínűtlen elméleti körülménytől), ugyanezt megtehetette volna az áremelések előtt is. Minthogy nem tette meg, tehát a béremelést megelőzően nem törekedett bevételének maximális fokozására.

Valójában az ipari rendszer keretei között mind az erős kereslet, mind a költségek növekedése labilissá teszi az árakat teljes vagy majdnem teljes foglalkoztatottság esetén. Lásd ezeknek az összefüggéseknek további szakszerű tárgyalását William G. Bowen: *Wage Behavior and the Cost-Inflation Problem* a szerző szerkesztésében megjelent *Labor and the National Economy* című kötetben. Norton, New York, 1965. A költségek áremelő kihatását írja le igen jelentős és könyvem szempontjából rendkívül hasznos írásában Sidney Weintraub: *Some Aspects of Wage Theory and Policy*.

³ Ugyanakkor nem szükségszerű jellemzője az ipari rendszeren kívüli gazdaságnak. A mezőgazdaságban, a diplomások tevékenységében és egyéb szolgáltatásoknál, valamint importált termékek és egyes nyersanyagok esetében a bérek spirál emelő hatása általában jelentéktelen. Az árak mindenekelőtt az erős kereslet nyomán emelkednek. A közgazdászok vitája arról, hogy viszonylag mekkora jelentőségű az infláció szempontjából az önköltség nyomása és a kereslet felhúzó ereje, főként abból ered, hogy különböző személyek a gazdasági élet más-más részét tették vizsgálatuk tárgyává.

⁴ Szinte valamennyi közgazdász egyetért abban, hogy a vállalat szabadon döntheti el, emeli-e az árakat vagy sem, ez az álláspont azonban gyakorlatilag sehogyan sem egyeztethető össze a haszon maximalizálásának doktrínájával.

esztendő, amelyben a tartós fogyasztási cikkek és a kész tőkejavak ára ne emelkedett volna. Mindkét kategória azonban szorosan az ipari rendszer keretei közé tartozik. A tartós fogyasztási cikkek az említett 13 esztendőben mintegy 25 százalékkal, a tőkejavak mintegy 40 százalékkal lettek drágábbak. Ezzel szemben a mezőgazdasági termékek és nem tartós fogyasztási cikkek esetében — minthogy ezek teljesen vagy részben kívül esnek az ipari rendszeren — az áremelés sokkal alacsonyabb volt és kevésbé következetes. Az ipari rendszer áralakulása azonban erősen befolyásolta az összes árak tekintetében kialakult felfogást: „Az Egyesült Államokban az ötvenes évek végén a hazai gazdaságpolitikában eluralkodott az inflációtól való félelem.”⁵

3.

A bér—ár spirál ellen látszólag a legkézenfekvőbb megoldás, ha az állam szabályozza az árakat és béreket. A második világháború alatt és a koreai háború idején az Egyesült Államokban a

⁵ Charles L. Schultze: *Creeping Inflation — Causes and Consequences* — Business Horizons. Az Indiana Egyetem 1960 nyarán megjelent kiadványa. Dr. Schultze, aki e sorok írásakor költségvetési igazgató, ebben az írásában azzal érvel, hogy a szóban forgó időszakban az inflációhoz hozzájárultak a keresletben mutatkozó szokatlanul nagymérvű különbségek. Ezért emelkedtek az árak azokban az iparágakban, ahol a kereslet növekedett és minthogy az árak könnyebben mozognak felfelé, mint lefelé, a csökkenő keresletű gazdasági szektorban sem voltak kiegyenlítő árcsökkenések. Ugyanakkor a konjunkturális iparágakban jelentkező jobb kereseti viszonyok folytán növekedtek a szakszervezetek követelése és könnyebben nyertek kielégítést. Mindez felfokozta a spirál működését. Lásd: *Recent Inflation in the United States*. Az amerikai Kongresszus Gazdasági Közös Bizottságának No 1. számú tanulmánya a foglalkoztatottságról, gazdasági fejlődésről és árszínvonalról, 1959. szeptember. Lásd továbbá W. G. Bowen és S. H. Masters: *Shifts in the Composition of Demand and the Inflation Problem*. The American Economic Review, LIV. kötet, No. 6. 1964. december. Nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat inkább alátámasztja a fenti érvelést, semhogy ellentmondana annak. Infláció olyankor jelentkezik, amikor nagy a kereslet és annak hatását eltolódások is fokozzák.

kereslet erős nyomást gyakorolt a munkaerő és az ipari üzemek kapacitására. Eltekintve ettől a rendkívül nagy nyomástól, különösen a második világháború idején, a háborús helyzet semmiféle különleges vonást nem mutatott. A háború — hadüzenettel vagy anélkül — nem okozott drasztikus változásokat a gazdasági intézményekben és az általános magatartásban. Mindkét konfliktus idején állami ellenőrző rendszabályokkal sikerült a bér—ár spirált korlátok közé szorítani. 1941-ben és 1942-ben az ipari termékek nagykereskedői árindexe az Egyesült Államokban valamivel több mint hét ponttal emelkedett. A következő három esztendőben — erősen fokozott kereslet és gyakorlatilag teljes foglalkoztatottság mellett, de állami ellenőrzés nyomán — az árindex csupán 2,4 pontos emelkedést mutatott. Az ipari rendszer keretei közé tartozó gépek, vegyi anyagok és fémáruk esetében az áremelkedés ennél is alacsonyabb volt. A koreai háború kitörése után, 1950 és 1951 között a tőkejavak nagykereskedői árindexe hét ponttal emelkedett, a tartós fogyasztási cikkeké öt ponttal. A következő évben, miután bevezették a bér- és árelő-
őrzést, mindkét index csupán egy-egy ponttal emelkedett.

E tapasztalatnak azonban még nem volt túl nagy hatása. Az általános feltételezés szerint ugyanis a háború valamiképpen új helyzetet teremtett és új követelményekkel lépett fel. Ezért úgy tartották, hogy a szerzett tapasztalatok békeidőre nem vonatkoztathatók. Ráadásul valamennyi érintett gazdasági csoport hagyományosan viszolygott az állami ellenőrzéstől. Alig találunk olyan problémát, amelyre vonatkozólag a munkáltatók, szakszervezetek és hivatásos közgazdászok annyira egyetértének, mint éppen az ár- és bérszabályozás ellenzése.

A munkáltatók mindenkor a vállalkozói cég hagyományainak megfelelően reagáltak az ellenőrzésre. Szerintük az áralakulás ellenőrzésének egyedüli célja csak a profitok megnyirbálása lehet. Attól is tartanak, hogy az állami beavatkozás a bérek alakulásába erősítheti a szakszervezetek követeléseit, bizonyos fokig esetleg a technostruktúra autonómiáját is veszélyeztetheti. Nagy általánosságban pedig a szabadság mítoszára való

hivatkozással védelmezik a szabad piac elvét, értve alatta a pénzkeresés szabadságát, de talán még annál is többet.

A szakszervezetek nem kevésbé ellenségesen álltak szemben az állami ellenőrzéssel. Magatartásuk még a vállalkozói céggel szerzett tapasztalatok nyomán alakult ki. A vállalkozó vezette cég elsőrendű érdeke volt a szakszervezet követeléseinek ellenállni; ugyanakkor módjában állt igénybe venni a sajtó nyilvánosságát, befolyásolni a közvéleményt és az államot. A szakszervezetek tehát úgy vélték, hogy a minimálbérek megállapításán túl terjedő mindenfajta bérszabályozás csak a bérek leszorítását célozhatná. Ha függőségbe kerülnek akár a legbarátságosabb kormányzattól is, elveszíthetik a képességüket, hogy független akciókkal szerezzenek érvényt jogos követeléseiknek.

Ami a közgazdászokat illeti, nyilvánvaló, hogy magatartásukat régtől fogva meggyökeresedett intellektuális érdekek határozták meg. Láttuk, hogy a közgazdasági oktatásban és az ökonomiai vitákban mindenkor abból a feltételezésből indultak ki, hogy az árszabályozástól mentes piacokon a termelők maximális profitot igyekeznek elérni. Ha tehát elismernék, hogy szükség van az árak és bérek ellenőrzésére, egy csapásra elvesztené létjogosultságát a gazdasági rendszer determináltságáról alkotott elméletük és annak egész apparátusa. Többé nem lehetne precíz diagramokkal kimutatni, hogy milyen árak biztosítják a termelő számára a maximális profitot, hanem figyelembe kellene venni azt is, hogy az állami tisztviselők felfogása szerint milyen árak vezetnek leginkább a bérek és árak stabilitásához. Ennek folytán a közgazdaságtan a politikai tudomány színvonalára süllyedne és az igazság érdekében engedményeket kellene tenni a tudományos méltóság rovására.

Ráadásul az elmélet megváltoztatása nem is találkozna a közfelfogás helyeslésével. Ezen a ponton is az emberi mohóság szempontjaiba ütközünk, amely szerint csak gyengeelméjük tételezhetik fel, hogy a kormányzatnak árszabályozással sikerülhet megghiúsítani az egyéni meggazdagodás ősi törekvését.

A hivatásos közgazdászok tehát inkább ahhoz a felfogáshoz

ragaszkodtak, hogy teljes foglalkoztatottság mellett elkerülhetetlen az infláció, illetve egyszerűen igyekeztek megkerülni a kérdést. „Normális békekörülmények között a legtöbb közgazdász helyesebbnek tartja az inflációt adó- és pénzügyi politikával megfékezni, semmint egyszerűen az árplafonok törvényes meghatározásával.” „Kívánatos lenne, ha megvalósíthatnánk a teljes árstabilitást, a maximális foglalkoztatottságot és fejlődést... úgy fest azonban, hogy a mai vegyes gazdaságban az állampolgárok nem találhatnak olyan menedéket, amelyben teljes biztonsággal, kiegyenlített körülmények között élhetnének.”⁶

4.

Pedig az árak és bérek megfékezése sajátos módon nemcsak magának az ipari rendszernek, hanem mindazoknak javára válik, akik e rendszerrel kapcsolatba kerülnek. Amit elvben helytelenítenek, a gyakorlatban nagyon is kívánatosnak találják. Az ellenőrzéstől mentes ár- és költségemelkedés ugyanis jóval kevésbé veszélyes a technostruktúra biztonsága számára, mint az ellenőrzetlen árcsökkenés, amely a szabad versenyben kialakult árak, vagy a globális kereslet erős visszaesésének következménye lehet. Ha erős a kereslet — márpedig ez idézi elő elsősorban az árak és költségek emelkedését —, a megnövekedett költségeket ellensúlyozni lehet az árak emelésével. Megfordítva korántsem olyan könnyű a zuhanó árakat a bérek és egyéb költségek csökkentésével ellensúlyozni. Ugyanakkor a tervezést nagymértékben megkönnyíti ha stabil árakkal és költségekkel lehet dolgozni. Az inflációs jellegű ár- és költségemelkedés, amely kiszámíthatatlanul vonul végig az egész rendszeren, lehetetlenné teszi hosszú távra szóló szerződések megkötését és a kiszámíthatatlanság hibák forrásává válik. Az árstabilitás megkönnyíti a kereslet manipulációját is. Állandó árak mellett nincsen akadálya annak, hogy a vevőt

⁶ Paul A. Samuelson: Economics. 6. kiadás. McGraw, New York, 1964. 386., 792. old.

egyéb szempontok felsorakoztatásával rávegyék a vásárlásra. Ha viszont az árak változnak, a vevő esetleg a változásoknak megfelelően alakítja beszerzéseit. Az ilyen fajta reagálás azonban kiszámíthatatlan, tehát zavarja a hatékony manipulációt.

Ha emelkednek a bérek, megfelelően növelni kell a szellemi dolgozók és a technostruktúra illetményét is. Ez ráadásul olyankor válik szükségessé, amikor amúgy is sok a betöltetlen állás. Ennek folytán felmerül az egész fizetési struktúra megbomlásának veszélye és megindul a heves versengés a kevés számú rátermett munkaerő megszerzéséért. A tervezés folyamatát ez újabb bizonytalan elemmel zavarja meg. A kiforrott részvénytársaságnak és technostruktúrájának tehát minden oka megvan, hogy lehetőleg elkerülje a bér—ár spirál kialakulását, magáévá tegye a megfélemezés szempontjait, amelyek a költségekre és a bérekre hatnak ki, de nem érintik szükségszerűen a keresetet. Ha pedig mégis fel kell áldozni valamit a keresetből is, a kiforrott részvénytársaságnál megint csak nem azok látják kárát, akik az áldozatot meghozzák.

Újólag megállapíthatjuk tehát, hogy a gazdasági fejlődés figyelemre méltó belső logika szerint történik. Természeténél fogva az ipari rendszernek el kell tűrnie az árak tekintetében kívülről alkalmazott fékező rendszabályokat, és a kiforrott részvénytársaság fejlődési törvényeinek megfelelően el is fogadhatja, sőt kíváncsúnak tarthatja ezt a megszorítást.

A korlátozás a gyakorlatban a szakszervezetek számára is hasznos. Ha működik a spirál, energiájuk jó részét arra kell fordítaniuk, hogy lépést tarthassanak az áremelkedésekkel. Minden béremelésnek csupán csekély és kiszámíthatatlan töredéke növeli a reálbért, a többi az áremelkedések fedezésére szolgál. Ha tehát a bérek és árak kontrollmentesen alakulnak, a szakszervezetnek igen nagy és jórészt improduktív munkát kell kifejtienie, hogy az egyensúlyt fenntartsa. A tagság szempontjából még rosszabb a helyzet: béremelést csak hosszas és nehézkes kollektív tárgyalásokkal lehet kivívni, időnként pedig sztrájkokra kerül sor, ha csak demonstratív okokból is. A kivívott béremelés pedig utóbb

semmivé foszlik, amint az árak emelkednek. Az egész folyamat egyfajta bűvészmutatvány kellemetlen képzetét kelti. „Mi értelme annak, hogy a főnök egyik kezével öt centtel magasabb bért adjon, a másikkal azonban tíz centtel többet vegyen ki a zsebünkből az árak fejében?”⁷

A bér—ár spirál az ipari rendszeren kívül is káros, márpedig a gazdasági életnek ezek a szektorai jelentősen hozzájárulnak a közfelfogás kialakulásához. Ide tartoznak a farmerek, köztisztviselők, önálló tevékenységet folytatók és a kisvállalatok alkalmazottai. Ha a bérek felszórólják az árakat és az árak a béreket, az ipari rendszeren belül automatikusan lépést tudnak tartani mindazok, akik a megnövekedett összegeket kapják. Akármilyen gyorsan rohan egy autó, a benne ülő utas minden emberi számítás szerint a kocsival együtt ér célhoz; sokkal rosszabb helyzetben van az az ember, aki az autó mellett futva akar lépést tartani. A belső emberek tehát védelmet élveznek a reáljövedelem csökkenésével szemben, a kívülállók azonban nem. Általában, aki az egyetemes infláció következtében nagyobb jövedelemhez jut, a többletet sohasem átfogó gazdasági okokra vezeti vissza, hanem saját szorgalmának és érdemeinek tulajdonítja; a többletet elszípkázó magasabb árakért viszont az ország rossz gazdaságpolitikáját teszi felelőssé. Végül pedig számos olyan jövedelmi kategória is van — például városi alkalmazottak, kórházi és könyvtári dolgozók, különféle nyugdíjasok stb. —, akiknek a jövedelme sohasem emelkedik érezhetően és a legtöbb joggal panaszkodnak az áremelkedés miatt.

Az ötvenes években a közgazdasági viták nem csupán az infláció problémája körül forogtak, hanem megpróbálták a felelősséget is ide-oda tologatni. A részvénytársaságok a szakszervezetek túlzott bérköveteléseit kárhoztatták, a szakszervezetek viszont a részvénytársaságok mohó és monopolisztikus árait.⁸

⁷ A. H. Raskin: *The Squeeze of the Unions*. *The Atlantic Monthly*, 1961. árpilis. Idézi Bowen: Id. mű. 8. old. A szerző itt az acélipari munkások szokványos magatartását kommenteálja.

⁸ Lásd Schultze érvelését: Id. mű.

A demokraták a republikánus kormányzatot tették felelőssé, a republikánusok a korábbi demokrata kormányt és a Kongresszust. Olyanok is akadtak, akik a bér—ár spirált kommunista összeesküvésnek minősítették a pénz megrontására, főttisztelendő Gerald L.K.Smith pedig egyszerűen a zsidókat vonta felelőségre.

A bér—ár spirál valójában természetes ellenpontja a munkanélküliségnek. Utóbbi olyankor lép fel, amikor nem kielégítő a kereslet, míg a spirál olyankor, amikor a kereslet túl nagy, de sajnos olyankor is, amikor éppen csak kielégítő. A közvélemény mind a munkanélküliséget, mind az inflációt a kudarc jelének tekinti. Ezen a ponton kapcsolódnak be újra a közgazdászok, akik — egyéni ízlésüktől függetlenül — mégiscsak kénytelenek figyelembe venni a nagyközönség véleményét. A közvélemény pedig sem az inflációra, sem a munkanélküliségre nem talál mentséget. És mivel a gazdasági rendszer teljes foglalkoztatottság mellett nem stabil, nem marad más hátra, mint az állami ellenőrzés. Bármily sajnálatos, nem lehet megkerülni. Ezt kénytelen-kelletlen felfedezték a piac legbuzgóbb bajnokai is, mihelyt Washingtonban állást vállaltak a gazdasági tanácsadók testületében, vagy más felelős poszton találkoztak a kiábrándító valósággal. Rájöttek, hogy mindaddig, amíg posztjukat betöltik, félre kell tenniök minden olyan elképzelést, hogy fenn lehet tartani a teljes foglalkoztatottságot állami beavatkozás nélkül is. Az ilyen eszméket csak akkor lehet újból előszedni a sutból, ha ismét visszatérnek az egyetemi oktatás biztonságos keretei közé.

5.

Minthogy valamennyi érdekelt csoport a szabad piac fontosságának elvét hangoztatja, de a gyakorlatban szüksége van az ellenőrzésre, egyedüli megoldásként az kínákozott, hogy a gyakorlatban érvényesüljön az ellenőrzés, míg elméletben továbbra is hirdessék a piac szabadságát. Ezt a szemantikai győzelmet

elősegítette a régi felismerés is, hogy a szükség törvényt bont és a gyakorlatban sokszor elengedhetetlen, ami elvben megengedhetetlen.

A helyzet kialakulásához hozzásegített az ipari rendszer dinamikus technikai fejlődése is. A nagy tőkefelhasználással egyetemben ez biztosítja az egy dolgozóra eső termelés progresszív növekedését, iparáganként persze változó mértékben. A termelékenységek emelkedése ugyanakkor módot ad az évi béremelésekre anélkül, hogy emelkednének az árak vagy csökkenne a vállalati kereset. Tűrhetően magas bérnívó mellett — ha tehát nem jelentkezik a fizikai szükség — a dolgozók inkább hajlandók elfogadni a mérsékelt béremelést stabil árakkal, semhogy a nagyobb kereset egy részét az emelkedő megélhetési költségek elvonják. Ha pedig a részvénytársaságnak nem kell számolnia az önköltség emelkedésével, a maga részéről is megkötheti az alku, változatlanul tarthatja az árakat. Az államnak nincs tehát egyéb feladata, mint a határozott kezdeményező szerepét játszani ebben a szabályozási folyamatban.

Ez a kezdeményezés volt talán John F. Kennedy elnök kormányzatának legjelentősebb gazdasági újítása. A gazdaságpolitikával foglalkozók már a Kennedy-kormányzat első napjaiban felismerték, hogy a teljes foglalkoztatottságot csak úgy lehet megközelíteni, ha egy speciális mechanizmus gondoskodik a korlátok felállításáról. A szakszervezetekhez és a munkáltatókhoz intézett általános felhívásokat az önmérsékletre már sokszorosan kipróbálták: precíz definíciók hiányában az összes érdekeltek arra hivatkoztak, hogy magatartásuk amúgy is megfelel az önmérséklet követelményeinek. 1961 szeptemberében az Egyesült Acélipari Dolgozók Szakszervezete (United Steel Workers) kollektív szerződésekről tárgyalt az acélipari vállalatokkal. Kennedy elnök felszólította a szakszervezetet, hogy csak annyit követeljen, amennyit a vállalatok a termelékenység növekedéséből eredő haszonból tudnak megfizetni. Az acélipari vállalatokat ugyanakkor felszólította, hogy ne változtassák meg az árakat. 1962 januárjában az elnök évi gazdasági beszámolójában rész-

letesen ismertette politikáját és a végrehajtás módozatait: „A nem inflációs bérlpolitikának mindenekelőtt azt kell figyelembe vennie, hogy a bérkategóriák (beleértve a járulékos juttatásokat) emelkedése az egyes iparágakban nem haladhatja meg az általános termelékenység emelkedésének trend-értékét.”⁹ 1962 áprilisában, az elnök javaslatainak általában megfelelő bérszerződések megkötése után, az acélipari vállalatok — élükön a United States Steel Corporation — az acélárak tonnánként átlag hatdolláros emelését határozták el. A kormány erős nyomása, a közvélemény és az üzleti körök ellenállása, valamint az elnök immár történelmi jelentőségű haragos kirohanásai nyomán, az áremelést visszavonták. Ettől fogva éveken keresztül nagyjából elfogadott kormányzati politikává vált kijelölni a bérmozgás „irányjelzőit” — ahogyan nevezni szokás — és megszabni az ennek megfelelő áralakulást. A bértárgyalások mindig pontosan az irányjelzésnek megfelelően történtek, az ipari termékek árai pedig stabilnak mutatkoztak.

6.

Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az ipari rendszer tervezéséhez alkalmazkodó különféle állami eljárások közül, a bérek és árak ellenőrzése áll a legkevésbé szilárd talajon. Ennek oka részben az, hogy — az elmélet és a gyakorlat között mutatkozó eltérés miatt — nem történt idáig kellő erőfeszítés az ellenőrzés igazán hatékony rendszerének kidolgozására. Hivatalos alkalmakkor az üzletemberek, sőt a szakszervezeti vezetők egy része továbbra is azt kénytelen hangoztatni, hogy csak a szabad piacon van bizalmuk. Ugyanez áll a közgazdászokra. Nem könnyű az efféle beidegzett szertartásokról áttérni olyan gyakorlati intézkedésekre, amelyek biztosítják az állami „irányjelzők” feltétlen figyelembevételét. A harmincas években, amikor a közgazdászok még

⁹ Az elnök gazdasági beszámolója, 1962. január.

erősen ragaszkodtak a szilárd pénzügyi politika kánonjaihoz, néhányan már magukévá tették a Keynes-i rendszer következtetéseit és nekifogtak, hogy kidolgozzák a gyakorlati megvalósítást az adópolitikában. Ez radikális felfogásnak minősült ugyan, de mégsem becstelenségnek. Ezzel szemben a bér- és árellenőrzés módszereit kidolgozni súlyosan diffamáló dolog. Ilyesmire csak akkor vetemedhet az elméleti közgazdász, ha közhivatalt tölt be. Még olyankor is jobban teszi, ha óvatosan mellőzi az ellenőrzés kifejezést (amelyet könyvünkben használunk) és csak korlátozásról beszél. Ideológiai szempontoktól függetlenül, a vállalatok és szakszervezetek csak úgy hajlanak az ellenőrzésre, ha az lehetőleg gyengén nyilvánul meg. A pusztá intő szót persze nem lehet túl komolyan venni: „Ezek az irányjelzők . . . nem bírnak törvényerővel és az elnök hiába ráncolja a szemöldökét, ezzel nem oldhatja meg a teljes foglalkoztatottság és árstabilitás dilemmáját.”¹⁰

Ha az ideológia nem szankcionálja a gyakorlatot, felmerülhet az a veszély is, hogy egy napon felelős pozícióba kerül valaki, aki cselekedeteiben is ragaszkodik a szabad piac elvéhez. Kijelentheti például, hogy a szabad vállalkozás isteneit csak úgy lehet kiengesztelni, ha megszűnik mindenfajta beavatkozás a bérek és árak alakulásába. Ha ez bekövetkeznék, újólág tapasztalnunk kellene, hogy a kereslet szabályozásának és a teljes foglalkoztatottságnak a követelményei mellett, elkerülhetetlen az infláció.¹¹

Végezetül 1966-ban, amikor e sorokat írom, már világosan megmutatkozik az a veszély is, hogy a bér- és árkorlátozástól többet várnak, mint amennyit megoldani képes. Ez a korlátozás ugyanis voltaképpen nem akadályozza meg az inflációt; mindössze oda-
hat, hogy valahányszor a kereslet biztosítja a teljes vagy majd-

¹⁰ Samuelson: Id. mű. 792. old.

¹¹ Korábban lehetségesnek tartottam, hogy megfelelő munkanélküliség mellett, a munkanélküliségnek bizonyos mennyiségét, amely még összefér az árak stabilitásával, társadalmilag és politikailag elfogadhatóvá lehet tenni. Lásd: *The Affluent Society*. 298–307. old. Ma már kételkedem ebben.

nem teljes foglalkoztatottságot, a bér- és árspirál ne vezethessen inflációs áremelkedéshez — olyanhoz, amely a termékek széles körét érinti és nem áll kapcsolatban a termelés növekedésével. A keresletnek azonban nem szabad ezt a mértéket erősen meghaladnia. Ha túl magas, akkor az ipari rendszeren kívüli áremelések, a munkaerőhiányból eredő versengés, a rövid lejáratú vagy preferenciális szállításokért adott különjuttatások és a szakszervezetek igyekezete, hogy részt kapjanak a magas haszonból, a korlátozások letöréséhez vezet. Ennek ellensúlyozására nincs más mód, mint növelni az adókat vagy csökkenteni az állami kiadásokat a kereslet visszaszorítása érdekében. Ezek bizony fájdalmas akciók. A kereslet szabályozása politikailag aszimmetrikus jellegű: növelése sokkal egyszerűbb, mint a visszaszorítása. Éppen ezért a túl erős globális kereslet esetén megghiúsuló bér- és árkorlátozás továbbra is veszélyt jelent az ipari rendszert szolgáló eszköz működésében.

7.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy felmerülnek nehézségek, átmeneti kudarcok vagy visszakoázások, a bér- és árkorlátozás mégis múlhatatlanul szükséges az ipari rendszer működéséhez. Láttuk, hogy sem az infláció, sem a munkanélküliség nem elfogadható alternatívák. Éppen ezért nem létezik olyan fejlett ipari társadalom — legyen az szocialista, nem szocialista vagy éppen a szocializmus ellensége —, amely ilyen szabályozás nélkül működhetne. Ez alól az Egyesült Államok, a legfejlettebb ipari társadalom, sem lehet kivétel.

Az ellenőrzés szükséglete az ipari tervezés apparátusából következik. Tudjuk, hogy a tervezés a piac által kialakított árak helyébe a cég által meghatározott árakat állítja. Az iparágban működő többi céggel való hallgatólagos együttműködés alapján, a vállalatnak bőven van hatalma, hogy megszabja és fenntartsa a minimális árakat. Európában a kartelleknek módjukban

áll a bírósághoz fordulni ilyenfajta támogatásért, de erre nincs is okvetlenül szükség. A cég, mint tudjuk, ellenőrzést gyakorol az árumennyiség fölött is, amelyet az általa kialakított áron megvásárolnak. Az egyes termék keresletének és a globális keresletnek hatékony szabályozása mellett, a minimális árak feltétlenül biztonságosak: nincs komoly veszélye annak, hogy akár a konkurrencia, akár a kereslet hiánya letörhetné őket.

Ez a fajta árszabályozás azonban csupán az árcsökkenéssel szemben nyújt védelmet. Nem foglalja magában a szakszervezeteket is, tehát nem véd a nekik tett engedményekkel és a párhuzamos áremelkedésekkel szemben. Ilyen esetekben egy vállalat egyedül nem képes orvosolni a helyzetet; ha tudja is, hogy más cégek eltekintenek a valamennyiük számára katasztrofális árcsökkentéstől, arra nem számíthat, hogy a többi is ellenáll a béremelési követelésnek és lemond a vele járó áremelésről. Ebben már csak azért sem lehet biztos, hiszen az áremelés, ha nem is kellemes a tervezés és az egész gazdasági élet számára, semmi esetre sem katasztrofális. A piactól sem remélhető többé, hogy biztosítja a korlátozásnak ezt a még hiányzó utolsó láncszemét, hiszen az árak és a kereslet megtervezése folytán elvesztette minden jelentőségét. Nem marad hátra egyéb, csakis az állam. Végeredményben tehát az egyedüli lehetőség, hogy az állam nyújtsa a végső biztosítékot a tervezés struktúrájához.

A cégek megszabják a minimális árakat, manipulálják a keresletet meghatározott termékeik számára, az állam szabályozza a globális keresletet és megszabja a bérek és árak maximális szintjét — ezzel az ipari rendszer tervezési struktúrája tökéletessé vált. Mindössze arról kell gondoskodni, hogy mindenki változatlanul szabad piacgazdálkodásnak minősítse.

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a maximális árakat meghatározó jelenlegi apparátus gyengesége nem bizonyulhat komoly akadálnak. A vállalkozó cége felett még a piac uralkodott, a piac szabályozta működését. Ennek következtében ez a vállalat jelentős függetlenséget élvezett az államtól és igen fontos probléma volt, hogy az államhatalom miként avatkoz-

hatna bele a cég működésébe. A vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság óriási obstrukciót, kemény ellenállást fejthetett ki az állammal szemben. Hasonló függetlenséget a kiforrott részvénytársaság – mint az átfogó tervezési struktúra egyik része – nem élvez. Ez a fajta vállalat azonosítja magát a társadalmi célokkal és azokat a maga szükségleteihez idomítja; nem harcolhat tehát az ellen, amivel ilyen szoros kapcsolatban áll. Konkrétabban szólva, az állam csak akkor képes hatékonyan szabályozni a keresletet, ha a gazdaság állami szektora viszonylag nagyméretű. Ennek megfelelően az állam igen fontos fogyasztó és különleges szerepe van a legfejlettebb technika előmozdításában, amely meghaladná az ipari tervezés lehetőségeit. Ilyen körülmények között a kiforrott részvénytársaság függetlensége még inkább korlátozódik és a vállalat alapvetően függ az államtól, nem is engedheti meg magának a szembeszegülés fényűzését. Jóllehet az állam céljait messzemenően a saját szükségleteihez idomíthatja, de – akárcsak a kormányzat valamelyik minisztériumának – mégsem áll módjában olyan célokat követni, amelyek ellenkeznek az állam céljaival. Az állam túl sokféle formában tagadhatná meg tőle döntő szükségleteit. És minthogy a többi kiforrott részvénytársaság is azonosítja magát a társadalmi célokkal, amelyek az adaptálás során kristályosodtak ki, a szembeszegülőt a többi antiszociálisnak, a vele szemben alkalmazott szankciókat pedig jogosnak fogja tartani.¹² Elképzelhetetlen tehát, hogy ilyen kérdésekben a kiforrott részvénytársaságok frontba tömörüljenek az állammal szemben.

¹² Jó példa erre az acélipar – 1962-ben a U.S. Steel és 1966-ban a Bethlehem – próbálkozása, hogy áttörje az árkorlátozásokat. Ezek az erőfeszítések régebbi vállalkozói magatartást tükröztek. A kormány mindkét esetben azzal fenyegetőzött, hogy élni fog a hatalmával, amelyet mint jelentős üzletfél élvez – jóllehet az acéliparban nem is olyan nagy fogyasztó, mint sok más iparágban. Az idézett esetekben a közvélemény, de még az üzleti körök jó része is, antiszociálisnak minősítette az acélvállalatok magatartását vagy legalábbis úgy vélte, hogy igen rossz propagandát csinálnak önmaguknak. Lásd erről Richard Austin Smith: *Corporations in Crisis*. Doubleday, New York, 1963. 157. és köv. old.

Az oktatók és tudósok rendje

1.

Miközben az amerikai szakszervezetek jelentősége háttérbe szorul, gyors ütemben fejlődik az oktatók és a kutató tudósok csoportja. Ez a csoport egyfelől érintkezik a technostruktúrában dolgozó tudósok és mérnökök kategóriájával, másfelől a köz-tisztviselőkkel, újságírókkal, írókkal és művészekkel tart rokon-ságot. Az ipari rendszer a legközvetlenebbül az iskolák, főiskolák, egyetemek és kutatóintézetek oktatóival és tudósaival áll kapcsolatban. Utóbbiak nagyjából úgy viszonyulnak az ipari rendszerhez, mint egykor a bank- és finánc-tőke a fejlődő iparhoz, annak korai szakaszában. Amikor a tőke volt a döntő tényező, csakhamar létrejött a bankok, takarékpénztárak, biztosító társaságok, tőzsdei ügynökségek és beruházási bankházak hatalmas hálózata, hogy mobilizálja a megtakarításokat és kielégítse a felmerült igényeket. ~~A kiferrott részvénytársaság körülményei között a termelés döntő tényezője, mint láttuk, a megfelelő számú szakképzett munkaerő. Ennek biztosítására alakult ki az~~ oktatási intézetek megfelelő hálózata, hogy eleget tegyen az igényeknek. A változás kellőképpen tükröződik a társadalom értékrendjében is: amikor a tőke és a megtakarítás volt a döntő, a takarékoság minősült a legfőbb társadalmi erénynek. Senki sem törődött azzal, hogy a lakosság túlnyomó része a legsötétebb tudatlanságban élt és halt meg. Amióta a szakképzett munkaerő vált a legfőbb tényezővé, a takarékoság, mint erény, teljesen kiment a divatból, szinte elavultnak, sőt különködésnek minősül. A műveltség viszont a legfőbb jó az új értékítélet szerint.

Mint korábban a pénzügyi körök, manapság az oktatók és tudósok rendje¹ élvezi a tekintélyt, amelyet az általa biztosított produktív tényező kölcsönöz. Ez is a hatalom egyik forrása, legalábbis potenciálisan. Az oktatók és a tudósok, akárcsak korábban a finánciókések, komoly pozíciókhoz jutnak az állami apparátusban. A továbbiakban tehát az oktatók és tudósok rendjével, befolyásuk okaival és a technostruktúrához, valamint az államhoz fűződő kapcsolataikkal fogunk foglalkozni.

2.

A párhuzamot az egykori finánciókések és a mai oktatók és tudósok között nem szabad túlzásba vinni. Igaz, mindkét csoport a döntő termelési tényezővel való kapcsolatának köszönheti (illetve köszönhette) tekintélyét és befolyását; a fináncióke azonban úgy gyakorolta a hatalmát, mint valaki, aki a csapon tartja a kezét: megindíthatta, illetve elzárhatta a felhasználók elől a tőke folyósítását. Meg kell jegyeznünk, hogy e hatalom gyakorlatában gyakran csálnak a külsőségek. A hatalom gyakorlásával együttjár bizonyos méltóságteljes magatartás. Ha valaki aláveti magát egy másik ember akaratának, annyit legalább elvárhat, hogy az érdekeltek megőrizték a komolyságukat. Ennek értelmében a pénzügyi tranzakciók – új részvények vagy kötvé-

¹ Nincsen megfelelő megjelölés erre a népes csoportra, amely oktatói és a technostruktúrától független tudományos kutatómunkát végez. Politikai eszmefuttatásokban az írókkal és költőkkel veszik egy kalap alá és entellektüeleknek vagy „tojásfejűeknek” mondják őket. Az első megjelölés felhangjai következtében túl korlátozott, de mindenesetre túl nagyképű. A második éppen az ellenkezője – túl komolytalan. Új fogalmak megalkotásával óvatosan kell bánni, amúgy is túl sok szavunk van már, s az újak inkább zavarólag hatnak. Éppen ezért kisajátítottam és némileg módosítottam Don K. Price professzor barátom szóhasználatát, aki a tudományos közösségről (beleértve az ipar és a kormányzat által foglalkoztatottakat is) mint „tudományos rendről” beszél. (Sokat köszönhetek ilyen címmel megjelent művének (Harvard University Press, Cambridge, 1965.).

nyek kibocsátása, új hitelforrás igénybevétele — máig is ünnepélyes keretek között történnek, pedig valójában nem sokkal bonyolultabbak, mint például egy írógép megvásárlása és bőven állnak rendelkezésre alternatív lehetőségek is. Az ünnepélyesség azokból az időkből maradt fenn, amikor még tényleges hatalom volt a fináncióke kezében. Nagyjából ugyanilyen jellegű azoknak a ceremóniáknak a többsége is, amelyekhez a manapság túlnyomórészt miniszteriális funkciókat betöltő központi bankok ragaszkodnak.² E külsőségek miatt nem szabad szem elől tévesztünk a valóságot, azt, hogy igazi hatalmuknak befellegzett.³

Az oktatók és tudósok rendje nem olyanféle ellenőrzést gyakorol a szakemberkínálat felett, mint egykor a bankár a megtakarítások felett. De azért bizonyos mértékig befolyásolhatja a saját embereit abban, hogy miféle munkát vállaljanak és ez sem jelentéktelen hatalom. Befolyásuk túlnyomó része azonban leginkább abból ered, hogy az oktatók és tudósok száma igen gyorsan növekszik, aminek politikai konzekvenciái vannak, hiszen ennek a csoportnak minden másnál több köze van a tudományos fejlődéshez és szinte egyedülálló szerepet játszik a társadalom megújításában. Ezeket a szempontokat kell tehát a következőkben megvizsgálnunk.

Már jócskán benne jártunk a huszadik században, amikor az Egyesült Államokban a pedagógusok még mindig igen kevesen voltak és főként elemi oktatással foglalkoztak. Ez a helyzet csak a legutóbbi időkben változott meg. A főiskolai és egyetemi oktatók száma 1900-ban 24 000 volt, 1920-ban 49 000-re emelkedett és mire évtizedünk végére érünk 480 000 lesz a számuk,

² Az a követelés, hogy az Egyesült Államokban a Központi Bank, legalább névlegesen független legyen a szövetségi kormányzattól, hasonló nosztalgiából fakad. Azokra az időkre utal, amikor a Központi Banknak még módjában állt megkönnyíteni, illetve megakadályozni a kormányzat kölcsönügyleteit, vagyis ellenőrzést gyakorolni a kormányzati adópolitika és az állami kiadások felett.

³ Meg kell jegyeznünk, hogy a Központi Bank hatalma csak akkor érvényesülhetett, amikor nem kínálkozott más alternatíva, de amióta tökebőség uralkodik és a cégek belső megtakarítások állnak rendelkezésre, ilyen alternatívák mindig rendelkezésére állnak.

vagyis mindössze hetven év alatt a húszszorosára emelkedett. Míg 1900-ban csak 238 000 volt az amerikai főiskolai és egyetemi hallgatók száma, addig 1959-ben már 3 377 000 és 1969-ben 6 700 000-rel kell számolni. 1900-ban mindössze 669 000 középiskolás volt az Egyesült Államokban, 1959-ben már 9 271 000 és 1969-ben 14 600 000 lesz a számuk.⁴ Az ipari rendszer fejlődésének korai szakaszában nem sok fejlett műszaki és egyéb szak tudással rendelkező emberre volt szükség. A főiskolákon és egyetemeken főként orvosokat, jogászokat, teológusokat, állatorvosokat stb. képeztek ki, hogy a jómódú emberek gyermekei hozzájuthassanak az illendő kulturáltsághoz.

Az ipari fejlődés korai szakaszában – az Egyesült Államokban még a XX. század első évtizedeiben is – a pedagógusok nemcsak szám szerint voltak kevesen, de gazdaságilag is alacsonyabb rendű kasztba tartoztak. A magán főiskolákon és egyetemeken a felsőbb oktatás költségeit a gazdagok fedezték, akár kegyes adományok képében, akár csemetéjükért fizetett tandíjak formájában. Mindenki természetesnek tartotta, hogy a pénz ezen a területen csakúgy, mint egyebütt bizonyos tulajdonjogokat biztosít. E jogokat persze elsősorban olyanok gyakorolták, akik amúgy is hozzá szoktak a pénzzel járó hatalomhoz, vagyis az üzleti vállalkozók. „A modern civilizált társadalom nemigen hajlandó fontos érdekeit másokkal képviseltetni, mint anyagilag megalapozott emberekkel, akik jelentős vagyont szerezve, illetve annak birtokában bebizonyították, hogy akadémikus ügyek irányítására is hivatottak.”⁵ Ezt a magánoktatási intézményeknél elfogadott elvet utóbb az állami főiskoláknál és egyetemekenél is alkalmazták: minthogy a tanulás sok pénzbe került és azt jelentette, hogy csak későn lehet megkezdeni a pénzkereső tevékenységet, a

⁴ Az adatok a közegészségügyi, művelődési és jóléti minisztérium oktatásügyi hivatalától származnak. Az oktatásra fordított összkiadások mai dollárértékben számítva 1900-ban mintegy 275 millió dollárt tettek ki, 1970-ben pedig becslések szerint elérik a 42,5 milliárd dollárt.

⁵ Thorstein Veblen: *The Higher Learning in America*. Feljegyzés az üzletemberek által irányított egyetemekről. Academic Reprints, Stanford, 1954. 67 – 68. old.

felsőoktatási intézmények az átlagosnál magasabb jövedelmű emberek fellegvárai lettek.

A financiaális elsőbbség doktrínáját, amely szerint azokat illeti a legfőbb hatalom, akik a számlákat fedezik, akadémiai körök persze nem voltak hajlandók teljes mértékben magukévá tenni. Az oktatók elvben – sőt esetenként a gyakorlatban is – ragaszkodtak a véleménynyilvánítás jogához, talán még bírálták is azokat, akiknek a fizetésüket köszönhatték. Ezzel a tendenciával párhuzamosan jelentkezett az eltérő célok éles konfliktusa. A vállalkozó ugyanis kizárólag pénzzel képes lemérni a sikert, aszerint ítéli meg az embereket, hogy mennyit keresnek. Akadémiai körökben ez a mérce, tekintettel a szerény fizetésekre, a tömeges kudarc beismerését vagy tetemes költséget jelentett volna. Az oktatók egy része tehát időnkint nyíltan beismerte vagy hallgatólag tudomásul vette alacsonyabbrendűségét, míg más részük a vállalkozók pusztán anyagi szempontjainál szellemileg igényesebb, esztétikailag kifinomultabb célokat hangoztatott. Az üzletemberek persze rossznéven vették az ilyesmit és egészen a legutóbbi időig gyanakvás és kölcsönös ellenszenv uralkodott az üzleti, illetve akadémiai körök viszonyában, amely időnkint kisebb konfliktusok kirobbanásához vezetett.^{6, 7}

⁶ Az ebből eredő feszültség kiterjedt magukra az egyetemekre és főiskolákra is. A felsőoktatási intézetek vezetői meggyőződésből vagy kényszerűségből védelmükbe vették a főiskolai gondnoki tanács és általában az üzleti körök értékrendjét. Emiatt gyakran magukra vonták a tanszékek gyanakvását és lenézését. Érdekes helyzetben voltak a kereskedelmi főiskolák és kereskedelmi tárgyakat oktató tanszékek. Az egyetemi oktatók egészen az utóbbi időig általában másodrendű állampolgároknak minősültek, amit részben az oktatott tantárgyak állítólagos lényegtelensége hozott magával. De a kereskedelmi szaktárgyakat előadó egyetemi tanárnak ráadásul még az üzleti vállalkozó céljait is el kellett fogadnia, sőt hirdetnie anélkül, hogy anyagi előnyeit élvezhette volna. A legrosszabb helyzetben volt tehát: vállalnia kellett a tudományos élet viszonylagos szegénységét anélkül, hogy legalább felsőbbrendű céljaira hivatkozhatott volna.

⁷ Hasonló oka van a művész és a független értelmiségi elidegenedésének az üzleti köröktől. Az üzletemberek a szellemi munkát is csak a saját anyagi értékrendjük alapján voltak hajlandók megítélni. Abban a társadalomban, amelyben az oktatási és kulturális név a fejlődésnek indult

A konfliktust tovább súlyosbította, hogy a főiskolák és egyetemek játszották a legfőbb szerepet az amerikai társadalmi élet megújításában. Az Egyesült Államokban ugyanis éppen azok, akik nagy befolyással bírnak a törvényhozásban, az üzleti, szakszervezeti és hivatásos politikai életben, társadalmi vonatkozásban gondolatszegények és viszonylag fantáziátlanok. Egyes önálló reformerek vagy az államapparátusban dolgozó személyek szolgáltak ugyan szociális változást sürgető eszmékkel, de az ilyen változások legfőbb forrása hosszú éveken keresztül az egyetemi élet volt.

Az iparosítás korai szakaszában ezek az eszmék mindenekelőtt a méltányosabb, humánusabb vagy igazságosabb ipari fejlődést célozták. A tanáremberek sokkal világosabban látták e reformok szükségességét mint azok, akik az oktató személyzet kenyéradójának tekintették magukat. Utóbbiak kénytelenek voltak eltűrni, hogy a főiskolai és egyetemi oktatók a monopolhatalom korlátozását, a természetes monopóliumok árainak vagy árszabásainak szabályozását hirdessék, buzdítsák és védelmükbe vegyék a szakszervezetet, progresszívabb adókat javasoljanak, támogassák a farmerek jobb anyagi feltételeit, javasolják a természeti kincsek ésszerűbb kiaknázását, szabályozzák a munkafeltételeket, sőt időnkint a magánvállalkozás megszüntetéséről beszéljenek a tudományos szabadság nevében. Ráadásul a reformtörekvések nem maradtak meg akadémiai berkekben, hanem sokszor igen nagy visszhangot keltettek.

Nem vitás, hogy a kényelmetlen nézeteket gyakran sikerült agyonhallgatni vagy elnyomni. Az akadémiai megnyilvánulásokat „a tisztas és konzervatív középosztályban uralkodó nézetek-

ipari rendszer szükségleteihez igazodott, a közízlés nem állt valami magas fokon. Ráadásul az új kulturális termékeknek alig volt piacuk, még ha nem is voltak különösebben magasrendűek. A művész vagy értelmiségi munkájának anyagi ellenértékét igen alacsonyan szabták meg, ezért kénytelenek voltak maguk értékelni műveiket és az üzletemberek értékrendjét, mint eredendően hamisat, vulgárisat vagy naivat elutasítani. Ezekkel a jelzőkkel a burzsoá ízlést jellemezték. Lásd Seymour Martin Lipset; Political Man. Doubleday, New York, 1960. 318. és 319. old.

hez és előítéletekhez igazították, különös tekintettel a jelentő-
anyagi eszközökkel bíró tekintélyes állampolgárok kiváltságo-
sabb csoportjára”.⁸ Ez azonban mégsem sikerült maradéktalan-
ul. A vállalkozói üzlet számára igen sérelmes törvények és
eljárások indultak ki akadémiái köröktől: monopóliumellenes
törvények, a pénzpiac működését szabályozó intézkedések, a
legkülönbébb szociális rendszabályok, a progresszív adózást
bevezető lépések.

A történészek általában vesztes félként ábrázolják a nincste-
len, alárendelt és gyenge akadémiái réteget az ipari fellendü-
lés korai időszakában. Visszatekintve mégsem lehetünk olyan
biztosak benne, hogy valóban így volt. Éppen a társadalmi újí-
tásokban játszott szerepe folytán ez a réteg talán valójában
sokkal többet adott, mint amennyit kapott. Ezt a körülményt
részben elhomályosította, hogy az ipari fejlődés történetét éppen
az akadémiái réteghez tartozók írták meg, ami egymagában
véve is hatalommal ruházta fel őket, de hozzájárult az is, hogy
befolyásuk egészen másként érvényesül, mint az üzleti köröké.
Az anyagi hatalom mindig durván nyilvánul meg: megfizeti az
egyetértést, vagy anyagi szankciókkal fenyegeti az eltérő véle-
ményt. Ezzel szemben a reformjavaslatok először hóbortos és
valószínűtlen ötletként merülnek fel, majd híveket nyernek,
fontos követeléssé válnak és végezetül már az alapvető emberi
jogok közé tartoznak. Nem könnyű hatalmat tulajdonítani azok-
nak, akik ilyen folyamatot elindítanak.

Pedig a továbbiak megértése szempontjából fontos a felismerés,
hogy a társadalmi újításokra való képesség hatalommal ru-
házza fel mind azokat, akik rendelkeznek vele. Egyelőre eléged-
jünk meg azonban annyival, hogy ez a képesség egykor nyomós
okot szolgáltatott a konfliktusokra a vállalkozók, illetve az
akadémiái körök között.⁹

⁸ Veblen: Id. mű, 194. old.

⁹ Ez magyarázza, hogy az Egyesült Államokban a konzervatív szer-
vezetek és egyének szinte rögeszmeszerűen foglalkoznak az oktatás
kérdésével és kivált az egyetemeken tanított eszmékkel. Ezek a csopor-

A technostruktúra kialakulásával alaposan megváltoznak a kapcsolatok a gazdasági vállalkozásokban dolgozók, illetve az oktatói és tudományos rend-tagjai között. Mindenekelőtt megszűnik a motivációban jelentkező éles konfliktus. Az oktatókhoz és tudósokhoz hasonlóan a technostruktúra sem kizárólagos vagy akárcsak elsőrendűen anyagi ösztönzés alapján dolgozik. Mindkét réteg társadalmi célokkal azonosítja magát, illetve olyan szervezetekkel, amelyek ilyen célokat követnek. Azt is feltételezhetjük, hogy mind az egyik, mind a másik réteg saját céljaihoz igyekszik idomítani a társadalmi célokat. Ha vannak is közöttük különbségek, ezek nem a motivációs rendszerben, hanem a célok tekintetében merülnek fel.

Manapság az oktatói és tudományos réteg számszerűleg sem csekély többé, sőt nagyon is népes. Megélhetését tekintve nem függ többé magánemberektől, hiszen többnyire az államtól kapja a fizetését. A magánemberek befolyása egyéb tekintetben is erősen gyengült. Annak idején a vállalkozó, jól fejlett bírtoklási ösztönei mellett komoly vagyonnal is rendelkezett. Ezzel szemben a technostruktúra tagjait talán nagyvonalúan fizetik és a tőkegyarapodásból is jelentős bevételük van, de általában nincs számottevő vagyonuk. Ha magánosoktól akarnak pénzt szerezni, az egyetemi köröknek az úgynevezett régi gazdagokhoz, vállalati tulajdonosokhoz kell fordulniuk. Utóbbiak, ha nem közoktatási célokra fordítják vagyonuk egy részét, adóban kénytelenek odaadni, ami nem jelent sokkal kisebb veszteséget. De mivel a

tok a vállalkozói magatartást tükrözik: buzgó elismerésre találunk az önálló olajkereskedőknél vagy ingatlanügynököknél, de a technostruktúra tekintélyes tagjai lenézik őket. Az okvetetlenkedők egyébként joggal állítják, hogy a főiskolák és egyetemek jelentős befolyással bírnak és bölcsői mindazoknak az eszméknek, amelyek a konzervatív körök hanyatlását előidézték. Bármilyen kellemetlen ez a megnyilvánulás, a saját szempontjukból érthető. A tudomány embereitől elvárhatjuk a bölcsességet: ne reménykedjenek benne – mint a múltban sokszor tették –, hogy eszméik befolyást gyakorolnak és amellet mentesek maradhatnak a támadásoktól.

tulajdonosoknak ma már alig van szavuk a részvénytársaság ügyvitelében, nem is igen képviselik a vállalat szempontjait. Ellentétben a régi vállalkozóval, azt sem várják el többé, hogy az anyagi támogatás fejében befolyást gyakorolhassanak. A részvénytársasági tulajdonnal szerzett tapasztalatuk alapján tudják, hogy a vagyon nem biztosít ilyen beleszólást.

Ugyanakkor a technostruktúra egyre inkább függ az oktatói és tudományos rend tagjaitól, hiszen tőlük várja a kiképzett munkaerőt. Szoros kapcsolatban kell állnia a tudósokkal már csak azért is, hogy lépést tudjon tartani a tudomány és a technika legújabb fejleményeivel. Ellentétben a vállalkozói részvénytársasággal, a kiforrott részvénytársaságot jóval kevésbé zavarja az oktatók és tudósok szociális kezdeményező kedve. A törvénybe iktatott reformok költségeit – akár jobb egészségügyi ellátásról, a szegények minimális jövedelmének biztosításáról vagy a nyomornegyedek felszámolásáról van szó – át lehet hárítani a fogyasztókra, vagy vissza lehet hárítani a részvényesekre. A részvénytársasági bürokrácia szakemberei, ügyvédek, könyvszakértők, üzemgazdasági szakemberek foglalkoznak a rendeletek értelmezésével, vigyáznak a betartásukra. Az ilyen rendelkezésekből eredő költségeket azelőtt magának a vállalkozónak kellett fedeznie, illetve hadakoznia ellenük. Az adózás és más efféle költségek terhe sokkal könnyebben elviselhető, ha mások vállán nyugszik.¹⁰

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy két igen jelentős társadalmi méretű újítás – a globális kereslet szabályozása, valamint az árak és bérek stabilizációja – rendkívül fontos a tervezés, tehát a technostruktúra sikeres működése szempontjából. A technostruktúra pedig, mint láttuk, nem szokta szem elől téveszteni saját érdekeit.

¹⁰ Részben ezzel magyarázható az orvosok ellenállása a jobb egészségügyi ellátást célzó szövetségi intézkedésekkel szemben. „... Az amerikai gyakorló orvos a vállalkozók mindinkább csökkenő táborához tartozik. Legtöbbjük máig is „önálló üzletét folytat” és érthető módon rossz szemmel nézi, ha beavatkoznak üzleti ügyeibe.” Luis Lasagna: Why Are Doctors Out of Step? The New Republic, 1965. január 2.

Nyilvánvaló, hogy a technostruktúra újkeletű függése az oktatóktól és tudósoktól kifejezésre jut a két réteg kapcsolatában is. Ha manapság egy vezető üzletember tagja egy főiskolai tanácsnak, ez inkább hagyományos megtiszteltetés, de az illetőt már nem tekintik a világi bölcsesség kútfejének vagy a társadalmi konformizmus őrének. Az üzletember szempontjából azért fontos az ilyen pozíció, mert közeli kapcsolatot jelent a tehetség forrásával és módot ad arra, hogy lépést tarthasson a tudomány és technika legújabb fejleményeivel. A részvénytársasági elnök tehát hovatovább csupán hagyományos vagy ceremoniális figura a főiskolák életében; viszont a modern természettudós, matematikus, információs vagy kommunikációs elméleti szakember egyre keresettebb személy a kiforrott részvénytársaságoknál, hiszen útmutatást adhat a tudomány, technika és komputerizálás fontos kérdéseiben. A vállalat igazgató tanácsában egy híres bankár neve valaha azt jelentette, hogy a részvénytársaság hozzájuthat a gazdasági élet tőkeforrásaihoz. Manapság a nyugdíjas tábornokok neve mellett egy neves tudósnek, de legalább egyetemi rektornak kell szerepelnie annak bizonyítására, hogy a vállalat nem marad el a legfrissebb technikai fejlődés mögött.

Társadalmi kérdésekben általában hajlamosak vagyunk a fejlődő értelemnek, erkölcsnek vagy civilizáltabb formáknak betudni, ami valójában a megváltozott körülmények eredménye. Minthogy korábban az akadémiai körök, illetve a vállalkozói cég indítékai és céljai erősen különböztek egymástól, a rámenősebb vállalkozók sűrűn támadták az egyetemi tanárokat, mondván, hogy intellektuális radikálisok, elvont idealisták, érdektelen elméletek gyártói, bujtogatnak az alkotmány és a magántulajdon ellen, nem támogatják kellőképpen az egyéni szabadságot, amely jelen esetben főként a pénzkeresés szabadságát jelentette. Manapság ilyesmi ritkán fordul elő. A technostruktúra tagjai általában kevés kivetnivalót találnak az egyetemi vitákban. Aki mégis arra vetemednék, hogy a vállalkozóéhoz hasonló érzelmeknek

adjon kifejezést, azt óvatosabb kollégái csakhamar figyelmeztetik, hogy feleslegesen megnehezíti mindazok dolgát, akik az egyetemeken új tehetséget toboroznak, elijeszti a legkiválóbb egyetemi tanácsadókat, akik tudásukat, esetleges szakmai titkaiikat képesek más vállalatok javára kamatoztatni.

5.

Hátra van még annak a vizsgálata, hogy az oktatók és tudósok rendje, amely az ipari rendszer követelményeinek köszönheti fellendülését és tekintélyét, milyen mértékben hajlandó annak céljaival azonosítani magát. Általánosításokba nem bocsátkozhatunk, hiszen az oktatók és tudósok rétege korántsem homogén. Láttuk, hogy például a közgazdászok nagymértékben és meglehetősen körmönfontan igazodnak az ipari rendszer céljaihoz és szinte eretnekségnek minősítik az olyan következtetéseket, amelyek nem szolgálják azokat. Ilyen eretnekség például lebecsülni a piac szerepét és a haszon maximalizálását, kihangsúlyozni a hirdetések hatását és kételkedni a fogyasztói szuverenitásban, illetve a szokványos sorrend érvényesülésében, vagy akár nyíltan felismerni a kiforrott részvénytársaság és az állam szoros együttműködését. Hasonló tendenciák nyilván más tudományágakban is érvényesülnek. Feltételezhető, hogy a vegyész, aki idejének nagy részét olyan vállalatoknak szenteli mint a du Pont vagy a Monsanto, azonosítja magát ezeknek a részvénytársaságoknak a céljaival. Valószínű, hogy az egyetemi célokat is befolyásolni tudja és a saját tanszéke már nem az oktatás és a kutatás minőségét, hanem a magán- és állami szerződések számát, kísérleti üzemének nagyságát, a személyzet és a bérlista növekedését tekinti a siker mércéjének. Az ilyen egyetemen a gazdasági fejlődés lett a cél. Ugyanakkor sok más tudományágban — például a humán tudományokban és a társadalomtudományok egy részében — nem játszik szerepet a technostruktúrával kialakult új kapcsolat. Ezek a tudósok ragaszkodnak a régebbi

akadémikus célokhoz, sőt (tekintettel természettudományos kollégáik jómódjára és tetemes mellékkeresetére) egyre hevesebben hirdetik azokat. Szemére vetik természettudományos kollégáknak, hogy túl sokat foglalkoznak konkrét kutatásokkal, nem tartják elsőrendűen fontosnak az ismeretek gyarapítását és továbbadását, mintegy megszegik a tudósok szegénységi fogadalmát. A természettudósok persze felháborodottan hivatkoznak anyagi integritásukra és arra, hogy a számlákat valakinek fedeznie kell. Az ilyenfajta viták ma már szinte minden nagyobb egyetemen mindennaposak.

6.

Léteznek azonban az oktatók és tudósok, illetve a technostruktúra között általánosabb okokra visszavezethető konfliktusok is. Ezek közé tartozik az egyéni magatartás irányításának a kérdése.

Minthogy e konfliktus valódi természetét nem ismerik fel világosan, a vita nagyrészt nem a voltaképpeni okok, hanem a manipulációs módszerek körül forog. A közvélemény irányításához igen nagy szükség van a hírközlés eszközeire, újságokra, plakátokra, a rádióra, de kivált a televízióra. Ahhoz, hogy a figyelmet felkeltsék, ezeket az eszközöket harsány és disszonáns módon kell igénybe venni. Rendkívül fontos, hogy – akármilyen ízléstelen eszközökkel is – kidomborítsák az eladandó áru jelentőségét. Így például a szappannak csak úgy lehet piacot teremteni, ha a fogyasztók figyelmét minden módon felkeltik az egyébként valóban mellékes termék iránt. Óriási jelentőséget kell tulajdonítani a szappan illatának, a szappanhab állagának, a mosott ruha fehérségének és annak, hogy mekkora tekintélyt és megbecsülést kölcsönöz a szomszédok előtt. A beállítás szerint, a háziasszonyok ugyanolyan heves érdeklődést szentelnek ilyen kérdéseknek, mint akár a nem kívánt terhességnek vagy a nukleáris háborúnak. Ugyanez vonatkozik a cigarettákra, has-

hajtókra, fájdalomcsillapítókra, a sörre, autókra, fogkrémekre, csomagolt élelmiszerekre és más hasonló fontosságú fogyasztási cikkekre.

Az oktatók és tudósok, általában a szélesebb körű értelmiség, bizonyos lenézéssel tekint az effajta erőfeszítésekre. A technostruktúra ezzel, de ugyanakkor a kereslet irányításának döntő fontosságával is tisztában van, tehát védekezően reagál és a legkomolyabb ellenvetésekkel próbálja bizonyítani a kérdés jelentőségét a gazdasági rendszer egészséges működése és fennmaradása szempontjából. Ebben egyébként közelebb jár az igazsághoz, mint általában gondolnák.

A következő paradox helyzet alakult ki. A gazdaság sikeres működéséhez okvetlenül szükség van a közönség szervezett ámitására|| Emellett a gazdasági rendszer olyan egyre szélesedő osztályt támogat, amely önmagát e szédelgés felett állónak tartja, elítéli a szellemi korrupciót és lebecsüli azt a szubkultúrát, amelynek fennmaradásához ilyen megtevesztő manőverekre van szükség. Nyilvánvaló, hogy az érintettek sértetten és büntudatosan reagálnak, sőt felháborodnak, hiszen maguk kénytelenek táplálni akadémiai bírálóikat.

Ez a konfliktus valamilyen formában óhatatlan velejárója a tervezésnek, amely megköveteli, hogy a termelő mechanizmus igényei előbbrevalóak legyenek a szabadon megnyilvánuló egyéni akarathoz. Az ilyesmi természetesen kiváltja az egyén nemtetsését. A nemtetszés kifejezésre jut mindazokkal az eljárásokkal és eszközökkel, a hirdetéssel és azt közvetítő tömeghírközlő szervekkel szemben, amelyek az egyén manipulációját végzik. Sajátos módon, a támadás sohasem a voltaképpeni ok, a tervezés ellen irányul.

7.

Végezetül fennáll a rivalizálás és konfliktus lehetősége az oktatók és tudósok, illetve a technostruktúra között a két rétegnek az államhoz fűződő viszonyában is. A technostruktúra tag-

jainak politikai szerepe erősen gátolt, hiszen nem függetlení-
hetik magukat attól a szervezettől, amelynek pozíciójukat kö-
szönhetik, de a szervezetet sem vihetik magukkal a politikai élet-
be. Mégis jelentős közéleti befolyással bírnak, mintegy az állam-
igazgatás meghosszabbított karjaként.

Az oktatók és tudósok rendjét politikailag nem gátolják a
szervezethez fűződő szálak. Ez a csoport számszerűleg is gyorsan
növekszik, de még nem ébredt tudatára kollektív egyéniségé-
nek, hiszen oly sok éven át a vállalkozói hatalom árnyékában
kellett élnie. Az emberek ma még részben tisztességesen tűnő ciniz-
mussal, részben a marxista felfogás nyomaival lebecsülik azt a
politikai hatalmat, amely nem a pénz szilárd birtoklásán alap-
szik. Pedig elképzzelhető, hogy egy alkotó szellemű politikai
vezér jelentkezésével az oktatók és tudósok rendre a politikai
hatalom döntő eszközévé válik. Ezt követően kérdésessé vál-
hatnak az eddigi kapcsolatok az akadémiai körök és a techno-
struktúra között, minthogy — a fogyasztói cikkek keresletének
manipulációjához hasonlóan — ezek a kapcsolatok is jórészt
illúziókra épültek. A következőkben ezekről a kérdésekről lesz
szó.

Az ipari rendszer és az állam I.

1.

Az ipari rendszer sikeres működése döntő módon függ a szak-
képzett munkaerőtől. A kiképzést túlnyomórészt a gazdasági
élet állami szektora nyújtja. Ezzel szemben a tőke, amelynek
valaha döntő szerepe volt, túlnyomórészt a magángazdaságtól
eredt. A legfejlettebb technikával, a tervezés szempontjából leg-
előnyösebben előállítható termékeknek szintén az állami szek-
tor a legfőbb piaca. A tudományos és műszaki újítások jelentős
része az államtól vagy állami támogatással működő egyetemektől és kutatóintézetektől ered. Ráadásul az állam szabályozza az
ipari rendszer termékeinek globális keresletét, és ez a tényező
a tervezés szempontjából multhatatlanul fontos. Noha még min-
dig csak kellő tapintattal és óvatosan — szinte olyanformán,
ahogyan a konzervatív lelkész egy erotikus szobrot szemlél —,
de mégiscsak az állam gondoskodik a bérek és árak szabályozá-
sáról is, amely az ipari rendszer árstabilitását biztosítja. A mo-
dern, szervezett gazdaságot kétségtelenül perverz kezek tervez-
ték. Másként hogyan alkothatná a látszólag elkerülhetetlen szük-
ségletek összessége azt a rendszert, amely önmagát mindenáron
a szabad vállalkozás rendszerének óhajtja feltüntetni, holott
valójában a legnagyobb mértékben az államtól függ.

Az ipari rendszer kétségtelenül erősen összefonódott az állam-
mal. A kiforrott részvénytársaság sok lényeges kérdésben nem
egyéb, mint az állam végrehajtó szerve és az állam lényeges
kérdésekben az ipari rendszer eszköze. Ez persze szögesen ellen-
kezik az elfogadott doktrínával, amely éles választóvonalat

tételez fel a kormányzat és a magánvállalkozás között. E doktrína szerint, a választóvonal pontos helyzete – megszabva, hogy mi jár az államnak és mik a magánvállalat jogai – határozza meg, hogy egy társadalmat szocialistának vagy nem szocialistának kell-e tartani. Mi sem lehet ennél fontosabb! Az állami és magánszervezetek közötti uniót a liberálisok és konzervatívok egyaránt bűnös eretnekségnek bélyegzik. A liberálisok véleménye szerint, az ilyenfajta egyesülésben az államhatalom magánérdekeket, magánprofitot szolgál, míg a konzervatívok úgy vélekednek, hogy magánemberek fontos előjogait engedi át az államnak. A valóságban az ipari rendszerben a választóvonal az állami, illetve magánhatalom között elmosódott, sőt nagymértékben képzeletbeli, az állami és magánszervezetek hivatalosan becsmértelt szövetsége egészen mindennapos. Mihelyt ezt világosan felismertük, nyomban világossá válnak az amerikai gazdasági és politikai élet főbb irányzatai. Érdemes tehát megszabadítani gondolkodásunkat az előítéletek ballasztjától.

A technostruktúra és kapcsolata az állammal azonban merőben más, mint a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaságé volt. Ebből a különbségből kell kiindulnunk.

2.

Mint a vállalkozó részvénytársaságának minden kapcsolata, úgy kapcsolata az állammal is elsősorban anyagi jellegű volt. Labilis viszony volt, amely vagy az egyik, vagy a másik fél javát szolgálta. Ha erős volt a részvénytársaság, független maradhatott az állami korlátozástól, sőt az államhatalom segítségével még növelhette a bevételét. Ha viszont az állam volt erős, megnyirbálta a magánhatalmat, vagyis a vállalkozó profitját; rendkívül erős államhatalom esetén, a vállalat államosítására is sor kerülhetett. Ha tehát valamelyik fél gyenge volt, a másik igyekezett a gyengeséget saját javára kihasználni, állandó kölcsönös éberséggel kellett azon őrködni, hogy az állam ne uralkodjék a vállalaton, illetve a vállalat az államon.

Ilyen volt a közfelfogás a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság és az állam kapcsolatairól. A mérleg hol az egyik, hol a másik fél javára billent. Hetvenöt évvel ezelőtt az Egyesült Államokban általában úgy vélték, hogy a részvénytársaság természetesen nagyobb hatalom, tehát attól kell tartani, hogy az üzleti körök ellenőrzésük alá vonják az államot. A legkitűnőbb elmék egyetértettek Marx-szal abban, hogy az állam előbb-utóbb a kapitalista vállalkozás végrehajtó szerve lesz. Később csökkent az üzleti körök uralmától való félelem, viszont növekedett az aggodalom az állam fennhatósága miatt. Amíg a részvénytársaságok voltak felül, ez tükröződött a kormányzatban is. Akkoriban a vállalkozók a szenátusban még saját osztályuk szükségleteit vitatták meg, később már azért gyűltek össze, hogy Washington szándékai felett sópáncodjanak. Korábban a golf módot adott a hatalmi pozíciók megszilárdítására a társadalmi életben, utóbb csupán alkalmat kínált a kollektív panaszkodásra az állami tisztviselők túlkapásai miatt. Mind a korábbi, mind a későbbi magatartás a vállalkozói részvénytársaság körülményeit tükrözte. Mindkettő máig is fellelhető még, de már egyiknek sincs köze a modern realitásokhoz.

A vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság viszonya az államhoz, az egyezés, a konzisztencia elvének megfelelően, elsősorban anyagi természetű volt. Az állam anyagilag előnyös feltételeket kínálhatott, de adózással, szabályozással meg is nyírálhatta a részvénytársaság bevételeit. A vállalkozó részvénytársaságának viszont megvoltak az anyagi eszközei ahhoz, hogy megvásárolja amire szüksége volt, törvényes vagy egyéb gátlások nem nagyon zavarták.

A vámtarifák révén az állam például védelmet nyújthatott a vállalkozónak a külföldi versennyel szemben; koncessziókat adhatott vasutak, villamosművek vagy egyéb közművek létesítésére; jogot adhatott a bányászatra, erdőgazdálkodásra és más természeti kincsek felhasználására; adómentességet vagy adókönnyítést biztosíthatott; ráadásul erkölcsi és fegyveres támogatást nyújthatott a lázongó munkásokkal szemben. Fontos szem-

pont az is, hogy az állam mindezeket és egyéb juttatásait viszonylag egyszerű döntések alapján adhatta, illetve tagadhatta meg.

Ugyanakkor a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság-nak módjában állt anyagi eszközeit saját érdekei alapján politikailag is kamatoztatni. A vállalkozónak saját személyében joga volt a társaság jövedelméhez és diszponálhatott vállalatának bevétele felett. Vásárolhatott tehát szavazatokat, megvásárolhatta a törvényhozókat, vagy magát a törvényhozói tevékenységet is. Ha valamilyen törvényes korlátozás folytán nem állt módjában a részvénytársaság pénzét politikai célokra fordítani, osztalék formájában osztotta fel önmaga és társai között és a saját zsebéből fedezte politikai szükségleteit. A megvásárolt állami előnyök is a vállalkozót gazdagították, s a kizárólagos anyagi motiváción kívül ez is oda hatott, hogy a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság pénzt adjon politikai előnyök fejében. A vállalat anyagi eszközeit teljes mértékben igénybe lehetett venni politikai célokra, és azok vették igénybe, akik személyes hasznát látták.

Abban a társadalomban, ahol a gazdasági tevékenység első-sorban anyagi indítékok alapján áll, ez a motiváció a cégek és az állam közötti kapcsolatban is normálisnak tűnik. Eleve feltételezhető, hogy a köztisztviselők nem állnak ellent az anyagi nyereséggel kecsegtető lehetőségeknek, de az ilyesmit még csak nem is tartják valami bűnös dolognak. Ha a társadalom a pénzkeresést tekinti legfőbb céljának, elismeri és ünnepli azokat, akik nyereségre törekszenek, a köztisztviselők is elfogadható eljárásnak tartják önmagukat vagy döntéseiket megfelelő áron rendelkezésre bocsátani.

Ez volt a helyzet a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság virágkorában. Az ipari életben elfogadott jelenség volt, hogy egy várost vagy egész államot egy-egy vállalat tartson uralma alatt: például Kalifornia állam a Southern Pacific vasúttársaság, Montana az Anaconda rézbányák, Pennsylvania az acélművek és szénbányák, Michigan pedig az autógyárak fennhatósága alatt állt. Természetesnek tartották, hogy a képviselők és szenátorok

— ingyen vagy pénzért — kerületük vagy államuk iparvállalatainak szóvivői legyenek. A vállalkozói részvénytársaság a lefizetett vagy másként uralma alatt tartott politikusoktól sokmindent megkaphatott. Ha nem is teljes, mégis elég széles körű ellenőrzést gyakorolt ahhoz, hogy domináló pozíciója általánosan elfogadottá váljék.

A független vállalkozó — útépítő, biztosító, ingatlanügynök, zugbankár — mai napig is lényeges forrása a pártkasszáknak és ma már egyetlen lényeges exponense a megvásárolt befolyásnak. Akik korunkban vitték valamire ezen a területen, mind független vállalkozók voltak. A mai üzletemberek közül azonban egyedül a texasi olajmágnások mondhatják el magukról, hogy államuk képviselői hallgatólagosan az ő intencióik szerint cselekszenek.

Míg egyfelől a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaságnak módjában állt anyagi lehetőségeket vásárolni az államtól, ugyanakkor független volt tőle. Nyeresége a piacról származott, tehát a piactól kapta az utasításokat is. Ha harcba kellett szállnia az állammal, az esetleg sok pénzébe került, de semmi esetre sem jelentett halálos csapást.

3.

Mint korábban mondtuk, idővel háttérbe szorult az aggodalom, hogy a részvénytársaság uralma alá hajtja az államot, és helyébe az a félelem lépett, hogy az állam veszi át az uralmat az üzleti körök felett. Ez a változás a harmincas években volt különösen érezhető, mégpedig két okból: a szakszervezeti mozgalom megerősödése és annak következtében, hogy az állam reagálni kezdett az ipari rendszer újfajta szükségleteire.

A nagy gazdasági depresszió erősen fellendítette a szakszervezeti mozgalmat. A válság megfosztotta a munkást az alternatív lehetőségektől, az állásához való ragaszkodásban növelte a kényszerűség elemeit, tehát gátlólag hatott arra, hogy a munka-

vállaló azonosíthassa magát munkáltatójának céljaival. Ugyanakkor a szakszervezet is egyre fontosabbá vált a munkás számára: szüksége volt szervezett támogatásra a bércsökkenő nyomással szemben. A szakszervezet valamelyest egyensúlyozta a munkavállaló gyenge pozícióját és némileg közömbösítette a kényszerűség érzetét is. Minthogy a körülmények kedveztek a mozgalomnak, a szakszervezetek csakhamar a politikai életben is szerephez jutottak; és minthogy ellenfelei voltak a részvénytársaságnak, szembeszálltak annak az államra gyakorolt befolyásával is. Noha nem rendelkeztek akkora anyagi eszközökkel, mint a részvénytársaság, szavazati joguk ellensúlyozta a hatalmi különbséget. Csakhamar szövetségesre is találtak az oktatók és tudósok fejlődő rendjében,¹ amely hagyományosan elidegenedett a vállalkozói részvénytársaságtól. A farmerektől kapott némi támogatással egyetemben így alakult ki a Roosevelt-i koalíció magva. Mindezek alapján a vállalkozók joggal tarthattak tőle, hogy minden hatalmuk átszáll a szakszervezetek és az „entellektüelek” befolyása alatt álló államra.

Ezzel egyidőben a vállalkozó vezette részvénytársaság egyre jobban háttérbe szorult a kifejlett részvénytársasággal és az abban működő technostruktúrával szemben. Berle és Means 1930-ban megvizsgálta a kétszáz legnagyobb termelői részvénytársaságot és megállapította, hogy számszerűleg a cégek 44 százaléka, vagyoni helyzetüket tekintve a vállalatok 58 százaléka már akkor részvénytársasági menedzserek ellenőrzése alatt állt.²

A közvetlen politikai akciók területén a technostruktúrának jóval kisebb lehetőségei vannak, mint a vállalkozónak. Ez igen fontos szempont. A technostruktúra tagjai személy szerint nem

¹ Az első időkben még főként az oktatókról volt szó.

² Ez azt jelenti, hogy az igazgató tanácsot akkor már nem a részvényesek, hanem a vállalatvezetőség választotta meg, az igazgató tanács pedig a vezetőség összetételéről gondoskodott. Adolf Berle és Gardiner Means: *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan, New York, 1934. 94. old. A VIII. fejezetben tárgyalt fontos döntések tekintetében a tulajdonosok hatalmának csökkenése még nagyobb mértékben jelentkezett.

élvezik a részvénytársaság nyereségét. A részvénytársasági tőke politikai célokra történő felhasználását már jóval korábban törvénybe ütköző cselekedetnek minősítették, hogy korlátozzák az üzleti vállalkozás anyagi forrásból eredő politikai előnyeit. Ez a rendelet azonban annak idején nemigen zavarta a vállalkozót. Tudjuk, hogy mindenkor módjában állt a vállalati pénzeket osztalék formájában bezsebelni és kedve szerint felhasználni. Ugyanerre a technostruktúra nem képes, hiszen tagjai nem kapnak osztalékot.

Ráadásul a technostruktúra nem is hajlik különösebben az ilyesmire. A köztisztviselők megvesztegetése, a választópolgárok megvásárlása vagy állami döntések kicsikarása anyagi fenyegetésekkel (munkáselbocsátással vagy az üzem lezárásával) — csupa dicstelen és gyakran kellemetlen közfeltűnést keltő akció. Mindenféle vesztegetés magában hordja a kockázatot, hogy a vesztegető keze rossz helyre téved és nyilvánosan kipellengérezik, akik nem kaptak semmit, vagy ha kaptak, másfajta befolyásnak is engedtek. A vállalkozó gyakran érdemesnek tartotta ezt a kockázatot: az ipari kalózkodás külső jegyeit aránylag könnyű elviselni, ha megfelelő zsákmánnyal jár. Fix fizetés ellenében nem szokás ilyesmit elkövetni.

A technostruktúra politikai tevékenységét /a kollektív működés is gátolja. A politikai vezető szerep, a velejáró rábeszélés és egyéb akció mindig egyének dolga; ritkán folytatják olyanok, akik megszokták, hogy csoportosan dolgozzanak. A kiforrott részvénytársaságot bizottságok irányítják; a törvényhozás megvesztegetése, vagy akár a választók befolyásolása általában egyéni akció.

Ezt az érvet sem szabad persze bizonyos határon túl elfogadni. Kétségtelen, hogy a technostruktúrának rendelkezésére állnak a tömeghírközlő berendezések — sajtó, televízió, rádió —, amelyek utat nyitnak a politikai befolyáshoz. Olyan kiforrott részvénytársaságoknál, amelyeknek nagy szükségük van bizonyos politikai akciókra — a múltban példa volt erre a szeszes italokat előállító ipar —, a vezetők akkora fizetést folyósítanak

önmaguknak, amely módot ad a politikai manőverezésre is. Kisebb vesztegetésekre máig is bőven sor kerül a kiforrott részvénytársaságoknál, hogy biztosítsák maguknak a szövetségi törvényhozás megfelelő intézkedéseit, esetleg az intézkedések elmaradását. Bőven van pénz arra is, hogy — ha nem is a törvényhozók vagy a szavazatok közvetlen megvásárlásával, mint régen — kívülről alkalmazott rábeszéléssel ériék el a céljaikat. Előbbi következtetésünkön azonban ez mit sem változtat. A kiforrott részvénytársaságnál működő technostruktúra jóval kevésbé használhatja fel a cég anyagi eszközeit politikai célokra, mint a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság, erre kevésbé is törekszik és csoportos jellegénél fogva kevésbé alkalmas közvetlen politikai akciók végrehajtására.

A harmincas években az állam és a szakszervezetek növekvő hatalmával elsősorban nem a kiforrott részvénytársaságok, hanem a még meglevő vállalkozók fordultak szembe. Ennek az ellenállásnak legfőbb harcosai voltak: Ernest Weir, Thomas Girdler, Henry Ford, du Ponték és Sewell Avery. Ugyanakkor a General Motors, General Electric, U. S. Steel és más kiforrott részvénytársaságok sokkal inkább hajlandók voltak elfogadni olyan újításokat, mint az NRA (National Recovery Administration — Nemzeti Újjáépítési Szervezet), bölcsebben fogadták Rooseveltt eszméit és jobban igazodtak a New Deal-hez.

4.

Ezzel azonban még nem mondtunk el mindent. Láttuk, hogy az állami tevékenység egy része egészen más hatással van a vállalkozói, mint a kiforrott részvénytársaságra: ami előbbinek kárára, utóbbinak hasznára válhat. Ez már a harmincas években kezdett nyilvánvalóvá válni és a későbbiek során egyre inkább beigazolódtott. Döntő kérdés ebben a tekintetben a globális kereslet szabályozása. Láttuk, hogy ez a szabályozás feltétlenül szükséges az ipari rendszer hatékony tervezőmunkájához, a

technostruktúra biztonságához és érvényesüléséhez. Igaz, hogy a nagy állami szektor önmagában véve nem kívánatos, különösen a progresszív adózás és a csökkenő jövedelmeket kiegyensúlyozó társadalombiztosítás mellett. Ugyanakkor mégis ez a szabályozó mechanizmus legfőbb alapja. A mechanizmus szívéét képező részvénytársasági jövedelemadót nem maguk a technostruktúra tagjai, hanem a részvényesek fizetik, illetve – az árak ellenőrzése mellett – áthárul a fogyasztóra. A társadalombiztosítási járulék és nyilvántartása pedig pusztán adminisztratív problémát jelent a technostruktúra számára.

A vállalkozói részvénytársaságnak jóval kisebb mértékben volt szüksége a globális kereslet szabályozására és a tulajdonosok kénytelenek voltak az önköltség jóval nagyobb részét a saját zsebükből fedezni. A fejlődés korábbi szakaszában sokkal kevesebb szükség volt tervezésre is, ezért a vállalkozót kevésbé zavarta a kereslet ingadozása. Különböző is egymaga viselte a felelősséget, ha kevesebb volt a keresete és akármilyen kellemetlen volt a hiány, nem fenyegette a létérdekeit, hiszen jóval kisebb szervezetet kellett fenntartania. Minthogy elvben maximális keresetre törekedett, a magasabb részvénytársasági adókat a maximumból fizette minden áthárítás nélkül. Ugyanez vonatkozott a társadalombiztosítási járulékok ráeső részére, az adminisztratív költségekre és az összes ide vágó egyéb kellemetlenségekre is.

Az állam időközben más vonatkozásban is igazodott az ipari rendszer követelményeihez, hasonlóképpen eltérő hatást fejtve ki a vállalatok kétféle típusára. A vállalkozó alacsonyabb fejlődési fokon álló részvénytársaságának kevésbé volt szüksége képzett személyzetre. Primitívebb technikai színvonala folytán nem érezte csábítónak, hogy az állam szavatolja a kutatási költségeket és piacot nyújtson. Az állami buzdítással és támogatással működő szakszervezetek a kiforrott részvénytársaság esetében összekötő szerepet játszanak a vállalat és az állam között; ezzel szemben a vállalkozó részvénytársaságánál egyedüli céljuk nagyobb részt szerezni a nyereségből. Az árkorlátozó intézkedések a kiforrott részvénytársaság számára a bérek és árak stabili-

tását biztosítják, míg a vállalkozó számára a bevétel megnyirbálását jelenthetik.

Hiba volna persze az ellentéteket túl élénk színekkel ecsetelni, de az eltérő tendencia kétségtelenül fennáll. Kezdetben úgy vélték, hogy az államhatalom a magángazdaság rovására nőtt naggyá, utóbb kiderült, hogy ez a jelenség mindenekelőtt a vállalkozói részvénytársaságot sújtja. A kiforrott részvénytársaságnak nem válik kárára, sőt éppenséggel azt bizonyítja, hogy az állam ennek igényeihez igazodik.

Az amerikai politikai életben a harmincas évek óta állandósult az üzleti körök félelme a kormányzattól. „Az állammal való szemben állás korántsem jelenti csupán egy bizonyos párt vagy egy meghatározott kormányzat működésének elutasítását. Az (amerikai üzleti) hitvallás egyetemes gyanakvással és ellenszenvvel viseltetik a politikusokkal és állami tisztviselőkkel szemben, függetlenül attól, hogy milyen párthoz tartoznak, milyenfajta politikát hirdetnek és valósítanak meg.”³

A látszat azonban csal. Szinte a legutóbbi időkig a vállalkozók ütötték meg ilyen kérdésekben az alaphangot és szabták meg az üzleti élet magatartását. Szervezeti szempontok nem gátolták őket, tehát a legharsányabban hirdették nézeteiket és a technostruktúra tagjaival ellentétben, teli voltak sérelmekkel. A technostruktúra tagjai pedig hallgattak vagy a szokványos üzletemberi bölcsesség nevében szajkózták a vállalkozók panaszait az állam ellen. Esetleg kizárólag azzal törődtek, hogy megőrizték az autonómiájukat a vállalati döntésekben. Ha a vezetők nem adtak másféle utasítást, a kiforrott részvénytársaság beosztott személyzete gyakran tovább hajtogatta a vállalkozók panaszait. Maguk a vállalkozók viszont nem ismerték fel, hogy az állam lényegében a kiforrott részvénytársaság szükségleteihez igazodik és kínos helyzetüknek éppen ez a forrása. Nem látták át, hogy voltaképpen áldozatai más üzletemberek és az állam csendes összjátékának.

³ Francis X. Sutton – Seymour E. Harris – Carl Kaysen – James Tobin: *The American Business Creed*. Harvard University Press, Cambridge, 1956.

Mindezek után most már összefűzhetjük a különböző szálakat. Az államhoz való kapcsolatában a gazdasági élet egyáltalán nem homogén. Régebben, a vállalkozó és a vállalkozói részvénytársaság idejében, még az volt. Ugyanakkor közvetlen politikai hatalmat gyakorolt a szavazatok és a törvényhozók felett. Hasonló hatalommal a kiforrott részvénytársaság nem rendelkezik, viszont elérte, hogy az állam nagymértékben igazodjék a szükségleteihez. Ez az igazodás mindenekelőtt a kiforrott részvénytársaság javát szolgálja és jóval kevésbé kedvező a még meglevő vállalkozók számára. Utóbbiak helyzete az állam viszonylatában erősen gyengült. Csak látszólag számíthattak az üzleti élet támogatására, a valóságban már nem:⁴ a kiforrott részvénytársaságok jó ideje nagyon is kíváncsnak tartják az intézkedések nagyrészt, amelyek ellen a vállalkozók a leginkább hadakoznak.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a kiforrott részvénytársaság politikai helyzetét illetően nem könnyű tisztán látni. Tudjuk, hogy jóval kevésbé képes és hajlandó közvetlen politikai akciókra – a választók manipulálására, törvényhozó testületek befolyásolására, törvényes intézkedések megvásárlására – mint vállalkozói elődje. Ezzel szemben az állami politika irányzata nagymértékben kedvez a kiforrott részvénytársaság szükségleteinek. Ha ez pusztán a véletlen műve, a kiforrott részvénytársaság szempontjából a legszerencsésebb egybeesése a körülményeknek,

⁴ 1964-ben a független vállalkozók, nagyok és kicsinyek, túlnyomórészt Goldwater szenátor hívei voltak. Goldwater belpolitikai programja – a szövetségi kormányzat tevékenységének szűkítése, a progresszív adózás jelentőségének csökkentése és a társadalombiztosítás-ellenesség – megfelelt a vállalkozók érdekeinek. A technostruktúra érdekeivel azonban nem egyezett és ennek a csoportnak a tagjai érdekes módon nagy számban átpártoltak a Demokrata Párthoz. Az üzletemberek megváltozott politikai magatartásáról a választási kampányban, a kampány finanszírozásának megoszlása alapján, lásd Herbert E. Alexander és Harold B. Meyers: *The Switch in Campaign Giving.* Fortune, 1965. november.

amit a történelem valaha produkált. Persze furcsa volna ebben a szorosan összefonódó rendszerben ennyire jelentős tényezőt a véletlennek betudni, amely valóban nem is játszik szerepet. A közvetlen politikai hatalom elvesztésével párhuzamosan az ipari rendszer és ezen belül kivált a kiforrott részvénytársaság, megtalálta a társadalmi akciók befolyásolásának összemérhetetlenül hatékonyabb módszereit. Ezek adják a magyarázatát annak, hogy az állam ekkora jóindulattal viseltetik az ipari rendszer iránt.

Az ipari rendszer és az állam II.

„A NAM (National Association of Manufacturers) keretei között a hatalom valaha a közép méretű részvénytársaságok elnökeinek kezében volt . . . Ezek jó része ma már eltűnt. A helyükbe a nagy részvénytársaságok képviselői kerültek, akiknek legjelentősebb ügyfele az állam; mint ilyennek, természetesen joga van arra, hogy ha nem is mindig, de legalább gyakran teljesüljenek a kívánságai.”

Murray Kempton: The New Republic, 1965. december 18.

„A NASA vezetője kijelentette, hogy állami szerv semmiképpen sem adhat ki szerződést egy merőben új technológia teljes kidolgozására, például űrrendszerek előállítására. Fenn kell tartania magának a jogot, hogy meghatározott feladatok elvégzésével bízza meg az ipart.”

Murray L. Weidenbaum: Challenge. The Magazine of Economic Affairs, 1966. május–június.

1.

A vállalkozó cége anyagi kapcsolatban állt a társadalommal. A fogyasztó utasításait a piac közvetítette a vállalkozóhoz az egyedüli formában, amelyben képes erre: több-kevesebb nyereséget kínálva több-kevesebb termék fejében. A vállalkozó kapcsolata alkalmazottaival szintén túlnyomórészt anyagi jellegű volt: nem szerelemből vagy kötelességből, hanem pénzért szolgálták. Ugyanez volt az államhoz fűződő vállalkozói kapcsolat legfőbb tényezője; az egyezés elve, mint mindenben,

ebben is érvényesült. A vállalkozó saját anyagi hasznáért igyekezett befolyást gyakorolni az államra, az állam viszont szükség esetén igénybe vette a vállalkozó szolgálatait és megfizetett értük. Ugyanakkor adókkal és szabályozó műveletekkel befolyásolta a vállalkozói magatartást és szabályozta a vállalkozó jövedelmét. Akárcsak a vállalkozó és alkalmazottai, a vállalkozó és az állam között is rendszeresen támadtak konfliktusok az anyagi ellenszolgáltatás mértékével kapcsolatban. Az efféle összeütközések következtében alig, vagy egyáltalán nem lehetett szó arról, hogy a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság az állam céljaival azonosítsa magát. Legkevesbé abban az időszakban, amikor a vállalkozó már elvesztette ellenőrző hatalmát az állam felett és egyre inkább félnie kellett annak növekvő hatalmától.

Láttuk, hogy a kiforrott részvénytársaság technostruktúrája nem fordíthat anyagi eszközöket a politikai hatalom megszerzésére és ez nem is áll érdekében. Ugyanakkor egyre nagyobb szüksége van az állam tevékenységére. A vállalkozó részvénytársasága kétségtelenül sokat nyerhetett az államtól — kezdve a természetes erőforrások kiaknázási lehetőségén, egészen az előnyös vámtarifáig és adóengedelményekig —, de az állami megszorítások és magasabb adók következtében súlyos veszteségeket is szenvedhetett. Eltekintve az állam törvényhozó és rendfenntartó szerepétől — amelyet időnként önhatalmúlag maga is bitorolt —, a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság mégsem függött alapvetően az államtól. Ezzel szemben a kiforrott részvénytársaság csak az állam révén juthat képzett munkaerőhöz, a globális kereslet szabályozásához, a bérek és árak stabilizálásához. Mindezek a tényezők múlhatatlanul fontosak a piac működését helyettesítő tervezés számára. Az állam, katonai és egyéb műszaki megrendelések révén, kezességet vállal a részvénytársaság műszakilag úttörő jellegű tőkeberuházásaiért. A kiforrott részvénytársaság nem vásárolhat magának politikai hatalmat, pedig nyilvánvalóan szüksége van rá.

Valójában sokkal nagyobb befolyást gyakorol az államra,

mint egykor a vállalkozó részvénytársasága) De akik kutatják, hogymiben is áll ez a befolyás, rendszerint rossz helyen kereskednek. Minthogy régen az anyagi kapcsolat volt a mértékadó, most is ilyesmit keresnek. Azt firtatják, akadnak-e törvényhozók, akik fizetést húznak a részvénytársaságoktól, állami tisztviselők, akik reagálnak az anyagi mézesmadzagra. Azon morfondíroznak, hogy kik kapnak 5 százalékos províziót és kik azok, akik a képviselőket itatják, nercbundával, vikunakabáttal, mélyhűtővel ajándékozzák meg, esetleg vendégül látják az állami tisztviselőt Nassauban vagy New York-i luxushotelekben és biztosítják egyébként merőben elérhetetlen mámorító hölgyek figyelmét. A legnagyobb felfedezés, ha ráakadnak a régi hagyományok jegyében a tipikus vesztegetőre, aki fekete aktatáskában éppen a pénzt viszi. Ilyesmi persze ritkán fordul elő, de azért minden évben sikerül leleplezni néhány vesztegetőt és hangos botránnyal kizavarni a tisztességes emberek közösségéből. Ehhez nemritkán éppen azok nyújtanak segédkezet, akik odáig maguk sem idegenkedtek efféle jövedelemforrások igénybevételétől. Az áldozatok azonban inkább csak utolsó bölények, egy letűnt korszak és elavult módszer maradványai. Nyilvános meghurcoltatásuk egyfajta tisztogatási szertartás, hiszen a szóban forgó összegek rendszerint csekélyek, alig érik el akár a legjelentéktelenebb modern fegyver árát. Ilyenkor a kis bünt a felháborodás hatalmas orgiája söpri el és kimondják, hogy sikerült az államigazgatásból a káros befolyást gyökeresen kiirtani. Az ipari rendszernek talán még előnyére is válik, hogy a szimplán gondolkodó emberek szerint főként ilyenfajta eszközökkel történik az állam befolyásolása.

2.

A technostruktúra tagjai, mint láttuk, azonosítják magukat annak céljaival, mert különbnek tartják azokat a sajátjukénál és mert lehetőséget látnak rá, hogy sajátjukéhoz igazítsák a szerve-

zet céljait.) A kiforrott részvénytársaság technostruktúrája ugyanígyen viszonyban áll az állammal is. Az állam legfőbb gondjai: a gazdaság stabilitása, fejlődése és növekedése, az oktatás és a műszaki és tudományos haladás, kiváltképpen pedig a honvédelem. Ezek volnának tehát a nemzeti célok és közkeletűségük valóban módot ad világos megfogalmazásukra. Valamennyinek megtaláljuk a megfelelőjét a technostruktúra követelményeiben és célkitűzéseiben: a tervezéshez szükség van a kereslet stabilitására, a fejlesztés biztosítja az előmenetelt és a tekintélyt a termelés kiképzett munkaerőt kíván. A technostruktúrának szüksége van arra, hogy az állam garantálja a fejlesztést és kutatást, a katonai és egyéb műszaki jellegű megrendelések a tervezés legfejlettebb formáit szolgálják. Az állam tehát minden tekintetben olyan célokat követ, amelyekkel a technostruktúra azonosíthatja magát, illetve e célok láthatólag tükrözik a közösség céljainak adaptálódását a technostruktúra céljaihoz. Amiképpen az egyén egy komplex motivációs rendszer alapján, amelyben az azonosulás és az adaptáció játssza a legfőbb szerepet, a technostruktúrát szolgálja, ugyanúgy a kiforrott részvénytársaság és az állam viszonylatában is ez a motiváció tükröződik. Az egyezés elve ebben a tekintetben is haszonnal alkalmazható. Ebben kereendő a kiforrott részvénytársaság befolyásának lényege, amelyhez képest a tisztára anyagi kapcsolatok jelentősége teljesen eltörl.

A következőkben konkrét formába öntjük megállapításainkat és ellenőrizzük érvényességüket.

3.

Gyakorlatilag ez a folyamat a legvilágosabban a katonai kiadások területén kísérhető figyelemmel. Az amerikai hadügyminisztérium (könyvünk megírásakor) évente 60 milliárd dollárt költ ipari megrendelésekre és az ipari rendszer legfejlettebb tervező tevékenységét támogatja vele. A hosszú lejáratú állami

szerződések a legfejlettebb technika területén jelentős tőkeberuházást igényelnek. Áringadozástól nem kell tartani, a vállalatok teljes védelmet élveznek a keresletben mutatkozó minden változással szemben. Még a szerződés megszüntetése sem veszélyezteti a cég beruházásait. A technostruktúra tehát katonai célokra gyártott termékeknél tervezhet a legnagyobb biztonsággal, a legkevesebb rizikóval. És minthogy tervezésre okvetlenül szükség van, nagy vonzereje van azoknak a körülményeknek, amelyek között ez a művelet a legbiztonságosabban folytatható.

A technostruktúra ennek következtében erősen azonosítja magát a fegyveres erők céljaival, gyakran annak a fegyvernemnek – a szárazföldi, tengerészeti vagy légierőknek – a sajátos céljával, amelyet közvetlenül szolgál. A közvetlen kapcsolatok, akár az egyén és a szervezet esetében, itt is elősegítik ezt a tendenciát. A technostruktúra teljesen magáévá teszi egy fegyvernem felfogását bizonyos fegyverfajták sürgős fejlesztéséről, a technikai kiválóság adta biztonságról, bizonyos meghatározott fegyverzet szükségességéről, a fegyvernem szerepének kihangsúlyozásáról. E célok mellett a technostruktúra tagjai éppúgy elkötelezik magukat, akárcsak a velük kapcsolatban álló fegyvernem tisztjei.

A kapcsolat egyúttal lehetőséget ad az adaptáció kifejlődésére is. Új fegyverrendszert kidolgozni csak különböző szakemberek és technikusok közös munkájával, megfelelő organizációval lehet. Ezt a szervezetet a technostruktúra biztosítja, sok esetben kizárólagosan. A fegyveres erők tehát a műszaki fejlesztés tekintetében a szállító vállalatokra vannak ráutalva. De számos egyéb, nagy szervezetet igénylő feladat megoldását is a nagy részvénytársaságokra bizzák, például utánpótlási rendszerek megtervezését, katonai támaszpontok berendezésének megtervezését és kidolgozását, sőt esetenként még egy különleges harcászati forma feladatkörének kidolgozását is. „A légierők, melyeknek jelentősége az ötvenes években gyors ütemben emelkedett, egyre nagyobb számban támogatott magánvállalatokat, s ezek a rendszeres katonai műveletek jó részét átvállal-

ták: például repülőgépek karbantartását, rakéták kilövését, kilövő állomások felépítését és karbantartását. Mindezeket a feladatokat megszervezték, más vállalkozókat irányítottak, fontos kérdésekben döntéseket hoztak ... A légierők felülkerekedése a többi hadseregnemmel szemben csakhamar olyan mágikus képletté vált, amelyet az összes szövetségi állami szervek siettek utánozni.”¹

Egy újfajta vadászgép kidolgozásával foglalkozó vállalat természetesen jelentős befolyást gyakorolhat az új típus terveinek és kivitelének meghatározására, sőt abban is szava van, hogy milyen bevetésre kerüljön, hány gépre van szükség, hogyan történjék a felvonultatás és – mindezen tényezők alapján – milyen ellenséggel szemben használják. A döntések tükrözik a cég saját nézeteit, tehát saját szükségleteit is. Amennyiben a vállalatot kimondottan tervező funkciókkal is megbízták, feltételezésekbe bocsátkozhat a valószínű ellenség, a feltehető támadási pontok, a várható harci cselekmények lefolyása és egyéb tényezők tekintetében. Más tervező egységek – természetesen állami szervek – működésével összehangoltan, tehát hozzájárulhat a katonai szükségletekről vallott hivatalos nézetek, bizonyos külpolitikai magatartás kialakításához. Nagy vonalakban ezek is a cég saját céljait fogják tükrözni; ép ésszel ez másként el sem képzelhető.

A befolyás persze korántsem teljes. Az amerikai hadügy-minisztérium 1962 őszén felhagyott a megbízhatatlan Skybolt rakéta továbbfejlesztésének tervével. A rakétát eredetileg pilótával működő bombázók lőtték volna ki repülés közben. Ha a rakéta jónak bizonyul, biztosította volna az egyébként túlhaladottnak minősített pilótával működő bombázók további gyártását. A cég, amelynek valószínűleg feladata lett volna

¹ H. L. Nieburg: In the Name of Science. Quadrangle Books, Chicago, 1966. 188–189. old. A tanulmány akkor jelent meg, amikor könyvem már nagyjából befejezést nyert; kitűnő részletes dokumentációval szolgál a kormány és a technostruktúra itt vázolt kapcsolatáról. Lásd kivált a X. és XI. fejezeteket.

ilyen bombázókat gyártani, hirdetések és egyéb rábeszélő eszközök igénybevételel próbálta alátámasztani a Skybolt technikai előnyeit és fontosságát az Egyesült Államok védelmi rendszere szempontjából. A vállalat törekvése kudarcot vallott, de ez a kudarc nem a végső kétségbeesett erőfeszítés hibája volt. Abból fakadt, hogy nem sikerült már korábban, nyilvános viták nélkül felvételni a Skybolt rakétát a katonai szükségletek általános jegyzékébe. Ez lett volna ugyanis a vállalati befolyás érvényesülésének normális módja.

4.

A célok azonosítása és adaptálása nemcsak fontos szerepet játszik a technostruktúrának a katonai fejlesztésre gyakorolt hatásában, de annak jóformán egyedüli módja.

A kenyérpirító példáján bebizonyítottuk, hogy egy modern részvénytársaság vezetője nem katonai jellegű termékek gyártását sem rendelheti el a saját fantáziája alapján. A döntésnek a tudósok, mérnökök, tervezők, gyártási szakemberek, piackutatók és kereskedelmi vezetők csoportjától kell kiindulnia. Éppen ez a lényege a hatalom áttolódásának a technostruktúra kezébe. Ugyanilyen okból a modern nagyvállalat arra sem képes, hogy az érdekében álló honvédelmi döntéseket pénzen vásárolja meg. Általában elmondhatjuk, hogy a döntések nem megvásárolhatók. Kialakult egy folyamat, amelynek során a döntések sok ember részvételével, hosszú idő alatt születnek meg: szerepe van bennük a technostruktúra tagjainak és állami szervek tisztviselőinek egyaránt. E folyamat hozza létre az elhatározásokat egy rakéta-elhárító rendszer, újfajta szállító repülőgép vagy páratlanul pusztító erejű rakétafej megvalósíthatóságáról, szükségességéről és kialakításának módjáról. A döntésnek ebben a stádiumában – a tervek és szükségletek ismerete, a megfelelő műszaki tapasztalat és rátermettség alapján – nagyjából már az is eldőlt, hogy melyik vállalat kapja a szerződést. Az új versenytársnak, aki

a tárgyalásoknak ezen a pontján kívánna bekapcsolódni, aligha lennének esélyei. A befolyás tehát csak akkor érvényesül, ha már jóval megelőzően folyamatos és szoros együttműködés érvényesül a döntés meghozatalában.

Korábban nem így volt ez. Amikor a hadsereg főként öszvérek, lepedők, bakancsok vagy muskéták beszerzéséről gondoskodott, a könnyűkezü kijárónak vagy elszánt képviselőnek módjában állt befolyást gyakorolni arra, hogy ki kapja meg a megbízatást. Minthogy egyetlen szimpla döntésről volt szó, elegendő volt magát a döntést, illetve azt befolyásolni, akinek akaratától függött. Az amerikai Kongresszusnak mindmáig van bizonyos szava abban, hogy fenntartsanak-e támaszpontokat, lőszerraktárakat, dokkokat vagy más viszonylag szimpla, régebbi időkből származó katonai berendezéseket. De alig vagy semmi befolyása sincs annak eldöntésére, hogy folytassák-e valamilyen fegyverrendszer, nukleáris hajtómű vagy űrhajó konstrukcióját és milyen cégek bevonásával. Az effajta döntéseket mindig csoportok és bizottságok hozzák meg, majd átadják felülvizsgálatra további csoportok és bizottságok egész hierarchiájának. A hatalom kulcsa a folyamatban való részvétel. A csoportos döntéseknek még a legkiválóbb hadügyminiszter is erősen, a szokványos képességekkel rendelkező pedig teljes mértékben kénytelen alávetni magát.

5.

A piac természetéhez tartozik, hogy egyik szervezet vagy vállalat eladja termékeit a másiknak, a kettő között pedig éles határok húzódnak. Hasonlóképpen erős az elhatárolódás akkor is, ha egy magánvállalat például tejport szállít a mezőgazdasági minisztériumnak. Merőben más a helyzet, ha a piac helyét a tervezés foglalja el és az anyagi ellenszolgáltatás mellett, erős szerepet játszik az azonosulás és adaptálás motivációja is. Ebben az esetben az államot nem választja el többé éles vonal a magánvállalattól, a határvonal elmosódik, vagy éppen képzeletbelivé

váltak. Mindegyik szervezet a másik számára is nagyfontosságú, tagjai a napi munkában összekeverednek, mindegyik magáévá teszi a másik céljait és a saját céljaihoz igyekszik azokat idomítani. Ilyenformán az egyik szervezet voltaképpen a másik folytatása lesz. Az úrkutatással foglalkozó nagyvállalat olyan szálakkal fűződik a légierőkhöz, amelyek csak felületesen szemlélve mások, lényegüket tekintve azonban ugyanolyanok, mint a légierőket az Egyesült Államok kormányához fűző kapcsolat. A döntő láncszem mindkét esetben a közös cél.

A közfelfogás erősen támadja ezt a nézetet. Mivel korábban az állam teljesen elkülönült a piacon át érvényesülő szállítótól, a tradíció máig is az állami, illetve magántevékenység éles megkülönböztetését hirdeti és minden egyebet „szocializmusnak” bélyegez. Az elkülönülés mítoszával igyekeznek elnyomni minden olyan állítást, hogy az állami megrendelést teljesítő kiforrott részvénytársaság elvben a szélesebb értelemben vett államigazgatás része. Az illúzió fenntartásával a technostruktúra az önállóságát is védelmezi — megóvjva magát a kényelmetlen ellenőrzés jó részétől. Azon a címen, hogy magánjellegű üzleti tevékenységről van szó, minimálisra lehet csökkenteni (ha nem is teljesen kikapcsolni) az állami beavatkozást a bérskálák, költség-számlák, üzemi telephelyek, a vállalati vezetők nepotizmusa, a protekciózás és egész sor közérdekű vagy politikai jellegű kérdésben. Az állami szervek sáfarkodását a közpénzzel szigorú etikai rendszabályok korlátozzák. Ezzel szemben a névleg magánjellegű cégek, mégha közpénzeket kezelnek is, jóval enyhébb megítélés alá esnek. Hogy a modern motivációs rendszer következtében a felismerhetetlenségig elmosódnak a különbségek, ezt voltaképpen csak azok tagadhatják, akik örömet engedik megtevesztetni magukat.

Jóllehet a céget az állami megrendelőhöz az azonosulás és adaptáció következtében közös célok fűzik, ezek természetesen nem zárják ki az anyagi ellenszolgáltatást és anyagi motivációt sem. Ahogyan az idevágó fejezetben láttuk, a motivációs rendszer, amely az azonosulást és adaptációt összekapcsolja az anyagi

ellenszolgáltatással, belsőleg logikus és tényezői egymást erősítik. De, ahogyan nem lehet a fizetéssel magyarázni egy tábornok vagy pentagonbeli tisztviselő kapcsolatát az állásához, az anyagi motiváció nem magyarázza a kiforrott részvénytársaság viszonyát az állami megrendelőhöz sem. Ha feltételeznénk, hogy a mai fegyvergyárak kizárólag a pénzért, profitért kínálják áruikat a kormánynak, mint a régi fegyverkovácsok a karabélyaikat, semmit sem értenénk meg az ipari hatalom modern valóságából.

Ez a hatalom természetesen nem korlátozódik csupán a honvédelmi minisztériumhoz fűződő kapcsolatra. A NASA világűr-kutatással foglalkozó szervezet, az Atomenergia Bizottság, a Szövetségi Légügyi Hivatal és sok más állami szerv hasonló módon szavatozja az ipari tervezést olyan hosszú lejáratú szerződések megkötésével, amelyeknek megvalósításához nagy tőkeberuházásra és fejlett technikára van szükség. Szinte alig van kiforrott részvénytársaság, amely ne tartana fenn ilyenfajta kapcsolatot a mai állammal.

6.

Az azonosulás és az adaptáció általában nem fér össze az állammal vagy a közigazgatás valamilyen részével szemben tanúsított politikai ellenségeskedéssel. Láttuk, hogy a vállalkozó részvénytársaságának jellegénél fogva nem volt folyamatosan szüksége az államra: kapcsolatát — egy szerződés elnyerését, állami földek megszerzését, adók vagy vámok kivetését, egy rendelet végrehajtását stb. — egyéni és diszkrét akciók határozták meg. Ilyenekkel gyakorolhatta befolyását, az általános politikai helyzetre való különösebb tekintet nélkül. A kiforrott részvénytársaság ezzel szemben folyamatos és bensőséges kapcsolatot tart fenn az állammal, ehhez állandóan nyitva kell tartania a kapukat és feszültségmentes kellemes viszonyt kell kiépítenie az állami tisztviselőkkel. Ellenzéki politikai akciók, akár csak éles hangú bíráló megjegyzések is, hátrányosan befolyásolják a súrlódás-

mentes kapcsolatot. Az üzletemberek, amikor aktatáskájukkal mindennapos értekezletre sietnek Washingtonban vagy Wright Fieldben, nem vállalhatnak még külön terhet azzal, hogy magyarázkodniuk kelljen egy részvénytársasági elnök szavai miatt, aki legutóbb kirohanást intézett a kormány és annak talpnyalói ellen.

Mindez korántsem csupán a célszerűség kérdése. Az azonosulás lélektani folyamat, tehát csak úgy érvényesülhet, ha szellemi vagy erkölcsi gátak nem akadályozzák az állami célok elfogadását. Ilyen akadályt jelentenének a politikai polémikák és konfliktusok. Ha a demokratákat az üzleti élet tönkretételével, a liberális republikánusokat pedig azzal vádolnák, hogy a kommunizmus tudatos ügynökei, egyúttal azt is kifejezésre juttatnák, hogy céljaikkal sem azonosíthatják magukat. A technostruktúra így elvetné az azonosulást és ennek nyomán az adaptációt hatalmának voltaképpen forrását. Ez nyilvánvalóan oktalan eljárás lenne.

Az elmondottakból kiderülnek a modern részvénytársaság politikai magatartásának tendenciái: az egyre passzívabb viselkedés, elkerülése annak, hogy bármelyik párttal olyan mértékben azonosítsa magát, ahogyan egykor a vállalkozó a Republikánus Párttal tette. A legvitásabb kérdésekben a technostruktúra lehetőleg nem foglal állást és bizonyos fokig azt a politikai színezetet ölti, amely a kormányon levő párt álláspontjának megfelel.

Ez a magatartás végső soron a technostruktúra jóval erősebb és döntőbb jelentőségű pozícióját védelmezi, amelyet, mint az államigazgatás szerves folytatása/jóhajt betölteni. Ebben a szerepében a részvénytársaság beleszólást nyer valóban számottevő kérdésekbe. Hozzájárulhat azoknak az erősen műszaki jellegű döntéseknek a meghozatalához, amelyek saját katonai és egyéb termékeinek keresletét irányítják. Beleszólása van a katonai stratégiába, amely az ilyenfajta termékek szükségletét megszabja. Befolyása kiterjed a külpolitikában irányadó aktuális felfogásra vagy feltételezésekre is. Kétségtelen, hogy mindez jóval nagyobb hatalmat biztosít. A különbség úgy szemléltethető leginkább, ha

összehasonlítjuk a törvényhozó testületi ülések hivatalos pompáját azokkal a hivatali szobákkal, ahol ingujjas emberek adatokkal megrakott asztaloknál és falitábláknál — tervrajzok és magnetofonszalagok közepette — apránként kidolgozzák a valóban lényeges határozatokat. A technostruktúra tehát világos fejjel és gondosan választja meg befolyása színterét.

7.

Az ipari tervezésnek, tudjuk, szüksége van az árak ellenőrzésére és a fogyasztó manipulálására. Ennek következtében a termelésre vonatkozó utasítás nem csak egy irányban, a szuverén fogyasztótól a termelőhöz, de megfordítva, a termelőtől a fogyasztóhoz is irányul, a technostruktúra szükségleteinek megfelelően. Ezt nevezzük megfordított sorrendnek. Ugyanez a megfordított sorrend érvényesül az állami megrendelések területén is.

Csalódást kell okoznom azoknak, akik abból kiindulva szeretnének rám cáfolni, hogy állításom szerint az állami kiadások kizárólag a modern részvénytársaság követelményeihez igazodnak. Az ipari vállalat befolyása a katonai megrendelésekre olyan sajátos kérdés, amelyben ha valaki kényelmetlen következtetésekre jut, csakhamar túlzásokba kényszerítik és ezzel teszik állításait sebezhetőkké. A túlzásba hajtott érvelést pedig könnyű semmivé tenni, mondván, hogy ellenkezik az igazsággal, holott csak pontatlanul tartalmazza az igazat. Erre nem kívánok módot adni. Érvelésemben csupán a komplex kétirányú befolyás fennállását igyekeztem bizonyítani. Ennek azonban mélyreható következményei vannak az állami tevékenységre és ezekről később még szó lesz.

További összefoglaló

1.

Az ipari rendszer topográfiáját most már nagy vonalakban felvázoltuk. Olvasóim jó része talán egyetért velem abban, hogy rendkívül impozáns a kép néhányan esetleg lebecsülik a várható társadalmi kihatások sokrétűségét, de tökéletesen félreérti az ipari rendszer jelentőségét, aki szimplifikáló megállapításokat kockáztat meg róla.

Ez a rendszer óriási és egyre növekvő mennyiségben termel javakat és nyújt szolgáltatásokat. Kétségtelen, hogy ipari országokban, és kivált az Egyesült Államokban, máig is nagyon sok a szegény ember. Hogy könyvünk központi témája nem foglalkozik a szegények helyzetével, ez nem azt jelenti, hogy nem vagyunk tisztában a létezésükkel vagy közönyösek volnánk a sorsuk iránt. A szegények azonban minden alkalmas próba tanúsága szerint az ipari rendszeren kívül élnek: nem vonják be őket annak szolgálataiba, illetve nem is alkalmasak rá. Szem előtt tartva az ipari rendszer könyvünkben leszögezett határait, megállapíthatjuk, hogy az nemcsak megszüntette a szegénységet mindazok számára, akik keretei közé tartoznak, de nagymértékben csökkentette a fizikai robot terhét is. Hogy ennek mekkora jelentősége van, azt talán csak azok nem képesek felismerni, akik sohasem végeztek kemény és fáradságos fizikai munkát.

Valaha azt képelték, hogy a gazdasági rendszer mindazokkal a javakkal ellátja az embert, amelyek kielégítik a legeredendőbb, legősibb emberi vágyakat. Az ipari rendszer szertartásai mindmáig a gazdasági motivációnak erre a forrására hivatkoznak.

Ezzel szemben bőséges bizonyítékát láttuk annak, hogy az ipari rendszer, bár egyfelől csakugyan kielégíti az emberi szükségleteket, ugyanakkor egyre fokozottabb mértékben az embert igyekszik a maga szükségleteihez idomítani. Az idomításnak ez a folyamata azonban nem csupán eladói bravúr, hanem parancsoló szükségesség, szerves velejárója az ipari rendszernek. A legfejlettebb technikát és a nagy tőkefelhasználást nem lehet alárendelni a piaci kereslet ár-apályának. Tervezésre van szükség, márpedig a tervezés lényege éppen az, hogy a közönség magatartása előre látható legyen, tehát irányítás alatt álljon.

Az irányítás tényéből további fontos következmények származnak. Ez biztosítja, hogy férfiak és nők lankadatlan erőfeszítéssel termeljenek akármekkora áru kínálat mellett is. Ezzel biztosítható, hogy a társadalom a termelés évi növekedésén mérheti le teljesítményeit. A gazdasági fegyelem szempontjából igen kínos lenne, ha az emberek bizonyos célokat tűznének maguk elé, majd, ha elérték őket, kijelentenék: „Most már fedeztem szükségleteimet, erre a hétre eleget dolgoztam.” Az ilyen magatartás nem ok nélkül minősül felelőtlennek és gyarlónak; azt jelentené, hogy megszűnik a fokozott termelés nagy társadalmi jelentősége. Amennyiben határt szabnának a soknak, nem lehetne többé a társadalom teljesítményét a bruttó nemzeti termék évi emelkedésén mérni. És ha a nagyobb termelés elvesztené elsőrendű fontosságát, az ipari rendszer követelményei sem élveznének többé automatikus elsőbbséget. Az ilyen helyzet megdöbbentő változásokat idézne elő a társadalmi magatartásban.

A manipulációt, amelynek alávetnek bennünket, nem érezzük terhesnek, hiszen nem a testünkre, hanem a tudatunkra gyakorol befolyást. Mindenekelőtt kivívja beleegyezésünket, illetve hitet ébreszt és tudati kondicionálás alapján lép akcióba. Ezért nem érezzük a kényszerűséget: nem követelik meg tőlünk, hogy új típusú autót vagy újfajta összetételű hashajtót vásároljunk, mi magunk hisszük, hogy ezekre szükségünk van. Aki az ilyenfajta hiedelmeknek ellenállni képes, kivonhatja magát az irányítás alól. De a fizikai kényszer hiánya nem csökkenti a manipuláció

erejét. Noha nem sokan mérik fel világosan, mégis az a helyzet, hogy a fizikai kényszer jóval kevésbé bizonyulna hatékonynak.

2.

Az ipari rendszernek sikerült a tőke kínálatot, sőt jelentős mértékben a munkaerő-kínálatot is ellenőrzése alá vonni és bekapcsolni a tervezőmunkába. Befolyása ma már erősen kiterjed az állam tevékenységére is. A társadalom szempontjából is a legfőbb jelentőséget tulajdonítják azoknak az állami rendszabályoknak, amelyek az ipari rendszer működéséhez alapvetően fontosak: a globális kereslet szabályozásának, kiterjedt (és lehetőleg a technikával összefüggő) állami szektor fenntartásának, e szabályozás megvalósításához, a műszaki fejlesztés szavatolásának, és egyre több szakképzett és művelt munkaerő biztosításának. Ezekben a kérdésekben a társadalmi felfogás teljesen megfelel az ipari rendszer szükségleteinek. A kifejlett részvénytársaság technostruktúrájának befolyása persze kiterjed a termékei iránti kereslet irányítására is. A technostruktúra minden egyes tagja éppúgy azonosítja magát az államnak szállított vállalati termékek tervrajzával, kidolgozásával és legyártásával, mint ahogyan az egész technostruktúra magáévá teszi például a hatékony honvédelem társadalmi célkitűzését. Ebből következőleg a technostruktúra tagjai igyekeznek saját céljaiknak megfelelően kialakítani az állam számára gyártott termék terveit, előállítását, illetve az iránta felmerülő szükségletet. A célok nem is tükrözhetnek egyebet, mint magának a technostruktúrának a szükségleteit és tervezési szempontjait.

A bekövetkezett változások eredményeként, de részben azok okán is, alapvetően eltolódott a gazdasági és politikai hatalom forrása. A mai amerikai társadalomban mindinkább csökken a pénzember és a szakszervezeti vezető befolyása és megbecsülésük inkább múltbeli érdemeikkel, semmint jelen hatalmukkal magyarázható. A technostruktúra jóval kisebb mértékben gyakorolhat

közvetlen politikai hatalmat, mint elődje, a vállalkozó. Ezzel szemben sokkal kiterjedtebb a befolyása, mint az államapparátus tartozékának, és erőteljesebben járulhat hozzá az általános társadalmi felfogás kialakításához. A technostruktúra tudományos, műszaki, szervezési és tervezési szükségletei nyomán kialakult az oktatók és tudósok népes csoportja. De jóllehet az ipari rendszer fennhatósága alatt a kulturális beállítottság mindenekelőtt a javak termelését helyezi előtérbe, ez az irányzat nem érvényesül maradéktalanul. Az emelkedő jövedelmek elősegítik az ipari rendszeren kívül álló művészeti és intellektuális közösség fejlődését is.

3.

Az idáig megtett út főbb eredményeit, ha futólag is, sikerült áttekintenünk. Mindezek alapján két kérdésnek kell felmerülnie: hová vezet az út? Milyen irányban kellene tovább haladnunk?

Voltaképpen ezek a kérdések nem annyira fontosak, mint az eddig tárgyaltak, amelyeket remélhetőleg megnyugtatóan válaszoltunk meg. Kellemes ugyan tudni, hogy merre tart az ember, de jóval fontosabb precízen megállapítani, hogy hová érkezett. Számolni kell persze azzal, hogy a múlt iránti nosztalgia, a keservesen kialakított és ennél fogva különösen értékes téveszmékhez való ragaszkodás, valamint a hasznosnak bizonyuló hiedelmek fenntartása ellenállást vált ki mindazokban, akik az említett okok valamelyikénél fogva nem akarják elfogadni a reális helyzetet. Velük szemben azonban két döntő fórumra lehet hivatkozni: a kifejtett eszmék belső logikájára és következetes egyezésükre a szemmel látható tényekkel. Remélhetőleg sikerült bebizonyítanunk, hogy mindkettő bennünket igazol. Mihelyt azonban a jövő felé fordulunk, e kétféle próba nem alkalmazható többé. Bocsátkozhatunk okos vagy ostoba jóslatokba, a különbség korántsem ennyire világos.

Egyébként is nehéz dolog egyidejűleg beszélni arról, ami lesz,

illetve arról, aminek lennie kellene. Marxban is nyilván felmerülhetett néha a kérdés: ha valóban elkerülhetetlen a forradalom, mint állította, miért szükséges bekövetkezését oly szenvedélyesen és fáradhatatlanul hirdetni. Helyes-e káros tendenciákat előre jelezni, remélve, hogy az emberi felvilágosultság fejlődésével el lehet kerülni őket? Aki eszmékkal és azok hirdetésével foglalkozik, sohasem fogja azt hinni, hogy eszméi hatástalanok maradnak, mert nem is maradnak azok. Egyébként is az eszmékkal foglalkozó értelmes ember örül ha támadják, hiszen a békés közöny azt mutatná, hogy semmiféle hatást sem sikerült kiváltania. Magam is remélem, hogy az emberi felvilágosodás nyomán részben elkerülhetővé válnak az ipari rendszer kellemtelen tendenciái és ezzel együtt kudarcot vallanak jóslataim is, melyeket e tendenciák alapján kockáztatok meg. Bízom abban is, hogy megállapításaim heves vitákat váltanak ki, igazolva a várható változás nagy jelentőségét.

4.

Van azonban egy másik oka is, hogy a nehézségek ellenére foglalkozzunk a jövőendő fejlődéssel. Hiába nehezményezik ugyanis az állítólag fennköltebb, tudományos attitűdök bajnokai, a közgazdasági viták — az angol—amerikai hagyományok értelmében — mindig erősen gyakorlatiasak. A diagnosztát csak akkor veszik komolyan, ha megfelelő választ tud adni a kérdésre: „Ön mit javasol tehát?” Könyvemben mindenekelőtt képet akartam adni az ipari rendszerről, de ha csak erre szorítkoznák, legtöbbször úgy vélekednének, hogy a puszta leírásnak nem sok hasznát lehet venni.

Ráadásul az eddig tárgyaltak során néhány valóban fontos probléma is felvetődött. Egyebek között például a technika megkülönböztetett szerepe az ipari rendszerben és sajátos összefüggése olyan fegyverek előállításával, amelyek szinte elképzelhetetlen pusztításra képesek. Miképpen menekülhetünk meg e

fegyverektől? Felmerül az egyén szerepe is ebben a rendszerben, amely mind a termelésben, mind a fogyasztásban az egyéniség elnyomását tartja szükségesnek. Minthogy elköteleztük magunkat a személyiség szuverenitása és szentsége mellett, meg kell vizsgálni, van-e egyáltalán mód a személyiség megmentésére? Az élet bizonyos vonatkozásaiban, például a művészetek területén, az ipari rendszer kétségtelenül nem tesz hasznos szolgálatot. Kérdés, egyáltalán megfelelhet-e a műveltség fogalma eredeti tartalmának, ha az ipari rendszer kerekeihez láncolják? Felmerül továbbá az ipari rendszer kapcsolata a szellemi megnyilvánulásokhoz és a politikai pluralizmushoz. Erről külön is érdemes néhány szót szólni.

5.

Nézeteikben annyira eltérő filozófusok mint Marx és Alfred Marshall megállapították, hogy az emberi történelem során a politikai érdekek és politikai konfliktusok jórészt gazdasági érdekekből és gazdasági konfliktusokból eredtek. Így volt ez az Egyesült Államokban is. Különbőféle konfliktusok és koalíciók során az amerikai politika hol az adósok, illetve hitelezők érdekeit, hol a hazai piac, illetve az export érdekeit, hol a városi, illetve falusi érdekeket, hol a fogyasztók, illetve termelők érdekeit, és mindenekelőtt, klasszikus formában, a tőkés vállalkozó, illetve az ipari munkásosztály érdekeit képviselte.

↳ Láttuk, hogy az ipari rendszer nagy mértékben felszítja ezeket az osztályérdekeket. Ez részint a reális konfliktusok minimalizálásával, részint azáltal sikerül, hogy a hajlíthatóvá tett emberi magatartást kihasználja felfogásának érvényesítésére. E folyamat során az ipari rendszer céljai azonossá válnak mindazoknak a céljaival, akik e rendszer keretébe tartoznak és már-már kiterjeszthetők az egész társadalom céljaira is.

A múltban a gazdasági rendszer és céljainak bírálata és beható vizsgálata éppen a gazdasági érdekek összeütközése és az ebből

eredő politikai megoszlás nyomán ment végbe. Nem mintha a tőkés vállalkozó vagy a szakszervezeti vezető rendszeres kritikát gyakorolt volna önmaga vagy céljai felett. De semmiképpen sem tett lakatot a szájára, ha gazdasági ellenfelét kellett megvitatni szóvivőinek, követőinek, bérenceinek, kiszolgáltató tudósoknak a társaságában. Egyébként az ilyenfajta konfliktusok mintegy melléktermékeként sok komoly tudományos eredmény is született. Ha a következtetések kedvezőtlenek voltak az egyik fél számára, a tudós bizton számíthatott a másik fél közvetett támogatására.

Kérdés tehát, ha az ipari rendszer a gazdasági konfliktusok megszüntetése irányában hat, véget vet-e egyben a társadalmi célok alapos vizsgálatának is? Az ellenőrzést szolgáló rendszabályok – a piaci magatartás manipulációja, a társadalmi célokkal való azonosulás és azok adaptációja – talán a társadalom önvizsgálatát is a minimálisra csökkenti? Végső soron tehát elmondhatjuk-e, hogy az ipari rendszer (eredendően) lágy és egyöntetű? Egyáltalán, milyen mértékben meríti erejét egy társadalom a gazdasági érdekek pluralizmusából, amely fenntartja a politikai viták és társadalmi eszmék pluralitását is?

Az utóbbi években, kivált egyetemi hallgatók és értelmiségiek között széles körben tapasztalható (érdekes) politikai jelenség, hogy meghatározatlanul elégedetlenek a társadalmi gondolkodás és magatartás elfogadott normáival. Úgy vélik, hogy ezek a normák az „Establishment”, vagyis a hagyományos uralkodó körök nézeteit fejezik ki, akár liberálisok, akár konzervatívok szájából hangzanak el. Az „Establishment” nézeteit – nem is logikátlanul – nemcsak gazdasági, szociális és politikai téren utasítják el, de még a ruházkodás, a szokványos lakásviszonyok tekintetében is, sőt lehetőleg nem használnak szappant, borotvát vagy egyéb olyan terméket, amelynek előállítása az emberi teljesítmény elfogadott mércéjének minősül. A rendszerrel szemben állók közfeltűnést keltő módon mellőzik ezeket. Talán abban a társadalomban, ahol megszűnt a konfliktusok korábbi területe, most ez lenne az egyenetlenség új megnyilvánulása? A

következőkben ehhez a kérdéskomplexumhoz szeretnék hozzá-
szólni, jóllehet kevésbé határozott formában, mint az előző
fejezetekben tettem.

Ismételni szeretném, hogy végeredményben legfőbb gondom
nem az, merrefelé halad az ipari rendszer, sokkal inkább anya-
got szeretnék szolgáltatni annak meghatározásához, hogy hová
érkezett el.

Az élet egyéb dimenziói

„... Az ember létezése óta első ízben merül fel állandó problémaként, hogy mire használja mentességét a sürgető anyagi gondoktól, mivel töltse ki szabad idejét, amelyet a tudomány és a kamatoskamat vívtak ki számára, miként éljen okosan és kellemesen.”

John Maynard Keynes: Essays in Persuasion.

„Óvakodjunk azoktól, akik mindennek fölébe helyezik a szépség szempontjait és nincsen érzékük a gazdasági realitások iránt.”

Fred L. Hartley, az Union Oil Company elnöke.

1.

Az ipari rendszer azonosítja magát a társadalom céljaival, és azokat egyúttal saját szükségleteihez igazítja. Ez az adaptációs folyamat nem járna sikerrel, ha a társadalom tudtával történne — ha az emberek felismernék, hogyan irányítják őket. Az ipari rendszer zsenialitása éppen abban rejlik, hogy a saját szükségleteit tükröző célokat — a javak mind nagyobb mérvű termelését és a fogyasztás folytonos emelését, a beállítást, amely szerint fontosabb további javakhoz jutni, mint a szabad időt élvezni, a műszaki fejlesztés feltétlen szükségességét, a technostruktúra autonómiáját, valamint a képzett és művelt munkaerő megfelelő kínálatát — társadalmi erényekké emeli és a felvilágosodást

szolgálóknak tünteti fel. E célokról a köztelfogás azt tartja, hogy nem a környezet hatására alakultak ki, hanem az ember eredendő természetéből következnek. Aki ezt vallja, józanul ítéli meg a világot, aki kételkedik benne, külön vagy aszkéta hírébe kerül.

Legalábbis így volt eddig. Kevés olyan csábító dolog van mint az, ha saját felfogásunk újnak vagy eredetinek tűnik. A legutóbbi időkben valóban egyre gyakrabban vonják kétségbe a hagyományos gazdasági és társadalmi célokat. Különösen a gazdasági értékrendben kételkednek. A fiatalok között megnyilvánuló elidegenedés is abban jelentkezik, hogy tagadják a konvencionális magatartást a munka, az érvényesülés, a ruházkodás és a külpolitika különféle kérdéseiben. A nyugtalanság nem szorítkozik csupán a fiatalokra, széles körben elterjedt oktatói és tudományos körökben is. Behatolt még a nagy emberbaráti alapítványok berkeibe is és oda vezetett, hogy társadalmi célok felülvizsgálatára alakult csoportokat finanszíroztak. Az effajta tevékenységgel szemben az érdekeltek sietnek újra meg újra megerősíteni azokat a célokat, amelyek az ipari rendszer követelményeinek megfelelnek.¹

Könyvünk idáig remélhetőleg meggyőzően fejtette ki, hogy a kétkedés és bizalmatlanság világosan felismerhető társadalmi és gazdasági okokra vezethető vissza. Rámutattunk arra is, hogy miféle erők tartanak fogva bennünket. Ezek után arra kell választ találnunk, hogy miféle eszközök vezethetnek a felszabaduláshoz?

A szellemi erőfeszítést nem kímélő, figyelmes olvasó máris

¹ Lásd: Prospects for America. The Rockefeller Panel Reports. Doubleday, New York, 1961. és Goals for Americans. A nemzeti célokat vizsgáló elnöki bizottság beszámolója, Prentice-Hall, New York, 1960.

Utóbbi csodálatosan konvencionális felsorolást tartalmaz: „A gazdasági fejlődésnek maximális üteműnek kell lennie, elsősorban a szabad vállalkozáson alapulva;... a műszaki fejlődést, mint gazdasági életünk hatalmas motorját, ösztönözni és támogatni kell... Az egyén és a nemzet fejlődése megkívánja, hogy a művelődést minden szinten és minden tudományágban megerősítsük... A kommunista agresszió és felforgatás... veszélyezteti minden külföldi és hazai törekvésünket... Végső célunk legyen a leszerelés.” 3–20. old.

megtette a legfőbb lépést ebben az irányban, hiszen a szabadság felé vezet az embert hatalmukban tartó erők felismerése. További lépésként most az életnek azokat a dimenzióit kell világosan látnunk, amelyeket az ipari rendszer természeténél fogva nem szolgálhat és nem is szolgál, tehát mindenképpen igyekszik lebecsülni őket.

Nem kevésbé fontos lépés az sem, hogy rámutassunk a mechanizmusra, amely az életnek éppen ezeket az elhanyagolt dimenzióit domborítja ki az ipari rendszer hatalmas adaptáló motivációjával szemben. Egyszerűbben kifejezve, léteznie kell olyan politikai erőnek, amely véghezviszi, amit az ipari rendszer figyelmen kívül hagy és jelentéktelennek tart. Erre később még visszatérünk.

2.

Az ipari rendszer általában az államnak azokat a szolgáltatásait hagyja figyelmen kívül vagy minősíti lényegtelennek, amelyek nem állnak szoros kapcsolatban saját szükségleteivel. Semmi körülmények között sem tartja elhanyagolhatónak a honvédelmet, a tudományos kutatás és műszaki fejlesztés szempontjait, valamint az iparfejlesztésnek olyan járulékos követelményeit, mint az úthálózat kiépítése és a légi forgalom bővítése. Fontos szempont a művelődés is. Támogatása idővel már nemcsak az ipari rendszer szükségleteit tükrözi, de az oktatók és tudósok rendjének fokozódó politikai hatalmát is. A politikai célokat követő pedagógusok a politikai ambíciókat tápláló többi embertől csak abban különböznek, hogy a patyolat tiszta szándék látszatát tudják kelteni.

Az ipari rendszer követelményeihez közvetlenül nem kapcsolódó állami szolgáltatások már jóval kevésbé előnyös helyzetben vannak. Ebben a tekintetben két tényező érvényesül. Az ipari rendszer szempontjából szükségtelen, de elkerülhetetlen állami szolgáltatások hátrányos megkülönböztetést szenvednek. Az ipari rendszer a keresletet szabályozó reklámon keresztül fontosságot

tulajdonít például a szappannak és fogkrémnek, de a közegészségügy szempontjából mégis csak fontosabb állami klinikák nem részesülnek hasonló támogatásban. Alaposan meg is szenvedik a megkülönböztetést. Van azonban az államnak olyan tevékenysége is, amely egyenesen ütközik az ipari rendszer céljaival és szöges ellentétben áll annak értékrendjével. Az ilyenfajta állami tevékenység aktív ellenzésre talál az ipari rendszerben. Mindkét eset megérdemli, hogy röviden foglalkozzunk vele.

Az ipari rendszer nem tartja különösen fontosnak az olyan állami szolgáltatásokat, mint a betegekről, öregekről, fizikai vagy szellemi fogyatékosokról való gondoskodást, vagyis az egészségügyi szolgáltatásokat, de nem tartja fontosnak azt sem, hogy parkok, üdülőhelyek létesüljenek, jól szervezzék meg a személtakarítást, segítsék a szegénysorsúakat stb. Az erre fordítható összegeket az ipari rendszer megpróbálja kisajátítani olyan célokra, amelyek összhangban állnak a fogyasztás agresszív irányításával. Az amerikai kórházak ezért sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint az autógyártással összefüggő állami útépítés, jóval kevesebb állami pénz jut parkok és szabadtéri játszóhelyek építésére, mint a színes televízió fejlesztésére, de még sok példát sorolhatnánk.

A közfelfogás ha nem is tökéletesen, de nagymértékben igazodik ehhez a megkülönböztető szemlélethez. A magánember érdekének tudják be, ha több pénz fejében többet produkál; a közéleti erény általában nem azt írja elő a politikusnak, hogy azonos kiadások mellett többet érjen el, hanem azt, hogy kisebb költséggel nyújtson minél többet. De még olyan hangok is hallatszanak, hogy leghelyesebb, ha az állam keveset költ és keveset nyújt. Egyes, különösen simulékony filozófusok álláspontja szerint, az államnak minimálisra kell korlátoznia tevékenységét, különben megnyirbálja az egyén jogát, hogy maga döntsön beszerzései felől.

A hivatalos doktrína tehát támogatja azt a természetes tendenciát, hogy az ipari rendszertől származó javak és szolgáltatások aránytalanul felülmúlják az olyan állami szolgáltatásokat,

amelyek nem kedveznek az ipari rendszer követelményeinek. Ezekkel a kérdésekkel másutt bőven foglalkoztam már² és noha csábító lenne újra kidomborítani érveim helyességét, erről fegyelmezetten lemondok.

Az állami szolgáltatások hátrányos megkülönböztetéséről most áttérünk a jóval élesebb szembenállásra, amely az ipari rendszertől idegen vagy számára káros állami célokkal szemben mutatkozik.

3.

Az áruk és szolgáltatások világán túl létezik egy másik is, az esztétikai élmények világa. Ebben nem a gyárak és mérnökök az irányadók, hanem a legkülönfélébb megnyilatkozású művészek. De az esztétikai élmények is csak megfelelő előkészület nyomán élvezhetők és éppúgy nem fakadnak eredendően az emberi lélekből, akár egy újfajta whisky igénye.

Az esztétikai élmény valaha óriási helyet töltött be az ember életében, az ipari rendszer értékrendjéhez mértén elképzelhetetlenül nagyot. Az Egyesült Államokból, európai vagy japán ipari városokból nyaranta a turisták milliói keresik fel az iparosítás előtti civilizációk műemlékeit. Ennek oka, hogy bár a régi Athén, Firenze, Velence, Sevilla, Agra, Kioto és Szamarkand összehasonlíthatatlanul szegényebb volt, mint manapság olyan modern nagyvárosok, mint Nagoja, Düsseldorf, Dagenham, Flint vagy Magnitogorszk, életükhöz szervesen hozzá tartozott a mainál sokkal szélesebb esztétikai perspektíva. Az iparosítás korszaka óta egyetlen olyan város sem keletkezett, amely művészeti szempontból felvehetné a versenyt a régiekkel. A művészeti érdeklődésű turista nem is igen keresi fel az ipari nagyvárosokat, hanem főként oda látogat el, ahol az építészet és a városkép 1776, vagyis Adam Smith „Wealth of Nations” című művének megjelenése előtt született.

² The Affluent Society.

Az ipari rendszer becsmérő kifejezései közé tartozik, ha valakit esztétának minősítenek. Ennek oka, hogy az esztétikai teljesítmények az ipari rendszer hatáskörén kívül, és azzal éles konfliktusban állnak. A konfliktust azért érdemes külön is hangsúlyozni, minthogy az ipari rendszer határozottan tagadja a létezését.

A konfliktus részben a célok ellentétességéből, részben abból ered, hogy mivel a technostruktúra számára az esztétikai célok elérhetetlenek, nem képes velük azonosítani magát. Az ilyen célok hangoztatását tehát szabadsága korlátozásának fogja fel.

Nyilvánvaló például, hogy az esztétikai szempontok érvényesülése befolyásolhatná az ipari üzemek elhelyezését: nem oda kerülnének, ahol működésük a leggazdaságosabb, hanem esetleg oda, ahol a legkevésbé sértik az összképet. Ellenőrzés alá kerülhet a tevékenységük is, például a légkör szennyezése kellemetlen szagokkal, a hulladékanyagok elvezetése folyókba, tavakba vagy az altalajba. Mindez csak növeli a költségeket, csökkenti a termelést, illetve mindkét irányban hat. Kellemetlen kérdések merülhetnek fel a gyártmányokkal kapcsolatban is, például, hogy milyen konstrukciójú és külsejű autók mekkora száma felel meg leginkább a kellemes városi összkép és a tiszta levegő követelményeinek.

Az efféle korlátozások kényelmetlenek. Az ipari rendszer társadalmi felfogása ezért nem is tűr kételyt afelől, hogy bizonyos termékek fokozott vagy hatékonyabb előállítását kívánatosnak minősül-e, hanem eleve és önmagában véve jónak, kívánatosnak tartja.

Esztétikai szempontok alapján tagadni lehet a magasfeszültségű vezetékek létjogosultságát egy szép tájon, vízi erőművek létesítését a folyók mentén vagy nemzeti parkokban, magasutak építését városi terek leszűkítésére, a külszíni fejtést erdős hegyoldalakban, üzleti negyed létesítését szép régi utcákban és kifogásolni lehet a nagy sebességű légi forgalom csendbontó hatását. Nemegyszer előfordult már, hogy ipari szempontokkal szemben ilyenfajta követelések is elhangzottak. Ezeket azonban az ipari rendszer sohasem a problémák lényegéből fakadónak tekinti,

hanem mindig csak mellékesnek és esetlegesnek; azoknak kell az igazukat bizonygatni, akik esztétikai szempontokra hivatkoznak. Ha a gazdasági előny szempontjai világosak, lemérhető a hatásuk a termelésre, a jövedelemre és az önköltségre, általában ezek döntik el a kérdést. Az esztétikai meggondolásnak is legtöbbször be kell bizonyítania, hogy végeredményben gazdasági előnyökkel is jár.

Ha ilyen szempontok elsőbbséget kapnának, az esztétikai célok érvényesítése elfogadottá válnék és a hatékony ipari termelést ilyen szempontoknak kellene alárendelni.

Egyébként az esztétikai célok éles ellentétben állnak a fogyasztó manipulációjával is. Ennek a manipulációnak különféle megnyilvánulásai megkövetelik a disszonanciát, a szépérzék megsértését. Nem sok hatást vált ki például az a plakát, amely kellemes összhangban áll a környező tájjal: éles kontrasztot kell alkotnia a környezetével, hiszen ezzel hívja fel a figyelmet. A tervszerű disszonancia elve még inkább érvényesül a rádió és televízió reklámoknál, de érvényre jut a legkülönbébb ipari termékek formájában vagy csomagolásában is. Az ipari rendszer arra törekszik, hogy ezt a disszonanciát a társadalmi célokkal egyezőnek állítsa be. Sajátos módon azzal érvel, hogy „a fogyasztó ízlését követi”, hiszen ha a vevő nem értene egyet, nem reagálna, vagyis nem vásárolná a terméket. Ha egy ember járás közben megtorpan, mert alaposan fejbe verték, reagálásával hasonló mértékben bizonyítja, hogy éppen azt kapta, amire vágyott.

4.

Az ipari rendszer azonban egyéb vonatkozásban még alapvetőbb konfliktusban áll az esztétikum világával. Bőségesen kimutattuk, hogy feltétlenül szüksége van szervezettségre, hiszen egyénektől származó információtüredékek kombinálásával hozza létre az eredményt, amely egészében meghaladja a résztvevők kapacitását. Ez a folyamat azonban, bár kitűnően megfelel a

műszaki fejlesztés és a kevésbé magas szintű tudományos kutatás követelményeinek, a művészi produkció szempontjából használhatatlan. Művészek nem tudnak csoportosan alkotni. Tudjuk, hogy a legendáktól eltérőleg kollektív munkával jönnek létre a legnagyobb ipari teljesítmények, de nem a legnagyobb festmények, szobrászati vagy zenei alkotások. Nem hiszem, hogy a művész olyan kevésbé szociális lény, mint állítani szokták. A gyakorlatban inkább kerüli a keserves magányt, amelyre alkotó tevékenysége elvben kárhozná. Valójában a művészek éppúgy keresik a társaságot és a közösséget, akár a könyvelők, mérnökök vagy kereskedelmi vezetők. Mégis, amikor dolgozik, a művész önmagában oldja meg az egész feladatot és képtelen másokkal közösen alkotni. Ebben leli egyik legfőbb magyarázatát, hogy az ipar magas technikai szintű és termelékeny eredményei esztétikai szempontból rendszerint banálisak vagy éppen visszataszítóak.

Mint hogy az esztétikai dimenzió kívül esik az ipari rendszer képességein, a rendszer tagjai érthető módon igyekeznek lebecsülni e dimenzió fontosságát. Ugyanazt a tendenciát követik, mint a diákok, akik utálják a latint, a közgazdászok, akik nem tudnak megbarátkozni a matematikával, vagy azok a férfiak, akik nem érdeklődnek a nők iránt.

Ezzel azonban még nem mondtunk el mindent. Az esztétikai dimenzió kibontakoztatása ugyanis új és fontos szerephez juttatja az államot, ráadásul olyanhoz, amelybe az ipari rendszer – megkötöttségei folytán – képtelen bekapcsolódni. Szerepének lényege már az eddigiekből is részben kitűnt. Ahol összeütközésbe kerül az ipari, illetve esztétikai szempontok rangsorolása, az államnak kell biztosítania az esztétikum elsőbbségét az ipari követelmények felett. Egyedül az állam képes a táj szépségeit megvédeni a magasfeszültségű vezetékek, reklámok, fakitermelők, szénbányászok és gyakran éppen az ő szolgálatában álló útépítő munkások tevékenységének csúfító hatásával szemben. Csak az állam mondhatja ki, hogy a fogyasztás bizonyos típusai nem felelnek meg az esztétikai céloknak. Kiváló lehetősége van

például a gépkocsik kitiltására a modern nagyvárosok szívéből. Az állam a rádiót és a televíziót is megvédheti a szándékos disszonanciáktól, illetve létesíthet olyan adókat, amelyek nem közölnek reklámokat. Ha elfogadottá válik az esztétikai szempontok elsőbbsége, az állam nemcsak szórványosan és a szépérzékét kivételesen sértő esetekben kelne védelmére, de rendszeresen és természetesen lépne fel minden cél érdekében, amelyben fontos szerepet játszik az esztétikum. Az efféle célok, ezt meg kell mondanunk, szinte minden esetben csak az ipari, gazdasági fejlesztés rovására valósíthatók meg. Hogy a szépség érdekében érdemes a bruttó nemzeti termék emelkedésének rovására valamit áldozni, éppen amiatt kell külön hangsúlyoznunk, mert a köztudat már olyan mértékben alkalmazkodott az ipari rendszer szükségleteihez.

5.

Az állam szerepe esztétikai viszonylatban persze nem csupán védelmi jellegű, de pozitív feladatai is vannak. Míg egyfelől a művészet az egyén kifejezési formája, jelentős művészeti ágak csupán bizonyos meghatározott rend keretei között tudnak felvirágozni. Ezt a rendet az államnak kell biztosítania. A festészet, szobrászat és a zene meg tud élni az ipari rendszer uralma alatt is, noha kívül esik a hatáskörén. Az említett művészeti ágak értékeléséhez és élvezetéhez útmutatásra is van szükség. (Jellemző a fennálló rendszer etikájára, hogy a művelődési alapok ilyen célú felhasználását alacsonyabbrendűnek tartják a természettudományok, a matematika vagy a mérnöki tudományok fejlesztésénél.) Az állam ezen a téren is ösztönző szerepet tölthet be, de közreműködése nem döntő.

A város- és a környezetfejlesztés kérdéseiben viszont alapvető fontosságú az állam szerepe. A művészet a rend megnyilvánulása és nyomban áldozatul esik a rendetlenségnek. Firenze, Sevilla, Bloomsbury és Georgetown éppen azért szép városok, mert minden részük rendezett összhangban áll az egészszel. A modern ke-

reskedelmi úthálózat, a városszéli települések, a repülőtérről a városokba vezető utak azért csúnyák, mert nem illeszkednek bele az összképbe. Ilyenfajta rend csak ritkán jön létre önmagától, szinte mindenkor az állam vagy a társadalom nyomására alakul ki.

Az építészeti alkotások is csak úgy érvényesülnek, ha megfelelő keretbe foglalják őket. A Tadzs Mahal például rengeteget vesz-tene királynői szépségéből, ha modern benzinkutak vennék körül. Impozáns, modern épületek gyakran esnek áldozatul ilyenfajta környezetnek. A XIX. századi Párizs nem is annyira az egyes épületek kiválóságának, mint inkább a városkép összehangolt-ságának köszönheti szépségét.

Egyébként is az állam szükségszerű patrónusa az építőművészet (sok ágának: gazdag homlokzatú, impozáns középületeket emel, érdekes emlékműveket, kellemes parkokat és szökőkutakat létesít, hosszú sugárutakat, szép nagy tereket, magasba nyúló tornyokat építtet. Csak az utóbbi időben – amióta az országok nagyon gazdagok lettek és az ipari rendszer egyenlőségjelet tett a gazdasági fejlődés és az élet közé – felejtettük el, hogy a művészetpártolásnak ez a módja nagyon is méltó kormányzati funkció. Általában azt szokták ellene felhozni, hogy az állam nem engedheti meg magának e funkció betöltését.

6.

Persze oktalanság volna olyasmit állítani, hogy az Egyesült Államok kormányzata, akár városi, állami vagy szövetségi szinten, méltóan képviselheti az esztétika szempontjait. Kétségtelen, hogy a politikusok ízlése erősen hajlik a banalitásra. Még akik egyénileg nem is hívei a hétköznapiságnak, szükséges-nek tartják engedményt tenni a közízlésnek. Igaz, hogy a világ többet köszönhet az állami, mint a magánépítkezésnek, de nem kevésbé igaz, hogy a műkincsek inkább a tehetséges zsarnokok, semmint a demokraták ízlését dicsérik, lásd Dzsahan sah, a

Mediciek, Nagy Péter vagy XIV. Lajos esetét. Sokan éppen azt hozzák fel a modern demokratikus kormányok esztétikai célzatú tevékenysége ellen, hogy műpártolásuk általában gyenge eredményekkel jár.

Ez tagadhatatlan, de egyúttal le kell szögeznünk azt is, hogy az államon kívül semmiféle szerv nem képes érvényre juttatni az esztétikai célok elsőbbségét és megfelelő keretet adni a művészeti megnyilvánulásoknak. Akik tehát úgy vélekednek, hiányosságai miatt az állam mondjon le a művészet pártolásáról, valójában az esztétikai szempontok elsőbbségét tagadják és síkra szállnak környezetünk rendezetlensége mellett.

Ha az állam művészileg még oly tökéletlenül irányítja is környezetünk kialakítását, az eredmény még mindig elfogadhatóbb, mintha semmiféle irányítás nem történik. A húszas évek végén és a harmincas évek elején washingtoni városrendezők és építészek lebontották a Pennsylvania és Constitution bulvárok közötti területet és felépítették a Federal Triangle nevezetű hatalmas épületcsoportot. Az épületkomplexum fantáziátlan, csúf és nagyképű, a művészek joggal kifogásolták. De azért még mindig jobb, mint a vegyes stílusú elszórt épületek, amelyek a helyén álltak. Összefüggő egészet alkot és feltétlenül állja a versenyt a városnak olyan részeivel, ahol semmiféle központi erőfeszítés nem történt.

Ráadásul az állam a jövőben jóval sikerebben is képviselheti az esztétikai szempontokat, mint eddig. Mindössze fel kell ismer-nie, hogy ez a tevékenység elsőrendű feladatai közé tartozik. Minden feladat teljesítésének kárára válik, ha utólagosan és mellékesen oldják meg, és hasznára, ha központi kérdésnek tekintik. Bízunk benne, hogy a művelődési és tudományos szakemberek hatalmának erősödésével igényesebbé válnak az esztétikai normák is; ez igazolná elsősorban előretörésüket a közéletben.

Valahányszor a politikusok mandátuma lejár és újból jelöltetni kívánják magukat, arra szoktak hivatkozni érdemük mércéjeként, hogy mennyivel gazdagabb lett a kerületük a ténykedésük idején. Ha ezt be tudják bizonyítani és nem kimutatható a lopás, véleményük szerint minden jogcímük megvan az újraválasztáshoz. Minden rendű és rangú államférfi, függetlenül attól, hogy okos-e vagy buta, szorgalmas-e vagy lusta, az emelkedő termelésre hivatkozik, amely rendszerint nem az ő erőfeszítéseinek eredménye.

Az esztétikai dimenzió érvényesülése ennél sokkal pontosabb mércét szolgáltatna. Azt jelentené, hogy a lelépő polgármesternek, állami kormányzónak, akár az Egyesült Államok elnökének, vagy az angol miniszterelnöknek is be kellene bizonyítania, hogy városát, államát vagy megyéjét sikerült tisztsége alatt szebbé tennie. Nem könnyű próba ez és századunkban vajmi kevesen állták volna meg eddig. Ez az általános hiányosság is egyik oka annak, hogy a társadalom még mindig ragaszkodik az esztétikai szempontok lebecsüléséhez. Senki sem kedveli az olyan vizsgát, amelyen biztosan megbukik. Mégis eljön az idő, amikor a haladó közösség nem a termelés nagyon is szimpla próbáját, hanem az esztétikai eredmények jóval szigorúbb mércéjét fogja alkalmazni vezetőivel szemben.

Fehér foltok a tervezésben

1.

Az ipari rendszer zsenialitása a tőke és a technika szervezett felhasználásában rejlik. Mint az eddigiekből láttuk, ez azáltal vált lehetővé, hogy a piac helyét nagymértékben a tervezés foglalta el. Az ipari rendszer jelentős sikerei kivétel nélkül a tervezésnek köszönhetők: szó sem lehetne repülésről a Holdra, de még Los Angelesbe is alig, ha az űrhajók és repülőgépek gyártása piaci ösztönzésre történnék. Ugyanez vonatkozik az ipari rendszer egyéb szolgáltatásaira és termékeire is, a telefonösszeköttetéstől kezdve a Chevrolet-gyártáson át, egészen a fogpasztáig. Minden esetben gondos számítások alapján folyik a termelés, az árak meghatározása, és körültekintő rendszabályok biztosítják, hogy a fogyasztás a lehető legtökéletesebben megfeleljen a beütemezett termelésnek, a termeléshez szükséges valamennyi tényező — munkaerő, alkatrészek, gépek stb. — pedig kellő mennyiségben, előre látott áron és megfelelő időben álljon rendelkezésre. Akik a folyamatban elsősorban érdekeltek, úgy vélik, hogy mindezt a piacra bízni annyit jelentene, mint a vak véletlenre hagyni.

A hagyományos mítosz ugyanakkor merőben mást mond. Azt állítja és tanítja — nagyszabású, költséges, de nem mindenkor sikeres erőfeszítések közepette —, hogy az érdem a transzcendens hatalommal felruházott piacot illeti, egyedül a piac indokolja és szabályozza a teljesítményt. Istenben nem mindenki hisz, de a piacba vetett mélységes hit általánosan kötelező: a közösség, amelynek hite megingathatatlan, csak a helyes úton járhat.

Eltekintve attól, hogy ez a hit nem fér össze az ipari rendszer gyakorlatával, belső ellentmondásokat is tartalmaz. A szervezett üzleti élet minden egyéb vonatkozásában alapvetően racionális és determinista felfogás uralkodik, lehetőleg semmit sem bíznak a hitre és reményre. Ugyanakkor a végső és döntő szakaszban, ahol valóban nagyszabású és jelentős döntések születnek afelől, hogy mit, mennyit és milyen áron kell termelni, az uralkodó felfogás megköveteli a behódolást a piac személytelen és varázslatos erejének. Noha ez a feltételezés hamis és egyben valószínűtlen is, mégis általánosan elfogadott.

Ebből a helyzetből egyebek között sok konkrét kényelmetlenség származik. Az ipari rendszer nagy szakértelemmel hajtja végre feladatait, tehát arra törekszik, hogy a javak szakszerű termelését a társadalom legfőbb céljának, a társadalmi teljesítmény egyedüli mércéjének tüntesse fel. Különböző okoknál fogva azonban az ipari rendszer nem végzi el az összes szükséges feladatokat. Minthogy a feltételezés szerint, az ipari rendszer nem a kínálatot és keresletet tervszerűen alakító eszközei, hanem a piac ösztönzése alapján működik, ebből az következne, hogy tervszerűtlen csodáit a piac olyan területen is létrehozza, amelyre az ipari rendszer működése nem terjed ki.

Kétségtelen, hogy az ipari rendszeren kívül meglehetősen nagy területen – a kiskereskedelmi vállalkozók, javító iparosok, önálló mesteremberek, borbélyok, zöldségtermelők, bukmékerek világában – a piac működése ellen nagyjából nem lehet kifogást emelni. Olyan államokban, ahol a gazdaságnak nincs ilyen, a tervgazdálkodáson kívül eső szektora, legtöbbször hiányzanak, vagy rosszul működnek az efféle szolgáltatások. Léteznek azonban rendkívül szükséges és fontos termékek és szolgáltatások is, amelyeknek létrehozásáról a szabad piac nem képes gondoskodni. A társadalom felismeri a piac kudarcát ezeken a területeken. De mivel a piac elmarasztalása a közfelfogásba ütközik, inkább azt állítják, hogy a szóban forgó területeken a helytelen tervezés felelős a rossz teljesítményekért. Az ilyen kérdéseket amúgy is csak vonakodva és az elvtelenség rossz közérzetével szokás

megközelíteni. Nem ismerik fel a hatékony tervezés valamennyi előfeltételét, nem gondoskodnak megteremtésükről, ilyenformán nem is lehet csodálni, hogy a szóban forgó feladatok rossz megoldása súlyos kényelmetlenséget, vagy annál is nagyobb bajokat okoz. Ha szembenéznének vele, hogy e feladatok megoldása megfelelő tervezést igényel, de a nagymértékben tervszerű gazdálkodás keretei között ma még tervszerűtlenül valósul meg, habozás és mentegetőzés nélkül alkalmaznák a szükséges rendszabályokat és a teljesítmény nyomban megjavulna.

Térjünk most rá az elvont megállapítások gyakorlati példák-
kal való igazolására.

2.

A legkézenfekvőbb eset a városi és városközi tömegközlekedés megoldása. Visszatekintve nem kétséges, hogy ezt a feladatot csak egyetlen vállalat, vagyis tervező egység oldhatta volna meg, gondoskodva egy-egy földrajzi térség városi és városközi forgalmának lebonyolításáról. A helyi közlekedési vállalat ebben az esetben a városközi és területközi rendszer szükségleteinek megfelelően épült volna ki, közös használatba kerültek volna az utak, pályaudvarok és egyéb forgalmi berendezések. Az egész forgalmi hálózat módszeres és rendezett fejlődésnek indult volna, a szükséges helyen és időben megtörténtek volna a kívánatos beruházások. A nagyméretű és nagy hatalmú tervező egység nagyjából függetleníthette volna magát a helyi befolyástól, a díjtételek kialakítására gyakorolt nyomástól. Az árak teljesen vagy nagymértékben a tervszerű irányítás alapján valósultak volna meg. A tömegközlekedésnek ez az egységes rendszere éppen úgy irányíthatta, tehát fokozhatta volna szolgáltatásainak keresletét, ahogyan az autóipar vagy a légi közlekedés teszi. Állhatta volna a versenyt a gépkocsiiparral és a közúti forgalom lebonyolítóival, hiszen — hozzájuk hasonlóan — katonai szempontokra hivatkozva elérhette volna, hogy az állam szavatolja a túl költséges és kockázatos beruházásokat. A katonai

szempontok kidomborításával a műszaki fejlesztés állami támogatását is kivívhatta volna. Mindezek alapján közel azonos helyzetbe hozhatta volna magát a légi forgalommal, amely az elmúlt harminc esztendőben sok milliárd dollár állami támogatást élvezett, utóbb a személyforgalomban felhasználható katonai repülőgépek, navigációs berendezések állami megrendelése útján. Sikeres működése nyomán a tervező egység a bevételből maga fedezhette volna tökeszükségletét és nem függött volna többé a helyi kormányzat vagy más szervek kicsinyes beavatkozásától. Önállóan dönthetett volna a fejlesztéséről és a műszaki újításokról, tevékenységének sikerét egyre inkább a műszaki bravúr szabta volna meg. A hatalmas méretek, a korszerű műszaki színvonal — beleértve az automatizálást — módot adott volna a szakszervezetekkel való sikeres megegyezésre is. Nem utolsósorban pedig kialakult volna a technostruktúra, a bizonytalan egyéni szakértelem helyét csoportos döntések foglalták volna el.

Mindez nem történt meg. A helyi személyszállítás részben közületi, részben magánkézen maradt, helyi politikai szempontok és szabályok irányítják. Megint más rendszer szabályozza a vasutakat, amelyek sajátos úton fejlődtek.¹ Minthogy az egyes részek a teljes hálózat töredékeként gondoskodnak a helyi és regionális utasszállításról, senki sem tervezheti meg átfogóan az egész vasúti közlekedést. Egyik vasúttársaság sem tud lényeges

¹ A legtöbb amerikai vasúttársaság az ipari rendszer keretei között működő, azonos nagyságú cégektől eltérően fejlődött. Nincs fejlett technostruktúrája és a műszaki fejlesztés is legtöbbször jóval kevésbé dinamikus. A vasúttársaságok nem tudják önállóan kialakítani az árait és irányítani a keresletet, illetve a munkaerő- és tőke kínálatot, tehát nem rendelkeznek a sikeres tervezés feltételeivel. Eltérő fejlődésükhöz hozzájárultak a különböző szabályzatok, amelyek tiltják a fuzionálást és a sokrétű tevékenység kibontakoztatását; közben kialakultak a megrogzott hagyományok és a vezetés megmerevedett formái, amelyekből hiányzik a kellő szakértelem és a műszaki tökéletesítés ambíciója. Japánban, Franciaországban, Kanadában és mindazokban az országokban, ahol egyetlen állami vasúthálózat van, vagy legfeljebb egy-két nagyvállalat működik, ez az ipar is nagyobb mértékben tudta megvalósítani a tervezés követelményeit, ezért a teljesítménye is lényegesen jobb.

befolyást gyakorolni az árak alakulására, a szolgáltatás igénybevételére, a tőke- és munkaerő-kínálatra. Egyetlen vasúttársaságnál sem alakult ki a technostruktúra. Olyan iparágban, amely tervezés nélkül nem boldogulhat, nem állnak rendelkezésre a tervszerű teljesítmény követelményei. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy az eredmény is rendkívül silány.

3.

Noha párhuzamot vonni csak pontatlanul lehet, mégis érdemes megfigyelni a telefonszolgálat fejlődésének eltérő vonalát. A telefon tudvalevőleg az elektronikus távközlés régi formájára épült. Akárcsak a vasutak és a városi személyszállítás esetében, a szövetségi kormányzat — katonai szempontok alapján — nem ezt az elavult formát, hanem a legfejlettebb elektronikus ipart támogatta. Csakhogy a telefoniparban egyetlen óriási részvénytársaság működött, amely saját hatáskörében koordinálni tudta az egész feladatot, átfogta a helyi és a távolsági forgalmat egyaránt. Megvoltak az anyagi eszközei a versenyképes műszaki fejlesztéshez, és megtalálta a módját, hogy az állam, ezúttal is katonai szempontok alapján, anyagilag garantálja a fejlesztést. Az A. T. & T. telefontársaság hatalmas méretei módot adtak a díjszabás majdnem önhatalmú kialakítására, a kereslet erőteljes manipulációjára, tőkekínálatának biztosítására saját forrásaiból. A műszaki fejlettség és a vállalat hatalmas méretei folytán gondoskodni lehetett a munkaerő-szükséglet megtervezéséről, a várható kínálattal való egybehangolásáról és a munkaügyi kérdések határozott megoldásáról.

Ha a helyi telefonszolgálatot minden nagy- és kisvárosban vagy községben egy vagy több vállalat látná el, ha helyi befolyás alapján különféleképpen alakulnak ki a díjtételek, ha a helyi társaságokkal csak lazán összehangolt több különálló vállalat gondoskodik a távolsági telefonszolgálatról, ha nem folytatnak alapos tudományos kutatást és nincs műszaki fejlesztés, ha

a helyi egységek külső szervek — városi közigazgatás vagy helyi bankok — révén tudják csak fedezni tőkeszükségletüket és nem gondoskodnak a munkaerő-kínálat, vagy a munkaerőt helyettesítő berendezések megszervezéséről, aligha tételezhető fel, hogy a telefon-összeköttetés használható formában fennmaradhatott volna.² Senki sem vitathatja, hogy felvirágzását nem a szabad piac szeszélyes ösztönzésének, hanem csakis az átfogó tervezésnek köszönheti.

Az utóbbi években különféle intézkedések történtek, hogy a városközi és helyi tömegközlekedési eszközök műszaki fejlesztésével ellensúlyozzák a kétségbeejtően rossz teljesítményeket. Jellemző félmegoldás ez, tükrözi a tervezésről vallott lagymatag felfogást, amely szerint nem rendszeresen, csak kivételes esetekben van szükség irányító tevékenységre. A helyes szabályt tükröző, logikus magatartás az lenne, ha bőséges tőkével rendelkező egyetlen autonóm vállalat venné át a tömegközlekedés lebonyolítását, például az Egyesült Államoknak az Appalachi hegységtől keletre eső területén. Ez a társaság járatná a vasutakat és gondoskodnék a szárazföldi közlekedés egyéb formáiról. Ilyen körülmények között nagyjából önállóan szabhatná meg díjtételeit és felkeltené a fogyasztók érdeklődését szolgáltatásai iránt. Nem maradna el a műszaki fejlesztés állami támogatása sem, persze honvédelmi szempontokra való hivatkozással. Ez lenne az egyedüli módja annak, hogy a tömegközlekedés városi és városközi viszonylatban végre valahára megoldódjék.

4.

A tervezés hiányának a városi és városközi tömegközlekedés egyik legkézenfekvőbb és legdrasztikusabb, de korántsem legfontosabb példája. A piac jó működéséről vallott hamis felfogás

² Részben illusztrálja a kérdést, hogy a mai telefonforgalom lebonyolításához, ha nincsenek automata központok, szinte az egész amerikai női munkaerő beállltására lenne szükség.

legátkosabb következményei a városi és elővárosi lakásépítésben, az üzleti és egyéb ingatlanfejlesztésben mutatkoznak.

Azt már régen felismerték, hogy a nyomornegyedekben a piac nem reagál társadalmilag hasznosan. Minthogy szűk a tér, a lakbérek a körülményekhez képest a legmagasabb színvonalon állnak. Maximálisak lévén, akkor sem emelhetők, ha a régi ingatlan helyébe újat emelnek, a régít feljavítják vagy akár csak tisztességesen karbantartják. A legnagyobb profitot az biztosítja, ha minimálisra csökkentik a kiadásokat és a lehetőség szerint minél több embert zsúfolnak össze.

Az üzleti alapon folytatott urbanizáció, bár kétségtelenül reagál a piac impulzusaira, az egyéni ingatlantulajdonos maximális nyereségvágyát tükrözi. Ez a szempont gyakran ellentétbe kerül a közösség gazdasági érdekeivel: például egy nagy nyereséget biztosító vágóhíd hátrányosan befolyásolja a szomszédos üzletek bevételeit, vagy a környező házak lakbérét. Hasonlóképpen a Manhattan városrész modern negyedében üvegből épült hatalmas toronyházak, bár építtetőjüknek a maximális bevételt jelentik, esztétikailag legtöbbször siralmas látványt nyújtanak és a gyalogosoknak éppen csak kegyelemből hagynak némi helyet a közlekedésre.

Az elővárosi ingatlanpiac működése is legtöbbször káros. A legalacsonyabb áron kapható ugyanis az olyan ház, amelynek nincs csatornázása, ahonnét nem szállítják el a szemetet, amelynek közelében nincs rendőrszoba és iskola. Ha magányosan áll, csak a lakóinak életét keseríti meg, de az efféle házakból álló település már mindenki számára visszataszító. Manapság ilyenfajta települések már-már összekötik az Egyesült Államok valamennyi városi központját. Siralmas fejlődés ez, amely a piac hatására keletkezik.

Noha e hiányosságok közismertek, a piac működésének kivételes kudarcával mentegetik őket. Ezért az anyagilag gyengén ellátott és kevés hatalommal felruházott lakásépítési hatóságok csak imitt-amott alkalmaznak valamelyest tervszerű rendszabályokat ellenük: különféle építkezési és lakásrendeletekkel pró-

bájlják kieroszakolni a kevésbé profithajhászó és társadalmilag kíváncsabb magatartást, zónabeosztásokkal fosztják meg az ingatlantulajdonosokat attól az állítólagos joguktól, hogy maximálisan kamatoztathassák tulajdonukat, szubvenciókkal akarják ellensúlyozni a társadalmilag káros építkezés anyagi hasznát és ösztönözni a rehabilitációs tevékenységet. De gyakorta még ennyi sem történik, és a piac rossz működésének káros következményeit abban a reményben fogadják el, hogy ha pillanatnyilag nem is működik jól, előbb-utóbb meg kell javulnia.

A bajok orvoslása csak két irányban történhet: mindenekelőtt a minimálisra csökkenteni, illetve közömbösíteni kell a piac káros befolyását; a második lépés olyan tervező hatóság felállítása, amely a szükséges hatalommal rendelkezik. A modern nagyvárost és annak környezetét csak erőteljes és átfogó tervezőmunkával lehet rendezni, hogy emberséges életkörülményeket biztosítson.

Minthogy a piaci erők középpontjában a gyors megtérülés és az ingatlanból származó tőkenyereség szempontja áll, egyedüli megoldásként az államnak kell felvásárolnia az ingatlanokat ott, ahol a piaci befolyás nyilvánvalóan ártalmas. Csak így lehet biztosítani, hogy a tervezés, amely a városi közigazgatás irányítása alatt csak gyengén érvényesülhet, fontos kérdésekben ne ütközzék a piac ellenállásába. Kétségtelen, hogy a bajok orvoslásának ezt a módját nem fogadják örömmel, akiknek érdekük fűződik az ingatlan helytelen felhasználásához. Végső soron azonban ki fog derülni, hogy más megoldás nem lehetséges.

Egyedül az erőskezü tervező, lakásépítő és fejlesztő hatóság foglalkozhat megfelelően a városi és elővárosi ingatlanok beszerzésével és igazgatásával. Ennek a szervezetnek éppúgy nagyméretűnek, anyagi önállósággal rendelkezőnek, árait meghatározónak és a technostruktúra kialakulását elősegítőnek kell lennie, mint minden olyan vállalkozásnak, amely hatékony tervezéssel gépkocsikat állít elő vagy a Hold meghódítására törekszik.

A megoldásnak persze ára van. Csak első ízben hivatalba lépő

liberális republikánusok képzelik, hogy költségmentesen is lehet szociális fejlődést elérni. De noha a pénz sem elhanyagolható szempont, még nagyobb jelentőségű a hatalom és a szervezethez ebben a kérdésben csakúgy, mint az ipari rendszer minden vonatkozásában. Az egyénnek itt is alá kell rendelnie tevékenységét a szervezet céljainak. Láttuk, hogy az egész ipari rendszeren belül a tervezés ezáltal oldja meg kitűzött feladatait. A régi időkben a lótenyésztő és a kocsikészítő munkájához nem volt szükség olyan szervezetre, amilyennek a General Motors alkalmazottja kénytelen alávetni magát. Igaz, a régiek nem is tudták akarataikat ilyen mértékben rákényszeríteni a fogyasztókra és jóval kevésbé hatékonyan gondoskodtak az emberek közlekedéséről. Manapság a nyomornegyedek siralmas szabadsága éppoly elavult, mint az egykori kocsikészítő individualizmusa.

5.

Ha csak a gyakorlati teljesítmény szempontjából szemléljük az egész gazdasági életet, sem a piacot, sem a tervezést nem lehet eleve felsőbbrendűnek minősíteni. A piac működése bizonyos területeken kielégítő, de mihielyt igen nagy terület ellátásáról van szó, megbízhatatlanná válik. Ilyenkor a piacnak át kell adnia helyét a kínálat és kereslet többé-kevésbé átfogó, tervszerű kialakításának. Ha az ipari rendszer nem végzi el a szükséges tervezést, csak gyatra, esetleges katasztrofálisan rossz teljesítményre lehet kilátás. Ez vonatkozik egyebek között a természeti kincsek védelmére, a szabadtéri üdülési lehetőségek fejlesztésére, vagy az Egyesült Államok keleti felében folytatott erdőgazdálkodásra is. A hibás elgondolások mindig általánosításokból erednek: eleve nem lehet feltételezni a piac jó működését, sőt — tekintettel az ipari rendszer állandó növekedésére — inkább az ellenkezője a valószínű. Ha pedig ott is a piacra hagyatkozunk, ahol okvetlenül szükség van tervezésre, ebből csúnya zűrzavar származhatik.

A robotról

Ne gyászoljatok, barátim,
Ne sirassatok engem,
Keserves munkámat
Sikerült letennem.

*Angol szolgálólány
hagyományos sírfelirata*

1.

Az ipari rendszer már huzamos ideje kecsegteti dolgozóit azzal az ígérettel, hogy előbb-utóbb jóval több szabad idejük lesz, a munkahetet és munkaévet radikálisan csökkenteni fogják. Az elmúlt 25 esztendőben a legkönnyebben úgy lehetett rendkívüli gondolkodó hírébe kerülni, ha az ember spekulációkba bocsátkozott afelől, miként használják majd fel az újonnan szerzett szabad időt. Abban mindenki egyetért, hogy a kérdés gondos tanulmányozást igényel és bizonyos veszélyek felmerülésével is számolni kell. Meg kell mondanunk azonban, hogy az elmúlt 25 esztendőben az átlagos ipari munkahét inkább meghosszabbodott, mintsem megrövidült. Igaz, hogy a kötelező munkaórák száma csökkent, de ennél jóval nagyobb mértékben emelkedett a túlórázás igénye és vele együtt a dolgozók hajlandósága a túlmunkára.¹ Ugyanebben az időszakban az átlagos heti kereset,

¹ 1941-ben a termelőiparban az átlagos heti munkaórák száma 40,6 volt, 1965-ben 41,1 és emelkedő tendenciát mutatott. Az Egyesült Államok elnökének gazdasági beszámolója, 1966.

figyelembe véve az árak emelkedését is, közel a duplájára emelkedett. Ennek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy jövedelmük emelkedésével az emberek többet hajlandók dolgozni és kevésbé igénylik a szabad időt.

Az erősen megnövekedett szabad idő beköszöntésének új korszaka voltaképpen konvencionális társalgási téma és nem társadalmi perspektíva. Az ipari rendszer tendenciája nem ebbe az irányba mutat. Az ipari rendszer korai szakaszában a munka igen fárasztó, monoton és fizikailag megerőltető volt, ráadásul hosszú időn át kellett végezni. Súlyos ítélet esetén, a fegyenceket kényszermunkára is fogták. A mennyország tehát mindenekelőtt az örök pihenés boldogságával kecsegtetett. Az Egyesült Államok acélipara, egészen Warren Gamaliel Harding (és mások) felvilágosult közbelépéséig, napi 12 órán át és hetente 84 órában dolgoztatta munkásait. Munkaszüneti nap nem lévén, az acélipari városokban minden nap egyforma volt. Műszakváltáskor a munka további tizenkét órát teljesített és ennek fejében két héttel később 24 óráig szabad volt. Az emberi igények irányítása akkor még gyermekcipőben járt és a sokszor analfabéta acélipari munkáshoz — rádió és televízió híján — különben sem hatolt el. Ennélfogva talán még a nagyobb keresetnél is fontosabb volt, hogy néhány órával rövidebb ideig kelljen robotolni. Az emberek a minimális szükségleteik fedezésére, megélhetésükért dolgoztak. A nem fizikai dolgozók túlnyomó része azóta sem képes feltételezni, hogy a kétkezi dolgozóknak más, előbbrevaló céljuk is lehet, mint a munkaórák csökkentése.

Az ipari rendszeren kívül, például a gyapotföldeken vagy a veteményeskertekben, a munka máig is kemény és fárasztó. De egyes kivételektől eltekintve, az ipari rendszer keretei között legtöbbször nem mondható keservesnek, sőt egyenesen kellemes lehet. A munkás manapság már teljes mértékben a modern manipulált kereslet hatása alatt áll, rá is vonatkoznak a megfordított sorrend következményei. Míg elődje az acélipari városokban a megélhetésért robotolt, ő azért dolgozik, hogy kielégíthesse állandóan emelkedő igényeit. Az eredmény nyilvánvaló:

minthogy a munka kellemesebb és az igények megnőttek, az ember hajlamos arra, hogy inkább a több munkát, mint a több szabad időt válassza.

A technostruktúra ranglétráján felfelé haladva, annak tagjai egyre határozottabban foglalnak állást a több munka és a nagyobb jövedelem mellett. Akadnak, akik szinte büszkén hirdetik, hogy korlátlan ideig dolgoznak, olyan munkamennyiséget végeznek el, amely messze túlmutat a javak és szolgáltatások beszerzésének bármiféle lehetőségén.

2.

Akik tehát azt állítják, hogy az iparban dolgozók természetes célja csökkenteni a munkaidőt és több szabad időt élvezni, tökéletesen félreértik az ipari rendszer jellegét. Nincs eredendő okunk feltételezni, hogy a munkában eltöltött idő szükségszerűen kellemetlenebb, mint az, amit nem munkával töltünk. Kapcsolótábla mellett ellenőrizni az acélbugák mozgását a gépben esetleg semmivel sem kellemetlenebb, mint üdülni egy veszekedős feleség oldalán. Haszontalan dolog több szabad időt sürgetni mindaddig, amíg az ipari rendszer meg tudja győzni az embereket, hogy a javak birtoklása jóval fontosabb. A szabad idő értékét az emberek csak akkor hajlandók a munka fölébe helyezni, ha azt érdekesebben vagy kifizetődőbben tudják felhasználni, mint a munkaidejüket, illetve ha sikerül felszabadulniok az igények manipulációja alól, esetleg mindkét esetben. A szabad időt tehát az emberek nem önmagáért áhítják, csak az említett előfeltételek alapján.

Joggal tételezhetjük fel, hogy a két feltétel — olyan érdeklődés, amely vonzó alternatívát nyújt a munkával szemben és több-kevesebb felszabadultság a kereslet irányítása alól — művelődéssel érhető el. Jelentős szellemi felkészültségű emberek általában vonzóan tudják felhasználni az idejüket a kenyérkereső munkán kívül is. Valószínű, hogy az ilyen emberek kevésbé fogékonyak a kereslet manipulációja iránt is. Sokat mond ebben a vonatkozásban a művelődési és tudományos körök etikai szem-

lélete. Egyetemi körökben, kivált magasabb szférákban, tüntetően ellenállnak a kereslet manipulációjának és mentességet követelnek a formális munkakötelek alól. Ostoba dolognak tartják túlzott figyelmet szentelni a javak megszerzésének: az ócska autó, a kopottas ruházat, egyszerű lakásberendezés, az individuális szórakozás és luxusmentes utazás, a televízió hiánya, de még az asszonyok célszerű öltözködése is bizonyos előkelőséget kölcsönöz. Az akadémiai tekintély minimális formális oktatási időt és egyéb akadémiai kötelezettséget tételez fel. Szokásjogot nyertek a hosszú vakációk, szabad tanulmányokkal töltött esztendőik, az egyetemtől való távollét különböző jogcímeken. Mindez módot ad az egyénnek, hogy olyan érdeklődését elégítse ki, amely formális munkaidőben ki nem elégíthető. Ahogyan egy korábbi korszakban a tőkés úgy érezte, hogy a közösség tisztelete megilleti őt a természet-, sőt az isteni jog alapján, az említett előjogokat az akadémiai közösség is egyedül önmagának vindikálja. Felfogása szerint a rutinmunkától való mentességre és az így nyert idő jó felhasználására csak az övékhez hasonlóan csiszolt szellemek képesek. Ez valószínűleg nem felel meg az igazságnak. Feltehetőleg csak a műveltség és a lehetőségek adta előnyökről van szó.

A legtöbb ember hajlandó elismerni, hogy méltó cél maximálisan felszabadulni az irányítás alól, amelyet az ipari rendszer jelentős költségek árán gyakorol felettük. Ez a felszabadulás leginkább művelődéssel érhető el. Ehhez azonban arra van szükség, hogy az oktatók és tudósok világosan felismerjék saját hatalmukat és felelősségüket. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk a következő két fejezetben. Ráadásul gyakorlati szempontból szükség van arra is, hogy az ipari rendszer keretei között dolgozó egyénnek az eddiginél jóval szélesebb választási lehetősége nyíljon. Ennek alapján, akik erre képesek, felszabadíthatják önmagukat. Közvetlenül tehát nem egyszerűen szabad időre van szükség, hanem választási lehetőségre a munka, illetve annak alternatívái között. Olyan kérdés ez, amelynek megoldására érdemes lenne a szakszervezeteknek energiát fordítani.

Az ipari rendszer kényelmét és értékrendjét a legtökéletesebben a munkaerővel kapcsolatos rendszabályok szolgálják. Abból indulnak ki, hogy minden embernek hetenként bizonyos meghatározott számú órát kell dolgoznia. Aki akar, túlórával vagy a szabad idejében végzett különmunkával többet is dolgozhat, kevesebbet senki. A munkaügyi tárgyalások általában több jövedelmet vagy annak megfelelő juttatást igyekeznek elérni, a több szabad idő – például hosszabb fizetett szabadság – követelése csak egyetemesen érvényesül. Az ipari rendszer etikája minden ponton kiütközik: minden dolgozótól megkövetelik az alapvető minimális munkát, mindenkiről feltételezik, hogy több pénzt akar, hogy azonos mértékben vágyik szabad időre és képes azt felhasználni. Tehát minden dolgozót azonos módon kell kezelni.

Pedig mindez korántsem szükségszerű. A dolgozóknak a mai-nál jóval szélesebb választási lehetőséget kell biztosítani, tehát nemcsak azt, hogy egyfelől a munka és az áru, másfelől a szabad idő között dönthessenek. Lehetőséget kell adni az egyénnek, hogy heti 10 vagy 20 órai munkával fedezhesse alapvető szükségleteit, élelmet, ruhát és hajlékot szerezhessen. Érdekes és remélhetőleg nagyszerű eredményekkel járna, ha a fennmaradó időt alkotó módon lehetne felhasználni.

A választási lehetőségnek azonban nem szabad csupán a munkahétre korlátozódnia. Ez olyan egység, amely köré csoportosítva nem lehet hatékonyan megszervezni a szabad idő felhasználását. A társadalmilag, műveltségileg vagy anyagilag kiemelt pozícióban élők a vakációt, utazást, különböző feladatok elvégzését mindig hónapokra vagy évekre tervezték. Ennek megfelelően – alacsonyabb évi fizetés fejében – minden embernek meg kell adni a lehetőséget, hogy több havi fizetett szabadsághoz juthasson, vagy módja legyen hosszabb fizetés nélküli szabadságra is. Akik e lehetőségekkel élnek, nem a teljesített munkaórák alapján kapnák az illetményüket. Szabad elhatárolás alapján választhatnák a munkától való távollét különféle

formáját a nagyobb kereset alternatívájával szemben. A megoldás kétségtelenül nehézségekkel járna. De ha nem biztosítunk ilyen választást — és ragaszkodunk hozzá, hogy mindenkinek hetente és évente meghatározott számú órát rendszeres munkával kelljen eltöltenie —, akkor a társadalmat az ipari rendszer követelményei szerint alakítjuk és megvonjuk az egyéntől a jogát, hogy életét tetszése szerint alakíthassa. Akik nálunk sokat szónokolnak a szabadságról, jól tennék, ha valóban módot adnának rá és ösztönöznék a gyakorlatát.

4.

Az Egyesült Államokban és más ipari országokban a társadalmi gondoskodás mindenekelőtt a bér munkásokra, a helyi körülményeknek megfelelően a négyekre, kisparasztoakra, szellemi fogyatékosokra, öregekre és nyomortanyákon élőkre terjed ki. A többiekéről feltételezik, hogy gondoskodnak magukról. Igaz, az üzletemberek és a gazdagok is próbálnak néha együttérzést kelteni önmaguk iránt, de főként csak olyankor, ha valamilyen állami elnyomó intézkedés, például adózás, sújtja őket. Szeretnek arra hivatkozni, hogy a rájuk nehezedő teher végső soron a fizikai munkást sújtaná és hogy voltaképpen helyette vállalják az áldozatot. A tudós, ha tanulmányokat szentel a gazdagok keserveinek, csakhamar csúszó-mászó hírébe kerülhet, aki kiszolgálja valóságos vagy potenciális kenyéradóit.

Pedig mégsem lehet kizárni, hogy az ipari rendszer és annak etikája valóban a vezetőkre rója a legnagyobb terhet, azokra, akik a technostruktúra középpontjában állnak. Ennek oka nem az, hogy alárendelik egyéniségüket a szervezetnek, hiszen ez a helyzet lényegéből fakad, és csak az ipari rendszer megszüntetésével lehetne változtatni rajta. Az alárendelés ténye amúgy is önkéntes. A voltaképpeni ok sokkal inkább az, hogy ezek az emberek a szervezet céljait fölébe helyezik saját céljaiknak.²

² Lásd a korábbi fejezetet.

A technostruktúra számára azonban léteznek olyan kényszerű megterhelések is, amelyek a szervezet követelményei mellett, ráadásul jelentkeznek. Ezek a megterhelések sokkal inkább nehezednek a vezetőkre, mint a munkásokra, és befolyásolják életformájukat. Mindenekelőtt ide tartozik a műveltség megszerzése. Aki a technostruktúra keretei között sikert akar elérni, annak el kell sajátítania a tervezés, műszaki tudás vagy szervezés, illetve a kereslet manipulációjának egy vagy több ágazatát. A tudományos és műszaki ágazatok némelyikének tanulmányozása önmagáért is érdekes. De nem valószínű, hogy olyan kultúrában, amely a művelődést önmagáért keresi, az emberek önként érdeklődjenek a személyzet irányításának problémái, a tömeghírközlő eszközök elemzése, a piac- vagy önköltség-kutatás és a minőségellenőrzés iránt.

A technostruktúra legfelső köreiben gyakorlatilag a szellemi energiák és a morális elkötelezettség tökéletes bevetésére van szükség. Minthogy az ipari rendszer céljait azonosnak tekintik az élet céljaival, a rendszert kiszolgálóknak is egyenlőségjelet kell tenniük e célok és az életük között. Ha a fizikai munkás heti 40 órás szolgálatot teljesít, ez morálisan elfogadható magatartás. A vezető tisztviselő esetében azonban morális hiányságnak minősülne, ha határt szabna erőfeszítéseinek. Noha szüksége van pihenésre, sőt nem maradhat közömbös a fiatalkori bűnözés, a rák, a kábítószer-élvezet vagy a szívbetegségek problémái iránt sem, mindezt az elsőrendű fontosságú üzleti funkció szolgálatába kell állítania.

Ráadásul a végkifejlet sem vonzó. Miután egy életen át aszerint ítélték meg érdemeit, hogy minden normális hajlamát és minden örömét miként igazította a részvénytársaság szükségleteihez, hatvanöt éves korában határozottan felszólítják, hogy vonuljon vissza. Ez alapvetően fontos. Abban a foglalkozási ágban, amelynek sikere a csoportos tevékenységtől és az állandó eszmecseréktől függ, senkitől sem félnek jobban, mint a feltehetőleg szenilis aggastyántól. Mindenáron elejét kell venni, hogy az öregek esetleg fegyelmetlen és célszerűtlen fecsegésbe bocsát-

kozhasznának. Miután a részvénytársasági vezető megszokta, hogy egész életét az ügy szolgálatába állítsa, öregkorára nem marad tennivalója, vagy csupán névleges aktivitást fejthet ki. Miután hozzászokott a csoportos tevékenységhez, élete végén magára marad. Ez a megoldás nem mondható valami szépnek. Igaz, az emberiség történetében milliók éltek kevésbé lelkesítő körülmények között, de sohasem ilyen jól fizetett állásokban.

Végezetül az ipari rendszer fennmaradása szempontjából súlyos problémát jelenthet a technostruktúra utánpótlása. Ezen a téren máris jelentkezik az első nehézségek. A közgazdasági főiskolák, a technostruktúra legáltalánosabb kiképző szervei, valaha a legtekintélyesebb amerikai főiskolák közé tartoztak. Ma már nem ez a helyzet. Mit sem törődve azoknak a figyelmeztetésével, akik nem szeretik, ha a tények beismerése bizonyos irányzatokat megerősít, máris akadnak, akik szerint a közgazdasági főiskolák hallgatóinak színvonala erősen visszaesett. A legjobb iskolák már nem vonzzák a legjobb tehetségű diákokat. A tehetséges diákok pedig egyre nagyobb ellenérzéssel nyilatkoznak, ha afelől kérdezik őket, hogy akarnak-e az üzleti életben dolgozni. Kifogásolják a túl nagy fegyelmet, amely ártalmára válik az egyéniségnek, nem éri meg a magas fizetést és unalmas munkát jelent.³

Ezzel érdekes, noha ma még spekulatív jellegű eredményre jutottunk. Elképzelhető, hogy az emancipáció jelentené az ipari rendszer megmentését. Ha romlana is közben a fegyelem, csak így lehetne olyan embereket megnyerni az üzleti tevékenységnek, akik megfelelő kvalitásokkal rendelkeznek.

³ Ezeket a benyomásokat mindenekelőtt a Harvard Egyetem tanáraival és diákjaival való beszélgetésekből szereztem. Általános vélemény szerint, a középnyugati egyetemeken és főiskolákon a gazdasági tevékenység presztízse ennél jóval nagyobb.

Művelődés és emancipáció

1.

Az eddigiekből világossá vált az ipari rendszer alapvető tendenciája és a számára kívánatos politika. Működésének szerves tartozékaként az ipari rendszer mindent elkövet olyan közfelfogás kialakítására, amely biztosítja a tervezés sikerét és általánosan elfogadtatja a rendszer céljait. A szervezet, az ipari rendszer nélkülözhetetlen alapja, ezáltal működhet sikerrel. A legtöbb ember szemében az egész folyamatnak kínosan kollektivistá és monolitikus jellege van. Az egyén csak ellenakciókkal szabadíthatja ki magát alárendeltségéből. Ehhez két dologra van szükség: mindenekelőtt a jelenség világos megértésére, és olyan szkeptikus magatartásra, amely módszeresen kételyeket támaszt az ipari rendszer diktálta közfelfogással szemben; a második követelmény a politikai pluralizmus, amely azoknak az eszméit és céljait juttatja kifejezésre, akik nem óhajtanak az ipari rendszer befolyása alatt állni.

Az emancipáció döntően fontos tényezője a művelődés, mindezenelőtt az egyetemi szintű képzettség, amely egyebek között kritikusabb szemléletre is megtanít. Minthogy az ipari rendszer keretei között a termelés döntő tényezője a jól képzett és művelt munkaerő, működéséhez elengedhetetlen az erősen fejlett közoktatási rendszer. Ha a közoktatási rendszer általában az ipari rendszer szemléletét szolgálja, természetesen fokozza ennek befolyását és monolitikus jellegét. Ha viszont működése az ipari rendszertől független és annál felsőbbrendű, a közoktatási rendszer gondoskodhat a szkepszis, az emancipáció és a pluralizmus

érvényesüléséről is. Kétségtelen, hogy manapság a modern főiskolai oktatás nagymértékben az ipari rendszer szükségletei szerint történik. Az előző fejezetben említett közgazdasági iskolák és főiskolák éppen a technostruktúra legfőbb kiképző intézetei. Az elvont és alkalmazott természettudományok és a matematika nagy tekintélye korunkban, és az ezeknek a tudományágaknak juttatott jelentős támogatás, a technostruktúra követelményeit tükrözi. Bőven állnak rendelkezésre anyagi eszközök az ilyen-irányú kutatáshoz és kiképzéshez, míg a humán tudományágak és a művészetek alacsonyabb tekintélye és gyengébb anyagi ellátottsága alárendelt szerepüket bizonyítja. Nincs az a korszerű egyetemi vezetés, amely — a hangzatos szavaktól eltekintve — a gyakorlatban is követelné, hogy a színháztudomány, a képzőművészet vagy az irodalom kutatásaira ugyanannyit fordítsanak, mint egy elektronikus gyorsító vagy komputer-központ kifejlesztésére. Ebben is megnyilvánul az ipari rendszer befolyása.

Ez a befolyás eddig sem maradt ellenzés nélkül. Az ipari rendszer követelményeihez való túlságos orientáció ellenállásba ütközik, legalábbis érettebb és magabiztos oktatási körökben. Értékelik ugyan a közgazdasági és mérnöki főiskolák hasznos tevékenységét, a természettudósok és matematikusok fontos közreműködését a nagyszabású és gyakran megdöbbentő modern teljesítményekben, de továbbra is hangoztatják, hogy az egyetemnek az egyén esztétikai/kulturális és intellektuális/nevelését is biztosítania kell. Sőt, ilyenféle megállapítások teszik ki a modern egyetemi élet szertartásos megnyilvánulásainak zömét. Valahányszor új egyetemi rektort iktatnak be, ünnepélyesen megnyitják az új tanévet, évfordulót ünnepelnek vagy egy nyugdíjazott professzort búcsúztatnak, múlhatatlanul sor kerül annak hangoztatására, hogy nem szabad szem elől téveszteni az önmagáért való liberális művelődés fontosságát. Ennek egyik oka, hogy a nagy bölcsesség hírében álló, de kevés konkrét ismerettel rendelkező szónoknak nem sok téma áll rendelkezésére; ráadásul a mai főiskolai vezetők felfogása szerint, hangzatos szónoki fogásokkal minden helytelen oktatási tendenciát ki lehet küszöbölni.

Persze másként állna a dolog, ha valóban el kellene vonniuk az anyagi eszközök egy részét a mérnöki tudományoktól a művészetek javára. De még az üres szónoklatok is rávilágítanak a probléma létezésére. Az ipari rendszer óriási fellendülést hozott a közoktatás területén, ami mindenképpen üdvözlendő. De ha nem látjuk világosan a jövő tendenciákat és nem igyekszünk ellenük hatni, akkor az ipari rendszer kizárólag azt a művelődési formát lesz hajlandó támogatni, amely saját céljait leginkább szolgálja és céljainak helyességében a legkevésbé kételkedik.

2.

A teendő most már világos: a főiskolai és egyetemi közösségnek meg kell őriznie teljes fennhatóságát az egyetemi oktatás és kutatás területén. Az emberi értelem és gondolkodás fejlesztésének elsőrendű célja mellett az ipari rendszer követelményei csak másodszorban érvényesülhetnek. Ennek megfelelően az ösztöndíjakra és kutatásra szánt összegek elosztásának is tükröznie kell a természetes emberi érdeklődés valamennyi szempontját. Aki azt állítja, hogy ez maximalista követelés, azzal magam is egyetértek; de éppen ennek alapján válik világossá, milyen készségesen elfogadtuk eddig az ipari rendszer követelményeit a művelődés és kutatás irányításában. Pedig nincs semmi szükség arra, hogy alá vessük magunkat az ipari rendszernek, ha felismerjük a pedagógus hatalmi pozícióját a művelődés területén. Ő a volta-képpen forrása annak a termelési tényezőnek, amelytől az ipari rendszer sikere függ; ezt neki magának kell elsősorban felismernie és hatalmát nem az ipari rendszer, hanem az emberi személyiség javára gyakorolnia.

Első gyakorlati lépésként az oktatási intézeteknek ismét önálló költségvetéssel kell rendelkezniük. Önállóságuk ezen a téren az utóbbi időben állandóan hanyatlott. Anyagi eszközeiket a kutatásra, oktatásra, valamint meghatározott célú ösztöndíjak nyújtására manapság részben a szövetségi kormánytól, kisebb mér-

tékben pedig egyenesen ipari cégektől kapják. Az összegek megosztása híven tükrözi az ipari szükségleteket. Gyakorlatilag azt jelenti, hogy az ipari rendszer, akár közvetlenül, akár a szövetségi kormányon keresztül gyakorolja befolyását, az egyetemi vezetőség megkerülésével igazítja az oktatást saját szempontjaihoz. A XIX. századi vállalkozó, aki az egyetemi tanács tagjaként gondoskodott az eretnek tendenciák elnyomásáról és az úgynevezett keresztény elvek, a kapitalista magántulajdon szempontjainak kidomborításáról, a manapság érvényesülő hatalomhoz képest csak a legtriviálisabb befolyást tudta gyakorolni. Az ipari rendszer ravaszabb eszközeit és a főiskolai vezetők alacsony szellemi színvonalát bizonyítja, hogy miközben váltig hangoztatják az akadémiai szabadságot, legtöbbször észre sem veszik, hogy mekkora hányadát áldozták már fel.

Ha bizonyos egyetemi szakterületek közvetlen állami vagy vállalati szubvenciót élveznek és egyre kiterjedtebb szerződéses viszonyt létesítenek a pénzügyi alapok folyósítóival, az eredmény nem lehet kétséges. Egyrészt aránytalanul fejlődnek azok a kutatási és oktatási területek, amelyek az ipari rendszert szolgálják, másrészt az érintett személyek is egyre inkább azonosítják magukat azoknak a céljaival, akikkel szerződéses viszonyra lépnek, Ezáltal képtelenek az ipari rendszer tendenciái ellen hatni, sőt többé-kevésbé teljesen a hatáskörébe jutnak. Az ő számukra az egyetem nem több pusztán munkahelynél, amely eredeti funkcióját elvesztette. Ezzel szemben, ha az egyetem visszaszerzi és megtartja hatalmát az anyagi eszközök elosztása felett, nemcsak arra van lehetősége, hogy főképpen a humán és intellektuális szempontokat érvényesítse az ipariakkal szemben, de az egyetemi közösség tagjai is az intézettel és annak céljaival fogják azonosítani magukat. Bízom benne, hogy elemzésem rávilágít ennek a lehetőségére és feltétlen szükségességére.

Az oktatás anyagi eszközeinek felosztásánál abból kell kiindulni, hogy aki későbbi pályafutása során az ipari rendszer kerekei között személyzeti kérdésekkel, televíziós reklámmal vagy számítógép-programozással kíván foglalkozni, megtalálja a szükséges egyetemi eszközöket és hozzájuthasson anyagi támogatáshoz is. Minthogy jól fizetett pályákról van szó, nem kell attól tartani, hogy nem akad elég jelentkező. Ugyanakkor azok a fiatalok, akik költsézet vagy festészet iránt érdeklődnek és anyagi érvényesülésük nem izgatja őket különösebben, ne legyenek rosszabb helyzetben és ugyanolyan mértékben kaphassanak ösztöndíjakat. Ugyanez vonatkozik a kutatásokra és a tudományos tevékenységre általában. Annak fejében, hogy az egyetem kiképzzi az ipari rendszer embereit és foglalkozik az ipari rendszer számára szükséges kutatásokkal, utóbbinak támogatnia kell az általános művelődést is.

Ha támogatást és ösztönzést kapnak az ipari rendszertől független esztétikai és intellektuális erőfeszítések, egyúttal azt is biztosítottuk, hogy az ipari rendszer céljai állandó vizsgálat tárgyát képezzék és érvényesülhessen a szükséges pluralizmus. Ennek a magatartásnak az előmozdítása korántsem reménytelen, mégcsak nem is nehéz feladat, hiszen a fiatalok amúgy is hajlamosak a világot friss szemmel vizsgálni. Az olyan oktatás, amely kizárólag az ipari rendszer céljait szolgálja, már természeténél fogva sem tűnik érdekesnek, logikusnak és fontosnak. Nagy része egyenesen unalmas: a tudás, amely arra képesít, hogy hatékonyan közreműködhessünk a monogramozott piritóskenyér előállításában – amint arról egy korábbi fejezetünkben szó volt – igazán nem látszik társadalmilag fontosnak. A mai világban, amelyben nyüzsögnek a gépkocsik, nem különösen izgalmas felkészülni újabb gépkocsik gyártására, és – minthogy világunk már eddig is mindent előállított, ami önmaga elpusztításához szükséges – aligha lelkesítő egy még nagyobb erejű, még pontosabban célzó rakéta gyártásának a perspektívája. Ezzel szemben

vonzó az olyan oktatás, amely valóban a szellemi és esztétikai érdeklődést szolgálja és előmozdítja az ipari rendszer céljaitól való eltávolodást.

Jóllehet ezeket a másféle célokat, s a velük együtt járó szkeptikus szemléletet és pluralizmust az értelmiségiek és művészek egész rétege magáévá teszi, a szemlélet közvetlen kialakítása mégis elsősorban megfelelő művelődési politikával lehetséges. Olyan kérdés ez, amellyel szemben a komolyan gondolkodó pedagógus nem maradhat közömbös, hiszen a közöny passzívan szolgálja az ipari rendszer céljainak kizárólagos érvényesülését. E célok kiválóan megfelelnek az ipari rendszernek, de éppen azáltal, hogy jellegüknél fogva csökkentik az élet esztétikai és intellektuális dimenzióit. Aki valóban oktatónak vagy értelmiséginek tartja magát, semmi esetre sem járulhat ehhez hozzá. Ráadásul az ipari rendszer a társadalom egész képét és az amerikai külpolitikát olyan irányba tereli, amely ugyan saját céljainak kitűnően megfelel, de az emberi civilizációt halálos veszélybe sodorhatja.

4.

Noha rendkívül nagy szükség van az amerikai művelődéspolitikára megváltoztatására, ez nem lesz könnyű feladat. Mindenekelőtt azért, mert ma már nemcsak az üzletemberek, de a pedagógusok is hozzászótkak, hogy hangzatos szavakkal figyelmeztessék egymást a társadalmi felelősségre, miközben gyakorlatilag figyelmen kívül hagyják, hiszen az üres szónak nincs foganatja. A legtöbb oktató talán az itt közölt eszmefuttatást is afféle üres prédikációnak fogja minősíteni. Mégis remélem, hogy a problémákban való alaposabb elmélyülés nyomán szavaim hasznosabb visszhangot is keltenek.

Ráadásul az amerikai főiskolák és egyetemek hosszú időn keresztül éltek a gazdag ember lakomájának morzsáiból, illetve csak annyi állami támogatásban részesültek, amennyi fennmaradt a „valóban fontos” problémák – mint például az útéptítés,

a bírósági rendszer, a közegészségügy, a börtönök és elmeorvosi intézetek hálózatának kiépítése — után. A vállalkozók és ügynökeik hosszú ideig az eretnokség gyanúja alatt tartották őket. Ilyen körülmények között sok egyetem nem annyira bátorsággal, mint inkább ravaszsággal tudta csak megőrizni a függetlenségét, jóllehet nem szabad lebecsülni azoknak a hajthatatlanságát sem, akik nem a vagyont vagy a hatalmat, hanem az önálló gondolkodás jogát tekintik legfőbb büszkeségüknek. Ugyanakkor majd minden főiskolai és egyetemi vezetőség és igen sok egyetemi oktató pénzügyi kérdésekben szolgalelkűvé vált. Sok tudós arra az álláspontra helyezkedett, hogy semmiféle politikai vagy közösségi felelősség nem terheli; egyesek kereken kijelentették, a tudósoknak nem is szabad közéleti felelősséget vállalnia.

Az oktatók még mindig nem ismerték fel, hogy az ipari rendszer milyen nagymértékben függ tőlük. Máig is meglepetéssel veszik tudomásul, hogy e függőség következtében viszonylag bőven rendelkezhetnek állami és magánpénzek felett. Minthogy hosszú ideig könyöradományokból voltak kénytelenek fenntartani magukat, a szolgalelkűség beléjük rögződött. Szinte felelőtlenségnek tartják, ha az egyetem határozottan síkraszáll saját céljai mellett olyankor is, amikor anyagi kérdésekről van szó.

Pedig ez a felfogás ma már nemcsak túlhaladott, de egyenesen veszedelmes. A főiskoláknak és egyetemeknek módjában áll a technostruktúra szükségleteit kiszolgálni, annak céljait előmozdítani. Olyan embereket képezhetnek és olyan magatartást alakíthatnak ki, amely biztosítja a műszaki fejlődést, módot ad a hatékony tervezésre és a magán- és állami kereslet akadálytalan manipulációjára. Ezzel együtt megszilárdítják az ipari rendszer szempontjából kedvező társadalmi és külpolitikai szemléletet is. Ha így tesznek, a legkisebb ellenállás irányát követik, s az oktatók passzívan reagálnak az ipari rendszer fejlődésére. Ha ortodox módon fogják fel saját szerepüket, nem is tehetnek egyebet. Márpedig a főiskoláknak és egyetemeknek megvan a másik lehetőségük is, hogy határozottan síkraszálljanak a művelt emberek valószínű céljai és értékei mellett, amelyek nem az árutermelést és a

vele kapcsolatos tervezőmunkát, hanem az ember szellemi és művészi kibontakozását szolgálják. Józan ésszel alig lehet elhinni, hogy a két lehetőség közül az első mellett is dönthetnek.

Az oktatóknak és tudósoknak minden hatalmuk megvan, hogy a két lehetőség között dönthessenek, minden ütőkártya a kezükben van. Az ipari rendszer nem tud megenni műszaki fejlődés, tervezés és kellő szervezet nélkül, tehát a legnagyobb mértékben függ attól, hogy e feltételek megvalósulásához munkaerő álljon rendelkezésre. Annak idején, amikor a tőke volt a döntő tényező, a bankár tisztában volt erős pozíciójával; a pedagógusnak sem szabad naivabbnak lennie nála.

A főiskolai és egyetemi közösségek fellendülése, befolyásuk növekedése kétségtelenül az ipari rendszer szükségleteinek köszönhető, ez azonban nem jelent elkötelezettséget. Társadalmi intézmények között nincs helye a hálának. Az egyetlen reális szempont a helyes társadalmi célok követése.

5.

Nem kétséges, hogy a felsőoktatásban kell a legnagyobb erőfeszítéseket tenni, hiszen ez igazodott a legnagyobb mértékben és a legnagyobb költséggel az ipari rendszer szükségleteihez. A középfokú és elemi oktatás jóval kevésbé idomult és kevésbé idomítható e követelményekhez és az ipari rendszer alkotta közfelfogáshoz. Ezért a serdülő ifjúság még viszonylag hajlítható állapotban kerül a főiskolákra. Persze az alacsonyabb fokú oktatásban sem árt megvizsgálni, hogy a társadalmi felfogás, mindaz amit tanítanak, illetve aminek létezését feltételezik, mennyiben tükrözi az ipari rendszer követelményeit. Ezen a területen azonban, legalábbis felületes megítélés alapján, különösebb veszély nem fenyeget és nincs szükség sürgős rendszabályokra. Elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy az iparosítás korai időszakával ellentétben, az ipari rendszer ösztönzésére javult az elemi és középiskolai oktatás.

Az írott szó felett az ipari rendszernek kevés közvetlen hatalma van. Jóllehet a nyomtatásban megjelenő gondolatok jó része általánosan elfogadott szempontokat tükröz, ez inkább az indoktrináció, a rábeszélés vagy a meggyőző ellenérvek hiányával, semmint a vélemények elnyomásával magyarázható. Akik szemben állnak az ipari rendszerrel, különösebb nehézség nélkül kifejezhetik ellenvéleményüket. Ha másért nem, márcsak azért is, mivel az irodalmi közlés eszközei, újságok, folyóiratok, könyvkiadók szükségszerűen értelmiségiek vezetése alatt állnak, ami biztosítja az értelmiségi célok tiszteletben tartását.

Akik az Egyesült Államokban arról panaszkodnak, hogy cenzúrázzák a megnyilvánulásaikat, azokról rendszerint kiderül: nincs különösebb mindanivalójuk.

Az ipari rendszer voltaképpen egyetlen területen gyakorol mindenható hatalmat, nem is annyira eszméinek terjesztésével, mint inkább általános szellemi kondicionálás révén: a rádió- és különösképpen a televíziós műsorokban. Láttuk, hogy ezek a reklámműsorok elengedhetetlenül szükségesek a kereslet hatékony irányításához és ezáltal az ipari tervezéshez. A manipuláció folyamata, a javak valódi és feltételezett erőnyeinek szüntelen hajtogatása, legerősebb propagandája az ipari rendszer céljainak és értékrendjének. Ez a propaganda kihat a társadalom minden rétegére, hiszen az Egyesült Államokban nincs kielégítő, nem kereskedelmi jellegű alternatívája.

Pedig hasznos lenne, ha ilyen alternatíva állna rendelkezésre. Nem oktatási céllal létrehozott rádióra és televízióra van szükség, hanem arra, hogy mindkettő széles skáláját nyújtsa az olyan szórákozásnak, amely független az ipari rendszer szolgálatától. E sorok írása idején aktuálissá vált a követelés, hogy az államilag finanszírozott elektronikus hírközlésből eredő bevételt, kivált a hírközlő műholdak bevételét, egy nem kommerciális televíziós hálózat céljaira fordítsák. Az eddigiekből talán világosan kiderült, hogy ez a követelés mennyire valóságos igény alapján merült fel.

A politikai vezető szerep

1.

Csak a legnaivabb reformerek és a legsötétebb konzervatívok képzelik, hogy az állam a változások eszköze lehet polgárainak érdekeitől és törekvéseitől függetlenül is. Valójában az ipari rendszer érdekei és szükségletei nagyon rafináltan és határozottan jutnak érvényre. Mivel az ipari rendszer céljait a társadalom egyetemes céljaival azonosnak tüntetik fel, az idevágó kormányzati akciók is ilyen megvilágításban jelennek meg. Láttuk, hogy a választóvonal az ipari rendszer és az állam között egyre mesterségesebbé, elmosódottabbá válik. A nagy részvénytársaságok technostruktúrája egyre inkább szerves folytatása a szövetségi államigazgatás ama részének — kivált a fegyveres erőkné, a NASA-nak, az AEC-nek és a műszaki fejlesztés egyéb szerveinek —, amelyektől sikeres működése függ. Ennek megfelelően a technostruktúra azonosítja magát az említett állami szervek céljaival, illetve saját szükségleteihez igazítja őket.

Az utóbbi fejezetekben arról volt szó, mit kell tennünk, hogy társadalmunk biztonságosabban és nyugodtabban, sokrétűbben, kellemesebben, szellemileg és esztétikailag fejlettebben élhessen. Bizonyos követelmények — például a műszaki fejlesztés biztonságosabb alapokra helyezése és az ipari társadalmak közötti jobb megértés ilyen kérdésekben — nyilvánvalóan nemcsak az ipari rendszer fennmaradását segítik elő, de minden szervezetét, amelyre az embernek továbbra is szüksége van. Egyéb intézkedések — például az ipari rendszer által nem támogatott

közszolgáltatások kiterjesztése, az élet esztétikai vonatkozásainak érvényesítése, a nagyobb választási lehetőség a jövedelem, illetve a szabad idő között, és az oktatás emancipálása — viszont feltételezik, hogy megszűnjön az ipari rendszer monopóliuma a társadalmi célok felett. A rendszabályokat az ipari rendszer valamennyi tagja nem fogadja majd lelkesedéssel, hiszen nyilvánvalóan e rendszer szerepének csökkentését célozzák. Megvalósulásuk mégsem összeférhetetlen az ipari rendszer további fennmaradásával, amelyről — mint a következő fejezetből kiderül — egyéb körülmények döntenek majd.

A szóban forgó változások azonban csak bizonyos körök elszánt akarata nyomán jöhetnek létre. Milyen köröknek lenne ez feladata?

2.

A szükséges változások — beleértve a katonai és külpolitikai szemléletben esedékeseket is — alapvetően szellemi igényűek, tehát elsősorban, ha nem is kizárólag, az úgynevezett értelmiség érdekében állnak. Foglalkozásukkal azonosuló értelmiségiek a legnagyobb számban az oktatók és tudósok csoportjában találhatók. Tőlük kell tehát várnunk a politikai kezdeményezést ezen a téren. Az ipari rendszertől a kezdeményezés nem várható, jöllehet egyedi támogatásra számítani lehet a soraiban dolgozók között is. A szakszervezetektől sem indulhat ki ilyen törekvés, nemcsak mert taglétszámukkal együtt a hatalmuk is csökkenőben van, de azért sem, mivel nincs kényszerítő okuk szembe szállni az ipari rendszer céljaival, illetve azzal a tendenciával, amely a társadalom céljait velük teljesen azonosítani törekszik.

Manapság a fiatalok között sok összefüggéstelen és szétszórt ellenkezés tapasztalható. Az elégedetlenség jó része éppen az ipari rendszer és szóvivői által oly magabiztosan hirdetett célok ellen fordul. A nyugtalan fiatalok készséggel reagálnak a vezetésre, szembenállásuk mindaddig szétszórt és hatástalan marad míg megfelelő vezetőre nem találhatnak.

Ilyenfajta tanulmányokban óvatosan kell bánni a társadalom sorsára vonatkozó általánosításokkal, mert igen könnyen devalválódnak. Akikre legkevésbé bízánk embertársaink sorsát, leghamarabb készek útmutatásokkal szolgálni. Mégis bizvást megkockáztathatjuk a megállapítást: az úgynevezett modern társadalom jövője attól függ, hogy az értelmiségiek általában, és az oktatók és tudósok kiváltképpen, mennyire hajlandók és képesek a politikai akció és a vezetőszerp felelősségét vállalni.

Erre különféle tényezők predesztinálják őket. Az Egyesült Államokban és más országokban is van némi hagyománya az értelmiségiek politikai tevékenységének. Az amerikai politikai életben az úgynevezett entellektüel megszokott figura. Igaz, az újságírók és regényírók többre tartják a hivatásos politikust, aki hangzatos beszédeivel, alaptalanul nagy önbizalmával, mesterként nyájasságával, a kérdések ügyes megkerülésével és igénytelen szellemiségével a fölény érzetét kelti. Ezért is adnak rendszeresen hitelt a hivatásos politikusoknak, akik szerint az értelmiségi merőben alkalmatlan a politikai munkára. A gyakorlatban azt látjuk, hogy éppen az értelmiségi, de legalábbis a társadalmi céloknak értelmesen elkötelezett ember tartja fenn magát ezen a pályán, míg a politikai szaktekintély, miközben legjobban dicsérik éleselméjűségét, megérdemelt vereséget szenved.

Ellentétben a technostruktúra tagjaival, akik hozzászoktak, hogy csak szervezet keretében működjenek, az oktatók és tudósok politikai akcióját ilyesmi nem gátolja. A mai bonyolult társadalmi viszonyok között annak köszönhetik hatalmuk növekedését, hogy társadalmilag invenciózusan tudnak gondolkodni. Erejük persze a továbbiakban is attól függ, hány ember támogatását tudják megnyerni, de már számszerűleg is hatalmat fognak képviselni. Egyes amerikai államokban – Michiganben, Wisconsinban, Minnesotában és Californiában – az oktatók és tudósok rendje máris erősen kézben tartja a Demokrata Párt állami és helyi szervezeteit. Az egyetemi és főiskolai körök különös nyomatókkal fejezik ki véleményüket külpolitikai kérdések-

ben. Ha egyelőre nem is tudtak változást kivívni a külpolitikai és katonai szemléletben, a politikai vezetés reagált a megnyilvánulásukra. Az oktatók és tudósok növekvő hatalmát jelzi például, hogy külpolitikai állásfoglalásuk milyen heves reakciót vált ki. Akárcsak száz évvel ezelőtt a középosztályt és egy emberöltővel ezelőtt a szakszervezeteket, őket is rendszeresen felszólítják, hogy tartózkodjanak a beavatkozástól és szorítkozzanak saját feladataik végrehajtására. Ezen is lemérhető talán, hogy az elfogadott külpolitikai és honvédelmi magatartás erősen sebezhető, ha szakszerű vizsgálat alá veszik.

A második világháború óta a tudósok független erőt képviselnek, kivált azon a területen, ahol a tudomány és a külpolitika érintkezik. Például az 1963. évi atomkísérleti egyezmény a tudósok kezdeményezése nélkül sohasem jött volna létre. Elsősorban tehát a tudósoknak köszönhető — és vajmi kevésbé a katonáknak, diplomataknak vagy az ipari közösségnek —, hogy a nagyközönség és a politikai élet ráébredt az atomkonfliktus veszélyére, a Szovjetunióval való jobb kapcsolatok kívánatosságára és a leszerelés megvalósíthatóságára.

3.

Az oktatók és tudósok rendjének, valamint szövetségeseiknek az értelmiségiek szélesebb táborában, még óriási nehézségekkel kell megküzdenie. Mindenekelőtt azért, mert mint a friss politikai erők általában, nem bízik eléggé önmagában és céljaiban. Az oktatók és tudósok túlnyomórészt kételkednek a fegyverkezési versenyt szorgalmazó szemlélet helyességében. Kétségbevonják az ipari rendszer etikáját is, amely azon méri le a sikert, hogy a maga teremtetten igények alapján milyen mértékben növelheti a termelést. De nagymérvű egyetértést lehetne elérni a tudósok és oktatók között abban a kérdésben is, hogy szükség van az élet egyéb vonatkozásainak kidomborítására, mégpedig az állami tekintély bevonásával. Sokan támogatnák azt a kö-

vetelményt, hogy több választási lehetőséget biztosítsunk a munka, illetve a szabad idő vonatkozásában és a közoktatásban több figyelmet szenteljünk művészeti és általában szellemi szempontoknak, az ipari rendszer pusztán szakmai követelményeivel szemben. Mégsem hajlandók bízni abban, hogy a társadalom széles rétegeit meg lehet győzni e szempontok fontosságáról, vagy akár arról, hogy az oktatókat és tudósokat különleges felelősség illeti meg ezekben a kérdésekben. Még mindig hajlamosak behódolni az ipari rendszer céljainak és eleve feladni a küzdelmet.

Bizonyos veszélyeket rejt az is, hogy ilyen kérdésekben a közgazdászok formálnak jogot a vezetésre. Persze nem minden közgazdász teszi magáévá az ipari rendszer céljait. A tudományossággal való lelkiismeretes foglalkozás előmozdítja a konvencionális szemlélet eredetének vizsgálatát és érvényességének bírálatát. Ezért sok közgazdász talán nem fogja tagadni, hogy az uralkodó felfogás nagymértékben igazodik az ipari rendszer követelményeihez, és nem zárkózik el érvelésem elől.

De a közgazdasági sablonok — a rutinszerű oktatást szolgáló termelési modellek — mégis az elfogadott sorrendhez ragaszkodnak és az egyszerűség, a kényelmi szempontjai alapján nem tárgíanak attól. A sablonok védelmezői azt állítják, hogy az igények mindig a fogyasztótól erednek, a társadalom eredményességét pedig azon lehet lemérni, hogy milyen mennyiségben képes az igényeket kielégíteni. Szerintük egyedül ez a mérce, amely egyébként teljesen az ipari rendszer ízlése szerint való, alkalmazható sikerrel. Nem győzik hangoztatni, hogy az idevágó nézetek az emberi természetből fakadnak és nem valamiféle társadalmi kondicionálás következményei. Minden más célt lényegtelennek, minden másfajta felfogást könnyelműségnek bélyegeznek, tehát nem is javasolnak érdekükben semmiféle politikai erőfeszítést.

Az utóbbi években a laikusok több ízben úgy látták, mintha a közgazdászok éles konfliktusba keveredtek volna az ipari rendszerrel, kivált a globális kereslet szabályozásának kérdésében. A közgazdászok javasolták, hogy az állam többet költsön

a legkülönbözőbb célokra, sikraszálltak az adócsökkentés és a be-
tervezett állami deficit mellett. Az üzleti körök remülten utasí-
tották el az efféle javaslatokat. Az oktatói és tudományos rend-
többi tagja ezért úgy vélte, hogy a közgazdászok védelmükbe
veszik a foglalkoztatottság és a gazdasági fejlődés általánosabb
társadalmi szempontjait a gazdasági körök szűkebb érdekeivel
szemben. Ez azonban pusztá illúzió. Valójában a közgazdászok
csak a vállalkozókkal kerültek némileg szembe, akik a javasolt
rendszer szabályok nyomán — ellentétben a technostruktúrával —
nem juthattak jelentős előnyökhöz. Mivel a közgazdászok ál-
talanban fogékonyabbak a szociális újítások iránt, az említett
követeléseikkel voltaképpen csak megelőzték a technostruktúrát.
Nézeteltérések is merültek fel, hogy milyen módszerekkel és
mekkora intenzitással valósítsák meg a teljes foglalkoztatottság
és gazdasági fejlődés céljait. A nézeteltérések és a körülöttük
folyó viták azonban sohasem magukat a célokat érintették.
Abban mindenki egyetértett, hogy a termelés magas és egyre
emelkedő szintje, ezzel együtt a teljes foglalkoztatottság, minden
más célnál előbbre való. Ezzel már olyan mértékben magukévá-
tették az ipari rendszer céljait, hogy az oktatók és tudósok többi
része eleve átengedte a közgazdászoknak a társadalmi célok
meghatározásának felelősségét.

Ha valóban a gazdasági célokat illetné meg a kulcshelyzet a
társadalmi problémák között, a hozzáértő közgazdászok kétség-
telenül alkalmasak lennének a társadalom fejlődésének irányítá-
sára. Minthogy azonban csökkent a gazdasági célok viszonylagos
jelentősége a közgazdászok is egyre kevésbé minősülhetnek
megbízható útmutatóknak. Noha szép számmal akadnak közöt-
tük kivételek, általában hajlamosak a gazdasági célokat az élet
minden vonatkozásával azonosítani. Ezért nem a közgazdászok
hivatottak elsősorban arra, hogy megszabják a közösségi, eszté-
tikai és szellemi értékrendet, amely leginkább biztosíthatja éle-
tünk szépségét és biztonságát. A közgazdászok ugyanis zömmel
az ipari rendszer természetes szövetségesei.

Végezetül rá kell mutatnunk arra is, hogy az oktatók és tudósok, általában az értelmiségiek, abban a megrögzött felfogásban élnek, hogy szerepük eredendően passzív, feladatuk inkább érezni és gondolkodni, mint cselekedni. Ezt a passzivitást alátámasztja a morális magatartás és a kényelemszeretet is: a politika nem az értelmiségiek vagy a művészek dolga, de nem is az oktatóké vagy a tudósoké. Ők a szellem és a lélek tisztább szféráiban honosak és gyakorlati kérdésekkel csak bemocskolnák magukat. E felfogás alapján a tudós a nukleáris fúziót megelőző utolsó ezredmásodpercben kijelenti, hogy az atomfegyverek ellenőrzése és a katonai biztonság megteremtése valójában a politikusok, valamint katonai és diplomáciai tanácsadók dolga. Akik saját véleményük szerint művészi lelkülettel vannak megáldva, azzal a kijelentéssel kommentálják a világ elsüllyedését a füstben, gázban, neonfényben és az ipari civilizáció szennyében, hogy mindez nem tartozik az igazi művészre. Márpedig valójában egyetlen értelmiségi, művész, oktató vagy tudós sem engedheti meg magának, hogy kételkedjék saját felelősségében. Egyedül ők menthetik meg azokat a célokat, amelyek korunkban igazán fontosak. Nagy tudományos igényekkel fellépő világunkban a tudósoké a felelősség a tudomány és a technika minden következőjéért. Az élet esztétikai dimenziója felett egyedül a művészek őrködhetnek. Hiába próbálja az oktatók és tudósok rendjének egyik-másik tagja elhárítani a felelősséget, nem hivatkozhat magasabb rendű elkötelezettségére.

A gazdasági fejlődés korábbi időszakaiban, amikor az akadémiai közösség még az ipari társadalomnak csak jelentéktelen, gyenge és részben dekoratív jellegű függvénye volt, el lehetett fogadni, hogy sokan a csendes szemlélő szerepére szorítkozzanak. Az irányító hatalmat a vállalkozó gyakorolta és nem volt oktalan dolog kerülni vele az összeütközést. Ezt a magatartást nagyszzerűen lehetett a tudomány vagy művészet elvont céljaira való hivatkozással igazolni – nagyjából olyanformán, ahogyan a

papok találnak mentséget a gyávaságra. Akiknek nem áll érdekében, hogy az oktatók és tudósok számban és hatalomban egyre gyarapodó rendje aktívabb szerepet vállaljon, persze azt remélik, hogy ilyen okok továbbra is távoltartják majd e rend tagjait a közélet porondjától. Érthetően megtapsolják és szent emberként tisztelik, aki megmarad a szellemi kaptafánál.

Az oktatók és tudósok, de az értelmiségiek általában hajlanak rá, hogy a valódi politikai akciók helyettesítői felé forduljanak. Ilyen pótszerek az irodalmi tevékenység, előadások tartása, de még az egymás közötti vitatkozás is. Ezek az értelmiségiek természetes szakmai eszközei. Minthogy ezek felett rendelkeznek, hasznosaknak tartják őket, ahogyan a légierők tábornoka is a bombázók bevetését tartja legalkalmasabbnak arra, hogy az őserdőt megtisztítsa az emberektől. Ilyen eszközök segítségével az értelmiségi azonban legfeljebb azokat tudja meggyőzni, akik amúgy is egy véleményen vannak vele, vagy kielezi a nézeteltéréseket olyan mellékes kérdésekben, amelyekről akadémiai körökben előszeretettel vitáznak, holott nagymértékben ártanak a politikai hatékonyságnak. Szinte valamennyi kérdés, amelyről itt szóltunk — a fegyverkezési verseny megszüntetése, az emberi környezet szociális szempontú kialakítása, az egyéni választási lehetőségek kiszélesítése, a művelődés emancipációja —, politikai akciót igényel. Ehhez azonban meg kell győzni a törvényhozókat, illetve olyan politikusokat kell választani, akik nem szorulnak meggyőzésre. Nincs más út, mint az itt vázolt eszmék feltétlen híveit ültetni minden választással vagy kinevezéssel betöltött közhivatalba és a közvélemény éber figyelmével követelni, hogy kötelességüket teljesítsék.

5.

Effajta politikai akcióknak bizonyos vonatkozásban nem is rosszak a kilátásai. Ismételten rámutattunk arra, hogy az oktatók és tudósok rendje és az egész értelmiségi közösség gyors ütem-

ben növekszik és impozáns méreteket ölt. Ez olyan időben történik, amikor a fennálló célokkal szemben erős elégedetlenség tapasztalható. A külső és belső gazdaságpolitikáról kezdik már gyanítani — nem is helytelenül —, hogy csupán az úgynevezett „Establishment” szemléletét tükrözi és felülvizsgálatra szorul. Ez a kételkedő magatartás politikai vezetésre vár.

Hogy az eddigi célok kétségessé váltak, ennek oka, hogy a liberális reformok hosszú sorának korszaka lezárult. A múltban a liberálisok gazdasági liberálisok voltak s a reform mindig gazdasági reformot jelentett. A reformcélokat sok száz fórumon sok száz beszédben és kiáltványban hirdették: emelni a termelést, növelni a jövedelmeket, megjavítani a megoszlásukat, visszaszorítani a munkanélküliséget! Évtizedeken át ez volt a liberális reformer programja, amely még a Tízparancsolatnál is jobban átment a köztudatba, nem is szólva arról, hogy sokkal tökéletesebben valósították meg. Eltekintve a jövedelmek egyenlőbb megoszlásának szorgalmazásától, a reformer céljai semmiben sem különböznek az ipari rendszer céljaitól. A reformer csak akkor nem minősülhet az ipari rendszer tökéletes szóvivőjének, ha különös figyelmet szentel a szegények problémájának. Szerepe tehát nem jár különösebb erőfeszítéssel, nem vált ki heves vitákat, kellemetlen összetűzéseket, senkit sem kell meggyőznie igazáról. Voltaképpen nem is kell egyebet tennie, mint szerény vigyázállásba helyezkedve, főhajtással üdvözölni a bruttó nemzeti termék újabb emelkedését, esetleg megjelölve az összegét is. A reformerek, akik ezzel töltik napjaikat, gyakorlatilag nem csinálnak semmit és sokan maguk is tisztában vannak ezzel.

Az itt vázolt tennivalók megvalósítása azonban nem olyan pontosan mérhető, mint az az előrehaladás, amely csupán a bruttó nemzeti termék emelkedését és a munkanélküliség százalékos alakulását veszi figyelembe. Az ipari rendszer céljai annyira korlátozottak, hogy pontos statisztikai adatokkal kifejezhetők. A való élet ennél jóval összetettebb. Ezért a siker definíciója körül viták kerekedhetnek és heves összecsapások várhatók

az alternatív célok jogosultságáról, elérésük módszereiről is, például környezetünk esztétikai szempontú átalakítása tárgyában. Ellenkezésre számíthatunk nemcsak a konzervatív érdekek, de a tehetetlen intellektus részéről is. Nagy szükség lesz tehát a rábeszélőképességre és ismét olyan feladatok várnak megoldásra, amelyek méltók a vérbeli reformer erőfeszítéseire.

Az ipari rendszer jövője

1.

A múlt század végén és századunk első évtizedeiben semmiről sem vitatkoztak annyit, mint a kapitalizmus jövőjéről. Nagy tudású közgazdászok, tudományos ismeretterjesztő előadók, vezércikkírók, tudós egyházi férfiak és szocialisták mind kifejtették egyéni nézeteiket. Valamennyien abból indultak ki, hogy a gazdasági rendszer fejlődésben van és idővel valami mássá alakul át, ami remélhetőleg jobb lesz a jelenleginél, de mindenképpen más. A szocialisták meggyőződéssel vallották, hogy a természetes változási folyamatban a következő szakasz az ő eszméiket igazolja.

Érdekes módon az ipari rendszer jövőjéről manapság egyáltalán nem esik szó. Vitatkoznak a mezőgazdaság kilátásairól és megállapítják, hogy változáson megy keresztül, beszélnek arról, fennmaradhat-e a kis magánvállalkozó vagy a gyakorló magánorvos, de a General Motors, General Electric és U. S. Steel-hez hasonló mammutvállalatokat végeredménynek tekintik. Miért is foglalkozna az ember azzal, hogy merre tart, amikor már elérte rendeltetési helyét.

Pedig önmagában véve valószínűtlen a feltételezés, amely az ipari rendszert végjelenségnek tekinti. Maga a rendszer az utóbbi hatvan évben egy hatalmas és autonóm átalakulás termékeként jött létre. Ebben az időszakban az egyes részvénytársaságok méretei óriásivá növekedtek, a vállalkozó vezetése alatt álló részvénytársaság viszont erősen hanyatlott. Kifejlődött a technológia, amely kiszabadította magát a részvényesek ellen-

őrzése alól és saját belső tőkeforrásáról gondoskodott. Jelentősen megváltozott kapcsolata a munkásokkal, de még ennél is nagyobb mértékben viszonya az államhoz. A szociális dinamizmusnak ilyen megnyilvánulásáról aligha feltételezhető, hogy már befejezést nyert. Aki ilyesmit állít, magának az ipari rendszernek egyik alapvető tézisének cáfolja. Ezt a tézist a szertartásos üzleti összejövetelek mindegyikén ünnepélyesen hirdetik, minden kongresszuson, közgyűlésen, igazgatósági és végrehajtó bizottsági ülésen, propagandafejlesztési értekezleten, költségvetési megbeszélésen, termelési értekezleten, viszonteladói megbeszélésen, vagy nyugdíjazott vezető tisztviselők búcsúztatásakor elmondják: a gazdasági élet törvénye a változás.

Az ipari rendszer jövőjéről azért sem vitatkozik senki, mert a közfelfogás felett gyakorolt hatalmával sikerült kiküszöbölnie minden feltételezést, hogy csak átmeneti, tehát valamiképpen még nem tökéletes jelenségnek minősülhet. Ennél is előbbre való szempont talán, hogy a rendszer jövőjével való foglalkozás ráterelné a figyelmet a mai helyzet körülményeire. Márpedig az üzleti szóhasználat legkevésbé kellemesen hangzó kifejezései közé tartozik a tervezés, a kormányzati ellenőrzés, az állami támogatás és a szocializmus. Ha ezeknek esetleges eljövendő megvalósulását vizsgálnák, rá kellene döbbernii, hogy máris milyen nagy mértékben érvényesülnek. Azt sem lehetne többé figyelmen kívül hagyni, hogy e sajnálatos fejlemény magának az ipari rendszernek minimum a jóváhagyásával, de mondhatnánk egyenes követelésére jött létre.

2.

A jövőendővel való foglalkozás azt is kidomborítaná, hogy — az állami vagy ideológiai eltérések ellenére — az ipari társadalom egymáshoz közeledő tendenciát mutatnak, s ez a konvergencia a nagyjából azonos szervezési és tervezési követelményekből ered. Erre talán érdemes néhány szóval bővebben kitérnünk.

A konvergencia a modern nagyüzemi termeléssel, a nagy tőkeigényességgel és — mindezek legfőbb következményeként — a bonyolult szervezet kialakulásával kezdődik. A felsorolt tényezők megkövetelik az árak ellenőrzését és lehetőség szerint a megvásárolt mennyiségeket is. A piac szerepét tehát a tervezésnek kell betöltenie. A szovjet típusú gazdaságokban az árak ellenőrzése az állam feladata. A kereslet irányítása részben úgy történik, hogy az árut a legfrissebbek kapják meg, akik elsőként jutnak az üzletekbe, részben — például a lakáskérdésben — közvetlen kiutalások révén, vagy példának okáért az autóvásárlásnál a türelmes várakozás próbaköve alapján. Az amerikai társadalomban ezt az irányítást kevésbé formálisan a vállalatok végzik, hirdetéseiken, ügynökeiken, eladási szervezetükön és viszonteladóiokon keresztül. A különbség nyilvánvalóan nem a célban, csupán a módszerekben rejlik. A nagyipari termelés mindkét esetben megköveteli, hogy lehetőség szerint kikapcsolják a piacot és a fogyasztó szuverén akaratát.

A nagyméretű szervezetnek, mint láttuk, autonómiára van szüksége, működésének kárára válik minden külső, szakszerűtlen beavatkozás. Ugyanez a követelmény a szocialista gazdaságban is jelentkezik, ahol a gazdasági vállalat arra törekszik, hogy a minimálisra csökkentse vagy kizárja a bürokrácia ellenőrzését. A modern kommunista teoretikusok gazdasági reform alatt főként a vállalati autonómia megszilárdítását értik. Korunk egyik legérdekesebb jelensége, hogy az egykori kapitalista részvénytársaság és az egykori kommunista cég, a szervezet követelményei alapján, mint tagjaikból alakult új oligarchiák közelnek egymás felé. A mozgatóerő nem az ideológia. A nagyméretű, összetett szervezetek csak saját fennhatóságuk alatt képesek a különféle tudást és képességet kamatoztatni, vagyis hatékonyan működni. Nem árt újra leszögezni, hogy ez az önállóság sohasem a piacnak rendeli alá a céget, hanem szilárd ellenőrzést biztosít saját tervező funkciója felett.

Az ipari rendszer belső felépítéséből nem következik a globális kereslet szabályozásának képessége, egymaga nem tudja azt a

vásárlóerőt biztosítani, amely termékeinek beszerzéséhez szükséges. Ebben a tekintetben tehát az államhoz kell fordulnia. Teljes foglalkoztatottság mellett, semmiféle mechanizmus nem biztosítja az árak és bérek stabilitását, ezért a stabilizálás is az állam funkciója. A szovjet típusú rendszerekben gondosan kiszámítják, hogy mekkora jövedelem felel meg a megvásárolható áruk értékének. A bérek és árak általános stabilizációja persze természetes következménye az egyes ár- és bérkategóriák rögzítésének.

Végezetül az ipari rendszer csak az államon keresztül juthat képzett és művelt munkaerőhöz, termelésének döntő tényezőjéhez. Ugyanez a helyzet a szocialista ipari társadalomban is. Tíz évvel ezelőtt, miután a Szovjetunióban felbocsátották az első szputnyikot, az amerikai közvélemény figyelme ráterelődött a tudományos és műszaki képzés fontosságára. Sokan úgy vélekedtek, hogy a szovjet rendszer ezen a téren feltétlenül előnyben van, hiszen sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít az állami funkcióknak, köztük elsősorban a közoktatásnak.

A két látszólag különböző ipari rendszer konvergenciája tehát valamennyi alapvető kérdésben megfigyelhető. Ez igen szerencsés körülmény, hiszen idővel — talán hamarabb, mint gondolnánk — megszűnik az a felfogás, hogy a megbékíthetetlen ellentétek feltétlenül konfliktushoz vezetnek. Ebben a kérdésben nem számíthatunk egyhamar egyetértésre. A konvergenciát még Marx sem látta előre, holott — megfelelő interpretáció mellett — különleges, szinte természetfeletti előrelátó képességgel rendelkezett. Akik szerint áthidalhatatlan szakadék választja el a szabad világot a kommunista világtól, a szabad vállalkozást a kommunizmustól, hasonló vallásos hittel állítják, hogy akármiképpen fejlődnek is a szabad vállalkozás, nem válhat a szocializmushoz hasonlóvá. Az efféle állítások azonban csak ideig-óráig tarthatják magukat a tényekkel szemben.

Remélhető, hogy az ipari rendszerek konvergens fejlődésének felismerésével sikerül véget vetni a fegyverkezési verseny közös veszélyének, áttérni a versengést ártalmatlanabb területekre.

Talán éppen ez mond a legtöbbet az ipari rendszer jövőjéről, hiszen – ellentétben a mai felfogással – kiderül belőle, hogy igenis lehet jövője.

3.

Minthogy az ipari rendszer a legnagyobb mértékben függ az államtól, motivációs kapcsolatban áll vele, vagyis azonosítja magát az állami célokkal és azokat saját szükségleteihez igazítja, már nem sokáig fogják az államtól különállónak tekinteni. Egyre inkább kiderül róla, hogy része egy sokkal átfogóbb komplexumnak, amely mind az ipari rendszert, mind az államot felföleli. A magánvállalkozás egykor éppen azért minősült annak, mert a piac hatalma alatt állt, és vezetői a magántulajdonból merítették a hatalmukat. A modern részvénytársaság azonban nem tartozik többé a piac fennhatósága alá és vezetői nem a magántulajdonnak köszönhetik a tekintélyüket. Míg egyrészt a kitűzött célok keretei között autonómiára van szükségük, ugyanakkor együttműködhetnek az állami bürokráciával, sőt az államhatalom számára olyan feladatokat oldhatnak meg, amelyekre az nem vagy csak kevéssé képes. Így alakult ki, mint láttuk, az ipari rendszer és az állam szoros együttműködése műszakilag bonyolult feladatok elvégzésére. A technostruktúra tagjai nemcsak a termékek fejlesztésében és gyártásában működnek szorosan együtt az állami hatóságokkal, de az állami tisztviselőket szükségleteik felől is informálják. Ha az ideológia nem ragaszkodna az ellenkezőjéhez, már régen megállapították volna, hogy manapság az állami szervezetet az úgynevezett magánszervezettől elválasztó vonal a katonai megrendelések, a világűrkutatás és atomenergia-fejlesztés terén szinte felismerhetetlen. Ezt a vonalat az emberek minden további nélkül átlépik. Például nyugdíjazásuk után a magas rangú katonák és köztisztviselők többé-kevésbé automatikusan mennek át a velük szorosabb kapcsolatban álló iparvállalatokhoz. Egy tapasztalt megfigyelő az ilyen cégeket a gazdasági

élet „félig államosított” szektorának nevezte.¹ Megállapítást nyert az is, hogy: „A piaci mechanizmus helyébe az adminisztratív mechanizmus lépett, amely a magánvállalkozói profit helyett állandó illetményt biztosít, fizetést az elmaradt profit fejében. A független magánvállalkozói egység helyett ez a mechanizmus létrehozta a hierarchikusan strukturált, egy központi szervből és annak szerződéses partnereiből álló szervezetet.”²

Ezek a megállapítások olyan cégekre vonatkoznak, amelyek termelésük túlnyomó részét az államnak adják el. Így például a Boeing vállalat termelésének jelenleg hatvanöt százalékát, a General Dynamics termelésének körülbelül ugyanekkora hányadát, a Raytheon termelésének hetven százalékát, a Lockheed nyolcvanegy százalékát és a Republic Aviation termelésének száz százalékát az állam vásárolja meg.³ Azok a cégek, amelyek termelésüknek csak kisebb hányadát adják el az államnak, még jobban rászorúlnak a globális kereslet állami szabályozására, nem sokkal kevésbé a bérek és árak stabilizálására, a különösen költséges műszaki eljárások állami szavatolására, a képzett és művelt munkaerő államilag biztosított kínálatára.

Ennyire átfogó kapcsolatot lehetetlen a végtelenségig tagadni vagy figyelmen kívül hagyni. Egyre inkább el fogják ismerni tehát, hogy a kiforrott részvénytársaság további fejlődése során az állammal összefüggő nagyobb adminisztratív komplexumot alkot. Idővel teljesen eltűnik a határvonal és az emberek mulatni fognak az egykori feltételezésen, hogy a General Dynamics, a North American Aviation és az A.T. & T.-féle óriás szervezeteket valaha magánvállalatokként tartották számon.

¹ Murray L. Weidenbaum: The Defense-Space Complex: Impact on Whom? Challenge. The Magazine of Economic Affairs, 1956. április. Weidenbaum professzor korábban a Boeing alkalmazásában állt.

² Lásd Richard Tybout: Government Contracting in Atomic Energy. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1956. 175. old. Tybout professzor különösen az önköltség plusz rögzített illetmények alapján álló szerződésekre hivatkozik.

³ Az adatok Michael D. Reagan: Politics, Economics and the General Welfare című könyvéből származnak. Scott, Foresman and Company, Chicago, 1965. 113. old.

Lehet, hogy ezt a felismerést nem mindenki üdvözli örömmel, de egészséges lesz. Társadalmi kérdésekben a valóság előbb-utóbb mindig győzedelmeskedik a mítosz felett. A technostruktúra önállósága, ezt újból hangsúlyoznunk kell, funkcionális szükséglete az ipari rendszernek. A célok azonban, amelyeket autonóm módon követ, bizonyos választási lehetőséget kínálnak. Mihelyt általánosan elismertté válik, hogy a kiforrott részvénytársaság sok tekintetben az államszervezethez fűződik, a társadalmi célokat is sokkal erőteljesebben fogja szolgálni. Többé nem hivatkozhat állítólagos magánjellegére, vagy a piacnak való alárendeltségére, ezzel leplezve a sajátos érdekeinek megfelelő célokat. Persze állami szerveknél is tapasztalható tendencia, hogy saját érdekeiket és kényelmüket szolgálják és azokhoz adaptálják a társadalom célkitűzéseit, de semmiképpen sem hivatkozhatnak szuverén jogaikra. Noha az állami és a magángazdasági hatalom társulásából könnyen veszélyek is származhatnak, ezek kevésbé súlyosak, ha idejében felismerjük őket.

Egyéb jövőendő változásokat is feltételezhetünk. Mihelyt a kiforrott részvénytársaság állami jellege elismertté válik, minden bizonnyal ráterelődik a figyelem a részvényesek helyzetére is. A részvényes helyzete mindenképpen abnormális: semmittevő, passzív figura, aki minden erőfeszítés, sőt számottevő kockázat nélkül részesül annak a fejlődésnek a hasznából, amelyen a technostruktúra saját sikeres működését leméri. Nincs a történelemben olyan feudális előjog, amely munka nélkül akkora hasznot biztosított volna, mint az a nagyszülő, aki valaha megvásárolta a General Motors vagy a General Electric ezer részvényét és azokat utódaira hagyta. Ennek az előrelátó tevékenységnek a haszonélvezői minden fizikai vagy szellemi erőfeszítés nélkül lettek és maradnak gazdagok, pusztán ama egyetlen döntésük alapján, hogy nem válnak meg részvényeiktől. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem szükséges foglalkoznunk, hiszen a társadalmi igazság és egyenlőség problémáinak megvannak a maga szakértői.

Azoknak a fejleményeknek jó részét, amelyek végső soron és a legélesebb kifejezést használva, a kiforrott részvénytársaság államosításához vezetnek, még a legkonzervatívabb gondolkodású emberek is kénytelenek elismerni. Az élet tagadhatatlan tényei közé tartozik, hogy a kiforrott részvénytársaság ellenőrzést gyakorol saját árai felett, befolyásolja a fogyasztó magatartását, megfosztja a részvényt minden hatalmától, az állam pedig szabályozza a globális keresletet, stabilizálni igyekszik az árakat és béreket, támogatja a kutatást és fejlesztést, s ebben elsőrendű szerepet játszanak a katonai, világűr-kutatási és hasonló megrendelések, miközben a cég befolyást gyakorol az állam tevékenységére; hasonlóképpen köztudott a közoktatás szerepe is a mai életben.

Az emberek pusztán arra nem hajlandók, hogy az összes felsorolt jelenség következményeiről elgondolkodjanak, felismerjék a rendszer összefüggéseit. Pedig józan ésszel nem feltételezhető, hogy miután az ipari rendszer valamennyi fő pillérét és támasztékát kicserélték, az egész struktúra mégis azonos maradhatott a régivel. Ha a részek megváltoztak, nyilvánvalóan megváltozott az egész is. A kiforrott részvénytársaság tehát szétválaszthatatlanul összefonódott az állammal és ezt a tényt nem lehet eltüntetni azzal, hogy nem vagyunk hajlandók a részjelenségeket összeadni.

Érvelni lehet persze azzal is, hogy az ipari rendszer nem foglalja magában az egész gazdaságot. A General Motors, Standard Oil, Ford, General Electric, U. S. Steel, Chrysler, Texaco, Gulf, Western Electric és du Pont világán kívül ott van még a független kiskereskedők, farmerek, cipészek, bukmékerek, kábítószerkereskedők, lépénysütők, vagy kocsii- illetve kutya- és állat-kereskedések világa is. Itt nem ellenőrzik az árakat, a fogyasztó szuverén hatalom. Továbbra is kizárólag az anyagi motiváció érvényesül, szimpla technikát alkalmaznak és nem folyik semmiféle kutatás vagy fejlesztés. Ebben a világban nem kötnek a kormánnyal

szerződéseket, az államtól való függetlenség tökéletes. Ezek a vállalkozók nem is kutatnak új tehetségek után a műegyetemen. A magam részéről nem tagadom ezeket a tényeket és korántsem állítom, hogy a gazdasági rendszernek ez a része jelentéktelen. Könyvünk azonban a gazdaságnak nem ezzel a területével foglalkozik, hanem a hatalmas részvénytársaságok világával. Ez a világ szintén nagyméretű és jóval nagyobb mértékben jellemző a modern ipari körülményekre, mint a kutyakozmetikai intézet vagy a kis üzem nagyszerű ötletekkel megáldott tulajdonosa. Mindezt csak azért hangsúlyozom, mert lehetőség szerint óvni szeretném bírálóimat az ostoba tévedésektől. Helytelen volna az ipari rendszeren kívül eső ellentétes tendenciákra hivatkozva cáfolni az ipari rendszerhez tartozó kiforrott részvénytársaság tendenciáját a komplex állami adminisztrációba való beolvadásra.

Akadnak talán, akik — mert nincsen ínyükre a felismerés, hogy az ipari rendszer fejlődése során összeolvad az állammal — nem a tendenciát támadják, hanem a személyeket, akik rámutatnak. Le kell szögeznünk, hogy ez az eljárás a manapság elfogadott etikába és illembe ütközik. Valaha régen a hírnököt, ha rossz hírt hozott, felakasztották, kizsigerelték vagy egyéb kellemetlen elbánásban részesítették. Manapság a reagálásnak ez a módja általános helytelenítést vált ki. Az orvos akár a legingerültebb betegével is közölheti, hogy rákja van és már nem sokáig húzza, nem kell tartania a fizikai megtorlástól. Csak a szokványos tapintatot lehet megkívánni a kortestől, akinek feladata közölni a politikussal, hogy — a legújabb közvélemény-kutatás tanúsága szerint — választói szinte egyetemesen utálják. Kérem azokat, akiknek megállapításaim nem tetszenek, hogy tanúsítsanak hasonló önmérsékletet.

Jó lenne, ha az okokat sem hagynák figyelmen kívül. A modern ember szeret arra hivatkozni, hogy maga dönt gazdasági rendszerének jellege felől. Döntési jogköre azonban valójában rendkívül szűkre szabott: esetleg arról dönthet, hogy akar-e, vagy nem akar magas szintű iparosítást. Ettől fogva azonban minden társadalomra nagyjából hasonló következményekkel járnak a

szervezet követelményei, nagyjából azonosan működik a tervezés, azonosan fejlődik a technika. Mihelyt adva van a modern ipar létrehozásának döntése, a fejlemények jó része elkerülhetetlen és azonos.

5.

A gazdasági rendszerrel kapcsolatban főként két kérdést szokás felvetni: miként szolgálja az emberek fizikai szükségleteit és milyen mértékben felel meg az egyéni szabadságnak. Ahhoz alig fér kétség, hogy az ipari rendszer ki tudja szolgálni az emberi szükségleteket. Láttuk, hogy e szükségleteket csak azáltal képes irányítani, hogy igen bőven fedezi őket. Ehhez szükség van olyan mechanizmusra, amely gondoskodik róla, hogy az emberek igényeljék amit a rendszer előállít. Ez a mechanizmus azonban nem működhetne és nem manipulálhatná az emberi igényeket, ha a jólét következtében nem tompultak volna el.⁴

Jóval érdekesebb a szabadság problémája. Az emberek, kivált a konzervatívok, mindig azt képzelték, hogy a gazdasági tevékenység egészének vagy nagy részének összekapcsolása az állammal veszélyeztetheti az egyéni szabadságot. Attól tartottak, hogy az egyén kénytelen feláldozni saját akaratát annak az apparátusnak, amely állítólag az ő szolgálatára keletkezett. Minthogy az ipari rendszer egyre nagyobb mértékben közeledik az állami szervezet felé, égetővé válik a kérdés, hogy miként viszonyul az egyéni szabadsághoz.

Nem téved, aki ösztönösen felméri a gazdasági és állami hatalom szövetkezésének veszélyeit. Ez a kérdés igen közel áll könyvünk témájához. A konzervatívok azonban mindig helytelen irányban keresték a veszélyt: attól félték, hogy az állam kemény ökle elpusztítja a pénzkereséshez alaposan értő vállalkozót. Közben elkerülte a figyelmüket, hogy a vállalkozó utódai egyre

⁴ Mint egyebütt már többször rámutattam, ez a mechanizmus nem öleli fel azokat, akik az ipari rendszerben nem alkalmazhatók vagy különösen szerencsétlen sorsúak.

szorosabb egységre lépnek az állammal és e szövetségben kitűnően érzik magukat. Az sem zavarja őket, sőt természetesnek tartják, hogy szabadságuk egy részét fel kell áldozniok, egyebek között alá kell rendelniük egyéniségüket a szervezet követelményeinek. Ez nem is tér el erősen attól, amitől az üzleti körök oly régóta féltek. Aligha valószínű például, hogy a Republic Aviation elnöke nyilvánosan bírálja, vagy akárcsak túlzott őszinteséggel nyilatkozzék az amerikai légierőről, és a Ford Motor Company mai vezetője sem fog többé úgy kikelni Washington állítólagos ostobaságai ellen, mint a cég alapítója tette. A Montgomery Ward mai vezetője sem követi többé Sewell Avery példáját, aki szembe szállt az Egyesült Államok elnökével. Ebben nemcsak a mai társadalmi szokások játszanak szerepet, hanem az a felismerés is, hogy „túl sok forog kockán”.

Egyébként sem az üzletember szabadsága a probléma. Üzleti körökben mindig sokat szónokoltak a szabadságról, de bizvást állíthatjuk, hogy akik legtöbbet beszélnek róla, a legkevésbé hajlandók a szabadsággal élni. Például a vezető állású üzletember, aki nem győzi hangoztatni az egyéni szabadság jogát, erről szóló beszédeit gondosan átnézeti munkatársaival, nehogy sértő kifejezések, mondatok vagy eszmék maradjanak benne. A szervezetben dolgozó embertől ezt el is várják. A tábornok, aki katonái és az egész világ előtt a szabadság élvonalában küzdőkről beszél, boldogan alkalmazkodik a hadsereg fegyelméhez. A magas rangú külügyminisztériumi tisztviselő, miközben ékes szavakkal ecseteli a szabad világ szépségeit, el van telve saját eszméinek ortodox konzervativizmusával.

Valójában a szabadságot inkább az veszélyezteti, ha a közfelfogás alárendeli magát az ipari rendszer és partnere, az állam, szükségleteinek. Ezt a veszélyt, valamint az eszközöket, amelyekkel minimálisra csökkenthető, már korábban ismertettük.

Ha továbbra is valljuk, hogy az ipari rendszer céljai — a termelés és ezzel együtt a fogyasztás növelése, a műszaki haladás és az ezekből fakadó szemlélet — magával az étellel azonosak, akkor a magunk életét mindörökké e célok szolgálatába állítjuk. Bele kell törődnünk, hogy csak abban lehet részünk, ami e céloknak megfelel, minden egyébről le kell mondanunk. Igényeinket az ipari rendszer szükségleteinek megfelelően manipulálják, de az állami politika is ugyanilyen befolyást szenved: az oktatás egyedül az ipari célokat szolgálja, az ipari rendszerben szükséges fegyelem az egész közösség elfogadott morálja lesz. Minden más célt mondvacsinálnak, lényegtelennek, sőt antiszociálisnak fognak tartani. Egész életünkkel oda kötődünk az ipari rendszer céljaihoz, s az állam a maga erkölcsi, sőt talán jogi hatalmával is gondoskodik e célok érvényesítéséről. Végső soron olyanféle szolgasors vár ránk, mint az öreg háztartási alkalmazottra, aki megtanulta szeretni gazdasszonyát és magáévá tette annak érdekeit. Jóllehet kellemesebb a sorsa a mezőgazdasági napszámos kényszerű szolgaságánál, mégsem nevezhető szabadságnak.

Ha viszont az ipari rendszer csupán egy része, sőt viszonylag csökkenő hányada az életnek, jóval kevesebb okunk van aggódni a szabadságért. Ebben az esetben az esztétikai célok elsőbbséget élveznek és követőik felszabadulhatnak az ipari rendszer befolyása alól; maga az ipari rendszer is kénytelen lesz alávetni magát az élet ilyenfajta követelményeinek. A szellemi felkészülés sem az ipari rendszer jobb szolgálatát fogja célozni, hanem önmagában hordja értelmét. Az emberek megszabadulhatnak attól a hiedelemtől, hogy az ipari rendszer céljain, vagyis az egyre fejlettebb technikával való termelésen és a jövedelem növelésén kívül, az életnek nem lehet más, fontosabb értelme.

Ha mindez bekövetkezett, idővel kialakulhat a helyes szemlélet, amely szerint az ipari rendszer nem egyéb, mint a szükséges javak és szolgáltatások kellő mennyiségben való előteremtésének gyakorlati eszköze. Még azok is így vélekednek majd, akik ebben

a rendszerben magasabb pozíciókhoz jutnak. Ennek a felfogásnak természetesen a közéletben is megmutatkoznak a következményei: ha ugyanis a gazdasági célok a társadalom egyedüli törekvését képezik, akkor az ipari rendszer uralma az állam fölött természetes, és az államnak e rendszer követelményeit kell szolgálnia. Ha azonban másféle célok az irányadók, akkor az ipari rendszer a helyére kerül és – mint az állam különálló és autonóm tartozéka – nem maradhat érzéketlen a társadalom átfogóbb törekvéseivel szemben.

Láttuk, hogy menekülésünknek melyek a lehetséges útjai. Ellentétben gazdasági elődeivel, az ipari rendszer szellemi igényekkel is fellép, vagyis saját szellemi és tudományos követelményeinek kielégítésére létrehoz egy közösséget, amely remélhetőleg képes lesz megtörni az ipari rendszer társadalmi monopóliumát.

A közgazdasági módszerekről és a társadalomtudományi viták természetéről

„A közfelfogás szerint az úgynevezett művelt osztály és a felsőoktatási intézmények gyanakvással fogadnak minden újítást.”

Thorstein Veblen: The Theory of the Leisure Class.

1.

Általában nem törekszem kitérni a viták vagy a kritika elől, hiszen ezt többnyire olyanok teszik, akik belenyugodtak saját gondolataik lényegtelenségébe. Mégis úgy vélem, oktan lenne kihívni magam ellen olyan bírálatot, amely naivitást tételez fel rólam, holott valójában minden megállapításomat körültekintő meggondolás előzte meg. Mint minden tudományágnak, a közgazdaságnak is vannak bizonyos kánonjai, amelyeknek alapján a közgazdászok magatartását megítélik. Ezek egyebek között megkövetelik, hogy mindenki valamilyen szakkérdésre specializálja magát, egy ember egyszerre csak egy témával foglalkozzék, minél nagyobb fontosságot tulajdonítson a gazdasági jellegű értékelésnek és általában gyanakvással viseltessék a változások iránt. Könyvemben mindezeket a kánonokat megszegtem. Talán sikerül csökkentenem a szakmai felháborodást, ha közlöm, hogy szándékosan tettem és kifejtem, hogy mi okból. Lássuk először a specializálódás kérdését.

A közgazdászok általában sokra tartják amit maguk csinálnak

és jóval kevesebbre, amit szakmai kollégáik. A tudós, aki alaposan elmélyed egy téma apró részleteibe, majdnem mindig felületességgel vádolja és gyanakvással nézi a másikat, aki nagyobb területtel foglalkozik. Utóbbi viszont szűk látókörűnek bélyegzi a specialistát, aki egyre apróbb kérdésekbe merülve óhajt egyre több ismeretet szerezni és végső soron megkockáztatja a teljes tudatlanságot. Akik matematikai megoldásokra hajlanak, azok szerint a többiek pontatlanságokat engednek meg maguknak, míg őket magukat sokan túlságosan elméleti beállítottságúnak tartják. A statisztikusok szerint a veszedelmes ösztönösség hibájába esnek, akik logikai módszerekkel bizonyítanak, viszont a számokkal dolgozókat a kollégáik gyakran túl óvatosnak vagy éppen unalmasnak bélyegzik. A szakma lelki higiéniája szempontjából roppant szerencsés körülmény, hogy a hiányosságok mindig csak másoknál tapasztalhatók. Tudomásom szerint más társadalomtudományi ágazatokban is kialakult ez a kellemes szituáció.

Kétségtelen, hogy könyvemben nem szorítkoztam szűk témakörre. Meg kell mondanom azonban, hogy nagyrabecsülöm azokat, akik bizonyos kérdésekre specializálódnak, műveikből minőségileg és mennyiségileg egyaránt sokat merítettem. Könyvem nem is jöhetett volna létre az ő erőfeszítéseik nélkül. A legnagyobb csodálattal és hálával tartozom tehát a türelmes és kíváncsi tudóstípusnak, aki alaposan belemélyed egy-egy kérdésbe és szíves örömet támogatnám ösztöndíj-kérvényét a Ford Alapítványnál, akármilyen aprólékos kérdés tanulmányozására szánja el magát. Tisztában vagyok vele, hogy ezek a kollégáim szigorúan ellenőrzik majd, hogy könyvemben hogyan használtam fel anyagaikat.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy a szakosodás nem tudományos erény, csak gyakorlati szempontú tudományos eljárás. Egyebek között arra is módot ad, hogy a tehetségek szélesebb skáláját lehessen felhasználni. A California Egyetemen még 25 évvel ezelőtt nem a gazdaságelméletnek, az árelméletnek vagy a mezőgazdasági árelméletnek voltak szak-

értői, még csak nem is a gyümölcsáraknak, hanem kimondottan a szilvaáraknak és a citrusgyümölcsök árának. Ezek a szakértők nem voltak nagy emberek, de hasznos munkát végeztek és becsben álltak a szilva-, illetve citrustermesztőknél. Tevékenységük kevesebb hasznot hajtott volna, ha fontosabb kérdésekkel kerülnek szembe, vagy kutatásaikat kiterjesztik esetleg az articsókára is. A specializálódás lehetőséget ad a tudományos munka elengedhetetlen megosztására és létrehozza azokat a tudományos szubkultúrákat, amelyekben az érdekelt kutatók ismerik egymást, kicserélik tapasztalataikat, és az együttműködés, a verseny, a kölcsönös kritika és tudós szemrehányások révén, elmélyíthetik tudásukat a maguk szaktárgyában. Emellett azonban, legalábbis a társadalomtudományban, a specializálódás hibák forrása is lehet. A világ ugyanis — és ez nem szép tőle — nem ismer olyan pontos határvonalakat, amilyenek a specialistákat egymástól elválasztják. Ezeket a határvonalakat különben is elsősorban egyetemi rektorok, tanszékvezetők vagy akadémiai bizottságok hozták létre, hogy megkönnyítsék a tanárok kinevezését, a tantárgyak meghatározását és a kutatás anyagi támogatását. Akármilyen kitűnő szakemberek voltak, mégsem tételezhetjük fel, hogy abszolút megbízhatóan állapították meg a szakterületeket, amelyekre a társadalom természetesen felosztható. Még ha erre képesek lettek volna, akkor is fennállna a veszély, hogy a specialista, amikor kizárólag a saját területére koncentrál, lemond sok lényeges, de csak területén kívül beszerezhető információról.

A közgazdaságtan egyik speciális szakterülete a gazdaságelmélet, az a tárgy, amely az árak, a termelés és a jövedelem kialakulásával foglalkozik egyének, cégek és az egész gazdaság viszonylatában. A részvénytársaság kérdése megint más szakterülethez tartozik. Ismét más, modernebb szakterület az úgynevezett döntéselmélet, amely azzal foglalkozik, hogy a komplex szervezetekben milyen módon jönnek létre a döntések. A részvénytársaság problémáira specializálódott közgazdászok évek óta sokat foglalkoztak azzal, hogy a részvényesek közreműködése

nélkül milyen módon került át a nagy cégeknél az ellenőrzés az alkalmazott menedzserek kezébe. Mint könyvünkben rámutattunk, a részvénytársasági vezetőség autonóm és önfenntartó oligarchiaként választja ki önmagát és utódait. Ennek okát a múltban a specialisták saját szűk területük határain belül próbálták kimutatni: arra hivatkoztak, hogy a menedzserek a meghatalmazásokon keresztül jutottak az ellenőrzéshez, illetve nem informálták a részvényeseket az üzletmenetről, a részvénytársaság évi közgyűléseit a legtávolabbi eldugott városkákban tartották, ahová csak a legtántoríthatatlanabb részvényes volt hajlandó elmenni. A problémák megoldását is ugyanezen a területen, vagyis a részvénytársasági gyakorlatban keresték (nem is tudtak kimutatható hatást gyakorolni a részvénytársaságok irányító tevékenységére). Láttuk azonban, hogy a hatalom eltolódásának a részvénytársaságon belül a legvalószínűbb oka a tőke fontosságának viszonylagos csökkenése a képzett munkaerőéhez képest, valamint az, hogy a modern részvénytársaságban a döntés meghozatala egyre összetettebb folyamattá vált. Minthogy a beruházott tőke egyre kevesebb hatalmat biztosított és egyre kevesebb kérdésbe szólhattak bele a részvényesek, azoknak a pozíciója erősödött, akik a döntésekben részt vesznek. A tőkekínálat és a munkaerő problémái azonban a gazdaságelmélet szakértőihez, míg a döntések meghozatala a döntéselmélet specialistáihoz tartoznak. Ezeknek a szakembereknek az ismereteit idáig sohasem alkalmazták a részvénytársaság megváltozott struktúrájának magyarázatára.¹

Amikor tehát a változás átfogó képével foglalkozunk, voltaképpen kiegészítjük, sőt talán jobban megvilágítjuk a specialista

¹ A hiba fordított irányban is fennáll, hiszen az elméleti közgazdászok viszont abból a feltételezésből indultak ki (és többnyire máig is ragaszkodnak hozzá), hogy azok kapják a profitot, akik a vállalatot irányítják. Noha a részvénytársasági ügyekkel foglalkozó szakértők pontosan tudják, hogy a menedzserek jövedelme (főként) a fizetésükből áll, és normális körülmények között teljesen függetlenek a vállalat tulajdonosaitól, a profit haszonélvezőitől, az ő szakterületük megint más, mint a teoretikusoké.

munkáját saját szakterületén. És mert ebből semmiképpen sem következhet a szűkebb témájú kutatások csekélyebb jelentősége, a voltaképpeni konklúzió, úgy hiszem, világos. A közgazdaságtanban és általában a társadalomtudományokban joggal teszünk különbséget kompetens és inkompetens hozzászólások között; a hozzászólás témakörére vonatkozó bírálat azonban oktalanság, — kivéve ha valaki önbecsülésének érdekében a saját szakterületét óhajtja kidomborítani.

2.

A szakma legnagyobb mestereinek kivételével a zsonglőrök mind azt tartják, hogy könnyebb egyetlen labdával dolgozni, mint sok labdával egyszerre. Ennek megfelelően jóval nehezebb egyidejűleg, vagy akárcsak közvetlenül egymás után sorra venni mindazokat az összefonódó változásokat, amelyek az ipari rendszert és a modern szervezett gazdaságot kialakították, mint csupán a változások egy részét, vagy éppenséggel csak egyet tárgyalni. Különösen fogas kérdést jelentenek a magyarázatok. Akik gazdasági kérdésekről írnak, eleve el kell dönteniök, hogy mennyit hajlandók magukra vállalni a magyarázatok terhéből és mennyit hárítanak át az olvasóra. A méltányosság szempontjai kétségtelenül azt kívánják, hogy ezen a téren az olvasó alaposan vegye ki a részét a munkából. Könyvet írni amúgy is kemény feladat, még ha nem is törekszünk közérthetőségre és a tudományosság megengedi a munkamegosztást a könyvek írói és olvasói között.

A magam részéről sokszor úgy találtam, hogy keményebb feladat magyarázni, mint elemzésekbe bocsátkozni. Olvasóim bizonyára találtak könyvemben szellemi erőfeszítésre ösztönző részeket is, ámbar nem állt szándékomban próbára tenni ilyenirányú képességeiket. A közgazdaságtanban jóformán nincs olyan használható gondolat, amit ne lehetne világosan kifejezni. A homályos fogalmazás sohasem a tárgy bonyolultságát, de

nem is a tudományosság fokát jelzi, inkább a rossz fogalmazókészség, vagy még inkább a zavaros és hiányos gondolkodás eredménye.

Bár kétségtelenül nehéz átfogó méretekben foglalkozni változásokkal, bizonyos értelemben könnyű is. A való életben ugyanis, ha valahol változás következik be, az újabb változást szül másutt, és az utóbbi változás visszahat az elsőre, miközben újabb változásokat hoz létre. Ha tehát a változás komplexumával foglalkozunk, olyannak írjuk le a világot, amilyen valójában. Ha valahol változást tapasztalunk, felébred a figyelmünk az iránt, hogy másutt is változásnak kell lennie. Az okokat kutatva felfedezzük a további változásokat, amelyek rendszerint az okokkal is azonosak.

Minthogy a való élet jelenségeivel foglalkozunk, következtetéseinket egybevetethetjük azzal, amit a világban látunk vagy látni vélünk. Könyvem olvasóit talán sikerült meggyőzőnöm arról, hogy ez a próba milyen hasznosan alkalmazható. Ha átfogóan vizsgáljuk a változásokat, de legalábbis erre törekszünk, olyan jelenségek felismerésére is felkészültünk, amelyek egyébként érthetetlennek tűnnének. Azok a mosdatlan és írástudatlan férfiak, akik 1215-ben Anglia északi és keleti vidékeiről egybe-sereglettek Runnymede-ben, a földbirtokuk alapján gyakorolták hatalmukat. Ezért a Magna Charta mindenekelőtt a földbirtokosok jogos és jogtalan kötelmeivel foglalkozik. Hogy az okmány utóbb védelmet nyújt majd a nincsteleneknek is, ezt akkoriban csak a bölcselkedő elmék láthatták előre, ha ugyan voltak ilyenek. János király önkényesnek, pimasznak, bárdolatlannak és illegálisnak tekintette a földbirtokon alapuló hatalom acsarkodását a királyi felségjogok ellen és érthetően vonakodott tiszteletben tartani az aláírásával hitelesített alkotmányt.

A XIX. században a tőke nagyobb jelentőséghez jutott a földnél és a hatalom a tőkéhez szegődött. A régebbi uralkodó osztályok ezúttal is tolakodónak, civilizálatlannak és törvénytessé szempontjából is kétesnek tartották az új kapitalistákat.

A modern időkben a szakszervezetek tevékenysége nyomán a munkaerő jutott jelentékeny gazdasági és ezzel együtt politikai hatalomhoz. A munkáltatók siettek kétségbevonni a szakszervezet politikai hatalmának törvényességét és minduntalan figyelmeztették a szakszervezeti vezetőket, hogy hagyják abba a politizálást.

A legutóbbi időkben a gazdasági sikert egyre inkább a bonyolult technika és erősen fejlett szervezet biztosította. A történelmi példákön okulva várható volt, hogy a hatalom azoknak a kezébe kerüljön, akik értenek a szervezet irányításához és kiszolgálásához. Várható volt az is, hogy növekszik a tekintélye és befolyása azoknak az intézményeknek, amelyek ilyen specializált munkaerőt képeznek ki. Azon sem kell különösebben csodálkoznunk, hogy a hatalom új birtokosait sokan szemtelennek és erőszakosnak, a törvényesség szempontjából is gyanúsának minősítik.

Sokszor és alaposan kétségbe vonták már a modern részvénytársaság nem tulajdonosokból álló vezetőségének legitim működését. Riadalmat keltett, hogy a részvényes, aki tényleges birtokosa a vállalatnak, kiesett a hatalomból. Nem kevésbé ijesztőnek találták a munkaerőről gondoskodó egyetemek növekvő hatalmát és határozott fellépését. Egyetemi oktatóknak és diákoknak fontos, sok esetben döntő szerepük volt polgárjogi törvények kieroszakolásában, a művelődési politikában, és ami még fontosabb, külpolitikai kérdésekben. Utóbbi téren, remélhetőleg egyszer s mindenkorra, véget vetettek annak a régi gyakorlatnak, hogy mindenki szó nélkül magáévá tette az Egyesült Államok hivatalosnak minősített álláspontját. Ma már néhány amerikai államban az egyetemi körök fontos politikai szerephez jutottak. A hivatásos politikusok, akik kényelmi szempontból mind az üzleti körök, mind a munkaerő érdekeivel azonosítják magukat, valamint a külpolitika hagyományos korifeusai nem győzik pimaszsnak, szabálytalannak és jogosulatlannak bélyegezni az akadémiai köröknek ezt a tevékenységét. Váltig hangoztatják, hogy maradjanak csak meg a maguk egyetemi berkeiben.

Aki a részvénytársasági menedzserek újkeletű hatalmát vagy az egyetemek megnövekedett szerepét egyéb változásoktól elszigetelten vizsgálja, képtelen felmérni e jelenségek súlyát. Különkülön figyelve csupán apró örvények az élet széles folyamában és legfeljebb ideig-óráig tarthatnak igényt a figyelemre. De ha a változások nagy összefüggéseiben vizsgáljuk őket, mint részeit a hatalom újabb eltolódásának a szervezet, valamint azok irányába, akik azt szakemberekkel ellátják, akkor e jelenségek fontos fejleményekké válnak, amint könyvünkben rámutattunk.

3.

Sok előnye van annak, ha átfogó módon foglalkozunk a változásokkal, mégpedig nem csupán a gazdasági jellegűekkel, hanem a rajtuk kívülállókkal is, amelyek szintén jelentősek és idővel még inkább azzá fognak válni. Ennek oka, hogy az általános jólét növekedésével a közgazdaságtan egyre kevésbé alkalmas kiindulópontja a társadalmi megítélésnek, egyre kevésbé szolgál útmutatással a közérdekű politika meghatározásához.

Amíg az emberek éhesek, rongyosak, amíg nincs lakásuk, vagy betegek, semmi sem lehet olyan fontos, mint helyzetükön enyhíteni. A legfőbb orvosság a magasabb jövedelem, problémájuk tehát gazdasági probléma. Arról gondolkodni, hogy mennyi szabad idejük van, van-e módjuk elmélyedni, élvezni a szépséget és az élet egyéb magasabb rendű céljait, ráérünk ha már mindenki jóllakott. Egyébként még a személyes szabadságjogok védelme és a lélek megmentése is könnyebb teli gyomorral. A közgazdaságtan a szegény társadalomban sem meríti ki az élet minden vonatkozását, de gyakorlatilag a legnagyobb részét.

Magas jövedelem mellett azonban felmerülnek a közgazdaságtan területén túlmutató kérdések is. Ezeknek kapcsán el kell dönteni, hogy mennyi szépséget áldozzunk fel a magasabb termelés érdekében, illetve a civilizáció értékeiből mennyit kell engedni ahhoz, hogy a termelt javakat hatékonyabban le-

hessen eladni. Egyelőre ugyanis az a tapasztalatunk, hogy a józanul és csendesen előadott igazság ezen a téren csődöt mond és csak a rikitó, durva erőszaknak van foganatja. Ilyen kérdés továbbá, hogy az oktatás milyen mértékben igazodjék a termelés szükségleteihez és mennyiben szolgálja az emberi felvilágosodás szempontjait? Mekkora fegyelmet kell ráerőszakolni az emberekre a nagyobb termelés biztosításához? Mekkora katonai kockázatot lehet vállalni a további technikai haladás érdekében? Milyen mértékben rendelje alá az egyén személyiségét a szervezetnek, amely eredetileg igényeinek kielégítésére alakult?

A közgazdászok régóta elismerik, hogy ezek a kérdések vagy legalábbis némelyikük, valóban lényeges. A tankönyvek, az oktatók vagy a magas pozíciókat betöltő közgazdászok rendszeresen hangsúlyozzák, hogy nem lehet az egész életet gazdasági szempontból megítélni. Gyakorlatilag mégis ez a szempont uralkodik az állami politikában. A társadalmi teljesítményt szinte kizárólag a jövedelmek és a termelés emelkedésének ütemével, a nemzeti jövedelemmel és bruttó nemzeti termékkel, a munkanélküliek mindenkori arányával fejezik ki. Ez felel meg a modern erkölcsi felfogásnak. Már-már feltételezik, hogy a mennyország kapujában Szent Péter is azt kérdezi, ki mit cselekedett a bruttó nemzeti termék növelése érdekében.

A gazdasági célok egyetemességéhez nem is ok nélkül ragaszkodnak ennyire. Ez akadályozza meg ugyanis a közgazdászok szakmájának nyugtalanító elavulását. Hiszen mindaddig, amíg a társadalmi eredmény a gazdasági teljesítménnyel azonos, a közgazdászok maradnak a szociálpolitika legfőbb irányítói. Ellenkező esetben elveszítenék ezt a kiváltságos helyzetüket, amelyről természetesen nem szívesen mondanak le.

Van azonban a gazdasági céloknak egyéb előnyük is. Életünk minősége voltaképpen erősen szubjektív és vitatható fogalom. A kulturális és esztétikai haladást nehéz lemérni. Ki határozhatná meg teljes biztonsággal, hogy miféle intézkedések szolgálják leginkább az egyéniség teljes kibontakozását? Ki mond-

hatná meg, mi viszi előbbre az emberiség boldogulását? Miképpen állapítható meg, hogy mennyi örömet okozna városaink tisztább levegője vagy közutaink zsúfoltságának megszüntetése? Ezzel szemben a bruttó nemzeti termék vagy a munkanélküliség színvonala objektív, mérhető tényezők. Sokak szerint még mindig jobb a lemérhető haladás helytelen célok irányában, mint a lemérhetetlen, vagyis bizonytalan közeledés a helyes célok felé. Könyvünk szempontját azonban ez a szemlélet nem szolgálja.

4.

A gazdasági célok szupremáciája a közgazdasági munkamegosztás szempontjából is döntő. A szakosodást éppen az teszi lehetővé, hogy a szakembereket közös, elfogadott célok egyesítik. A mai körülmények között egy közgazdász specializálhatja magát a textil-, acél- vagy vegyiparra, foglalkozhat mezőgazdasággal, munkaügyi vagy szállításügyi kérdésekkel abban a biztos tudatban, hogy amennyiben az általa kidolgozott eljárás azonos ráfordítással nagyobb termelést tesz lehetővé, általánosan helyeselni fogják. Ezzel szemben a legnagyobb káoszt okozná, ha a textil-, acél- vagy vegyiparral foglalkozó szakember olyan következtetésre jutna, hogy társadalmilag értékesebb eljárás csökkenteni mindezeknek a termékeknek az előállítását, ugyanakkor könnyíteni a munkakörülményeken és csökkenteni a levegő vagy a víz szennyezettségét. Ezt a szakembert tapintatosan felszólítanák, hogy vonuljon vissza a szakmájától. Hasonlóképpen szomorú helyzetbe jutna a munkaügyekkel foglalkozó közgazdász is, ha azt hangoztatná, hogy manapság túl sok ember foglalkozik teljesen mellékes, felesleges vagy egyenesen egészségre ártalmas termékek előállításával. A legnehezebb dolga pedig annak az adóügyi szakértőnek lenne, aki azon a címen javasolná egy bizonyos adónem bevezetését, hogy csökkenteni kell a gazdasági fejlődés ütemét, egyenletesebben kell elosztani a

munkában való részvételt és több szabad időt kell biztosítani az embereknek. Szakmai szempontból tehát a legsúlyosabb konzekvenciákkal járna a közgazdászokra, ha a valóban nagyszabású társadalmi célokat nemcsak szóban, de a valóságban is magukévá tennék.

Hasonló reakciókat időnként máris tapasztalhatunk: a nem gazdasági jellegű célok hangoztatása a szakmailag érzékeny közgazdászokra egyenesen fenyegetésként hat. Kijelentik, hogy a nem gazdasági szempontok „puhák”, ami voltaképpen azt jelenti, hogy nem a szakma érdekei szerint valók.

A szakmai szempontok és érdekek azonban nem a legmegbízhatóbb útmutatói a helyes társadalmi gondolkodásnak. Lehet, hogy az élet szépségének, méltóságának, örömeinek és tartósságának a gazdasági szempontokat meghaladó problémái szakmai kényelmetlenséget okoznak, ez azonban semmit sem von le a jelentőségükből.

5.

Minthogy könyvemben mindenekelőtt változó jelenségekről van szó, érdemes néhány szót szólni arról is, miként reagálnak a közgazdászok a változásokra. Reagálásuk inkább konzervatív jellegű, és ez nem csupán azokra vonatkozik, akik önmagukat konzervatívoknak, de jórészt azokra is, akik magukat kimon-dottan liberálisoknak tartják.

Ennek oka a közgazdasági változások kétféle jellegére vezethető vissza. A természettudományokban, vegyészetben, fizikában, biológiában a változás újabb felfedezéseket, a tudás tökéletesedését jelenti. Maga a tanulmányozott tárgy nem változik. Ezzel szemben a közgazdaságtanban és a társadalomtudományok egyéb ágazataiban nemcsak a tudás gyarapodását jelenti a változás, de maga a tárgy is változáson megy keresztül. Egyrészt gyarapszik a tudás az árak meghatározásának módjáról, másrészt változik a mód is, ahogyan az árakat meghatá-

rozzák. Miközben ezek a változások végbemennek, a piac felett semmilyen ellenőrzést nem gyakorló kistulajdon átadja helyét az óriási részvénytársaságnak, amely már ellenőrzése alatt tartja a piacot, illetve mindkét gazdasági vállalkozás árpolitikájának helyébe az állami árellenőrzés lép.

A közgazdászok ugyan nem eredendő ellenségei az újnak, de a kétféle típusú változásra különféleképpen reagálnak. Míg egyrészt örömmel üdvözik az új ismereteket, illetve meglevő ismeretek új interpretációját, csak igen vonakodva hajlandók elismerni, hogy magában a gazdasági struktúrában is változások következnek be.

Így például az elmúlt ötven esztendő során egyetlen közgazdász sem tiltakozott volna az ellen, hogy új szempontok szerint határozzák meg a béreket a piaczgazdálkodásban. Erre időnként sor is került. Ugyanakkor a szakszervezetek létezését a bértéória hosszú ideig nem volt hajlandó figyelembe venni. A munkaügyi kérdésekkel foglalkozó gazdasági szakemberek hiába számoltak a szakszervezetek létezésével, a nagyobb szakmai tekintélynek örvendő teoretikusok továbbra is abból a feltételezésből indultak ki, hogy a munkaerőpiacon „nem érvényesülnek gátló körülmények”.² Az elmúlt évtizedekben hasonlóképpen továbbfejlesztették és aprólékosan kidolgozták azt az elméletet, amely a cégek működésére és a piacon szerzett jövedelmük maximalizálására vonatkozik. Az elmélet azon a feltételezésen alapszik, hogy aki jövedelmének maximalizálására törekszik, a valóságban is a maximumot, vagy legalábbis annak jelentős részét szerezheti meg. Ez azonban csak a wisconsini tehenészet működésére alkalmazható, viszont egyáltalán nem áll a modern nagy részvénytársaságra, ahol a vezetőség fix fizetést kap és a profit olyan részvényeseknek jut, akiket a menedzserek nem is ismernek. Noha a szakszervezetekhez hasonlóan, a nagy részvénytársaság fennállása sem újkeletű, működését

² Lásd például: F. H. Knight: Wages and Labor Union Action in the Light of Economic Analysis. The Public Stake in Union Power. Szerk. P. D. Bradley. University of Virginia Press, Charlottesville, 1959.

eddig sohasem sikerült beilleszteni a közgazdaságtan voltaképpeni keretei közé.³

A gazdaságelméletnek még ezután kell majd magába olvasztania olyan konkrét jelenségeket, mint a nagyszabású állami megrendelések a legfejlettebb technikájú iparágakban, a beható állami intervenció a bérek és árak alakulására, vagy az általánosabb jólét, amely nyilvánvaló hatást gyakorol a gazdasági problémákra, amelyeket részben megoldani képes.

Nem állíthatjuk, hogy a konzervatív felfogásnak nincsen létjogosultsága ilyen kérdésekben. Túl gyakran lehattünk tanúi, hogy a gazdasági viták sikertelen vagy utóbb jelentéktelennek bizonyuló forradalmi akciókat váltottak ki. Ilyen háromnapos csodákat hozott az ezüstalapról való letérés, a gazdasági újjáépítést célzó NRA rendszabályok, a minimálbérek törvényes meghatározása, az oligopóliumok tevékenységét korlátozó bírói döntések, vagy a Taft – Hartley törvény meghozatala és módosítása. Minthogy e rendszabályok végeredményben kevés eredménnyel jártak, a közgazdászok érthetően konzervatívan ítélik meg az intézményes változásokat.

De a következetes és tartós változások ellen is hadakoznak azon a címen, hogy ez felel meg a tudományos szemléletnek. A fizika, kémia, geológia és biológia kétségbevonhatatlan tudományok, hiszen a tanulmányozott tárgy maga nem változik. Ezért a közgazdaságtan is csak abban az esetben felelhet meg a tudományos követelményeknek, ha stabil platformra épül. Ha nem létezik ilyen platform, fel kell tételezni a létezését. Aki eleve tudomásul veszi, hogy a megvizsgált kérdések alapvető változáson mennek keresztül, nem hajlandó kellő tiszteletben tartani a közgazdaságtan tudományos ambícióit. Eleve előnyö-

³ „A részvénytársasági szervezet működését mindmáig nem sikerült megfelelően magyarázni, illetve egyes magyarázatokat megfelelőnek tartanak ugyan, de valójában csak nehezen igazolhatóak.” Edward S. Mason: *The Corporation in Modern Society*. Szerk. Edward S. Mason. Harvard University Press, Cambridge, 1959. 4. old. A szerző a legfőbb szaktekintély a modern részvénytársaság kérdésében.

sebb tudományos pozíciót biztosít az a felfogás, hogy a változások magát a tárgyat nem érinthetik.

Ez a magatartás egyébként az alapvető érdekeket is jobban szolgálja. Az értelmiségiek számára a tudás ugyanaz ami a kézművesnek a kézügyessége, vagy az üzletembernek a tőkéje. Mindegyik ösztönösen fél eszközeinek elavulásától. Ugyanakkor az értelmiségi az iparosnál vagy az üzletembernél jobb helyzetben van, inkább képes megakadályozni eszközeinek elavulását. A kézműves tevékenységét konkrétan a gép teszi feleslegessé. A géppelszemben csak nyílt ellenállást lehet tanúsítani – sztrájkkal vagy géprombolással. Mindkét eljárás a társadalom rosszalásába ütközik. Az üzletember elavult eszköze szintén konkrétum. Ha megpróbálja szabályozni vagy elnyomni az újításokat, ő is ellenkezésbe ütközik. Ezzel szemben az értelmiségi egyszerűen letagadhatja, hogy bármiféle változás történt és makacsul kitarthat amellett, hogy az elavulást okozó tényezők csupán a fegyelmezetlen képzelet szüleményei. Ilyenformán géprombolást végezhet erőszakmentesen, sőt anélkül, hogy önmaga tudomást venne róla. Nem is lehet csodálkozni rajta, hogy ezt a lehetőséget alaposan kiaknázzák.

Minthogy könyvünk mindenekelőtt a változásokkal és azok következményeivel foglalkozik, érthető módon kíváncsi, hogy az olvasó és a kritikus hajlandó legyen elfogadni a tényt és annak jelentőségét. Ezért tértem ki a bizonyításukra.

Segítségemre van, hogy a könyvemben megvizsgált változások korántsem rejtettek. A modern tudomány és technika művei nagyon is szemmel láthatók. Ennek alapján feltételezhető, hogy olvasóim többsége elismeri: elkerülhetetlenül hatással vannak a gazdasági szervezetre és a társadalmi magatartásra egyaránt. A nagy részvénytársaság működését sem lehet véka alá rejteni. Nehezen képzelhető, hogy például a General Motors kihatása alkalmazottaira, a piacra, a fogyasztókra és az államra ugyanolyan jellegű legyen, mint a wisconsini tehenészeté. Az is nyilvánvaló, hogy az állam manapság sokkal nagyobb erőt képvisel a gazdasági életben, mint ötven évvel ezelőtt. Nem tűnhet

valószínűtlennek az sem, hogy a tudomány, a technika és a gazdasági szervezet új igényekkel lép fel az oktatási intézményekkel szemben, és utóbbiak fellépése megváltoztatta a hatalmi egyensúlyt a tőke, illetve az ipari szervezet között.

Sokan értenek talán egyet velem abban is, hogy az ellenbizonyítékot azoknak kell szolgáltatniok, akik szerint mindezek a változások nem érintették a gazdasági életről kialakult nézeteket. Ami engem illet, az ellenbizonyítékot tőlük várom.

Kiadványszám: K—2758

Formátum: A/5 — Ívszám: 27 — Példányszám: 4000

Ez a könyv 5601—54 és 5602—55 szabvány szerint készült

KG — 1477 — k — 7072

70/1286. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértess Ferenc igazgató.